Εμπορία

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 8

ΧΑΝΙΑ 1999

Εφετία

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΥΠΟΥΡΓ. ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ - ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 8

ΧΑΝΙΑ 1999

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος	Εμμανουήλ Μανατάκης
Αντιπρόεδρος	Φλώρα Ζαμπετάκη-Καραπλή
Μέλη	Μάρκος Καραβιτάκης
	Ευτύχης Λαμπουσάκης
	Σταμάτης Αποστολάκης
	Λιάνα Γκαζή
	Βασίλης Γκούστης
	Δημήτρης Καρτσάκης
	Φωτεινή Κωστάκη
	Πέτρος Ξενάκης
	Σμάρω Τσεπαπαδάκη

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

Διευθύντρια	Χρυσούλα Καραπατάκη-Συντζανάκη

ΕΛΛΩΤΙΑ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ερατοσθένης Καψωμένος
Χριστόφορος Χαραλαμπάκης
Μάρκος Καραβιτάκης
Χρυσούλα Καραπατάκη-Συντζανάκη
Πηνελόπη Ντουντουλάκη
Ζαχαρένια Σημανδηράκη
Χριστίνα Σπανουδάκη

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ
Γεώργιος Ι. Λουπάσης

ΕΛΛΩΤΙΑ
© ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ
Υψηλαντών 15, Χανιά, τηλ. 0821/92000 εσωτ. 171, fax 0821/74332
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ
73100 Χανιά, τηλ. 0821/92000 εσωτ. 164, fax. 75555
ISSN 1106-0395

Εξώφυλλο: Γ. Γεροντίδη Γεροντάκη, «Αγρότισσα».
Ανάγλυφο. Βαμμένος πατιναρισμένος γύψος (1952).

Στην ΕΛΛΩΤΙΑ δημοσιεύονται κείμενα που αναφέρονται στην Ιστορία τής Κρήτης και στον Πολιτισμό της.

Τα προς δημοσίευση κείμενα αποστέλλονται δακτυλογραφημένα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων. Αρμόδια για τη δημοσίευσή τους ή μη είναι η Συντακτική Επιτροπή του Περιοδικού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ 9

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ, Δήμαρχος Χανίων, Η Ένωση της Κρήτης 11

ΔΗΜ. ΣΠΙΘΑ - ΠΙΜΠΛΗ, Κρήτη: Το Διαμέρισμα των Χανίων
κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας 15

Κ. ΝΤΟΥΝΙΑΔΑΚΗ - Γ. ΝΙΚΗΦΟΡΑΚΗ - Ι. ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ,
Ι. Ναός Αγίου Γεωργίου Λαμπιριανών Καντάνου 27

ΝΙΚ. ΦΑΣΑΤΑΚΗΣ, Χήρες και ορφανά των Νομών Χανίων
και Σφακίων (1866-1897) 37

ΝΙΚ. ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ, Η μάχη στις Γαλανές (10-11 Ιουν. 1878) 43

ΧΡΙΣΤΟΦ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Συλλογή λαϊκής αγγειοπλαστικής
Ιάκωβου Τσουρουνάκη 53

ΚΑΝ. ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ, Σφακιανά μοιρολόγια, ρίμες, χαϊδολογήματα 63

ΜΑΡΚ. ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗΣ, Παλαιά Γεωγραφία της Ελλάδος 85

ΓΕΩΡΓ. ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ, Βιβλιόφιλοι στα Χανιά του 19ου αιώνα 111

ΧΡΥΣ. ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ-ΚΑΤΣΙΑΝΑΚΗ, Το κρητικό ιδίωμα στην ποίηση 125

Σ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ
- Χ. ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ, ΑΒΕΑ: Βιομηχανική κληρονομιά.
Δυνατότητες αξιοποίησης 137

ΣΤΕΦ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Αγροτουρισμός - Αγροτουριστικοί
Συνεταιρισμοί και προοπτικές (Η περίπτωση του Νομού Χανίων) 159

ΖΑΧ. ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ, Αλησμόνητες Πατρίδες 177

ΚΩΣΤΗΣ ΗΛ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Βασίλειος Μαρκάκης (1872-1950) 193

ΓΕΩΡΓ. Ι. ΛΟΥΠΑΣΗΣ, Νικόλαος Β. Τωμαδάκης.
Διαστάσεις του έργου του 217

ΓΙΑΝ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, Γεώργιος Γεροντίδης Γεροντάκης (1907-1991).
Ένας αξιόλογος αυτοδίδακτος ζωγράφος 229

ΣΤΑΜ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, 25 χρόνια από την τουρκική εισβολή
στην Κύπρο: Διαχρονικές σχέσεις Κύπρου-Κρήτης 259

ΚΑΤ. ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΤΕΡΟΥ, Το έπος του 1940 273

ΒΑΣ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ, Πικρές μνήμες 287

ΑΛ. ΘΕΟΔΩΡΟΓΛΑΚΗΣ, Μια ακόμη κακή ώρα από τις πολλές
της Κατοχής 293

ΧΑΡ. ΣΚΡΙΒΙΛΙΩΤΑΚΗΣ, Prima vista 297

ΠΗΝ. Ι. ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ, Άουσβιτς 303

ΜΑΡΩ ΒΑΜΒΟΥΝΑΚΗ, Οι ωραίοι φόβοι 305

ΑΡΓ. ΚΟΚΟΒΛΗ, Η σταύρωση 309

ΦΡ. ΚΟΡΦΙΑΤΟΥ, Η σφαγή των περιστεριών 317

ΜΑΡ. ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ-ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΗ, Πετάω για σένα 323

ΠΑΥΛ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, Η ανθρωπιά του καπετάνιου 329

Σ. ΑΡΕΤΟΥΛΑΚΗΣ - Π. ΙΩ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ - Β. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ,
«Χανιώτες λαϊκοί μουσικοί που δεν υπάρχουν πια» 333

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

Ο Δήμος Χανίων με τη φροντίδα της *Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων* και της *Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων* προσφέρει το βήμα της «Ελλωτίας» στους εργάτες τού πνεύματος που επιθυμούν να υπηρετήσουν την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Κρήτης. Η μέχρι τώρα παρουσία και η πορεία του Περιοδικού σε συνδυασμό με το πλούσιο δυναμικό του τόπου μας εγγυώνται πιο πληθωρική και πιο γόνιμη τη συνέχεια.

Από τις σελίδες τού ανά χείρας όγδοου τόμου της «Ελλωτίας» παρουσιάζονται στον αναγνώστη αλλά και στον αυριανό συνεργάτη της τα όρια και η διάρθρωση της ύλης τού Περιοδικού. Μέσα από αυτά επαναλαμβάνονται και επομένως τονίζονται το πλήθος των θεμάτων που σχετίζονται με την Κρήτη αλλά και η ανάγκη για περισσότερη και πιο συστηματική εργασία, ώστε τα θέματα αυτά να μελετηθούν και να προβληθούν κατά τρόπο αντάξιο της σημασίας τους.

Οι θεματικοί κύκλοι στους οποίους οργανώθηκαν τα κείμενα αυτού του τόμου είναι οι εξής: Ιστορία, Ιστορική έρευνα, Αρχαιολογία - Λαϊκός πολιτισμός και παράδοση - Έρευνα, Μελέτη, Δοκίμιο - Πρόσωπα της εποχής μας - Τέχνη - Επετειακές εκδηλώσεις - Αφηγήματα, Ποίηση - Παρουσίαση / Κριτική Βιβλίου - Επικαιρότητα. Η ίδια γραμμή θα ακολουθείται και στους επόμενους τόμους. Με τον τρόπο αυτό, και με προσήλωση στη χρονική τάξη, επιχειρείται να συνδεθεί το παρελθόν με το παρόν αλλά και με το μέλλον. Το γεγονός δε ότι υπάρχουν κείμενα που καλύπτουν τους περισσότερους από τους τομείς αυτούς υποδηλώνει την ύπαρξη ζωηρού ενδιαφέροντος για τα αντίστοιχα θέματα.

Σ' αυτό το ενδιαφέρον θεμελιώνεται η πεποίθηση ότι στους τόμους που θα ακολουθήσουν το ποιοτικό επίπεδο της «Ελλωτίας» θα βελτιωθεί ακόμη περισσότερο: τόσο, ώστε να προβάλλει κατά τον καλύτερο τρόπο τις πνευματικές δυνάμεις της πόλης και του Νομού των Χανίων αλλά και της Κρήτης ολόκληρης.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ*

Είναι εφέτος η ένατη φορά που προσωπικά, θεσμοθετημένα πια, ως Δήμαρχος αυτής της πόλης είμαι ομιλητής για το σημαντικότερο ίσως πολιτικό γεγονός των τελευταίων χρόνων της πολύπαθης Ιστορίας του Νησιού μας.

Αρχίζοντας την ολιγόλεπτη αυτή αναφορά μου φοβήθηκα (υπάρχει πάντα ο κίνδυνος) μήπως γίνω κουραστικός, μήπως επαναλάβω ίσως πράγματα και γεγονότα που έχουν λεχθεί. Γράφοντας σιγά σιγά άρχισα να ξεθαρρεύω βλέποντας πως ό,τι κι αν γράψεις, ό,τι κι αν πεις για τις πληγές, το αίμα, τους αγώνες και τους αγωνιστές, την αγωνία και τις χαρές της Κρήτης και των ανθρώπων της είναι λίγο. Πάντα κάποιο κενό υπάρχει στην αναφορά σου. Πάντα κάτι λείπει. Πάντα κάτι σου φαίνεται λειψό, μικρό και μεγάλο ταυτόχρονα να το παραλείψεις. Πάντα κάθε τι της αναφοράς σου στην Κρήτη, στην Ένωση σου φαίνεται μικρό και καταλήγει τρανό, ασήμαντο χρονικά και δεμένο ταυτόχρονα με την ιστορική πορεία του τόπου σου, την Παράδοση, τη γενιά, τις ρίζες του λαού της, κι άρα πολύ σημαντικό και μεγάλο.

Μεγάλο γιατί απλά εκφράζει το είναι, το μεγαλείο αυτού του νησιού, αυτού του τόπου και του λαού του.

Στον ίδιο τούτο τόπο σε μαρμάρινη πλάκα-σφραγίδα πικρής θύμησης γράφτηκε το υστερόγραφο ενός αγώνα:

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ
1669-1913
ήτοι 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΑΙ
ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ

Δεν ήταν το στιγμιαίο χρονικά γεγονός μιας Μάχης.

Ήταν χιλιάδες γεγονότα, χιλιάδες άθλοι, εκατοντάδες μάχες και ξεσηκωμοί.

Δεν ήταν η θυσία μιας ψυχής, ενός Κρητικού. Ενός ανθρώπου νιου ή γέρου, άνδρα ή γυναίκας, ρασοφόρου ή λαϊκού, πλούσιου ή φτωχού, άρχοντα ή πληβείου.

---

* Κείμενο ομιλίας κατά την τελετή έπαρσης της Σημαίας στο Φρούριο Φιρκά Χανίων (1.12.1999).

Ήταν η θυσία ενός λαού ολάκερου, ενός Έθνους που δεν αλλοτριώθηκε, δεν λύγισε, δεν κιότεψε, δεν γονάτισε και δεν προσκύνησε. Έβγαινε λαβωμένος κι αιμόφυρτος κάθε φορά. Πληγωμένος από τον Λέοντα της Βενετίας στην αρχή. Τον ίσκιο και το σκοτάδι της τουρκικής ημισελήνου αργότερα, μα πάντα αγέρωχα μετά τη μάχη ατένιζε τα δικά του αγρίμια των Λευκών Ορέων, τους δικούς του Σταυραετούς, ξεχόρταιζε τα μικρά του ξωκκλήσια κι άναβε το καντήλι στη δική του Παναγιά, στους δικούς του προστάτες της Ορθοδοξίας κάνοντας το σταυρό του με το όποιο σωσμένο απ' τη μάχη χέρι, κι έφερνε τάμα σ' αυτή τη δική του Παναγιά να λευτερωθεί η Κρήτη, να 'ρθει η άνοιξη, να 'ρθει το χαμόγελο, να φύγει ο ίσκιος, να έρθει η Ένωση.

Δεν ήταν, τέλος, ένα δάκρυ που σκούπιζε η Κρήτη. Με την Ένωση σταματούσαν το κλάμα αιώνων, οι λυγμοί και τ' αναφιλητά. Το κλάμα του κατατρεγμού, της ορφάνιας, του πένθους και της λησμονιάς ξεκούρνιαζε το θεριό κι άπλωνε τις φτερούγες του ξανά στα πέρατα του κόσμου κι αγκάλιαζε κι έπαιρνε μαζί του ψηλά στα αγέρωχα βουνά, στα ριζιμιά χαράκια τις ηρωικές μορφές των παλληκαριών. Τους Καλλέργηδες, τους Σκορδίλήδες, τους Χορτάτζηδες, τους Καντανολέους, τους άρχοντες της Βενετοκρατίας, τα πριγκιπόπουλα του Βυζαντίου, τους Καλογερήδες, τον Σαρηδαντώνη, τους Κελαϊδήδες, τον Χατζημιχάλη, τον Κριάρη, τον Σφακιανάκη, τον Μάντακα, τον Κόρακα, τον Μαλλινό, τον Παπαμαλέκο, τον Σήφακα, τους Κουντουρέους, τον Ηγούμενο Γαβριήλ, τον Καλλίνικο Σαρπάκη και τόσους άλλους επώνυμους και ανώνυμους αγγαρεμένους άρχοντες και χωρικούς κολήγους στη δική τους γη. Τη γη που πότιζε πάντα το αίμα των γονιών μας και το γάλα της μάνας που έσταζε σιγά σιγά στο μνήμα του σφαγμένου βρέφους, λίπασμα ακριβό για τη φύτρα, τη γενιά της Κρήτης. Έτσι κι αλλιώς πετούσε τώρα με ανοικτά τα φτερά του ο Σταυραετός της Κρήτης. Πετούσε ξέφρενα στο ρυθμό της χαράς που απλόχερα σκορπούσαν η κρητική λύρα, τα ριζίτικα και οι μαντινάδες μας και έψαχνε και ψάχνει ακόμα τον άλλο Σταυραετό, το δικέφαλο, αγναντεύοντας την Πόλη και τη Μεγάλη Εκκλησιά.

Πετούσε πάνω από τους κάμπους και τα λαγκάδια του πολύπαθου τόπου κι έψαχνε τόπο χωρίς σταυρούς, χωρίς μνήματα, χωρίς νεκρούς, και βγήκε ψηλά κι αγνάντευε το βοριά πέρα απ' τα κύματα του Κρητικού Πελάγους κι έψαχνε την πατρίδα τη Γαλανόλευκη, την Ελλάδα. Κι άρχισε να τη βλέπει, ν' ακούει χαρμόσυνες καμπάνες, να συνταιριάζει τη λύρα με το κλαρίνο, να βλέπει κι άλλες φορεσιές, τη φουστανέλα, να ξεχωρίζει το λευκό τού Παρθενώνα, να λικνίζεται ο Μινώταυρος της Κνωσού με τ' άλλα μυθικά τέρατα της Μυθολογίας μας, της άλλης Ελλάδας, ν' ακούει τους Ψαλμούς τ' Αγίου Όρους, της Αγίας Λαύρας, τα σήμαντρα των μοναχών στα Μετέωρα, να προσκυνά την ίδια Παναγιά όπως πάντα της Ορθοδοξίας, να μην μετρά πια τους νε-

κρούς της Βενετσιάνικης ή της Τούρκικης Κατοχής, να μετρά τις χαρές, τα ξεφαντώματα, και να μην κλαίει πια μα να θυμάται τις Ιστορικές μορφές, τους ήρωες και τη λεβεντιά, να μην γυρνά πίσω μα να πηγαίνει μπροστά στην κοινή μοίρα του Έθνους, της Ρωμιοσύνης. Της Ιστορίας του Μεγαλείου της Πατρίδας. Της Ελλάδας.

Αυτή ήταν η Κρήτη μας. Σαν σήμερα εδώ στο χώρο τούτο, φυλακή επί Τουρκοκρατίας για τους αγωνιστές, υψώθηκε η Γαλανόλευκη.

Τα Χανιά υποδέχονταν τον Μεγάλο Εθνάρχη Ελευθέριο Βενιζέλο, καμάρι του τόπου μας, και τον τότε βασιλιά Κωνσταντίνο. Οι δύο εναπομείναντες γέροντες καπετάνιοι Μάντακας και Χατζημιχάλης παρόντες, για να θυμίζουν με τα γερασμένα τους πρόσωπα, με τους πόνους απ' τις πληγές τον πόνο ενός ολάκερου λαού. Δίνουν τη Σημαία να υψωθεί εδώ στον ίδιο ιστό πάνω στο φρούριο. Ο αγέρας που δ' άγγιζε τις πτυχές της θα 'παιρνε μαζί του ολοσχερώς πια τις κραυγές και τον πόνο απ' τα βάσανα των φυλακισμένων αγωνιστών. Των παλληκαριών της Κρήτης. Θα τις σκορπούσε στη θάλασσα, θύμηση απλή του Άγχους, του Πόνου ενός Νησιού, της Μεγαλονήσου.

Το σήμερα της Κρήτης ανήκει στο χθες. Η Ιστορία του Έθνους μας, του λαού της Κρήτης. Του Ελληνισμού. Η δική μας χαρά της ζωής κτίστηκε πάνω στις στάχτες, στον αγώνα, στο αίμα και στις θυσίες των δικών μας γονιών. Είναι τρανή υποθήκη, παράδοση και δόξα το μήνυμα που το τέλος του Αγώνα, η Ένωση, αφήνει στις επόμενες γενιές.

Ιδιαίτερα σήμερα που άσπονδοι φίλοι μας, παλιοί και νέοι, αμφισβητούν με τις πράξεις τους αυτούς τους αγώνες, που ξεχνούν την ιστορία, το δίκιο και τα πιστεύω μας. Ξεχνούν το χώρο που κείτονται ανάλαφρα και τη γη που σκέπασε τα οστά των ηρώων του Έθνους κι αυτούς που σήκωσαν με καμάρι το Σταυρό της Ορθοδοξίας.

Το μήνυμα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα γίνεται ακόμη πιο επίκαιρο, πιο φωτεινό. Φάρος λαμπρός που δείχνει πως, όταν ένας λαός θέλει, μπορεί, όπως θέλησε η Κρήτη. Πως, όταν το δίκιο σε πνίγει, δεν υπάρχουν τετελεσμένα που πνίγουν τον πόθο για λευτεριά και κάνουν τ' άδικο, τ' ανιστόρητο σωστό. Το φως δε γίνεται σκοτάδι.

Δεν χτίσαμε εμείς στην άμμο. Ο Ελληνισμός και η Χριστιανοσύνη είναι βράχος σταθερός που άντεξε στο διάβα του χρόνου.

Δάνεισε και δανείζει απλόχερα πάντα τα δείγματα της αντρειοσύνης, της ηθικής, της λεβεντιάς, του αγώνα και της λευτεριάς. Αγνόησε, όπως η Κρήτη τότε, πάντα τα διπλωματικά τερτίπια και ανάγκασε τον κόσμο ολάκερο να αποδεχτεί την αλήθεια, την ιστορία ενός λαού που πλήρωσε ακριβά με αίμα και θυσίες, υπομονή και καρτερία το δίκιο του που πάντα λάμπει όπως η ημέρα της Ένωσης. Την 1η Δεκεμβρίου 1913

που σαν σήμερα μετά τόσα χρόνια από όνειρο, πόθος και καημός έγινε πραγματικότητα, χαρά και ελπίδα για τις επόμενες γενιές, τα δικά μας παιδιά. Η Κρήτη σήμερα ατενίζει αγέρωχα μακριά στα χρόνια που έρχονται χωρίς πολέμους, χωρίς μίσος και πυρηνικά, χωρίς κλάμα και πόνο, με ειρήνη και αγώνα για ένα καλύτερο Αύριο.

Για την πρόοδο, την ανάπτυξη, την ευημερία του Λαού της και όλων των Λαών της Γης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ
Δήμαρχος Χανίων

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΠΙΘΑ-ΠΙΜΠΛΗ

ΚΡΗΤΗ: ΤΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

(16ος - 17ος αιώνας)

1. Η διοίκηση

Η Κρήτη ήταν πάντα για τη Βενετία μια από τις σπουδαιότερες κτήσεις στον κορμό του αποικιακού κράτους της εξαιτίας της θέσης της, που την καθιστούσε το σταυροδρόμι του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Το διοικητικό σύστημά της ακολούθησε το πρότυπο της μητρόπολης και χαρακτηριζόταν από τη συγκεντρωτικότητα. Την περίοδο που εδώ μας απασχολεί, δεύτερη δεκαετία του 16ου αιώνα μέχρι και την τέταρτη δεκαετία του 17ου, η περιοχή των Χανίων αποτελούσε ένα από τα τέσσερα διαμερίσματα στα οποία είχε διαιρεθεί το νησί από τους Βενετούς. Στο 14ο αι. η διοίκηση του διαμερίσματος είχε έδρα στην πόλη των Χανίων και στη δικαιοδοσία της ανήκαν οι ακόλουθες τέσσερις Καστελλανίες.

1) Η πόλη των Χανίων και η περιφέρειά της.

Η πόλη των Χανίων ήταν η πρωτεύουσα του διαμερίσματος. Η περιφέρειά της ταυτίζεται με τη σημερινή επαρχία Κυδωνίας, η οποία υπαγόταν απ' ευθείας στη διοίκηση των Χανίων. Σε αυτήν υπαγόταν, επίσης, και η περιφέρεια των Σφακιών, η οποία δεν αποτελούσε Καστελλανία.

2) Η Καστελλανία του Αποκόρωνα με έδρα το Καστέλλι Αποκορώνου, κοντά στο σημερινό χωριό Καλύβες. Είχε την έκταση της σημερινής επαρχίας Αποκορώνου.

3) Η Καστελλανία Κισάμου με έδρα το Καστέλλι Κισάμου και την έκταση της σημερινής επαρχίας Κισάμου.

4) Η Καστελλανία Σελίνου με έδρα το Καστέλλι Σελίνου, που βρισκόταν στη σημερινή Παλαιόχωρα Σελίνου, και την έκταση της σημερινής ομώνυμης επαρχίας.

Την ανώτατη διοίκηση των Χανίων αποτελούσαν οι ακόλουθοι αξιωματούχοι: Ο ρέκτορας (rettore) και δύο σύμβουλοι (consiglieri), οι οποίοι και διόριζαν τους υπαλλήλους της περιοχής. Οι αξιωματούχοι αυτοί ήταν Βενετοί ευγενείς εκλεγμένοι από το Μεγάλο Συμβούλιο, με διετή συνήθως θητεία. Στα Χανιά, εκτός από τον ρέκτορα

και τους δύο συμβούλους, στέλνονταν επίσης κατευθείαν από τη μητρόπολη ο Sopraprovveditor (Βενετός ευγενής), ο διοικητής του ιταλικού στρατού, ο διοικητής της πολιτοφυλακής, ο cavaliere του ρέκτορα, ο καγκελλάριος του sopraprovveditor και ο sergente maggiore του ιταλικού στρατού.

Στη Σούδα υπηρετούσε ένας προβλεπτής (Βενετός ευγενής) με θητεία δύο χρόνων. Επίσης ο διοικητής και ο sergente maggiore του ιταλικού στρατού, καθώς και ο cavaliere του προβλεπτή.

Στη Γραμβούσα υπηρετούσε ένας προβλεπτής (Βενετός ευγενής) με διετή θητεία, ο sergente maggiore του ιταλικού στρατού και ο καγκελλάριος του προβλεπτή.

Στους τοπικούς αξιωματούχους (Κρητικούς ευγενείς ή Βενετούς αποίκους) που διορίζονταν από τις τοπικές αρχές της Κρήτης ανήκαν οι δύο condotieri του ιππικού, Βενετοί ευγενείς με θητεία πέντε χρόνων, που εκλέγονταν από τον γενικό προβλεπτή ή τον προβλεπτή του ιππικού.

Ο ρέκτορας μαζί με τους δύο συμβούλους εξέλεγαν τον προβλεπτή του ναυστάθμου, τον προβλεπτή των αλυκών της Σούδας, τους τρεις giudici del proprio, τους τρεις έκτακτους δικαστές, τους τρεις provveditori ad utilia, τους τρεις φρουράρχους και τους τρεις fontegheri. Όλοι αυτοί διορίζονταν μόνο για ένα χρόνο και ήταν Βενετοί και Κρητικοί ευγενείς αδιακρίτως. Αποκλειστικά Βενετοί ευγενείς ήταν μόνο οι κυβερνήτες (sopracomiti και governatori) των γαλερών. Στα Σφακιά διοριζόταν Βενετός ευγενής με θητεία δύο ετών, ο οποίος εκλεγόταν από τον Δούκα, τους συμβούλους, τον capitano grande και τον γενικό προβλεπτή με τον τίτλο του προβλεπτή.

Επίσης, ο γενικός προβλεπτής εξέλεγε τους δύο colonnelli της πολιτοφυλακής, που ήταν Κρητικοί ευγενείς ή αστοί με πενταετή θητεία[1].

Εκτός από τους παραπάνω αξιωματούχους, τα καστέλλια ή καστελλανίες της Κρήτης (castelli ή castellanie), που ήταν μικρές διοικητικές περιφέρειες με λίγα ή περισσότερα χωριά, είχαν επικεφαλής κάθε μια έναν καστελλάνο (castellano), ο οποίος ασκούσε τις διοικητικές και δικαστικές εξουσίες και ήταν εντεταλμένος με την είσπραξη των φόρων. Στην περιφέρεια κάθε καστελλιού τη δίωξη του εγκλήματος είχε αναλάβει ο καπετάνιος κατά των κλεφτών (capitano contra fures). Στα δύο αυτά

1 Βλ. Ασπασίας Παπαδάκη, «Αξιώματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 99-100. Για το διοικητικό σύστημα σύστημα της Κρήτης βλ. και Γ. Πλουμίδη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ. Ι', σ. 211-215. Χρ. Μαλτέζου, «Η Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία, (1211-1669)», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Ηράκλειον 1988, σ. 110-115. Άγνωστο κείμενο, *Descrizione del Isola di Candia* (1621), προσεχής έκδοση Δήμητρας Σπίθα-Πιμπλή.

αξιώματα εκλέγονταν κάθε δύο χρόνια ευγενείς του διαμερίσματος. Για τον πρώτο χρόνο Βενετός ευγενής, για το δεύτερο Κρητικός ευγενής[2]. Όλοι υπάγονταν στον έλεγχο των ανώτατων Βενετών αξιωματούχων και από το 1569 και εξής στον Γενικό Προνοητή (provveditor general)[3].

2. Κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού της Κρήτης

Όταν η Κρήτη πέρασε στα χέρια των Βενετών, εποικίσθηκε με την πρώτη πρεσβεία του 1211. Οι πρώτοι έποικοι ήταν 132 βενετοί ευγενείς «ιππότες» (milites, cavalieri) και 48 «δημοτικοί ή πεζοί» (pedites, sergentes). Ο εποικισμός συμπληρώθηκε με διαδοχικές αποστολές στα 1222, 1233 και 1252[4].

Οι καλύτερες καλλιεργήσιμες γαίες χωρίσθηκαν σε φέουδα, από τα οποία 25 δόθηκαν στην εκκλησία, 25 νοικιάζονταν για λογαριασμό του δημοσίου σε χωρικούς, 35 παραχωρήθηκαν στους αρχοντορωμαίους ύστερα από τους αγώνες τους και 394 σε ευγενείς (nobili), που ονομάζονταν και ιππότες (cavalieri) και διακρίνονταν σε Βενετούς ευγενείς (nobili Veneti) και σε Κρητικούς ευγενείς (nobili Cretensi). Τα φέουδα ήταν ολόκληρα χωριά (casali), με τα κτίσματα και την περιοχή τους, που το καθένα τους ανήκε σε έναν ή περισσότερους ευγενείς, ή περισσότερα χωριά που ανήκαν σε έναν μόνο[5].

Ειδικότερα, λόγω της κατάτμησης των φεούδων, 34 από τα αρχικά φέουδα του νησιού διαλύθηκαν, και έτσι περιορίστηκαν σε 360. Από αυτά άλλα έμειναν στα χέρια ιδιωτών, που, χωρίς να κερδίσουν γι' αυτό την ευγένεια, έγιναν απλοί κάτοχοι φέουδων, και άλλα σε εκκλησιαστικά ιδρύματα. Όσοι είχαν φέουδα, ασχέτως αν ήταν ευγενείς ή όχι, ονομάζονταν φεουδάρχες (feudatarii) και διατηρούσαν όλες τις φεουδαρχικές υποχρεώσεις προς το κράτος[6].

Η δομή της κρητικής κοινωνίας στους τέσσερις αιώνες της Βενετοκρατίας παρέμεινε αναλλοίωτη. Στην πρώτη βαθμίδα βρίσκονταν πάντα οι ευγενείς και οι φεουδάρχες (nobili, feudati), στη μεσαία οι κάτοικοι των πόλεων, οι «αστοί» (cittadini), στην τε-

2 Βλ. Ι. Γ. Γιαννόπουλου, *Η Κρήτη κατά τον Τέταρτο Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978, σ. 36.

3 Βλ. Ι. Γιαννόπουλου, ό.π., σ. 25, όπου αναφέρεται ότι από το 1569 διορίζεται τακτικά ο Γενικός Προνοητής, ανώτατος στρατιωτικός αξιωματούχος, με διοικητικές αρμοδιότητες.

4 Βλ. Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η Επανάσταση του Γ. Γαβαλιέου-Λυσσογιώργη*, Αθήνα 1983, σ. 28.

5 Βλ. Ι. Γ. Γιαννόπουλου, ό.π., σ. 39. Χρύσας Μαλτέζου, «Concessio Crete, Παρατηρήσεις στα έγγραφα διανομής των φεούδων στους πρώτους Βενετούς αποίκους της Κρήτης», *Λοιβή εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειον 1994, σ. 107-131.

6 Βλ. Ι. Γ. Γιαννόπουλου, ό.π., σ. 39-40. *Rel. Moro*, σ. 81 και 108.

λευταία τα κατώτερα στρώματα των κατοίκων των πόλεων (plebe) και οι χωρικοί, ελεύθεροι και ημιεξαρτημένοι (contadini, villani-parici). Όμως κατά το 16ο αιώνα άρχισε να διαμορφώνεται μια νέα πραγματικότητα, όσο και αν, εξωτερικά, οι παραδοσιακές κοινωνικές μορφές εξακολουθούσαν να ισχύουν. Έτσι, ενώ οι «αστοί» γνώριζαν σημαντική οικονομική άνθηση, το κρητικό φεουδαρχικό σύστημα είχε παρακμάσει[7].

Οι Βενετοί ευγενείς (nobili veneti) στην Κρήτη ήταν ευγενείς βενετικής καταγωγής, καθολικοί στο δόγμα, με εξαίρεση την οικογένεια των Καλλέργηδων, η οποία ήταν η μόνη ελληνική οικογένεια στο νησί που είχε τη βενετική ευγένεια[8]. Σύμφωνα με πηγή του δεύτερου μισού του 16ου αι., οι nobili veneti ανέρχονταν στο Χάνδακα σε 250 και πλέον, στα Χανιά σε 107 και στο Ρέθυμνο σε 61. Στα Χανιά οι Βενετοί και οι Κρητικοί ευγενείς ήταν ισάριθμοι[9].

Αρκετοί από τους φτωχούς ευγενείς ζούσαν αποτραβηγμένοι έξω από τις πόλεις, στα κτήματά τους, όπου ασχολούνταν οι ίδιοι με τις αγροτικές εργασίες. Για να αυξήσουν μάλιστα τα εισοδήματά τους, ήταν περισσότερο καταπιεστικοί από τους άλλους προς τους χωρικούς. Μιλούσαν την ελληνική γλώσσα και ζούσαν σύμφωνα με τα ελληνικά ήθη και έθιμα. Στις πόλεις οι ιταλικής καταγωγής κρητικοί ευγενείς είχαν σχεδόν αφομοιωθεί από τους Έλληνες, ακόμη και στο θρησκευτικό δόγμα. Και όπως μαρτυρείται από βενετική πηγή, από τους Βενετούς ευγενείς λίγοι θα ακολουθούσαν το καθολικό δόγμα, αν η τήρησή του δεν αποτελούσε προϋπόθεση για να διατηρήσουν την ευγένειά τους[10].

Η κατάπτωση των φεουδαρχών επισημαίνεται σε όλες τις εκθέσεις του 16ου και του 17ου αι. Οι Κρητικοί φεουδάρχες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους. Ασκούσαν μεγάλη καταπίεση στους χωρικούς, οι οποίοι αντιδρούσαν με εξεγέρσεις.

Στο διαμέρισμα των Χανίων οι ορεινές περιοχές, ιδιαίτερα τα Σφακιά, στην πρώτη δεκαετία του 16ου αι. εμφάνιζαν εικόνα αναταραχής, και μεταξύ των κατοίκων παρουσιάζονταν κρούσματα απειθαρχίας και ανυπακοής στους νόμους, που ανάγκαζαν τις αρχές να λαμβάνουν σκληρά μέτρα τιμωρίας κατά των πρωταιτίων[11].

---

7 Βλ. Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 28-29.

8 Για τους ευγενείς της Βενετίας βλ. Andrea da Mosto, *L' Archivio di Stato di Venezia*, τ. I, σ. 70.

9 Βλ. Γιαννόπουλου, *ό.π.*, σ. 43. *Rel. Lorenzo da Mulla* (1571).

10 Βλ. Γιαννόπουλου, *ό.π.*, σ. 41.

11 Βλ. Αν. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 29-32.

3. Πληθυσμός της Κρήτης

Στατιστικές ειδήσεις για τον πληθυσμό της Κρήτης υπάρχουν μόνο από το 16ο αιώνα. Οι πηγές δεν συμφωνούν μεταξύ τους για το συνολικό πληθυσμό του νησιού, ο οποίος παρουσιάζει αυξομειώσεις, ιδιαίτερα ύστερα από μεγάλες επιδημίες λοιμωδών νοσημάτων, οπότε παρατηρείται μείωση. Ενδεικτικά αναφέρω ότι ο πληθυσμός ανερχόταν σύμφωνα με τους: Cavalli (1571) σε 160.000, Foscarini (1575) σε 219.000, Καστροφύλακα (1583) σε 201.669, τον σύγχρονό του Garzoni σε 204.183 και τον Mocenigo σε 208.000 κατοίκους[12].

Στην έκθεση του ρέκτορα των Χανίων A. Barbarigo (1549) το διαμέρισμα και η πόλη των Χανίων ήταν πυκνοκατοικημένα. Οι κάτοικοι της πόλης των Χανίων ανέρχονταν σε 9.992, οι nobili veneti του διαμερίσματος σε 97, οι nobili cretensi σε 111, τα χωριά ήταν 253 και οι καβαλλερίες 93. Κατά τον Καστροφύλακα (1583), το διαμέρισμα είχε 48.790 κατοίκους και η πόλη 7.550. Στα 1644 οι κάτοικοι του διαμερίσματος αριθμούσαν 72.470, η πόλη 10.401 και τα χωριά 291[13].

Ο πληθυσμός της υπαίθρου του νησιού στο σύνολό του ήταν αγροτικός και κατανεμόταν σε 1.050 έως 1.100 χωριά, φέουδα τα περισσότερα, που αποτελούσαν αγροτικές μονάδες. Το 97% περίπου από τον πληθυσμό της Κρήτης το αποτελούσαν Κρητικοί. Στα χωριά κατοικούσαν σχεδόν μόνο ντόπιοι, ενώ στις πόλεις, εκτός από ευγενείς, ζούσαν Ιταλοί έμποροι και Εβραίοι. Στην πόλη των Χανίων μαρτυρούνται 300 Εβραίοι που κατοικούσαν όλοι μαζί σε μια κλειστή συνοικία και σε δικά τους σπίτια. Στο διαμέρισμα των Χανίων ζούσαν επίσης πρόσφυγες Ναυπλιώτες, Μονεμβασιώτες και Μανιάτες[14].

4. Οικονομία

Κατά την περίοδο του 16ου-17ου αι. η Κρήτη εξακολουθούσε να κατέχει ιδιαίτερα σημαντική θέση μέσα στο βενετικό αποικιακό κράτος. Χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η προσέγγιση των εγχωρίων με τους κυρίαρχους Βενετούς, που έχει αρχίσει από τα τέλη του 15ου αιώνα. Ο οθωμανικός κίνδυνος υποχρέωσε τη Βενετία να αγκιστρωθεί στα εδάφη που της είχαν απομείνει και να προσεγγίσει τους υπηκόους της. Όπως

12 Βλ. Γιαννόπουλου, ό.π., σ. 37.

13 Βλ. Αν. Παπαδία-Λάλα, «Το διαμέρισμα των Χανίων στα μέσα του ΙΣΤ' αι. Η Έκθεση του Ρέκτορα των Χανίων A. Barbarigo (1549)», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), σ. 63-65.

14 Βλ. Γιαννόπουλου, ό.π., σ. 38-39.

παρατηρεί ο Γ. Πλουμίδης, «η βενετική αποικιακή αυτοκρατορία υφίσταται εσωτερική, ανθρωπιστική αλλαγή, οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες αρχίζουν να μετατρέπονται από απλοί εμπορικοί σταθμοί σε πατρίδες, να αποκτούν δική τους πνευματική ζωή και φυσιογνωμία»[15].

Την περίοδο αυτή το εμπόριο γνωρίζει μεγάλη άνθηση και ασκείται τόσο από τους Βενετούς ευγενείς όσο και από τους Κρητικούς. Η οικονομία της Κρήτης παρέμενε κυρίως αγροτική και τα παραγόμενα προϊόντα της, εκτός από τη διοχέτευση στην εσωτερική αγορά, εξάγονταν και σε μεγάλο βαθμό στήριζαν την οικονομία του τόπου. Τα σπουδαιότερα λιμάνια-κόμβοι του εξαγωγικού εμπορίου ήταν πρώτον του Χάνδακα και δεύτερον των Χανίων.

Το σπουδαιότερο εξαγώγιμο προϊόν αποτελούσαν τα ψημισμένα κρασιά, οι μαλβαζίες και τα μοσκατέλια, που έφθαναν μέχρι την Αγγλία, Φλάνδρα, Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, Βενετία, Χίο, Μεσσήνη, Μάλτα. Εξαγόταν επίσης λάδι και κάθε δύο χρόνια από τα Χανιά στέλνονταν στην Κωνσταντινούπολη 28.000 περίπου λίτρα χυμού νεραντζιού και λεμονιού. Στο νομό Χανίων παράγονταν ακόμη μέλι, κερί, μετάξι, που εξάγονταν, καθώς και ψημισμένα τυριά. Το λιμάνι των Χανίων αποτελούσε σπουδαίο σταθμό διαμετακομιστικού εμπορίου[16].

Μια άλλη αιτία οικονομικής ακμής των κρητικών πόλεων, κυρίως από τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αι. και εξής, ήταν η διάθεση από τη Βενετία μεγάλων χρηματικών ποσών για τη συμπλήρωση των οχυρώσεων και την πολεμική προετοιμασία

15 Βλ. Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, «Αγροτικές ταραχές...», ό.π., σ. 22. Επίσης Γ. Πλουμίδη, *Οι Βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες*, Ιωάννινα 1974, σ. 122.

16 Βλ. Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, «Αγροτικές ταραχές...», ό.π., σ. 23. Επίσης Γ. Πλουμίδη, «Έκθεση του Ρέκτορα των Χανίων Λεονάρδου Λορεντάν (1554)», *Κρητικά Χρονικά* ΚΔ΄ (1972), σ. 435.

Πληροφορίες για την οικονομία της Κρήτης κατά το 17ο αιώνα, για τη ζωή και για τον πλούτο του αστικού πληθυσμού, ιδιαιτέρως των Χανίων, μας δίδουν οι παρακάτω εργασίες: Σοφίας Αντωνιάδη, «Η κινητή περιουσία του Γεωργίου Μόρμορη μεταφέρεται από την Κρήτη στη Βενετία (1667)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 40 (1965), σ. 258-267. Της ίδιας, «Πλούτος του αστικού πληθυσμού της Κρήτης πριν απ' το 1669, Χρυσοχοΐα», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Φιλολογικός Σύλλογος ο «Χρυσόστομος», σ. 1-10. Στα έγγραφα που δημοσιεύονται στις εργασίες της Σοφ. Αντωνιάδη αναφέρονται τα ονόματα των Mormori, Callafatti Steffano, Capsodassi Demetrio. Δήμ. Σπίθα-Πιμπλή, *Τα Ληξιαρχικά Βιβλία Γεννήσεων, Βαπτίσεων και Γάμων των Βενετών Ευγενών του Διαμερίσματος των Χανίων (1519-1640)*, Χανιά 1998, Ευρετήριο Ονοματεπωνύμων: Mormori Emmanuel q. Joanne (1629-1640), αρ. 109, ga. 467, 499, g./Nicolo (1627), 453, g./Joanne f. Zorzi (1640) 126, ga./Emmanuel (1627), 452, g./Zorzi f. Emmanuel N. Cr. (1604), 67, ga./Nicolo q. Zoanne (1628), 104, ga./Calaffatti Steffano N. Cr. (1609), 371, g. / Capsodassi Demetrio (1604), 347 g.

στην Κρήτη. Ο Mocenigo το 1589 γράφει ότι οι ευγενείς και οι αστοί έγιναν εύποροι ή και πλούσιοι αυτή την περίοδο.

5. Τα Χανιά στο 16ο και 17ο αιώνα

Τα Χανιά, ως πόλη και πρωτεύουσα του ομώνυμου διαμερίσματος, αναφέρονται ήδη από το 1252, όταν την ανοικοδόμησαν οι Βενετοί άποικοι στη θέση της αρχαίας Κυδωνίας[17]. Η οριστική τους διαμόρφωση ως πόλης άρχισε από το 16ο αι., όταν αναπτύχθηκε η εμπορική κίνηση του λιμανιού και τα οχυρωματικά έργα, που ξεκίνησαν το 1538. Τότε άρχισε να αλλάζει η ζωή της πόλης, γιατί τα οχυρωματικά έργα έγιναν το επίκεντρο του αμυντικού σχεδιασμού[18].

Στοιχεία για τα Χανιά «πόλη και διαμέρισμα» την περίοδο που μας ενδιαφέρει μας δίνουν οι εκθέσεις (relationi) ρεκτόρων των Χανίων του 16ο αι., των M. A. Bernardo (1536)[19], A. Barbarigo (1549)[20], L. Loredan (1554)[21], B. Dolfin (1598)[22].

Οι εκθέσεις αυτές, που είναι πολύ σημαντικές, αναφέρονται σε όλους τους τομείς: στον πληθυσμό, στο στρατό, στα οχυρωματικά έργα, στην παραγωγή, στα κοινωνικά προβλήματα και στην οργάνωση της υπαίθρου. Επίσης οι εκθέσεις των γενικών προβλεπτών Z. Mocenigo (1589), Benetto Moro (1602), Francesco Moresini (1629), Fr. Basilicata (1630), που αφορούν ολόκληρο το νησί, δίνουν πληροφορίες και για τα Χανιά[23].

Γενικά, μέσα από τα επίσημα αυτά κείμενα διαπιστώνεται ότι τα Χανιά αποτελούσαν για το Βασίλειο της Κρήτης τη δεύτερη μεγάλη πόλη μετά το Χάνδακα και

17 Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδου, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939, σ. 43.

18 Βλ. Αναστ. Παπαδία-Λάλα, «Cittadini και κάτοικοι των πόλεων», *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας*, Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984 - Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984, σ. 60.

19 Βλ. Γ. Πλουμίδη, «Κατάλογος Στρατευσίμων Χανίων και Αποκορώνου στην έκθεση M. A. Bernardo (1536)», *Κρητικά Χρονικά* ΚΕ' (1973), σ. 291-351.

20 Βλ. Αναστ. Παπαδία- Λάλα, «Το Διαμέρισμα των Χανίων στα μέσα του ΙΣΤ' αι. Η έκθεση του ρέκτορα των Χανίων A. Barbarigo», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), σ. 62-72.

21 Βλ. Γ. Πλουμίδη, «Η έκθεση του L. Loredan (1554)», *Κρητικά Χρονικά* ΚΔ' (1972), σ. 435-447.

22 Βλ. Γ. Πλουμίδη, «Τα Χανιά στα τέλη του ΙΣΤ' αι. Η έκθεση του Προβλεπτή B. Dolfin (1598)», *Δωδώνη* 2 (1973).

23 Βλ. Στ. Σπανάκη, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, Z. Mocenigo, τ. I, Ηράκλειο 1940, σ. 1-219. Fr. Moresini, τ. II, Ηράκλειο 1950, σ. 1-168. Beneto Moro, τ. IV, Ηράκλειο 1958, σ. 1-185. Fr. Basilicata, τ. V, Ηράκλειο 1969, σ. 103-104, 133-141, 175-176.

το δεύτερο σε κίνηση λιμάνι. Το ενδιαφέρον των ανώτερων διοικητικών υπαλλήλων για τον τόπο είναι φανερό σε όλους τους τομείς. Ιδιαίτερο βάρος δινόταν στην οχύρωση των φρουρίων του διαμερίσματος και γενικά στην καλυτέρευση της κατάστασης στην οποία αυτά βρίσκονταν, γιατί ήξεραν ότι η επίθεση των Τούρκων από εκείνο το διαμέρισμα ήταν ευκολότερη και ο κίνδυνος της κατάληψης μεγαλύτερος και αμεσότερος. Η όλη στρατιωτική οργάνωση δεν ήταν καλή και έκαναν προτάσεις για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των στρατιωτών, επίσης για τις καλλιέργειες στην ύπαιθρο, για τις συνθήκες διαβίωσης των χωρικών, τις αγγαρείες, κ.ά.

Μέσα στο πνευματικό κλίμα εντάσσεται η δημιουργία Ακαδημιών και η παραγωγή λογοτεχνικών έργων στα Χανιά. Το μοναδικό έργο που έχει σωθεί και είδε το φως της δημοσιότητας πρόσφατα στη Βενετία είναι το έργο του Χανιώτη ποιητή Gian Carlo Persio. Πρόκειται για το πολύστιχο ποίημα που έχει τον τίτλο «La Nobilissima Barriera della Canea, Κρητικό Ποίημα του 1594»[24].

Τα Χανιά είχαν ιδρύσει επίσης την Ακαδημία τους με το όνομα των Sterili το 1637[25]. Οι Ακαδημίες ήταν πνευματικά σωματεία με θεατρική και ποιητική δραστηριότητα, σ' αυτές όμως συμμετείχαν επίσης οι διανοούμενοι και οι λόγιοι της εποχής, δικηγόροι, γιατροί, δάσκαλοι, ζωγράφοι, αστοί, αλλά και ευγενείς Βενετοί και Κρητικοί. Οι Κρητικοί ευγενείς γίνονται πάτρωνες των ποιητών και συγγραφέων.

Προσωπικότητες με λόγια ενδιαφέροντα όπως ο Βιάρος και ο Μόρμορης ζουν την περίοδο αυτή στα Χανιά.

Ο Γεώργιος Χορτάτσης την εποχή αυτή αφιέρωσε την «Πανώρια» του στον Χανιώτη Βενετό ευγενή Marcantonio Viaro[26]. Επίσης την «Ερωφίλη» του στον ρήτορα Χανιώτη Ιωάννη Μόρμορη[27].

Μεταξύ των επιστημόνων στα τέλη του 16ου αι. και μέχρι το 1640 διακρίνονται λό-

---

24 Βλ. Cristiano Luciani, *La Nobilissima Barriera della Canea, Poema Cretese del 1594, di Gian Carlo Persio,* Istituto Ellenico di Studi Bizantini et Postbizantini di Venezia, e Biblioteca Municipale Vikelea di Hiraklion, Venezia 1994. Βλ. Επίσης Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Ο Ποιητής του Ερωτοκρίτου και άλλα Βενετοκρητικά Μελετήματα,* Ηράκλειον 1989, σ. 174-192.

25 Για τις Ακαδημίες της Κρήτης την περίοδο της Βενετοκρατίας βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *ό.π.,* σ. 11-28, 112-138, 154-173.

26 Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, «Ο Μαρκαντώνιος Βιάρος (1592 - μετά το 1604) και ο χρόνος συγγραφής των δραμάτων του Γεωργίου Χορτάτση», *Κρητικά Χρονικά* 17 (1963), σ. 261-282. Βλ. επίσης Δημ. Σπίθα-Πιμπλή, *Τα Ληξιαρχικά βιβλία...,* Ευρετήριο Ονοματεπωνύμων, λήμμα Viaro.

27 Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Ο Ποιητής του Ερωτοκρίτου...,* σ. 184.

γιοι Χανιώτες που υπήρξαν προσωπικότητες της εποχής και διεδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στην κοινωνική ζωή της πόλης των Χανίων.

Μεγάλο ρόλο επίσης στην πνευματική ζωή με την ευρεία τους μόρφωση έπαιξαν την περίοδο αυτή διάσημοι ορθόδοξοι κληρικοί, που έζησαν και έδρασαν στα Χανιά. Όλοι τους είχαν επηρεασθεί από τη δυτική πνευματική καλλιέργεια, αν και ήταν φανατικοί Ορθόδοξοι και διεδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στη συνεργασία τους με τους Βενετούς για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής στην Κρήτη, που αφορούσε εξίσου και τα δύο μέρη. Ανάμεσά τους οι αδελφοί Ιωάννης και Λουκάς Τζαγκαρόλοι, που έγιναν μοναχοί και πήραν αντίστοιχα τα ονόματα Ιερεμίας και Λαυρέντιος.

Οι δύο αδελφοί έγιναν ιδρυτές της νέας μεγάλης μονής της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι Μελέχα. Επίτροποι για τα θρησκευτικά πράγματα της περιοχής ήταν ο Μιχαήλ Καλλέργης και ο Λέων Κασιμάτης, οι οποίοι και εισηγήθηκαν στις Βενετικές αρχές την ανάθεση της μονής στον ιερομόναχο Ιερεμία Τζαγκαρόλο από τη μονή της Αγίας Κυριακής στη Χαλεπα, το 1611[28].

Στη δήλωση της περιουσιακής κατάστασης της μονής της Αγ. Τριάδας του έτους 1637 αναφέρεται ότι η πρωτοβουλία της ανάθεσης και οργάνωσής της σε κοινόβιο ανήκει στον ρέκτορα των Χανίων Benetto Pesaro[29].

Ο Μητροπολίτης Φιλαδελφείας (Βενετίας) Γαβριήλ Σεβήρος είχε σχέσεις με το γυναικείο μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου του Κερατιδιώτη του Ακρωτηρίου Μελέχα, όπου εμόναζαν η μητέρα του και η αδελφή του. Η αλληλογραφία του μητροπολίτη ρίχνει φως για μια εικοσαετία (1596-1615) στις σχέσεις των μοναστηριών του Ακρωτηρίου την περίοδο εκείνη[30].

Ο Βλάσιος Κύπριος και ο Βενέδικτος Τζαγκαρόλος έκτισαν τη νέα Μονή Γωνιάς Παναγίας Οδηγήτριας, η ανοικοδόμηση της οποίας άρχισε στα 1618 και τέλειωσε το 1634, κτιζόταν δηλαδή την ίδια εποχή με την Αγία Τριάδα των Τζαγκαρόλων στο

---

28 Βλ. Μιχ. Ανδριανάκη, *Ιερά Σταυροπηγιακή και Πατριαρχική Μονή της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων*, Χανιά 1994, σ. 10-11. Βλ. επίσης Δ. Σπίθα-Πιμπλή, ό.π., για τους Michiel Calergi (1603-1617), Michiel Calergi N.V. (1603-1616), Leo Cassimati dot. di legge (1611-1632), όπου αναφέρονται ως γονείς, ανάδοχοι, μάρτυρες. Βλ. επίσης Μ. Χαιρέτη, «Αι Ορθόδοξοι Μοναί της Κυδωνίας κατά την Απογραφήν του έτους 1637», *ΕΕΒΣ* ΛΘ'-Μ' (1972-73), σ. 563-578.

29 Βλ. Μ. Χαιρέτη, ό.π., σ. 569. Βλ. επίσης Δ. Σπίθα-Πιμπλή, ό.π., το γενικό κατάλογο των Ρεκτόρων και Συμβούλων, για τον Benetto Pesaro, όπου εμφανίζεται από 4, 11, 1608-15, 7, 1611, σ. 250-251.

30 Βλ. Μ. Χαιρέτη, «Η εν Ακρωτηρίω Κυδωνίας Γυναικεία Μονή του Αγ. Γεωργίου Κερατιδιώτη και η οικογένεια του Γαβριήλ Σεβήρου», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 157-181. Βλ. και Δημ. Σπίθα-Πιμπλή, *Μελέχα το Άγιο Όρος της Κρήτης*, Αθήνα 1987, σ. 46-51.

Ακρωτήρι (Ο Βενέδικτος Τζαγκαρόλος θεωρείται επίσης σοφός ιερομόναχος). Τη μονή Γωνιάς επροίκισε με τη μεγάλη περιουσία του ο Γεώργιος Μούρμουρης[31].

Όλες οι παραπάνω Μονές της περιοχής Χανίων συνέχισαν την ορθόδοξη μοναστική παράδοση, δέχτηκαν όμως χαρακτηριστικές επιδράσεις του πολιτισμικού κλίματος της εποχής και της περίφημης Κρητικής Αναγέννησης. Χαρακτηριστικές είναι οι άμεσες επιδράσεις προτύπων της ιταλικής αρχιτεκτονικής στα μεγάλα ορθόδοξα μοναστικά κέντρα, καθώς και σε μικρότερους ναΐσκους των κρητικών πόλεων και της υπαίθρου, όπου αναγνωρίζονται τα πρότυπα με τις εκδόσεις των βιβλίων των Ιταλών αρχιτεκτόνων του 16ου και 17ου αι., από τον Sebastiano Serlio.

Παράλληλα με την επικράτηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων από τη σύγχρονη παράδοση της Βενετικής τεχνοτροπίας στις εκκλησίες και στα μοναστικά συγκροτήματα του νομού Χανίων, το πνεύμα της σύγκλισης ανάμεσα στα δύο δόγματα παρατηρείται και στην Κρητική Λογοτεχνία και στην τέχνη της ζωγραφικής. Στη ζωγραφική έχομε το συγκερασμό της βυζαντινής παράδοσης στις φορητές εικόνες με στοιχεία από τη δυτική ζωγραφική τέχνη και τη δημιουργία της λεγόμενης Κρητικής Σχολής Ζωγραφικής.

Μαρτυρίες ότι σε καθολικούς ναούς της πόλης των Χανίων βρίσκονταν εικόνες βυζαντινής τέχνης υπάρχουν στην έκθεση (1620) του Επισκόπου Χανίων (Agiensis) Γεωργίου Perpignano (1619-1621)[32].

Στο 17ο αιώνα, εποχή ακμής της τέχνης της φορητής εικόνας, η ανάγκη ανανέωσης της τέχνης και η συχνή επαφή με την Ιταλία είχαν ως αποτέλεσμα η ιταλική επίδραση να είναι ισχυρότερη. Μεγάλοι Χανιώτες ζωγράφοι, των οποίων έργα υπάρχουν στο μουσείο και στα μοναστικά συγκροτήματα των Χανίων αλλά και έξω από την Κρήτη, αναδείχθηκαν την περίοδο αυτή[33]. Μεταξύ τους αναφέρεται ο Παρθένιος[34].

---

31 Ο Zorzi (Georgius) Murmuri αναφέρεται ως μάρτυρας στο γάμο με αρ. 68 (1604). Βλ. Δ. Σπίθα-Πιμπλή, *Τα Ληξιαρχικά βιβλία...*, σ. 111.

32 Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Η Κρητική Περίοδος του Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου*, Αθήνα 1987 (Ανατύπωση από τον τόμο *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σ. 1-121).

33 Βλ. Μαν. Μπορμπουδάκη, *Εικόνες του Νομού Χανίων*, Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων «Ο Χρυσόστομος», Αθήνα 1975. Του ίδιου, «Η Τέχνη κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, 1988, σ. 281.

34 Το επώνυμο του Παρθενίου μαρτυρείται σε μια φορητή εικόνα του Επιτάφιου θρήνου, του μουσείου της Κοινότητας Σπηλιάς Κισάμου, η οποία υπογράφεται ΧΕΙΡ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΙΕΡΜ ΠΑΓΑ αχος'. Η οικογένεια Pagan N. Cr. παρουσιάζεται στην ευρύτερη περιοχή της Κοινότητας Σπηλιάς. Βλ. Δ. Σπίθα-Πιμπλή, ό.π., Ευρετήριο Ονοματεπωνύμων, λήμμα *Pagan*, αλλά και ως χωριό στην απογραφή του Castrofilaca (1583), Neocorio Pagan.

Ο Χανιώτης ζωγράφος μοναχός Αμβρόσιος Έμπορος αναδείχθηκε ο πρώτος από την ομάδα των Χανίων που αξιοποίησε και χρησιμοποίησε ως πρότυπα φλαμανδικές χαλκογραφίες των J. Sadeler και M. de Vos, όπως και ο Δαμασκηνός. Ο ρόλος του στη διαμόρφωση της «Σχολής της Δυτικής Κρήτης» στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα ήταν σημαντικός[35].

Δύο εικόνες του ζωγράφου Αμβρόσιου Έμπορου βρίσκονται στο ναό των Αγίων Αναργύρων στην παλιά πόλη των Χανίων[36], που ήταν παλιός καθεδρικός ναός. Η εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου διαστάσεων 1x2 μ. και η Δευτέρα Παρουσία 1.58x2.46 μ. Η εικόνα της Δευτέρας Παρουσίας έχει αφιερωθεί από τον ρέκτορα των Χανίων Nicolao Venerio στην ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Ερημίτη, από όπου και είχαν μεταφερθεί οι δύο παραπάνω εικόνες παλαιότερα[37]. Η αφιέρωση γράφεται στα λατινικά, στο αριστερό μέρος, όπου εικονίζεται και το οικόσημο του ρέκτορα. Η αφιέρωση μιας τόσο μεγάλης εικόνας και επομένως δαπανηρής από τον Βενετό Διοικητή στον νέο Άγιο, που τιμούν ιδιαίτερα οι Χανιώτες, αποτελεί μια πράξη καθαρώς πολιτική και είναι ενδεικτική του κλίματος της εποχής, ενόψει του τουρκικού κινδύνου. Η εικόνα χρονολογείται γύρω στα 1625.

35 Βλ. Μιχ. Ανδριανάκη, «Εικόνες από το Ναό των Αγίων Αναργύρων Χανίων», *Χανιά, Ετήσια Έκδοση του Δήμου Χανίων*, 1986, σ. 65-75.

36 Οι Άγιοι Ανάργυροι αναφέρονται ως συνοικία των Χανίων από τον Καστροφύλακα (1583). Ο ναός υπάρχει και αναφέρεται ολογράφως στους χάρτες των G. Corner (1625), Boscini (1651). Επίσης στην απογραφή του 1637. Βλ. Μ. Χαιρέτη, «Απογραφή των ναών και των μονών του διαμερίσματος των Χανίων», *ΕΕΒΣ ΛΣΤ'* (1968), σ. 359.

37 Βλ. Δ. Σπίθα-Πιμπλή, *ό.π.*, Κατάλογος των Rettori, όπου ο Nicolao Venerio εμφανίζεται στις 2 Ιαν. 1622-19 Φεβ. 1625, σ. 250-251.

Κ. ΝΤΟΥΝΙΑΔΑΚΗ - Γ. ΝΙΚΗΦΟΡΑΚΗ - Ι. ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΙΡΙΑΝΩΝ ΚΑΝΤΑΝΟΥ

Α. Θέση

Ο Ιερός Ναός ευρίσκεται νότια από τους οικισμούς που αποτελούν το Δήμο Καντάνου, στην περιοχή Λαμπιριανά. Απέχει από το κέντρο της κωμόπολης περίπου 1000 μ. και βρίσκεται πάνω σε λόφο.

Πρόσβαση: ένας αγροτικός δρόμος οδηγεί στο πλάτωμα πάνω στο οποίο βρίσκεται ο Ναός.

Β. Περιγραφή

Ο Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου είναι κτισμένος σε πλάτωμα στη θέση «Τρεις

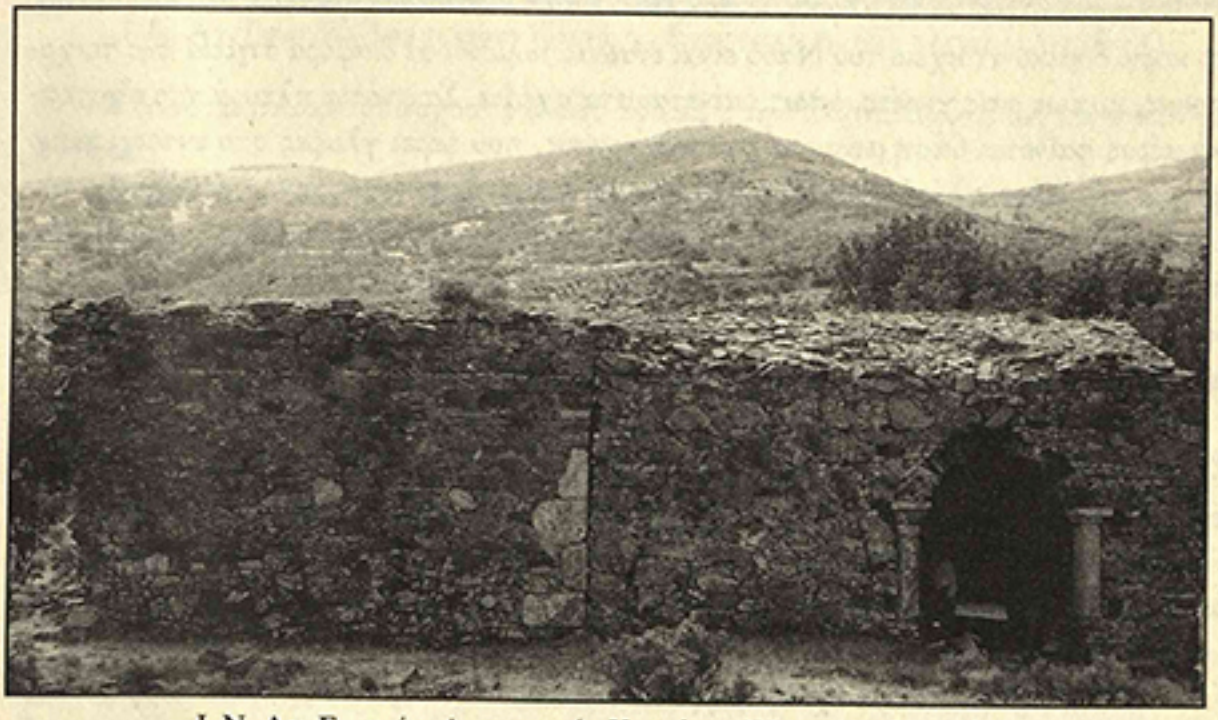

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπιριανών Καντάνου. Εξωτερικό, βόρεια όψη.

Εκκλησιές», από την οποία φαίνονται όλοι οι οικισμοί του Δήμου Καντάνου. Έχει κατεύθυνση ανατολή-δύση, μέγιστο μήκος 11,35 μ. στη νότια πλευρά και μέγιστο πλάτος 4.00 μ. στη δυτική πλευρά. Είναι κτισμένος από ακατέργαστους λίθους με συνδετικό κονίαμα από ασβέστη. Χωρίζεται με αρμό (που φτάνει και τα 14 cm) το ανατολικό –προγενέστερο– τμήμα από το δυτικό και φαίνεται εξωτερικά. Εσωτερικά αποτελείται από δύο τμήματα:

– Το ανατολικό εκτός από το ίχνος της κόγχης του ιερού έχει δύο ακόμη κόγχες, μία στη βόρεια και μία στη νότια πλευρά. Δίπλα στις κόγχες υπάρχουν οι εσοχές στήριξης του τέμπλου. Έχει και πεζούλι σε όλο το μήκος όπου δεν υπάρχουν ανοίγματα και κόγχες ύψους περίπου 20-25 cm από το σημερινό επίπεδο δαπέδου.

– Το δυτικό τμήμα έχει μία κόγχη στη δυτική πλευρά με μικρό παράθυρο ψηλότερα, δύο κόγχες στη νότια πλευρά και μία κόγχη βόρεια.

Στη συμμετρική θέση της δεύτερης κόγχης της βόρειας πλευράς ευρίσκεται άνοιγμα, αλλοιωμένο από την κατακρήμνιση, αλλά τα κύρια στοιχεία του θυρώματος τα αποτελούν κατακόρυφες πελεκητές πέτρες άλλης υφής με επιστέγαση πελεκητή επίσης πέτρα διαστάσεων 0.83x0.50x0.20 περίπου. Δύο στοιχεία με τα ίδια χαρακτηριστικά ευρίσκονται στον περιβάλλοντα χώρο. Το ίδιο λίθινο στοιχείο χωρίς επιστέγαση αποτελεί και διαχωριστικό στις δύο κόγχες της νότιας πλευράς του δυτικού τμήματος.

Κατεργασμένοι λίθοι μεγέθους πολλαπλάσιου των ακατέργαστων που αποτελούν το κύριο δομικό στοιχείο του Ναού είναι ενσωματωμένοι σε διάφορα σημεία της τοιχοποιίας, κυρίως στις γωνίες, όπως φαίνεται στα σχέδια. Στη νότια πλευρά στο εξωτερικό μέρος φαίνεται βάση μικρού υποστηλώματος, που φέρει γλυφές στο εντοιχισμένο τμήμα του (είναι ολόγλυφο). Στο ανατολικό τμήμα βρίσκονται ίχνη της κόγχης του ιερού. Και τα δύο τμήματα είναι στεγασμένα με θόλους σχεδόν της ίδιας καμπυλότητας. Αλλά του ανατολικού τμήματος ο θόλος είναι «γυρισμένος» με σχιστόπλακες και κεραμικές πλάκες διαστάσεων 0.30x0.30x0.04 μ., ενώ ο θόλος του δυτικού τμήματος είναι «γυρισμένος» μόνο με σχιστόπλακες της περιοχής.

Κατά μήκος και των δύο θόλων υπάρχει έντονη ρωγμή, ο δυτικός εσωτερικά σώζεται ακέραιος και μόνο η επικάλυψή του έχει φθαρεί. Τμήμα του ανατολικού θόλου έχει πέσει ακολουθώντας την πτώση της ανατολικής τοιχοποιίας και του ιερού.

Η επικάλυψη του δυτικού θόλου –του οποίου ίχνη διατηρούνται– ήταν από κεραμικές πλάκες διαστάσεων 25x50 cm περίπου. Του ανατολικού σώζονται ίχνη επικάλυψης.

Η τοιχοποιία έχει υποστεί τις εξής φθορές:

– Η ανατολική πλευρά έχει γκρεμιστεί τελείως παρασύροντας και ένα κομμάτι του θόλου.

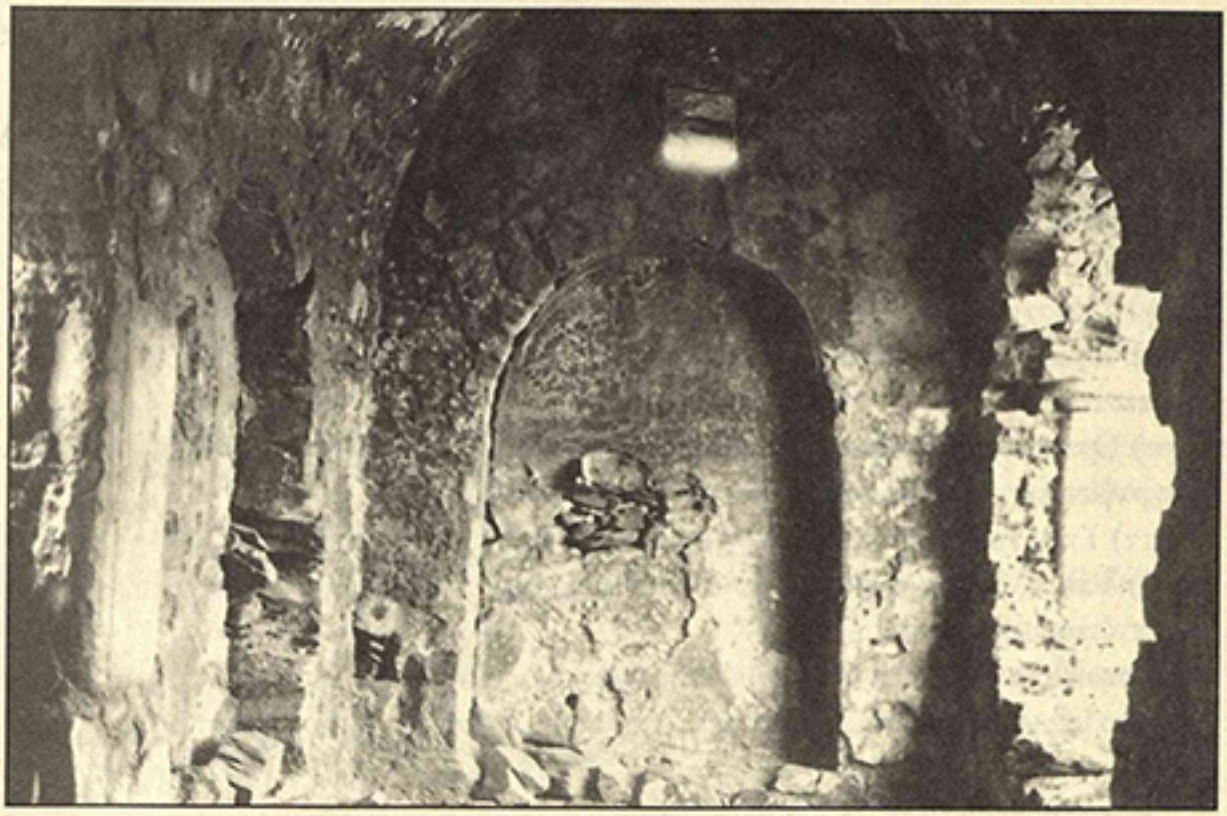

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπριανών Καντάνου. Εσωτερικό. Δυτική πλευρά (*προσθήκη*).

– Στη νότια πλευρά υπάρχουν έντονες φθορές στην τοιχοποιία κυρίως πίσω από τις κόγχες.

– Σε όλο το μήκος των απολήξεων της τοιχοποιίας οι φθορές είναι τόσες, ώστε να μην μπορεί να μετρηθεί με βεβαιότητα το αρχικό ύψος της στα όρια της επικάλυψης.

Φθορές έντονες έχει και η δυτική πλευρά, όπου η σύνδεση γενικά των αργών λίθων μεταξύ τους είναι πιο χαλαρή με εντονότερο σημείο φθοράς πίσω από την κόγχη.

Στη βόρεια πλευρά οι φθορές επικεντρώνονται γύρω από την είσοδο και περισσότερο στο δυτικό τμήμα της.

Το ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς (το τμήμα της τοιχοποιίας που σώζεται– τη γωνιά την παρέσυρε η πτώση της ανατολικής πλευράς) είναι σε σχετικά καλή κατάσταση με πιο επιμελημένο κτίσιμο και ισχυρότερη σύνδεση μεταξύ των αργών λίθων, παρόλο που λείπουν μερικές πέτρες.

Γενικά η προσθήκη –δυτικό τμήμα– έχει περισσότερες επιμέρους φθορές στην τοιχοποιία από την αρχική εκκλησία, και η λιθοδομή του ανατολικού τμήματος έχει καλύτερη σύνδεση από τη λιθοδομή του δυτικού.

Εσωτερικά όλη η εκκλησία είναι τοιχογραφημένη με ενιαίο και συνεχή τρόπο. Οι

τοιχογραφίες που έχουν απομείνει παρουσιάζουν εκτεταμένες φθορές που προέρχονται από διαφορετικές αιτίες:

α) Τα χρώματα έχουν αλλοιωθεί και σε μερικά σημεία είναι δυσδιάκριτες (είναι σβησμένες οι εικόνες).

β) Η αλλοίωση των χρωμάτων έχει επέλθει και από καπνιά –κυρίως στο δυτικό τμήμα.

γ) Υπάρχουν ίχνη βανδαλισμού (καταστροφή των ματιών των Αγίων).

δ) Έχουν καρφωθεί μεταγενέστερα καρφιά από πιστούς, για να αναρτηθούν φορητές εικόνες.

ε) Όπου έχει χαλαρώσει το συνδετικό κονίαμα της τοιχοποιίας των δόλων οι τοιχογραφίες έχουν καταστραφεί.

στ) Υπάρχουν τριχοειδείς ρηγματώσεις και σημειακή αποκόλληση.

ζ) Τέλος, με μηχανικό τρόπο έγιναν ορισμένες φθορές, π.χ. αφαίρεση του πρεκιού της ενδιάμεσης πόρτας.

Στην κατακόρυφη πλευρά των «πεζουλιών» υπάρχουν ίχνη τοιχογράφησης, καθώς και στο μέρος κάτω από τις κόγχες. Δεν υπάρχει καθαρή στάθμη δαπέδου.

Γ. Ιστορικά στοιχεία - Ταξινόμηση

Δεν υπάρχουν γραπτά ιστορικά στοιχεία. Οι κάτοικοι ισχυρίζονται ότι στη θέση αυτή καθώς και στη διπλανή τοποθεσία «Τρεις Εκκλησιές» έχουν βρεθεί αρχαίοι τάφοι.

Αυτό ίσως να εξηγεί ορισμένα στοιχεία δομικά –γωνιόλιθους και ανάγλυφες πέτρες– που ευρίσκονται ενσωματωμένα στο κτήριο του Ι. Ναού.

Η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου ανήκει στην κατηγορία των ναών που είναι «μονοκάμαροι» με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τα εσωτερικά τυφλά αψιδώματα στους πλάγιους επιμήκεις τοίχους[1].

Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της Εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής της Δυτικής Κρήτης[2].

Η πόρτα του αρχικού ναού, που έχει μικτό μήκος 5.90 μ. και πλάτος 3.90 μ., είναι δυτική με οριζόντιο υπέρθυρο.

Στην ανατολική πλευρά σχηματίζεται ημικυκλική κόγχη του ιερού, του οποίου δεν υπάρχουν ίχνη της κάλυψης, αλλά πιθανόν να καλύπτεται από τεταρτοσφαίριο. Η

---

1 Κ. Λασσιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι Χριστιανικών ναών από τον 12ο αιώνα και εντεύθεν στη Δ. Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ-ΙΣΤ', τευχ. ΙΙ (1963), σ. 10.

2 *Ό.π.*, σ. 12.

κάλυψη συντελείται με ημικυλινδρικό θόλο. Τα αψιδώματα της αρχικής εκκλησίας είναι τοποθετημένα ασύμμετρα στον εγκάρσιο άξονα.

Η ιδιαιτερότητα αυτού του ναού είναι ότι υπάρχει προσθήκη στο δυτικό του τμήμα όπου ευρίσκεται η αρχική κύρια είσοδος με οριζόντιο υπέρθυρο. Στην προσθήκη υπάρχουν επίσης τυφλά αψιδώματα, δύο στη νότια πλευρά συμμετρικά τοποθετημένα ως προς τον κύριο εγκάρσιο άξονα και ένα στη βόρεια πλευρά, διότι τη θέση του δεύτερου την κατέχει η είσοδος που είναι βόρεια.

Υπάρχει αψίδα τυφλή και στη δυτική πλευρά τής προσθήκης, όπως φαίνεται στα σχέδια. Το ύψος των αψίδων είναι μικρότερο από 2.00 μ. και το βάθος τους είναι περίπου 0.25 μ. Παρότι η βόρεια μεταγενέστερη είσοδος της εκκλησίας δεν υπάρχει ολόκληρη, υπάρχει ίχνος τοξωτού υπέρθυρου επάνω σε κατακόρυφα στηρίγματα λαξευτά σε δεύτερη χρήση.

Σύμφωνα με τον Κ. Λασσιθιωτάκη, αυτός ο τύπος εκκλησιών με τυφλά αψιδώματα, που συναντώνται σε μία περιοχή του Ν. Χανίων, στο Σέλινο, και συγκεντρώνονται ως επί το πλείστον στην περιοχή της Καντάνου, εμφανίζεται τον 5ο αι. στη Μεσοποταμία στην περιοχή του Tur-Abdin[3].

Τα βασικά χαρακτηριστικά είναι:

– Μονόκλιτη στενόμακρη αίθουσα που σκεπάζεται με ημικυκλικό ή ημιελλειπτικό περίπου θόλο.

– Πλευρικά αψιδώματα με αρκετό βάθος.

– Κόγχη ιερού ημικυκλική που είναι αρκετού βάθους.

– Ο Ναός εξωτερικά εμφανίζεται παραλληλόγραμμος.

– Θύρα εισόδου στο ναό από τη δυτική πλευρά.

Επίσης οι εκκλησίες της Καππαδοκίας χρησιμοποιούν το σύστημα των τυφλών αψιδωμάτων στους πλευρικούς τοίχους.

Από τις περιοχές της Αρμενίας, Ανατολίας, Καππαδοκίας θα πρέπει να διοχετεύτηκε στην Κρήτη ο τύπος αυτός.

Ίσως εμπνευστές της είναι ο Άγ. Ιωάννης ο Ξένος και ο Νίκων ο Μετανοείτε, οι οποίοι έφεραν μορφές δικές τους των εκκλησιών και τις προσάρμοσαν στις συνθήκες του τόπου, αν και υπάρχει ικανής έκτασης κοινότητα δομικών συνθηκών μεταξύ Κρήτης και Ανατολής.

3 Ugo Monneret de Vilard, *Le chiese della Mesopotamia*, Roma 1940, σ. 67.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

G. Gerola, *Monumenti Veneti nel' isola di Creta*, Vol. II.

Κ. Λασσιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι Χριστιανικών ναών από τον 12ο αιώνα και εντεύθεν στη Δ. Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ-ΙΣΤ', τευχ. ΙΙ (1963).

Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των Ναών και των Μονών των Χανίων του έτους 1637», *ΕΕΒΣ* ΛΣΤ' (1968).

Νίκος Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, Ηράκλειο 1993.

Ugo Monneret de Villard, *Le chiese della Mesopotamia*, Roma 1940.

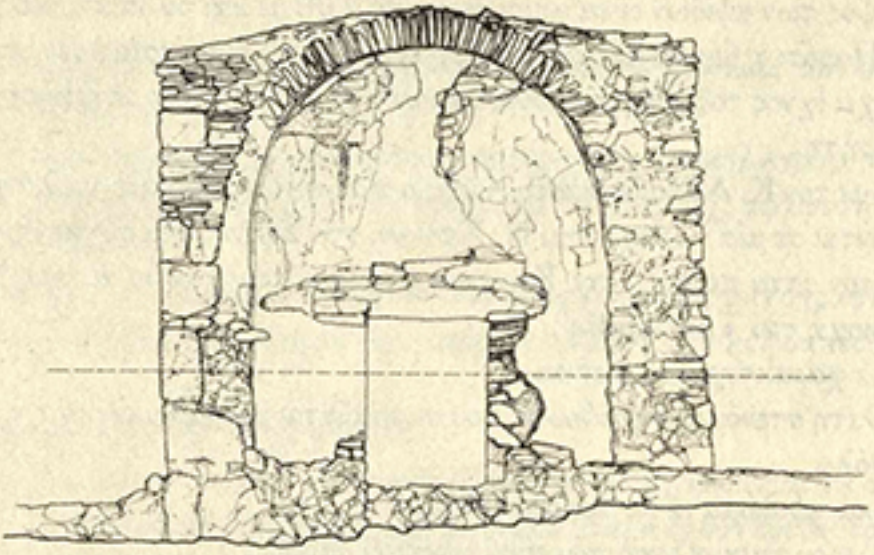

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπιριανών Καντάνου. Ανατολική όψη.

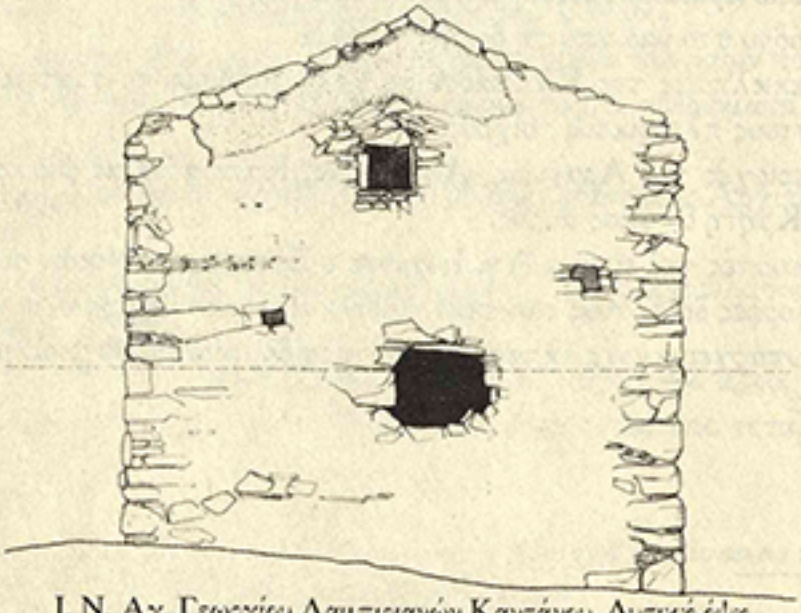

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπιριανών Καντάνου. Δυτική όψη.

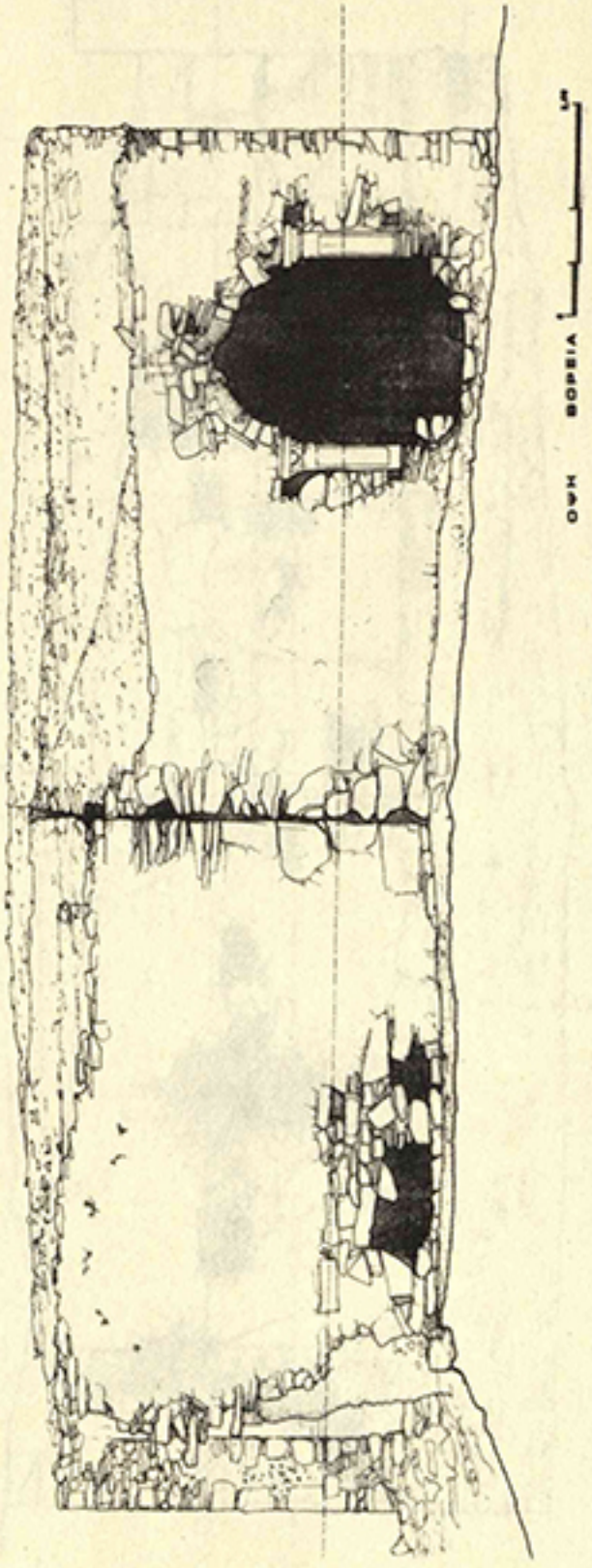

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπριανών Καντάνου. Βόρεια όψη.

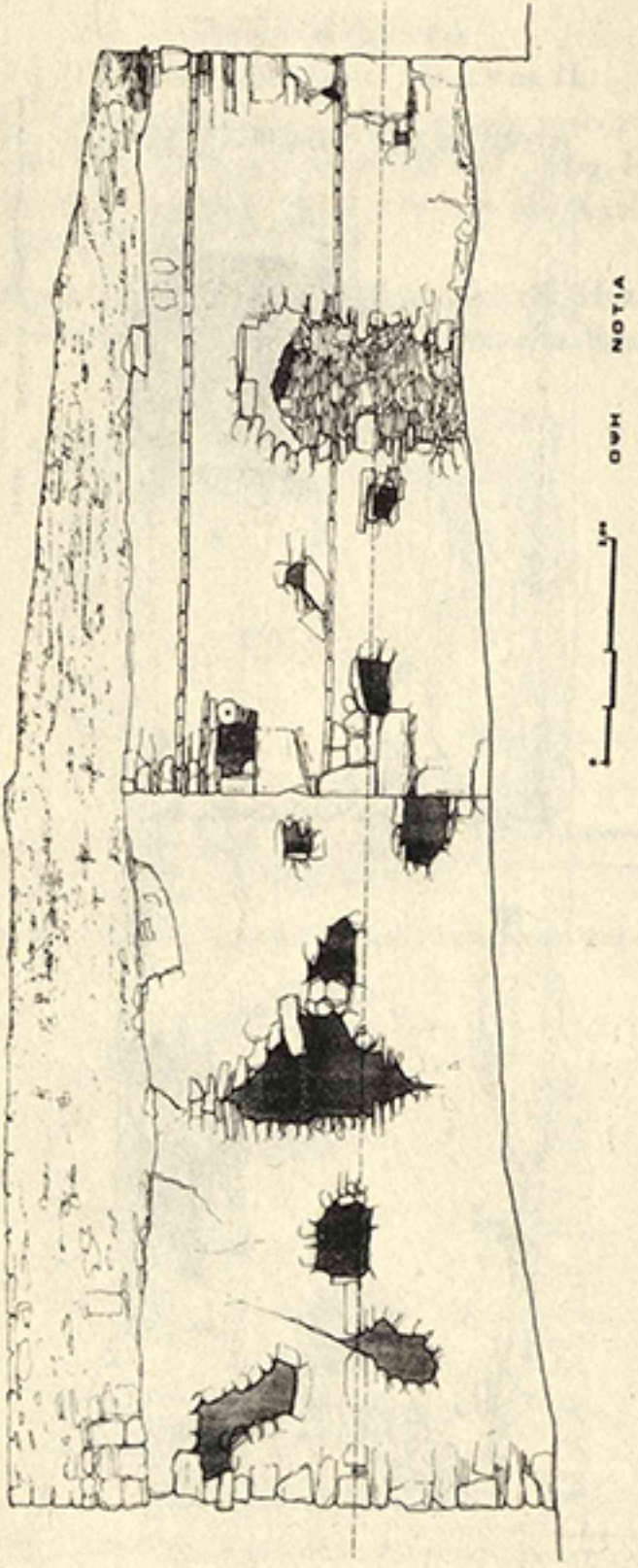

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπρινών Καντάνου. Νότια όψη.

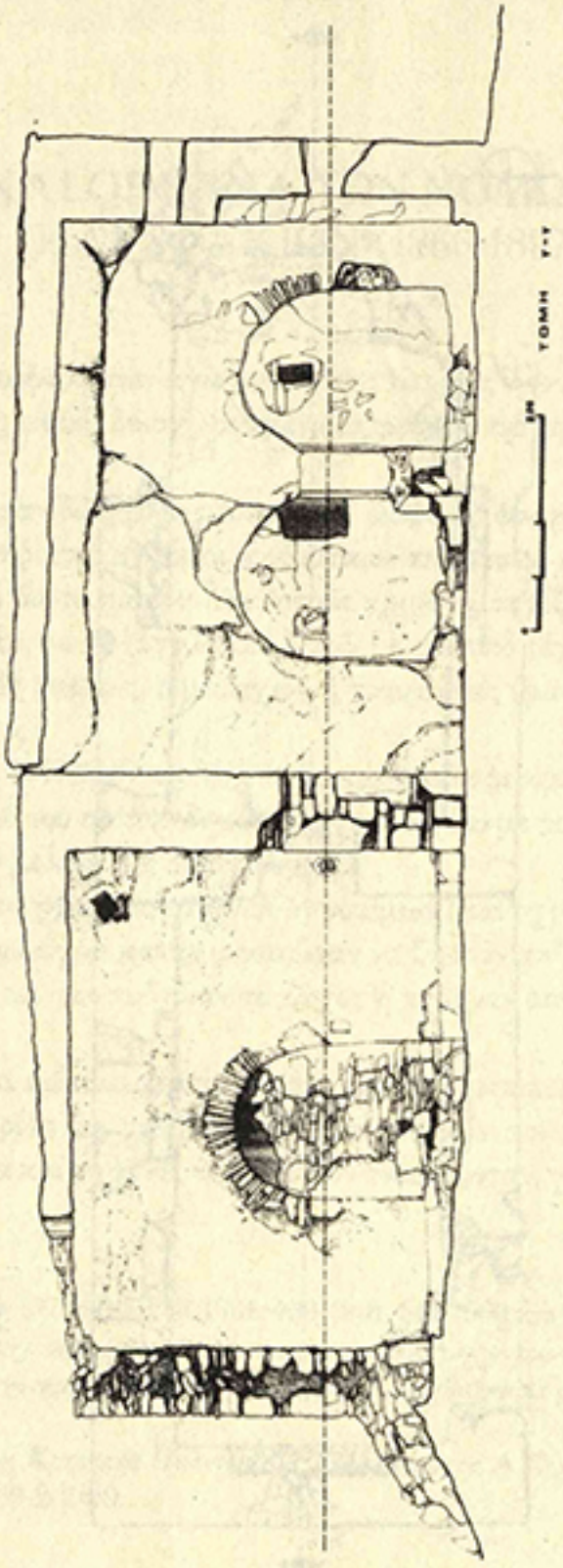

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπριανών Κανάνου. Τομή γ-γ'.

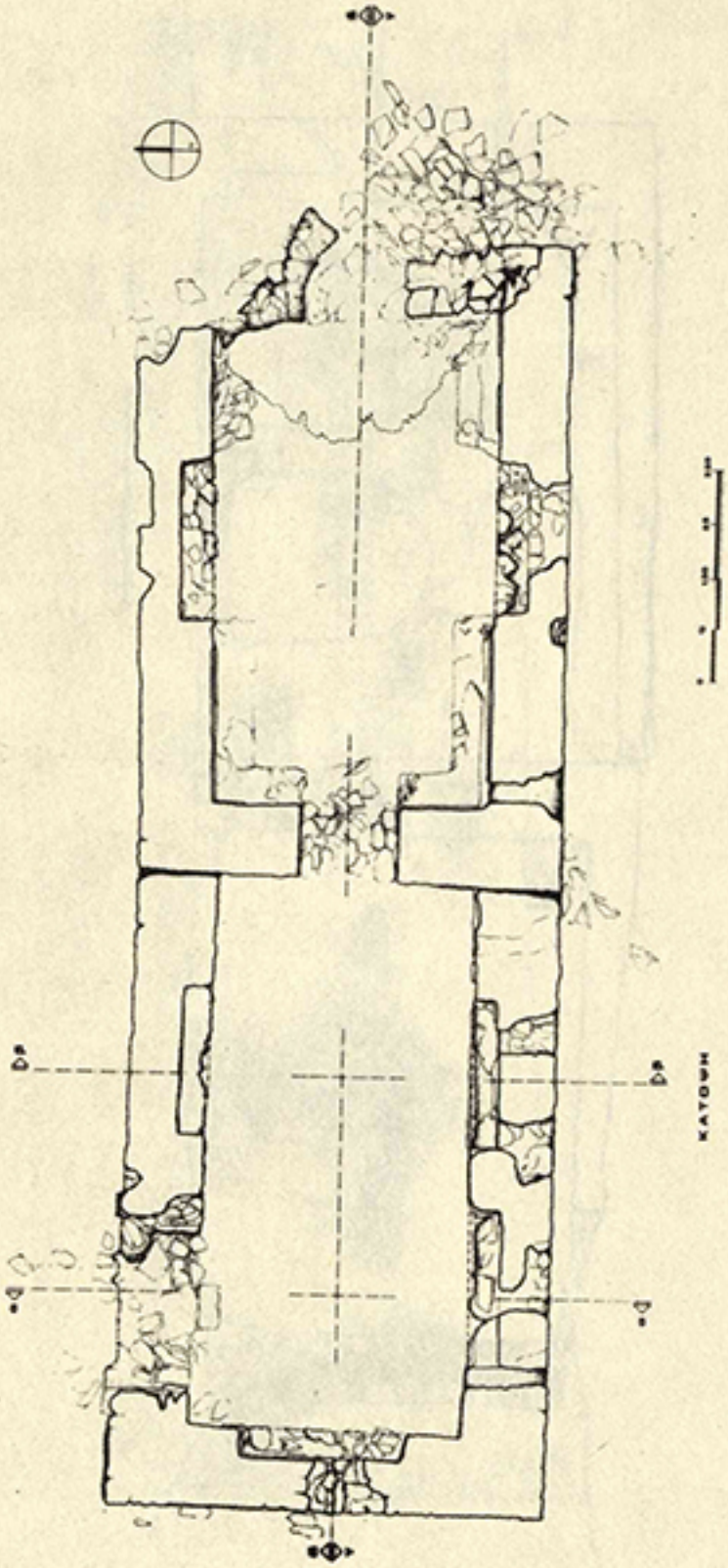

Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Λαμπιρανών Καντάνου. Κάτοψη.

ΝΙΚΟΣ ΦΑΣΑΤΑΚΗΣ

ΧΗΡΕΣ ΚΑΙ ΟΡΦΑΝΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ (1866-1897)

Οι χήρες και τα ορφανά των αγωνιστών της Κρήτης ήταν μια από τις κατηγορίες των πολιτών προς τις οποίες δικαιολογημένα έστρεψε το ενδιαφέρον της η Κρητική Πολιτεία (1898-1913).

Όμως το θέμα ήταν δύσκολο, πέρασε από διάφορες φάσεις και για την καλύτερη αντιμετώπισή του ψηφίστηκαν νόμοι, εκδόθηκαν αποφάσεις και εγκρίθηκαν διάφοροι κατάλογοι[1]. Γι' αυτό θα το παρακολουθήσομε χρονικά, αρχίζοντας με τον πρώτο κατάλογο τον οποίο ενέκρινε το Ηγεμονικό Συμβούλιο, επειδή έχει ένα ειδικό ενδιαφέρον. Περιλαμβάνει δηλαδή νεκρούς των μαχών ή τραυματίες (μαχών) που πέθαναν εξαιτίας των πληγών τους[2].

Ο σχετικός νόμος 137/1900 προέβλεπε ότι κάθε ενδιαφερόμενη οικογένεια έπρεπε να προσκομίσει πρακτικό του οικείου δημοτικού συμβουλίου με το οποίο θα βεβαιωνόταν:

1) Ο αριθμός των μελών της οικογένειας.

2) Η ηλικία και το γένος των ανηλίκων νομίμων (και όχι των θετών) παιδιών.

3) Η περιουσία που είχαν και αν μπορούσαν να ζήσουν απ' αυτήν.

4) Ότι οι προστάτες σκοτώθηκαν σε μάχες ή πέθαναν από πληγές οι οποίες προξενήθηκαν σε μάχες.

Το τελευταίο ήταν κρίσιμο σημείο και γι' αυτό το πιστοποιητικό έπρεπε να αναφέρει τον τόπο και το χρόνο του τραυματισμού και το χρόνο του θανάτου[3].

Εξάλλου, η ηλικία και το γένος των παιδιών αναφέρονταν, γιατί τα αγόρια θα έπαιρ-

---

1 Οι νόμοι είναι: 83/1899, 137/1900, 298/1901, 438/1901, 561/1903 και 749/1908. Παράλληλα εκδόθηκαν διατάγματα, εγκύκλιες και αποφάσεις για να τους συμπληρώσουν. Για περισσότερα: Μιχ. Τρούλη, «Επιτροπή Αγωνιστών Νομού Ρεθύμνης...», *Κρητολογικά Γράμματα* 9-10 (1994), σ. 165 κ.ε.

2 *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας (ΕΕΚΠ)* τεύχος Α'/35/12-5-1901, σ. 260 κ.ε.

3 *ΕΕΚΠ* τεύχος Α'/6/29-2-1900.

ναν το βοήθημα ως την ενηλικίωσή τους και τα κορίτσια ως το γάμο τους. Οι χήρες, τέλος, το διατηρούσαν σ' όλη τους τη ζωή αν δεν ξαναπαντρεύονταν, ενώ δεν το έπαιρναν καθόλου αν είχαν χωρίσει πριν από το θάνατο του συζύγου.

Τα δημοτικά συμβούλια όμως «εκ πνεύματος κακώς εννοουμένης φιλανθρωπίας» εξέδιδαν πιστοποιητικά για σκοτωμένους, χωρίς να λεπτολογήσουν αν αυτοί έπεσαν σε μάχες «ή εφονεύθησαν δολοφονηθέντες υπό Οθωμανών ένεκεν πάθους φυλετικού ή και υπό των ομοθρήσκων αυτών». Αυτά αναφέρει σε εισήγησή του προς το Ηγεμονικό Συμβούλιο ο Αρμόδιος Σύμβουλος των Εσωτερικών Μανούσος Κούνδουρος στις 23/1/1901. Το γεγονός αυτό υποχρέωσε τον Κούνδουρο να ασχοληθεί προσωπικά με το θέμα, γιατί η τοιχοκόλληση των ονομάτων των αιτουσών και η πρόσκληση να υποβάλουν ενστάσεις οι διαφωνούντες δεν απέδωσαν.

Έτσι συνέταξε ένα νέο κατάλογο, σύμφωνο με το νόμο 137, και τον υπέβαλε προς έγκριση. Συγχρόνως εισηγήθηκε την επανόρθωση κάθε λάθους. Αν δηλαδή κάποια οικογένεια παραλείφθηκε, αν και είχε τα προβλεπόμενα από το νόμο, να πάρει το βοήθημα. Αντίθετα, να μη χορηγείται πλέον σ' όποιαν αποδειχθεί ότι κακώς το πήρε[4].

Ο Κούνδουρος πρότεινε, τέλος, να παίρνουν βοήθημα 5 (πέντε) δρχ. οι μονομελείς οικογένειες και αυτό να προσαυξάνεται κατά 3 (τρεις) για κάθε άλλο μέλος στις οικογένειες με δύο ή περισσότερα άτομα[5].

Το Ηγεμονικό Συμβούλιο δέχτηκε την εισήγηση του Συμβούλου Εσωτερικών στις 25/1/1901 και ενέκρινε τον κατάλογο που ακολουθεί στις 12/3/1901. Ο κατάλογος αφορά και τους (τότε) πέντε νομούς της Κρήτης[6]. Ό,τι αφορά τους νομούς Ρεθύμνης, Ηρακλείου και Λασιθίου δημοσιεύτηκε στην *Αμάλθεια* 116-117 (1998).

---

4 *ΕΕΚΠ* τεύχος Α/35/12.5.1901, σ. 259.

5 Μια ιδέα για το τι αντιπροσώπευε το ποσό αυτό εκείνη την εποχή μάς δίδει το διάταγμα «Περί μηνιαίων εξόδων των Διοικητικών και Λαμενικών Αρχών», που δημοσιεύεται στην ίδια σελίδα (259) με την εισήγηση του Κούνδουρου (βλ. στη. 4). Σύμφωνα με αυτό, το μηνιαίο επίδομα για γραφική ύλη και λοιπά μικροέξοδα των Νομαρχείων ήταν 30 δρχ., εκτός του Νομαρχείου Σφακίων που καθορίστηκε στις 25 δρχ. Τα Επαρχεία έπαιρναν 12 δρχ., το κεντρικό Λαμεναρχείο Σούδας 10 δρχ., τα λαμεναρχεία Χανίων, Ρεθύμνης και Ηρακλείου από 5 δρχ., ενώ του Αγίου Νικολάου 3 δρχ.

6 Τα δικαιολογητικά των χηρών και ορφανών βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά), από όπου μπορεί να πάρει, όποιος θέλει, περισσότερα στοιχεία.

Οι χήρες και τα ορφανά κατετάγησαν αργότερα σε κατηγορίες στις οποίες συμπεριελήφθησαν και άλλες, πάντα σύμφωνα με τους νεότερους νόμους. Δημοσιεύονται όμως εδώ τώρα εξαιτίας του ειδικότερου κριτηρίου το οποίο προέβλεπαν οι νόμοι 83 και 137 (μόνο σκοτωμένοι). Ακόμη γιατί φαίνεται και ο αριθμός των ορφανών.

Ενδιαφέρον στοιχείο του καταλόγου, τέλος, είναι και ο αριθμός των δικαιουμένων κατά νομό. Έτσι,

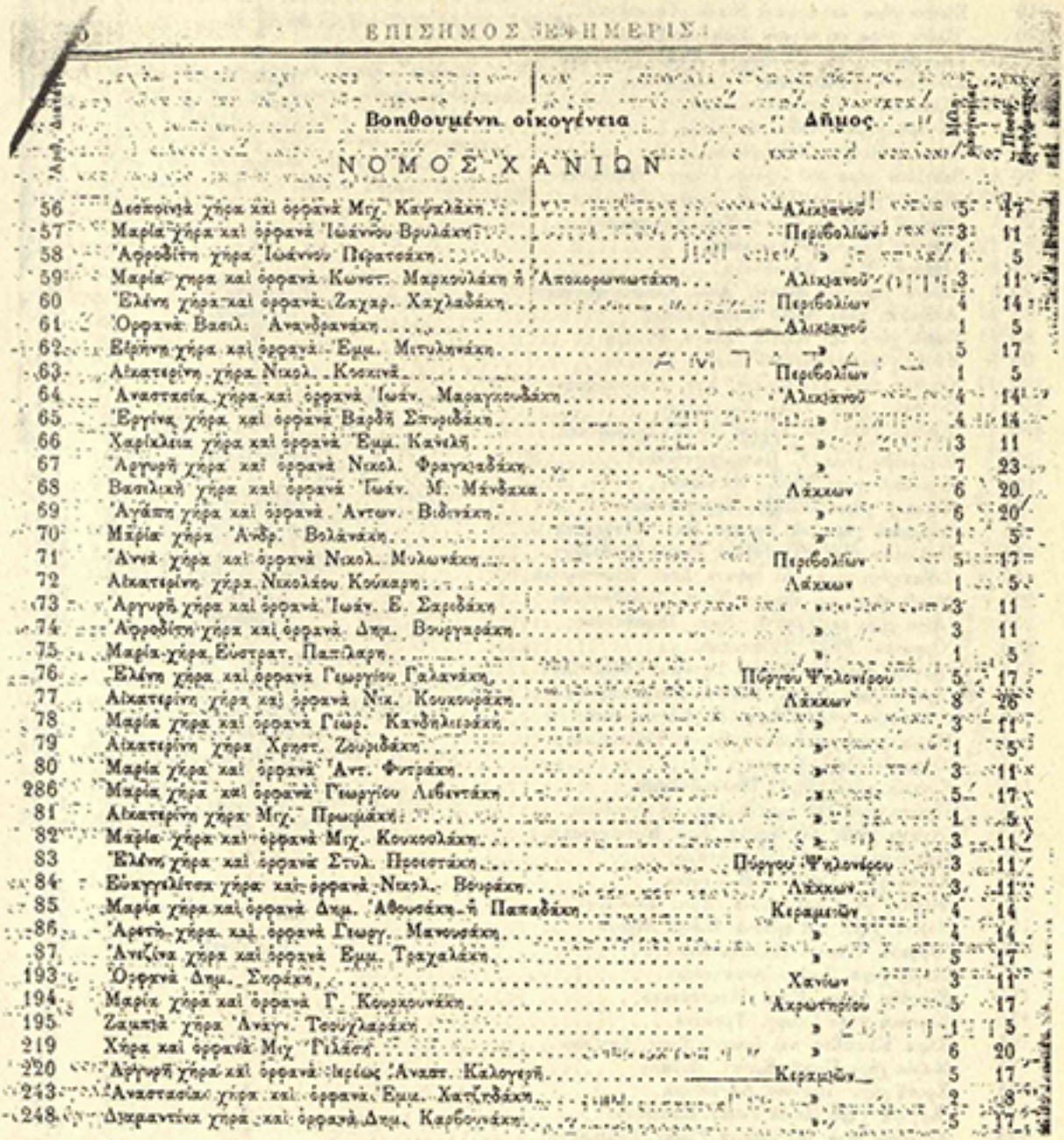

ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

Αριθ. Διατ.	Βοηθουμένη οικογένεια	Δήμος	Μον.	Ημ.
	ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ			
56	Δεσποινὰ χήρα καὶ ὀρφανὰ Μιχ. Καψαλάκη	Ἀλικιανοῦ	5	17
57	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάννου Βρυλάκη	Περιβολίων	3	11
58	Ἀφροδίτη χήρα Ἰωάννου Περατσάκη	»	1	5
59	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Κωνστ. Μαρκουλάκη ἢ Ἀποκορωνιτάκη	Ἀλικιανοῦ	3	11
60	Ἑλένη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ζαχαρ. Χαχλαδάκη	Περιβολίων	4	14
61	Ὀρφανὰ Βασιλ. Ἀνανδρανάκη	Ἀλικιανοῦ	1	5
62	Εἰρήνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Μιτυληνάκη	»	5	17
63	Αἰκατερίνη χήρα Νικολ. Κοσκινᾶ	Περιβολίων	1	5
64	Ἀναστασία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάν. Μαραγκουδάκη	Ἀλικιανοῦ	4	14
65	Ἐργίνα χήρα καὶ ὀρφανὰ Βαρδῆ Σπυριδάκη	»	4	14
66	Χαρίκλεια χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Καυλῆ	»	3	11
67	Ἀργυρῆ χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Φραγκιαδάκη	»	7	23
68	Βασιλικὴ χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάν. Μ. Μάνδακα	Λάκκων	6	20
69	Ἀγάπη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἀντων. Βιδινάκη	»	6	20
70	Μαρία χήρα Ἀνδρ. Βολανάκη	»	1	5
71	Ἄννα χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Μυλωνάκη	Περιβολίων	5	17
72	Αἰκατερίνη χήρα Νικολάου Κούκαρη	Λάκκων	1	5
73	Ἀργυρῆ χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάν. Ε. Σαριδάκη	»	3	11
74	Ἀφροδίτη χήρα καὶ ὀρφανὰ Δημ. Βουργαράκη	»	3	11
75	Μαρία χήρα Εὐστρατ. Παπίλαρη	»	1	5
76	Ἑλένη χήρα καὶ ὀρφανὰ Γεωργίου Γαλανάκη	Πύργου Ψηλονέρου	5	17
77	Αἰκατερίνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικ. Κουκουράκη	Λάκκων	8	26
78	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Γιωρ. Κανθηλιανάκη	»	3	11
79	Αἰκατερίνη χήρα Χρηστ. Ζουριδάκη	»	1	5
80	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἀντ. Φυτράκη	»	3	11
286	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Γεωργίου Λιβιντάκη	»	5	17
81	Αἰκατερίνη χήρα Μιχ. Πρωϊμάκη	»	1	5
82	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Μιχ. Κουκουλάκη	»	3	11
83	Ἑλένη χήρα καὶ ὀρφανὰ Στυλ. Προϊστάκη	Πύργου Ψηλονέρου	3	11
84	Εὐαγγελίτσα χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Βουράκη	Λάκκων	3	11
85	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Δημ. Ἀθουσάκη ἢ Παπαδάκη	Κεραμειῶν	4	14
86	Ἀρετὴ χήρα καὶ ὀρφανὰ Γεωργ. Μανουσάκη	»	4	14
87	Ἀνιζίνα χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Τραχαλάκη	»	5	17
193	Ὀρφανὰ Δημ. Συράκη	Χανίων	3	11
194	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Γ. Κουρκουνάκη	Ἀκρωτηρίου	5	17
195	Ζαμπιὰ χήρα Ἀνάγν. Τσουχλαράκη	»	1	5
219	Χήρα καὶ ὀρφανὰ Μιχ. Γιλάση	»	6	20
220	Ἀργυρῆ χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἡλίου Ἀναστ. Καλογερῆ	Κεραμειῶν	5	17
243	Ἀναστασία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Χατζηδάκη	»	2	8
248	Διαμαντίνα χήρα καὶ ὀρφανὰ Δημ. Καρδουνάκη	»	5	17

92 οικογένειες του νομού Χανίων, 33 του νομού Σφακίων, 21 του νομού Ρεθύμνης, 55 του νομού Ηρακλείου και 14 του νομού Λασιθίου είχαν χάσει τους προστάτες τους σύζυγο ή πατέρα σε μάχες εναντίον των Τούρκων.

Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι τόσοι είναι και οι νεκροί των μαχών, αφού, πέρα από τα τυχόν λάθη, α) μάλλον δεν υπέβαλαν όλοι δικαιολογητικά για τους δικούς τους λόγους, π.χ. δεν το έμαθαν, και β) ο κατάλογος δε συμπεριλαμβάνει τους ανύπαντρους, τους χήρους χωρίς παιδιά, όσους είχαν θετά κ.λπ.

249	Εἰρήνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Γαρπιδάκη	»	6	20
250	Ἑλένη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Καπνίση	»	6	20
252	Αἰκατερίνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Στεφ. Μπεκάκη	»	5	17
253	Αἰκατερίνη χήρα Κωνστ. Πολυχρονάκη	Περιβολίων	1	5
254	Ὀρφανὰ Χρ. Παπαδομανωλάκη	Ἀκρωτηρίου	5	15
88	Ἀργυρῆ χήρα Ἀνδρ. Κολυβάκη	Δρομονέρου	1	5
89	Ὀρφανὰ Πέτρου Μπιτζανάκη	»	4	14
90	Βασιλικὴ χήρα καὶ ὀρφανὸν Γεωργ. Βομβολάκη	»	2	8
91	Ἀργυρῆ χήρα καὶ ὀρφανὰ Παναγ. Δηγενάκη	»	1	5
92	Ἀργυρῆ χήρα καὶ ὀρφανὰ Μιχ. Καλογεράκη	»	3	11
93	Ὀρφανὰ Γρηγορίου Συνολάκη	»	3	11
94	Ὀρφανὰ Ἐμμ. Δασκαλάκη	»	3	11
95	Ἑλένη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἀνδρ. Κωνσταντουδάκη	Κολυμβαρίου	4	14
97	Ἀνδριάνη χήρα Ἐμμ. Μαυρομματάκη	Πανεθίμου	1	5
98	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἀναγν. Ρινιέρη	»	2	8
99	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Κωνστ. Σκουάκη	»	5	17
100	Κυριακὴ χήρα καὶ ὀρφανὰ Μιχ. Μαυρομματάκη	»	5	17
101	Κυριακὴ χήρα Ἰωάν. Κουλιτάκη	»	1	5
102	Ἀργυρῆ χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάν. Κρουσαράκη	»	2	8
103	Καλλιόπη χήρα Χ. Πατεργιαννάκη	Καστελλίου	1	5
104	Βασιλικὴ χήρα Νικολ. Μανιάκη	»	1	5
96	Κυριακὴ χήρα Κυριάκου Καραγιαννάκη	Κολυμβαρίου	1	5
105	Δεσποινὰ χήρα καὶ ὀρφανὰ Μαν. Τζανακάκη	Καστελλίου	5	17
106	Καλλιόπη χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Προβιδάκη	»	3	11
107	Αἰκατερίνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Στυλ. Κουντουρᾶκη	Ἔννια Χωρίων	3	11
221	Θειανὴ χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Στραβαντζάκη	Καστελλίου	6	20
108	Ἄννα χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Πυροβολάκη	Καμπανοῦ	6	20
109	Ὀρφανὸν Ἐμμ. Λουπασάκη	»	1	5
110	Ἀργυρῆ χήρα καὶ ὀρφανὰ Σταύρου Καλαϊτζάκη	»	3	11
111	Ἀρετὴ χήρα Παπᾶ Ἰωάννου Σταμποΐζου	»	1	5
112	Αἰκατερίνη χήρα Γεωργ. Παπαδογιαννάκη	Παλαιοχώρας	1	5
113	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Κωνστ. Καλαϊτζάκη	Καμπανοῦ	2	8
114	Ὀρφανὸν Θεοδ. Κριάρη	Παλαιοχώρας	1	5
115	Εὐγενία χήρα Βαρδῆ Πωλιουδάκαρδα	»	1	5
116	Εἰρήνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωαν. Μαθιουδάκη	Κανδάνου	3	11
117	Ἀγάπη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Κατσιγεράκη	»	8	26
118	Μαρία χήρα Ἰωάν. Μαρματάκη	»	1	5
119	Χρυσῆ χήρα Γεωργίου Θ. Ξενάκη	»	1	5
120	Φωτεινὴ χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Συστάκη	»	3	11
121	Κορίνα χήρα καὶ ὀρφανὰ Εἴθυμ. Διδύγα	»	5	17
122	Ὀρφανὰ Μάρκου Χαλακατιδάκη	Καμπανοῦ	3	11
123	Μαρία χήρα Ἰωάν. Ἀναστασάκη	»	1	5
124	Εὐανθία χήρα Ἐμμ. Ἀναστασάκη	»	1	5
125	Κυριακὴ χήρα Γεωργ. Τρακάκη	»	1	5
126	Χήρα Ἐλισάβετ καὶ ὀρφανὸν Γρηγ. Χατζάκη	»	2	8
127	Μαρία χήρα Παπᾶ Κωνστ. Βαλάκη	»	1	5
128	Χρυσῆ χήρα Ἰωάννου Λαγουδάκη	»	1	5
129	Ἀργυρῆ χήρα Παπᾶ Γεωργ. Κασιλάκη	»	1	5
130	Αἰγερινὴ χήρα καὶ ὀρφανὰ Γεωργ. Χειλουδάκη	»	3	11
242	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἀντ. Νταγουλάκη	Παλαιοχώρας	6	20
251	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Χαλακατιδάκη	Καμπανοῦ	7	23
247	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Φραγκουδάκη	Κανδάνου	5	17

ΝΟΜΟΣ ΣΦΑΚΙΩΝ

55	Ἑλένη χήρα καὶ ὀρφανὰ Σταύρ. Γρυλλάκη	Γεωργιουπόλεως	9	29
54	Αἰκατερίνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Γεωργ. Ἀποστολάκη	»	6	20
33	Ὀρφανὰ Νικολάου Πετράκη ἡ Καπιδάκη	Φρὶ	2	8
34	Χριστίνα χήρα καὶ ὀρφανὰ Στυλ. Παντερμάκη	»	4	14
39	Ἄννα χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Ραλλάκη	»	2	8
35	Αἰκατερίνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Χαραλ. Τσαγκαράκη	»	9	29
36	Μαρία χήρα Νικολ. Κακατσάκη	»	1	5
37	Σοφία χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Μαρκετάκη	»	8	26
38	Δαμασκινὴ χήρα Ἰωαν. Χαριτάκη	»	1	5
40	Αἰκατερίνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Σπύρου Ξηρουχάκη	»	2	8
41	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάννου Πλακουράκη	Βάμου	4	14
42	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωαν. Γαλανάκη	»	4	14
43	Εἰρήνη Χήρα καὶ ὀρφανὰ Κυριάκου Δρουβαλάκη	Βάμου	2	8
44	Ἄννα Χήρα καὶ ὀρφανὰ Νικολ. Σπυριδάκη ἡ Λαγοῦ	»	3	11
45	Σμαράγδα χήρα καὶ ὀρφανὰ Χαραλ. Κουτσάκη	»	3	11
46	Ἑλένη χήρα καὶ ὀρφανὰ Κωνστ. Καβουλάκη	»	3	11
47	Ἄννα χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάν. Τζιτζικάκη	»	2	8
49	Ἑλένη χήρα Σπυρ. Ζερβουδάκη	Φρὶ	1	5
48	Κυριακὴ Χήρα καὶ ὀρφανὰ Στ. Παπαζαχαριουδάκη	Ἀρμένων	6	20
50	Ἀριστέα χήρα καὶ ὀρφανὰ Δημητ. Βαγιονῆ	Φρὶ	2	8
51	Μαρία χήρα Ἰωάν. Κεχουδάκη	Γεωργιουπόλεως	1	5
52	Ζαμπιᾶ χήρα καὶ ὀρφανὰ Παπᾶ Ἰωάννου (ἱερέως)	»	6	23
53	Παρασκευὴ χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἰωάν. Θυμάκη	»	7	23
196	Αἰκατερίνη χήρα καὶ ὀρφανὰ Ἐμμ. Φουντουκάκη	Βάμου	2	8
24	Ζιμπουλιὰ χήρα Γ. Τσελεπῆ Δασκαλογιάννη	Ἀνωπόλεως	1	5
25	Ἀθουλιὰ χήρα Μαν. Μανουσογιαννάκη	Ἴμβρου	1	5
26	Ἀσπασία χήρα καὶ ὀρφανὸν Σταύρ. Μπικουβάρη	»	2	8
27	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὰ Στ. Δοκιμάκη	Ἀσκύφου	5	17
28	Ὀρφανὰ Νικολ. Γιαπιτζάκη	»	1	5
29	Φωτεινὴ χήρα καὶ ὀρφανὸν Χρήστ. Μπριλάκη	»	2	8
30	Μαρία χήρα Ἰωάν. Ξηράκη	Χώρα Σφακίων	1	5
31	Μαρία χήρα καὶ ὀρφανὸν Ἰωάν. Μ. Κορκακάκη	Ἀγ. Ἰωάννου	2	8
32	Μαρία χήρα Νικολ. Μαρκούτσου	Καλλικράτους	1	5

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ

Η ΜΑΧΗ ΣΤΙΣ ΓΑΛΑΝΕΣ
(10-11 Ιουνίου 1878)

Βρισκόμαστε στα ερείπια που άφησε η μεγάλη τρίχρονη επανάσταση του 1866-69. Τσακισμένοι οι πολεμιστές, ρημαγμένα τα χωριά, μαυροφορεμένες οι γυναίκες, τρομαγμένα τα παιδιά, ζούσαν μέρες μαρτυρίου. Νωπές ήταν ακόμα οι εντυπώσεις από τις σφαγές στις επαρχίες του Νομού Χανίων, από τις τρομερές μάχες στο Νίππος, στο Βαφέ, στα Μυριοκέφαλα, στον Αλίκαμπο, στον πύργο της Ραμνής και στον πύργο του Μελιδονίου. «Οι Τούρκοι μετά τις μάχες αυτές», όπως γράφει ο Ψιλάκης, «εκδικούμενοι έθυον και απώλλυον, πυρπολούντες και ανατρέποντες ιδιοκτησίας χριστιανών, προ πάντων μεταξύ Αρμένων και Καλυβών, και αυτό το Σταυροπηγιακόν Μοναστήριον Καρυδίου». Ο Σάββα Πασάς είχε γίνει ο φόβος και ο τρόμος των Αποκορωνιωτών με τις χιλιάδες του στρατού του και τις αγριότητές του. Νωπές ήταν όμως και οι εικόνες ηρωισμού των Γογονή, Σήφακα και των Καμπιανών στις επιδέσεις τους εναντίον των Πύργων των Κάμπων και του Μελιδονίου, όπως επίσης και του καπετάν Μαθιού στα Κουρνοπατήματα. Τα αιτήματα των επαναστατών «περί αυτονόμου ηγεμονίας» στο περιλάλητο Ψήφισμα του Αμαρίου της 24ης Σεπτεμβρίου 1868 ήταν ακόμα ζωηρά στις σκέψεις του Κωσταρού και των ενενήντα συναγωνιστών του, που το είχαν υπογράψει. Η αποτυχία του διαβήματος δεν αποθάρρυνε τους αγωνιστές, αλλά απεναντίας ενδυνάμωσε την επιθυμία τους για συνέχιση του αγώνα. Η μεγάλη επιτυχία στη μάχη των Βρυσών, που με θαυμαστό τρόπο περιγράφει ο Πρεβελάκης, είναι για τους κατατρεγμένους ένα ευγενικό όραμα. Από το άλλο μέρος όμως η βαριά ήττα του Ζυμβρακάκη στο Βαφέ, όπως και το ολοκαύτωμα στο Αρκάδι, νέκρωσε για λίγο καιρό την επαναστατική κίνηση. Βέβαια, η παραχώρηση το 1868 του Οργανικού Νόμου ήταν μια ανάσα, αλλά η παλινωδία του Δυνάστη και η άρνησή του να δώσει τα προνόμια του Νόμου, όπως και η άρνηση των Μεγάλων Δυνάμεων να επέμβουν υπέρ των καταδυναστευόμενων Χριστιανών, συνετέλεσαν, ώστε η Κρήτη να «διατελεί εις ελεεινήν και απέλπιδα κατάστασιν. Πείνα, νόσοι και παντοίαι στερήσεις αφενός, απελπισία δε ετέρωθεν περί της Ενώσεως απεμάκρυναν ήδη το πλήθος από της χρήσεως των όπλων».

Η Κεντρική Επιτροπή των Κρητών στην Αθήνα προσπάθησε με την αποστολή όπλων και εφοδίων να διατηρήσει ακμαίο το φρόνημα των υποδούλων. Δυστυχώς η διπλωματική δράση του προξενικού σώματος στα Χανιά ήταν αθλία. Ο Άγγλος πρόξενος δεν εννοούσε να παρεκκλίνει από την Αγγλική εξωτερική πολιτική. Ενώ κατά το Πρωτόκολλο της 5ης Φεβρουαρίου 1830 οι τρεις προστάτιδες Δυνάμεις (Γαλλία, Αγγλία, Ρωσία) είχαν υποσχεθεί να εξασφαλίσουν και στην Κρήτη ηγεμονία, κατά το υπόδειγμα της Σάμου, τίποτα δεν έκαμαν παρά μόνο δυσμενείς διπλωματικές ραδιουργίες και επιβουλές.

Η επανάσταση του 1866- 69 άφησε διάτρητο το σώμα του Σταυρού. Όμως από την επομένη της ήττας άρχισε αγώνας εναντίον των ραδιουργιών και των διπλωματικών επιβουλών με αιτήματα διοικητικές βελτιώσεις. Ο Οργανικός Νόμος δυστυχώς έγινε «μηχανή συγχύσεως προς παρασκευήν δεινοτέρων καταστάσεων». Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που καταπιέσθηκαν, καταδιώχθηκαν και εμαρτύρησαν. Οι Κρητικοί της Αθήνας οργάνωσαν μεγάλη συγκέντρωση στο Στάδιο στις 15 Σεπτεμβρίου 1876 και αποφάσισαν να αναλάβουν και πάλι τον διακοπέντα αγώνα με τη διενέργεια εράνων για την προμήθεια όπλων και πολεμοφοδίων. Στην Κρήτη έγιναν τρία κομιτάτα: ένα στο Βάμο με τη διεύθυνση των δημογερόντων Αρχιμανδρίτη Ιερόθεου, του Σήφη Χατζηρουσάκη και του Σταμάτη Μυλωνογιάννη, αδελφού του Καπετάν Μαθιού. Το δεύτερο κομιτάτο έγινε στο Ρέθυμνο και το τρίτο στα Χανιά. Το έργο των κομιτάτων δεν ήταν εύκολο, γιατί ο λαός βρισκόταν ακόμα στα ερείπια της επανάστασης του 1866-69 και η ελληνική κυβέρνηση ήταν εναντίον κάθε εξέγερσης.

Τα μέλη του κομιτάτου των Χανίων, με επικεφαλής τον Κωστή Μητσοτάκη, ήλθαν στον Αποκόρωνα και με το κομιτάτο του Βάμου αποτέλεσαν τη Μεταπολιτευτική Επιτροπή με έδρα την Κράπη. Σε λίγο και το κομιτάτο του Ρεθύμνου, ύστερα από αρκετές διενέξεις μεταξύ των μελών του, ήλθε και ενώθηκε με τα άλλα δυο κομιτάτα και αποτέλεσαν την Παγκρητική Επαναστατική Συνέλευση ,τον Ιανουάριο του 1878, με έδρα το Φρέ.

Στο μεταξύ με τους εράνους των Κρητών της Αθήνας είχαν αγορασθεί αρκετά πολεμοφόδια και στάλθηκαν στην Κρήτη με τις δραστήριες ενέργειες του έξοχου πατριώτη εμπόρου Ρεθύμνου Δ. Λεφάκη. Μαζί με τα πολεμοφόδια ήλθαν ο καπετάν Μαθιός και άλλοι οπλαρχηγοί και αγωνιστές που βρίσκονταν στην Αθήνα. Στην έδρα της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, στο Φρε, άρχισαν να καταφθάνουν αγωνιστές από όλα τα διαμερίσματα της Κρήτης, ανάμεσα στους οποίους ήταν επιστήμονες, μεγαλέμποροι, πρόκριτοι, αλλά και απλοί άνθρωποι, ιδίως πλήθος καλομαθημένων νέων από τα Χανιά, «ηγουμένου», όπως γράφει ο Ψιλάκης, «του θερμουργού πολιτευομένου Κ.

Μητσοτάκη». Έτσι στο Φρέ μαζεύτηκε «παν ό,τι το ευγενές και εκλεκτόν εκέκτητο εν τω τότε η μυρίαθλος νήσος».

Στο Φρέ καταρτίσθηκε τελικά το οριστικό προεδρείο,που επισκέφθηκαν οι αντιπρόσωποι του Σουλτάνου στην Κρήτη Κωστής Πασάς Αδοσίδης και Σελήμ Εφέντης. Ο Γιάννης Τσουδερός ανέπτυξε τα αιτήματα των Κρητικών, που αναφέρονταν στην ανακήρυξη της Κρήτης σε Ηγεμονία, με Ηγεμόνα Ορθόδοξο, φόρου υποτελή, ψιλή επικυριαρχία του Σουλτάνου και εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι αντιπρόσωποι του Σουλτάνου ταράχθηκαν στο άκουσμα των αιτημάτων των Κρητικών, αλλά δεν απάντησαν και ανεχώρησαν, εξαιτίας του διορισμού την ημέρα της συνάντησης του Αδοσίδη ως Γενικού Διοικητή Κρήτης. Ο διορισμός αυτός ήταν τέχνασμα της Πύλης, για να παρακαμφθούν οι πολιτικοί σκόπελοι.

Η Συνέλευση του Φρέ, με πιέσεις του Έλληνα Προξένου Λογοθέτη, συζήτησε και το ενδεχόμενο αλλαγής της πολιτικής της, για να μη θεωρηθεί ότι δεν υπακούει στα κελεύσματα της Ελληνικής Κυβέρνησης. Η Συνέλευση βέβαια δεν κατέληξε σε συγκεκριμένη απόφαση, αλλά, για να βρίσκεται μακριά από τις ραδιουργίες της τουρκικής διοίκησης, μετέφερε την έδρα της στην Αργυρούπολη. Στην καινούρια έδρα της η Επιτροπή άλλαξε το πρόγραμμά της και αντί της αυτονομίας ζήτησε την Ένωση με την Ελλάδα, με Ψήφισμα της 2 Φεβρουαρίου 1878. Το Ψήφισμα έγινε αποδεκτό με αρκετές επιφυλάξεις από ορισμένους πληρεξουσίους, που υποστήριζαν ότι η πράξη αυτή είναι πράξη αφροσύνης, αφού δε γίνονται αποδεκτές ορισμένες παραχωρήσεις που αναγκάσθηκε να δώσει ο Σουλτάνος. Η κατάσταση ήταν κρίσιμη. Η επικοινωνία με τον Γενικό Διοικητή πια Αδοσίδη είχε διακοπεί και οι επαναστάτες ετοιμάσθηκαν για πολεμικές επιχειρήσεις. Κατέλαβαν επίκαιρες θέσεις και σχημάτισαν τις λεγόμενες «κολώνες άμυνας». Στο μεταξύ, εξαιτίας της κρίσιμης κατάστασης, άρχισαν να κατεβαίνουν από την Αθήνα και οι υπόλοιποι οπλαρχηγοί και αρκετοί πατριώτες που σπούδαζαν στην Αθήνα και στο εξωτερικό.

Το Ψήφισμα - Υπόμνημα για την Ένωση επιδόθηκε στις Μεγάλες Δυνάμεις, αγνοηθέντος του Αδοσίδη. Έτσι άρχισε εμπράκτως η επανάσταση του 1878. Στην Κρήτη υπήρχαν τότε 15.000 τούρκικος στρατός, 8.000 τουρκοκρητικοί και πλήθος Αλβανών ζαπτιγιέδων. Η επανάσταση άρχισε από την Κυδωνία, με αρχηγό τον Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, που εξόρμησε από τα Κεραμειά και απώθησε τουρκικό απόσπασμα. Οι συμπλοκές επεκτάθηκαν σε όλο το μέτωπο της Κυδωνίας και έφθασαν μέχρι τη Σούδα. Οι Τούρκοι επυρπόλησαν και λεηλάτησαν τα περίχωρα των Χανίων και σκότωσαν αόπλους και αδύναμους Χριστιανούς.

Οι Κρητικοί είχαν εφοδιασθεί με σύγχρονο οπλισμό και έτσι μπόρεσαν να οργανώ-

σουν επιθέσεις κατά των Τούρκων κατά τρόπο αποτελεσματικότερο. Οι Τούρκοι εξόρμησαν από τα Χανιά με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη του κάμπου της Αγιάς. Έγιναν σκληρές μάχες στο Γαλατά και στη γραμμή Φουρνές - Αλικιανός. Οι πολεμιστές του Χατζή Μιχάλη απέκρουσαν λυσσωδώς τις επιθέσεις των Τούρκων, που αναγκάσθηκαν τελικά να υποχωρήσουν. Οι Τούρκοι υποχωρούντες διέπραξαν πολλές ωμότητες. Σε όλη την Κυδωνία επικράτησαν οι επαναστάτες. Την ίδια εποχή στον Αποκόρωνα ο Γενικός Αρχηγός Αντ. Σήφακας άρχισε από τους πρώτους τον αγώνα, όταν οι Τούρκοι επιτέθηκαν κατά του στρατοπέδου του Γογονή στο Στύλο. Στις 12 Φεβρουαρίου οι επαναστάτες άρχισαν να επιτίθενται κατά των κουλέδων Ντούζλας και Μαλάξας. Οι Τούρκοι εξόρμησαν από τη Σούδα, για να υποστηρίξουν τους Πύργους με τη βοήθεια και των πυροβόλων τεσσάρων πολεμικών πλοίων. Παρά τον όγκο όμως των στρατευμάτων τους και τήν υποστήριξη των πυροβόλων, οι Τούρκοι άρχισαν να κάμπτονται. Την κρίσιμη όμως γι' αυτούς ώρα, και ενώ ο Γογονής προσέβαλλε το Ιτζεδίν, ήλθε ισχυρή τούρκικη επικουρία. Η θέση των επαναστατών, εξαιτίας κυρίως των βομβαρδισμών από τα πλοία, ήταν δύσκολη, γι' αυτό ο Γογονής υποχώρησε εν τάξει προς το Στύλο. Ο καπετάν Μαθιός αντελήφθη τη δεινή θέση του Γογονή και έσπευσε να τον βοηθήσει, αλλά εμποδίσθηκε από τους Τούρκους του Βάμου. Έγιναν πεισματώδεις μάχες. Οι Τούρκοι τελικά αποσύρθηκαν στο Βάμο, τον οποίο όμως στη συνέχεια αναγκάσθηκαν να εκκενώσουν, αφού προηγουμένως έκαψαν την εκκλησία, μιάναντες την Αγία Τράπεζα, το Παρθεναγωγείο και όλα σχεδόν τα χριστιανικά σπίτια, και υποχώρησαν προς Καλύβες - Σούδα, για να ενωθούν με τον κύριο όγκο του στρατού τους. Ο καπετάν Μαθιός μετά την αποχώρηση των Τούρκων, σε αντίποινα, έκαψε τους κουλέδες, το διοικητήριο του Βάμου και το σπίτι του Τούρκου Μπέη.

Στο Ρέθυμνο έγιναν αρκετές συμπλοκές, στις οποίες οι Τούρκοι είχαν κατανικηθεί. Στα Κεραμειά έγιναν επίσης σκληρές μάχες, αλλά οι Κυδωνιάτες και οι Αποκορωνιώτες του Γογονή απέκρουσαν τις επιθέσεις και κατανίκησαν τους Τούρκους. Ο Σουλτάνος έστελνε συνεχώς ενισχύσεις (9 τάγματα στρατού έφθασαν στη Σούδα σις 13 Φεβρουαρίου). Για δυο μήνες οι Τούρκοι εξορμούσαν κατά των επαναστατών και γύριζαν πίσω ηττημένοι. Έτσι όλη η ύπαιθρος ήταν στα χέρια των επαναστατών. Η Πύλη αναγκάσθηκε να ζητήσει ανακωχή, επειδή ήταν επικείμενη η σύγκληση του Συνεδρίου του Βερολίνου, που θα ρύθμιζε τα σύνορα των Κρατών της Ευρώπης, μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου. Την ανακωχή επιθυμούσε πολύ και ο Άγγλος Πρόξενος Σάνδουιθ, γιατί με τον τρόπο αυτό εξυπηρετείτο η πολιτική του Foreign Office, για τη οποία θα μιλήσομε στη συνέχεια. Σύμφωνα με τους όρους της ανακωχής (Μάρτιος 1878) οι επαναστάτες θα κατείχαν την ύπαιθρο, αλλά θα επέτρεπαν

στους Τούρκους να επισκέπτονται τα κτήματά τους. Οι επαναστάτες τήρησαν τους όρους της ανακωχής και περίμεναν από το Συνέδριο του Βερολίνου να τους δικαιώσει. Την ίδια όμως εποχή οι Τούρκοι, παρασπονδήσαντες, ενίσχυαν τις δυνάμεις τους στο Νησί με στρατό, πυροβολικό και εφόδια. Έτσι, σπάζοντας την ανακωχή, στις 4 Μαΐου 1878 ξεκινούν από την Αγιά 15 τάγματα τουρκικού στρατού, με πολλές χιλιάδες τουρκοκρητικούς, και προσβάλλουν τους επαναστάτες κοντά στον Πλατανιά. Εκεί έγινε πεισματώδης μάχη. Οι επαναστάτες από έλλειψη πυρομαχικών αναγκάσθηκαν να αποσυρθούν σε υψηλότερες θέσεις. Οι Τούρκοι τελικά έγιναν κύριοι του λεκανοπεδίου Αλικιανού. Την ίδια εποχή οι Αποκορωνιώτες επιτέθηκαν κατά των Τούρκων στο Καλάμι και τους ανάγκασαν να κλειστούν στο Ιτζεδίν. Με την παρασπονδία λοιπόν αυτή των Τούρκων άρχισαν και πάλιν οι εχθροπραξίες.

Ενώ οι εχθροπραξίες συνεχίζονταν σε διάφορα πεδία της Κυδωνίας και του Αποκόρωνα, «η εν Φρέ εδρεύουσα Γενική Συνέλευσις γίνεται πεδίον ευρωπαϊκών καθ' εκάστην πολιτικών ραδιουργιών και αντενεργειών», όπως γράφει ο Ψιλάκης, εξ αιτίας της πολιτικής του Άγγλου Προξένου, που απέβλεπε στην προσάρτηση της Κρήτης στην Αγγλία. Οι απαράδεκτες ενέργειες των Άγγλων ανάγκασαν τη Γενική Συνέλευση, πού είχε στο μεταξύ μετασταθμεύσει στο Τζιτζιφέ, να αποστείλει στις Μεγάλες Δυνάμεις, στο Βερολίνο, έντονο υπόμνημα, με το οποίο ζητούσε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ήταν εμφανής η τάση της Αγγλικής διπλωματίας να τραβήξει τους Κρητικούς προς την πλευρά τής Μ. Βρετανίας και να τους κάμει να αναζητήσουν την προστασία της, ίσως και την υπαγωγή τους στο Βρετανικό Στέμμα, όπως επιδιωκόταν τότε να γίνει με την Κύπρο. Η πολιτική της στην Κύπρο πέτυχε και η Μεγαλόνησος αγοράσθηκε από τους Τούρκους και τέθηκε υπό το σκήπτρο της Αλβιώνος. Οι δολοπλοκίες των Αγγλικών Πρεσβειών στην Αθήνα και την Κωνστσντινούπολη σ' αυτό απέβλεπαν, στο να προσαρτήσουν την Κρήτη, κατά το προηγούμενο της Κύπρου, αλλά όπως θα δούμε η σθεναρή αντίσταση των Κρητικών στις μεγάλες μάχες που ακολούθησαν ανέτρεψαν τα σχέδια των Βρετανών. Ο Άγγλος Πρόξενος εκμαιεύει ευχαριστήριο έγγραφο από τη Γενική Συνέλευση του Φρέ και από επαρχιακές επιτροπές, που ήταν όμως συγχρόνως και αίτημα. Η Γ.Σ. ευχαριστούσε «διά τας υπέρ της Κρήτης αόκνους και ευμενείς διαθέσεις του, εν ταυτώ δε παρεκάλει να μη παύση ενεργών προς πλήρωσιν των υπέρ της Ενώσεως μετά της Μητρός Ελλάδος ευχών του Κρητικού Λαού». Το τελευταίο αυτό αίτημα ήταν το ισχυρό κτύπημα κατά του Προξένου. Παρόμοιο ήταν και το περιεχόμενο των υπομνημάτων των λοιπών επαρχιακών επιτροπών. Επειδή σε όλα τα υπομνήματα γινόταν λόγος για την ευμένεια της Μεγάλης Βρετανίας προς την Ελλάδα –πρόσφατη ήταν η παραχώρηση των Επτανή-

σων–, η επίσημη Αγγλία είχε τη γνώμη ότι ο Κρητικός Λαός επιθυμούσε την προστασία της Μεγάλης Βρετανίας, αλλά η ηγεσία του δεν την ήθελε. Μάλιστα, η Αγγλική Πρεσβεία στην Αθήνα εξέδωκε «Κυανή Βίβλο» στην οποία αναγραφόταν η γνώμη της αυτή, που συνοδευόταν μάλιστα με τη βαριά κατηγορία κατά των οπλαρχηγών, ότι αυτοί και όλοι οι ηγέτες του αγώνα ήταν αργυρώνητοι της Ελληνικής Κυβέρνησης. Πληρώνονταν δηλ. από την Κυβέρνηση της Αθήνας για να συνεχίσουν τον αγώνα, ενώ τα συναισθήματα και οι επιθυμίες του Κρητικού Λαού ήταν διαφορετικά. Ο Άγγλος Πρεσβευτής ισχυριζόταν ότι «πολλοί των μέγα δυναμένων επαναστατών απέστειλάν μοι γράμματα, δι' ων διαβεβαιούσι ότι αρκεί να δώσω το σύνθημα και η αγγλική σημαία δυνατόν ν' αναπετασθεί από του ενός εις το έτερον άκρον της Νήσου, αλλά ένεκα των χρηματικών βοηθειών, ας παρά της Ελλάδος αρχηγοί τινες λαμβάνουσιν, εισίν υπέρ αυτής, ήτις και υποκινεί τας επαναστάσεις». Τα λόγια αυτά θεωρήθηκαν ύβρις κατά του Κρητικού Λαού . Συκοφαντούσαν επισήμως την κρητική φιλοπατρία και νόθευαν τους πόθους των Κρητικών. Σε πάνδημα συλλαλητήρια ο Κρητικός Λαός διαμαρτυρήθηκε για τις ύβρεις αυτές της «Κυανής Βίβλου» των Άγγλων. «Έτσι απέτυχε και η απόπειρα αύτη της Αγγλικής διπλωματίας να αλλοιώσει προ της Ευρώπης τα αισθήματα των γενναίων νησιωτών, εν και μόνον αιτησάντων, την μετά της Ελλάδος ένωσιν αυτών», όπως γράφει ο Επ. Κυριακίδης

Οι Άγγλοι όμως ήθελαν με κάθε τρόπο να κτυπήσουν τους επαναστάτες. Σε κοινή λοιπόν συνεννόηση με τους Τούρκους παρασκεύασαν μεγάλη εκστρατεία για τέλεια καταστροφή των επαναστατών. Ο Άγγλος Πρόξενος απέβλεπε πάντα στην προσφυγή των Κρητικών στους κόλπους της Μ. Βρετανίας, με την αγγλική κατοχή της Σούδας, στην οποία ναυλοχούσε ο αγγλικός στόλος. Οι επαναστάτες όμως είχαν καλά οργανωθεί και εξοπλισθεί. Κοντά στους Αποκορωνιώτες ήταν και οι οπλαρχηγοί των άλλων επαρχιών και κυρίως ο Γενικός Αρχηγός της Κυδωνίας Χατζή Μιχάλης. Η ύπουλη αγγλική προπαγάνδα, σε συνεννόηση με τους Τούρκους, διέδωσε ότι επίκειται μεγάλη επίθεση εναντίον της Κυδωνίας. Αυτό το σχέδιο το μετέδωσε στους επαναστάτες ο Έλληνας Πρόξενος, ο οποίος δε γνωρίζομε άν ήξερε πως αυτό ήταν σκόπιμη διάδοση. Γεγονός είναι ότι ο Χατζή Μιχάλης και οι άλλοι Κυδωνιάτες οπλαρχηγοί έφυγαν για να προστατεύσουν τα χωριά τους και ιδίως τους Λάκκους και το Θέρισσο, όπου είχαν μαζευθεί αρκετά γυναικόπαιδα. Έτσι οι Αποκορωνιώτες μαζί με τους Καμπιανούς του Κοκολογιάννη βρέθηκαν μόνοι να υπερασπισθούν τον Αποκόρωνα.

Είναι συγκινητικές οι λεπτομέρειες της Μεγάλης Μάχης. Η σπουδή των χωρικών να φθάσουν στο μέτωπο του αγώνα ήταν χωρίς προηγούμενο. Ο καπετάν Μαθιός, ο ακατάσχετος ήρωας, Αρχηγός του Ανατολικού Αποκόρωνα, «αναμάζωξε», όπως

γράφει ο εγγονός του Παντελής Μυλωνογιάννης, «καμιά διακοσιαρά πολεμιστές, κατά που βρέθηκαν πρόχειρα, μισοξυπόλυτοι, μισοντυμένοι, με ό,τι είχε καθένας, άλλος γκρά, άλλος σασεπώ, σισανέ, τσιφτέ, άλλος σπάθα, τζουγκράνα, πασσαλή κ.λπ., και ορμά σαν λιοντάρι. Κανένας δεν υστέρησε». Ήταν τόση η δίψα της εκδίκησης, τόσο το μίσος και η περιφρόνηση προς τους βαρβάρους, ώστε πέσανε πάνω τους με λύσσα, με παράτολμο και υπεράνθρώπινο θάρρος. Οι επαναστάτες πάλευαν έξω φρενών, περιφρονούντες το θάνατο και τολμώντες όλα τα επικίνδυνα εγχειρήματα. Ο Άγγλος ναύαρχος είδε άλλη μια φορά τα όνειρα της Μ. Βρετανίας να διαψεύδονται και σε συμφωνία με τους Προξένους εγκατέλειψε τη Σούδα και αναχώρησε για την Κύπρο. Οι απώλειες των Τούρκων, κατά το δεύτερο της μάχης, ήταν πολύ μεγάλες. Εκατοντάδες πτώματα Τούρκων ήταν διεσπαρμένα σ' όλη την περιοχή. Μέρες προσπαθούσαν αργότερα οι χωρικοί να τα θάψουν, γιατί οι Τούρκοι στην υποχώρησή τους τα εγκατέλειψαν. Τα νοσοκομεία των Χανίων γέμισαν από Τούρκους τραυματίες, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν μαχαιρωθεί από τους πασσαλήδες των Κρητικών. Η καταστροφή βέβαια θα ήταν για τους Τούρκους τελειωτική, αν δεν έφευγαν από τον Αποκόρωνα οι Κυδωνιάτες οπλαρχηγοί, εξαιτίας της ψεύτικης είδησης που μετέδωσαν κυρίως οι Άγγλοι, ότι δηλαδή οι Τούρκοι σχεδίαζαν επίθεση κατά της Κυδωνίας, και την οποία ειλικρινώς ή όχι μετέδωσε στους επαναστάτες ο Έλληνας Πρόξενος Οι απώλειες των Κρητικών ήταν 100 νεκροί και τραυματίες. Η μάχη αυτή δικαίως ονομάσθηκε μάχη των «Δερβενακίων Κρήτης», γιατί πραγματικά είχε τρομερές συνέπειες για τους Τούρκους.

Η μάχη διήρκεσε δυο δεκαπεντάωρα, όπως είπαμε, στις 10 και 11 Ιουνίου. «Έγινε μέγας πόλεμος, πού πάντοτε θα γροικάται», όπως γράφει λαϊκός ποιητής. Είχαν προηγηθεί οι αθλιότητες των Τούρκων, γι' αυτό η ορμή των Κρητικών για εκδίκηση ήταν μεγάλη. Ο Τούρκος όλα τα χωριά ερήμωσε, όπου μπήκε έκαψε σπίθια, θημωνιές και πήρε ό,τι βρήκε. Στο Νιο Χωριό, Κατσουφριανά, στον Τσιβαρά κι Αρμένους έσφαξε νέους και παιδιά και απογερασμένους. Άλλες γυναίκες έσφαξε κι αιχμαλώτισε άλλες και όπου κι αν επέρασε έκαμε καταστροφές μεγάλες. Λέγεται πως στην εκκλησία της Παναγίας, όπου είναι το σημερινό νεκροταφείο του Νιου Χωριού, είχαν συγκεντρωθεί γυναίκες και παιδιά. Ο τοπικός πασάς ζήτησε να πάρει μια κοπέλα που βρισκόταν εκεί. Αυτή αρνήθηκε και τότε ο πασάς την τρύπησε με το ξίφος του και την άφησε νεκρή. Το επεισόδιο αυτό, δείγμα της τουρκικής αγριότητας, μου διηγήθηκε φιλίστορας γέροντας του χωριού μου. Ο ίδιος γέροντας μου διηγήθηκε πως στο μεγάλο ξεσήκωμα των Αποκορωνιωτών το πρωινό της 11ης Ιουνίου, μετά τις κωδωνοκρουσίες, όλοι οι χωριανοί του έτρεξαν με ό,τι βρήκαν μπροστά τους για όπλο. Δυο, οι γεροντό-

τεροι, ο Ανδρέας Λιόδης και ο Ανδρέας Μαντωνανάκης, άοπλοι έτρεξαν να προσφέρουν βοηθητικές υπηρεσίες, ως μάγειροι. Το κοντινό χωριό Παϊδοχώρι, στην περιφέρεια του οποίου υπάγονται οι Γαλανές, βρισκόταν πάντα υπό την εποπτεία και προστασία του καπετάν Σήφακα, αλλά είχε και τον δικό του αρχηγό, τον καπετάν Γλυνομάρκο, τον Μάρκο Πανηγυράκη, σεβαστό πρόσωπο σ' όλους τους Αποκορωνιώτες, στον οποίον μάλιστα κατέφευγαν άνθρωποι απ' όλη την επαρχία για να λύσει τις διαφορές τους. Ο Γλυνομάρκος διακρίθηκε στη μεγάλη μάχη επί κεφαλής μεγάλης ομάδας Παϊδοχωριανών, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο παππούς μου ο Νικηφορογιάννης, χιλίαρχος της επανάστασης του 1866 και σωματάρχης αργότερα του 1897. Λέγεται πως ο Γογονής πριν πάει στο Στύλο είχε εγκατασταθεί για έντεκα χρόνια στο Παϊδοχώρι, σώγαμπρος από το Βαφέ. Ως Παϊδοχωριανός αναδείχθηκε στις μάχες. Η κατοπινή του δραστηριότητα στο Στύλο –εξαιτίας του δεύτερου γάμου του με Στυλιανή κοπέλα– ήταν συνέχεια της στρατιωτικής του δράσης ως Παϊδοχωριανού.

Ο Καπετάν Μαθιός, ο Αντ. Σήφακας και ο Γογονής είναι οι ηρωικές ηγετικές φυσιογνωμίες της μεγάλης μάχης. Κοντά σ' αυτούς ο Κοκολογιάννης με τα παλληκάρια του, ο Γλυνομάρκος και ο Γιάννης Αλιφιεράκης, το πρωτοπαλλήκαρο του Καπετάν Μαθιού, και πέρα απ' αυτούς οι επώνυμοι που αναφέραμε και το πλήθος των ανώνυμων αγωνιστών.

Τα αποτελέσματα της μάχης είχαν μεγάλη απήχηση στην Ευρώπη. Ο Πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης από το Τζιτζιφέ έστειλε και δεύτερο υπόμνημα προς τους Μεγάλους και ζητούσε να μεταχειρισθούν την Κρήτη όπως τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Τελικά, με το άρθρο 23 της συνθήκης του Βερολίνου αναγκάσθηκε η Τουρκία να εφαρμόσει τον ξεχασμένο Οργανικό Νόμο του 1868. Με το νόμο αυτό δινόταν στο Νησί ημιαυτόνομο πολίτευμα. Η Τουρκία, επειδή φοβόταν πως τα πράγματα θα χειροτέρευαν, δέχθηκε και νέες διαπραγματεύσεις με τους επαναστάτες. Τόπος διαπραγματεύσεων ορίσθηκε η Χαλέπα, όπου ήταν τα προξενεία των Μ.Δ. Εκεί έγινε η επίσημη πράξη που ονομάσθηκε «Σύμβαση της Χαλέπας» (Οκτώβριος 1878). Στο δίμηνο των διαπραγματεύσεων η Επαναστατική Συνέλευση, που είχε έδρα το Στύλο και αργότερα το Βάμο, έδινε συνεχώς οδηγίες στην αντιπροσωπεία, για να πετύχει όσο το δυνατόν καλύτερους όρους. Η Σύμβαση της Χαλέπας, που κυρώθηκε με Σουλτανικό Φιρμάνι στις 9 Νοεμβρίου 1878, ήταν ό,τι καλύτερο μπορούσε να γίνει, και αυτό εξαιτίας της αίσιας έκβασης της μάχης στις Γαλανές. Με τη σύμβαση αυτή το ημιαυτόνομο πολίτευμα του νησιού είχε αντιπροσωπευτικό σώμα με χριστιανική πλειοψηφία, μικτά δικαστήρια, την ελληνική ως επίσημη γλώσσα, χωροφυλακή από ντόπιους, διοικητή Χριστιανό, μεταλλικό νόμισμα, κ.λπ.

Η σύμβαση αυτή δεν ήταν παραχώρηση του Σουλτάνου, αλλά σύμβαση που έγινε ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις –και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί για πρώτη φορά ίσως ένας πανίσχυρος ηγεμόνας, ο Σουλτάνος, διαπραγματεύεται με ένα λιλιπούτειο κομμάτι της μεγάλης αυτοκρατορίας του. Η Σύμβαση της Χαλέπας, προϊόν των αγώνων του Κρητικού Λαού, ήταν μια μεγάλη νίκη τόσο εναντίον των Τούρκων όσο και εναντίον της ευρωπαϊκής διπλωματίας.

Στον Τσιβαρά, στους Αρμένους, στο Νιο Χωριό, στις Γαλανές γιορτάσθηκε ο θάνατος. Λες και μας έρχονται οι οδυρμοί των γυναικών και των παιδιών που κάηκαν ζωντανά στις θημωνιές του Τσιβαρά και οι επιθετικές κραυγές των εκατό ανδρειωμένων, που έπεσαν στον ορυμαγδό της διήμερης μεγάλης μάχης, τον Ιούνιο του 1878, πού άρχισε «μιας Κυριακής ξημέρωμα».

Οι Αποκορωνιώτες και οι Καμπιανοί του Κοκολογιάννη, ανώνυμοι και επώνυμοι, χωρίς το ακόνισμα της ακαδημαϊκής μόρφωσης, λευτερωμένοι όμως εσωτερικά, τόλμησαν. Τούτο στάθηκε η δόξα τους, γιατί έδειξαν πως χωρίς την τόλμη, χωρίς τη μεγάλη απόφαση, τίποτε δεν αξίζουν οι πόθοι. Στα ψηλά βράχια του Αποκόρωνα άνθησε το ευωδιαστό κρίνο και ανάγκασε τη στουρναρόπετρα να θεοποιήσει το θάνατο. Τα άγρια πουλιά φωλιάζουν μόνο σε τόπους θανάτου. Και εδώ φώλιασε το πιο άγριο πουλί, η λευτεριά. Άγρια πουλιά και οι πολεμιστές μας φώλιασαν στις αποκορωνιώτικες κορφές, με τη γεύση του θανάτου, με την αντιμετώπιση της ζωής με το θάνατο. Και εμείς πολλά χρόνια μετά μπορούμε να ρουφάμε το απλό και σύνθετο πνεύμα του τόπου, να λατρεύομε τη γενέθλια γη και να προσφέρομε σε μια ιερή στιγμή τις καρδιές μας σ' αυτούς που αγωνίσθηκαν εδώ και έπεσαν, αλλά και σ' αυτούς που γλύτωσαν το θάνατο και δοξάσθηκαν.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΛΑΪΚΗΣ ΑΓΓΕΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΣΟΥΡΟΥΝΑΚΗ

Ο Κρητικός Πολιτισμός είναι πυκνά συνυφασμένος με την κεραμική τέχνη. Μια τέχνη η οποία με το πιο κοινό υλικό έδωσε στους νεολιθικούς πηλοπλάστες και αγγειοπλάστες διέξοδο στις δημιουργικές τους αναζητήσεις. Κάλυψε όχι μόνο ένα πλήθος καθημερινών αναγκών, αλλά εξυπηρέτησε και την έκφραση του ψυχισμού των ανθρώπων και τις πνευματικές τους ανησυχίες. Θρησκεία, γραφή, τέχνη βρίσκουν μέσον έκφρασης στο αγγειοπλαστικό έργο και μας μιλάνε σήμερα για την χιλιάδων χρόνων πορεία ενός θαυμαστού πολιτισμού. Του πρώτου δυτικού πολιτισμού.

Η καλαισθησία, η φαντασία, η αρμονία των όγκων και των γραμμών και οι τεχνικές κατακτήσεις των αρχαίων Κρητικών αγγειοπλαστών δεν είναι κάτι μακρινό και ξεκομμένο από το σήμερα. Από τους πανάρχαιους εκείνους χρόνους η Κρήτη παρέμεινε –ως τα μέσα του αιώνα μας– ολόκληρη ένα κεραμικό εργαστήρι. Παρ' όλες τις καταστροφές, τις εισβολές και τους πολέμους, οι αγγειοπλάστες συνέχισαν αδιάκοπα την μακραίωνη τέχνη τους. Με τον ίδιο μόχθο, τις ίδιες τεχνικές, το ίδιο μεράκι και την ίδια φαντασία δημιουργούν –όχι πια στα ανακτορικά εργαστήρια αλλά σκορπισμένοι παντού ελεύθεροι διοπαλαιστές– τα ίδια αγγεία για τις ίδιες απαράλλαχτες χρήσεις, καλύπτοντας οικιακές και επαγγελματικές ανάγκες αλλά και παιχνίδια για παιδιά, στάμνες για μαγικές τελετές, κολυμπήθρες και Δισκοπότηρα.

Σ' αυτήν την αγγειοπλαστική δραστηριότητα η Δυτική Κρήτη συμμετείχε σημαντικά και αδιάκοπα, άσχετα από το ότι η προσφορά αυτή λησμονήθηκε, ονόματα μαστόρων και του τόπου τους ξεχάστηκαν. Τα πρώτα δημοσιεύματα για την αγγειοπλαστική της Δυτ. Κρήτης είδαν το φως το 1986, το 1987 και το 1996[1].

1 Χριστόφορος Βαλιάνος - Μαρία Παδουβά, *Τα Κρητικά αγγεία του 19ου και 20ού αιώνα*, Βώροι 1986. Έκδοση Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας. Χριστόφορος Σκλαβενίτης, *Πιθαράδες και σταμνάδες του Αποκόρωνα*, Τετράδια Κεραμικής, Μάης 1986. Έκδοση Ινστιτούτου Κεραμικής Τέχνης και Τεχνολογίας. Χριστόφορος Σκλαβενίτης, *Τα κεραμικά καμίνια στους Αγίους Πάντες Αποκορώνου*, Τετράδια Κεραμικής, Μάης 1987. Χριστόφορος Σκλαβενίτης, «Οι αγγειοπλάστες των Σπη-

Κεραμικά κέντρα όπως του Αποκόρωνα και του Ασφενδιλέ παρέμεναν άγνωστα, το ίδιο και πλήθος απομονωμένων αγγειοπλαστών. Τεχνικές χάθηκαν, συνταγές υαλωμάτων, ονόματα εργαλείων, ήθη και έθιμα, κατασκευή καμινιών κ.ά. Ξεχάσαμε ακόμα το μόχθο εκείνων των ανθρώπων, το πόσο βαριές δουλειές ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν, πριν καθίσουν στον τροχό. Τίποτε όμως δεν εμπόδισε τους εξαιρετικούς εκείνους μάστορες να συνεχίζουν την πατροπαράδοτη τέχνη τους, και χωρίς να απομακρύνονται από τη χιλιόχρονη παράδοση προσπαθούσε ο καθένας τους να αφήσει στα αγγεία του το δικό του μεράκι, την καρδιά και την ψυχή του, την προσωπική του «σφραγίδα», «το χέρι του» όπως λέγανε οι παλιοί.

Ο ερευνητής ζωντανεύει με λόγια όλα τα παραπάνω, σαν να αφηγείται ένα παραμύθι για ανθρώπους και εποχές που χάθηκαν. Ο Συλλέκτης, με τα αντικείμενα που περιέσωσε, μας φέρνει σε άμεση επαφή, «πρόσωπο με πρόσωπο» με μια κληρονομιά που αγνοούσαμε. Μπορούμε να θαυμάσουμε και να χαϊδέψουμε τα δημιουργήματα της λαϊκής μας τέχνης. Να χορτάσουμε με την εμορφιά τους και να γεμίσουμε την καρδιά μας ευγνωμοσύνη για την προσφορά των αγνώστων μαστόρων που διέσωσαν αλώβητη τη χιλιόχρονη τέχνη τους. Την κρητική κεραμική τέχνη. Την τέχνη μας.

Πολλές φορές σκέφτηκα ότι η παράλειψη μελέτης της λαϊκής αγγειοπλαστικής της Δυτ. Κρήτης πιθανόν να οφείλεται και εις την έλλειψη συλλεκτικού ενδιαφέροντος. Πριν όμως από δύο χρόνια πληροφορήθηκα την ύπαρξη στην πόλη μας δύο σημαντικών Συλλογών του αγροτικού λαϊκού πολιτισμού με εργαλεία, υφάσματα, έπιπλα, αγγειοπλαστικά σκεύη κ.ά. Η μία είναι του κυρίου Βασίλη Μουντάκη-Καλαϊτζή, την οποία δεν είχα την τύχη να γνωρίσω, και η άλλη του κυρίου Ιάκωβου Τσουρουνάκη, την οποία γνωρίζω και έχω μελετήσει.

Η συλλογή του κ. Ιάκωβου Τσουρουνάκη είναι πολύ αξιόλογη και έχει να προσφέρει πολλά στην Ιστορία της λαϊκής κρητικής αγγειοπλαστικής, αλλά και άλλων περιοχών. Περιλαμβάνει 200 περίπου αντικείμενα και από αυτά τα 160 είναι αγγειοπλαστικά σκεύη.

Πώς δημιουργείται μια παρόμοια Συλλογή Λαϊκής Τέχνης; Ποια ψυχική παρόρμηση οδηγεί τον Συλλέκτη;

Ο κ. Ιάκωβος Τσουρουνάκης λέγει ότι είχε μια πηγαία σχέση με το αντικείμενό του

λαίων», *Πνευματικό Δελτίο* 1987. Έκδοση της «Ένωσης Πνευματικών Δημιουργών», Χανιά. Χριστόφορος Σκλαβενίτης, «Κεραμικά Κέντρα και λαϊκοί αγγειοπλάστες της Δυτ. Κρήτης», *Συνέδριο Μαργαριτών 30/9/95*. Έκδοση Ιστορικής Λαογραφικής Εταιρείας Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1996.

και οφείλει την αγάπη του στο γεγονός ότι κατάγεται από αγροτική οικογένεια. Γνώρισε από κοντά την αξία και τη χρήση που είχε κάθε εργαλείο ή αγγείο στην καθημερινή ζωή ενός αγροτικού νοικοκυριού. Με τα κεραμικά σκεύη είχε και έχει δεθεί ιδιαίτερα. Ο πρώτος δεσμός του στάθηκε ένας «ήχος», κάτι βαθιά συγκινητικό: Μικρό παιδί, συνόδευε τους εργάτες του ελαιοτριβείου, φορτωμένους με ασκιά γεμάτα λάδι, στο σπίτι του. Οι εργάτες άδειαζαν σιγά-σιγά το λάδι στα λαδοπίθαρα και το λάδι έβγαζε έναν γλυκό και ζεστό ήχο. Οι εργάτες και ο πατέρας του γεμάτοι γέλια για την καλή σοδειά. Ο ήχος δέθηκε με τους ευχαριστημένους εκείνους ανθρώπους που λαμποκοπούσαν από χαρά. Για την παιδική ψυχή το λαδοπίθαρο δεν ήταν ένα ακόμα αντικείμενο του σπιτιού. Ήταν ένας μαγικός χώρος που δεχότανε και διατηρούσε όλην εκείνη την ευτυχισμένη ατμόσφαιρα.

Η δεύτερη αφορμή ήταν πείσμα και περηφάνεια.

Ο Ιάκωβος Τσουρουνάκης είχε αρχίσει πριν από το 1970 να συγκεντρώνει διάφορα εργαλεία, άροτρα, στάμνες κ.ά. Το 1970 βρέθηκε δίπλα σε ένα φορτηγό γεμάτο παλιά πιθάρια και άλλα διάφορα κεραμικά σκεύη. Ζήτησε από τον οδηγό να του πουλήσει 2-3 πιθάρια. Ο οδηγός του απάντησε με περιφρόνηση πως αυτά πάνε στο «εξωτερικό», όπου θα μοσχοπουληθούνε. Ένιωθε βαθιά λύπη αλλά και πείσμα, να εμποδίσει όσο του ήταν δυνατόν τον αφανισμό της λαϊκής μας κληρονομιάς. Η «εξορία» των πιθαριών –με τους μαγικούς ήχους– τον δραστηριοποίησε περισσότερο. Άφησε τα άλλα αντικείμενα και άρχισε να συγκεντρώνει μόνο αγγειοπλαστικά σκεύη όλων των ειδών με αγάπη, επιμονή, κόπο και έξοδα με μια μόνο σκέψη: Να συμβάλει στη διατήρηση της ιστορίας του τόπου μας, να περισώσει την παραδοσιακή μας κεραμική τέχνη από τον αφανισμό και την εξορία –και ποτέ προς ίδιον οικονομικό όφελος.

Έτσι σε μια εικοσαετία σχημάτισε αυτή την τόσο σημαντική Συλλογή, η οποία περιλαμβάνει αγγεία από ολόκληρη την Κρήτη, από άλλα νησιά, απ' το Τσανά-Καλέ κι από αλλού. Επίσης έργα του μεγάλου Χανιώτη καλλιτέχνη αγγειοπλάστη Στέλιου Στρατουδάκη και του μεγάλου Μάστορα και Δασκάλου, του Μικρασιάτη Μιχάλη Ταμπακόπουλου. Πολλά απ' αυτά τα απέκτησε με δυσκολίες ή με ανταλλαγή άλλων συλλεκτικών του αντικειμένων. Ένα σπάνιο δοχείο μελιού, του Στρατουδάκη, για να το «σώσει» από μια Ιταλίδα συλλέκτρια, αναγκάστηκε να πλειοδοτήσει... πέραν των δυνάμεών του. Το «έσωσε» όμως.

Τη Συλλογή του κ. Ιάκωβου Τσουρουνάκη μπορούμε να τη χωρίσουμε σε δύο κατηγορίες. Έργα Κρητικών αγγειοπλαστών, πιθάρια και άλλα μικρότερα αγγεία και παρόμοια αγγεία που εισήχθησαν στην Κρήτη από άλλα νησιά και από το εξωτερικό, από την Ιταλία, σφαιροειδή, γυαλωμένα με ωραίες ραβδώσεις, των 150-200 οκάδων,

από τη Μασσαλία, από λευκωπό πηλό, γυαλωμένα, λεία (χωρίς ραβδώσεις) απιοειδή με στρογγυλή βάση, διαφόρων μεγεθών. Τα ελληνικά προέρχονται από τη Χαλκίδα, σφαιροειδή με ραβδώσεις, γυαλωμένα μεγάλα μεγέθη. Από την Πύλο –κορωνιοί– μεσαίου μεγέθους, γυαλωμένα ή αγυάλωτα μη επιμελημένης παραγωγής –όχι τέλειες ραβδώσεις. Εντυπωσιακά –και με άγνωστες σε μας φόρμες– είναι τα πιθάρια της Μυτιλήνης. Είναι δύο μορφών. Μεγάλα βαρελοειδή, ίσια –χωρίς ραβδώσεις– με τέλεια επιφάνεια γυαλωμένα. Η δεύτερη μορφή είναι του τύπου του οξυρύγχου αμφορέα. Κι αυτά είναι ίσια, είναι ατρακτοειδή και τα μεν μεγάλα φέρουν ομφαλό στη βάση για να πιάνονται. Έχουν χωρητικότητα 200-300 οκάδων. Τα μικρότερα έχουν αποστρογγυλοποιημένο άκρο και γερά μεγάλα χέρια. Οι πρώην κάτοχοι των πιθαριών αυτών των δύο τύπων λένε ότι υπήρχαν στα σπίτια τους τουλάχιστον 150 χρόνια. Στη Συλλογή υπάρχουν επίσης διάφορες στάμνες, λεκανίδες και τσικάλια εισαγωγής και τρεις θαυμάσιοι μικροί μαστραπάδες με ωραίο υάλωμα και διακόσμηση από το Τσανά-Καλέ.

Τα κρητικά αγγεία προέρχονται από ολόκληρη την Κρήτη, από τη Σητεία ως το Σέλινο. Πιθάρια, πιθαρόπουλα και στάμνες από τους Μαργαρίτες. Αποκορωνιώτικα πιθάρια, στάμνες, λεκανίδες, λούστρες διαφόρων μεγεθών. Στάμνες, πιθαρόπουλα, μελισσοπίθαρα, μελισσοκόφινα, λούστρες κ.ά. από τα Νοχιά. Στάμνες νερού ή γυαλωμένες για φύλαξη υγρών από τον Ασφενδιλέ. Επίσης κοινές μορφές αγγείων απ' όλες τις περιοχές όπως: Τσικάλια, παγούρια ημισφαιρικά και φακοειδή, μετράδια για λάδι, θυμιατά, λύχνοι, μπρίκια, κουμπαράδες, ποτίστρες για ζώα και πουλιά και πολλά άλλα.

Σημαντικό απόκτημα για τη Συλλογή του κ. Ι. Τσουρουνάκη αποτελούν θραψανιώτικα πιθάρια που κατασκευάστηκαν στη Δυτ. Κρήτη πριν από 100-150 χρόνια και ίσως και πιο πριν. Θα σταθώ σε τρία. Το πρώτο –λαδοπίθαρο– έχει ύψος 1.15 μ. και διάμετρο 2.45 μ. Είναι βαρελοειδές και φέρει τρεις στομωσιές χωρίς αυλάκια, σαν ταινίες. Πάνω σ' αυτές είναι χαραγμένες τέσσερις κυματοειδείς γραμμές απίθανης τελειότητας. Ανάμεσα στα χέρια άλλες γραμμές σχηματίζουν τρίγωνα. Από τα χέρια ως τη βάση έχει έξι ζώνες έντυπες με σφραγίδα. Το σχέδιο θυμίζει ξυλόγλυπτο μοτίβο (σχ. 1). Το δεύτερο, κατά 10 εκ. χαμηλότερο, κι αυτό λαδοπίθαρο, έχει επίπεδες στομωσιές και μια μόνο ενσφράγιστη ζώνη πάνω από τα χέρια, επίδρασης υφαντού (σχ. 2). Το τρίτο έχει λεπτότερη μέση, και περιείχε σιτηρά. Ίσως κάπου να υπάρχει ελάττωμα και ήταν ακατάλληλο για λάδι. Τα πιθάρια μέσα στα οποία αποθήκευαν καρπούς, σιτηρά ή παξιμάδια ήταν πιο χαμηλά, με φαρδύτερο στόμιο. Έχει ύψος 1.05 μ. και φέρει δύο στομωσιές, τη μια στη μέση και την άλλη πιο κάτω με μια δαχτυλιά. Από την κορυφή ως τη βάση φέρει έντεκα ενσφράγιστες ζώνες που θυμίζουν εκκλησιαστικό ξυλόγλυπτο (σχ. 3).

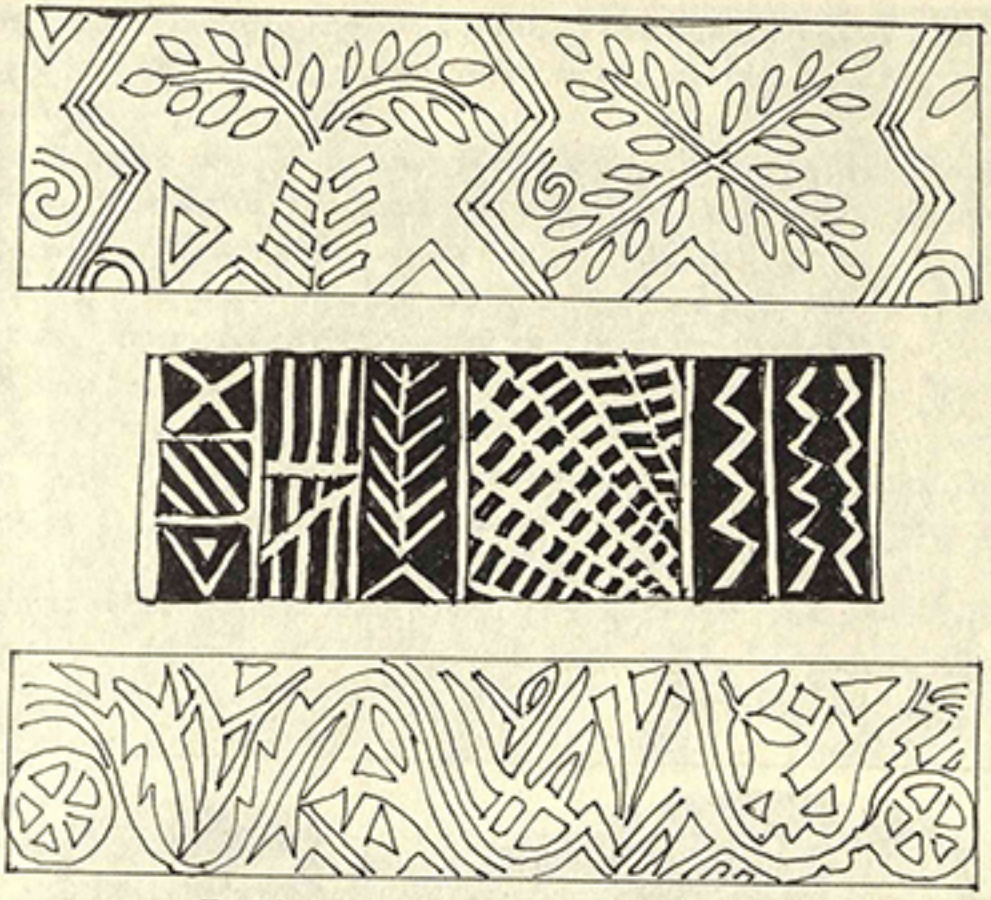

Σχ. 1-3. Λεπτομέρειες από το διάκοσμο πιθαριών.

Ανεκτίμητα κομμάτια της Συλλογής αποτελούν τα έργα του Στέλιου Στρατουδάκη και ειδικά τρία δοχεία μελιού. Τα δύο έχουν ύψος 80 εκ. με το σκέπασμα και είναι υαλωμένα με πολύχρωμα υαλώματα, τα οποία κατασκεύαζε μόνος του με παλιά σιφνιώτικη συνταγή. Το ένα δοχείο έχει δύο, σχεδόν ολόγλυφους, κρητικούς και από πάνω με ανάγλυφα γράμματα γράφει ΜΕΛΙ. Το δεύτερο φέρει για διακόσμηση μια μεγάλη μέλισσα και άνθη και την ίδια επιγραφή, όπως και το τρίτο ύψους 45 εκ., διακοσμημένο με κλαριά και μαργαρίτες. Γνωρίζουμε πως μόνο αυτά τα τρία δοχεία μελιού έφτιαξε ο Στρατουδάκης. Του ίδιου υπάρχουν στη συλλογή στάμνες πτηνόμορφες, πιθαρόπουλα γυαλωμένα πράσινα, καπνοδόχοι, λεκανίδες κ.ά. και ένα ωραίο γλυπτό, «Η Κασσιανή».

Έργα του Μ. Ταμπακόπουλου είναι διάφορα πιθαρόπουλα, λεκανίδες, στάμνες, δοχεία γλυκού κ.ά., όλα γυαλωμένα.

Στη Συλλογή υπάρχουν ακόμα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως διάφορα ακροκεράμια και κολωνάκια μπαλκονιών φτιαγμένα στον τροχό ή σταμπωτά με ωραία ανάγλυφα σχέ-

δια. Γλάστρες πολλών ειδών και επίσης 200 τούβλα με μονογράμματα κατασκευαστών ή διακοσμημένα με σταμπωτές σημαίες, άνθη, άγκυρες, καρδιές κ.ά. των αρχών του αιώνα μας.

Κλείνοντας θα ήθελα να τονίσω ότι τα κεραμικά αντικείμενα της Συλλογής του κ. Ιάκωβου Τσουρουνάκη αποτελούν ένα μοναδικό πλούτο της αγγειοπλαστικής τέχνης του νησιού μας και καύχημα για την πόλη μας. Μοναδικό επίσης βοήθημα –αν κάποτε γίνει προσιτή εις το κοινό– για τους ερευνητές, αλλά και για τους σύγχρονους κεραμιστές, οι οποίοι έχουν πάντα ανάγκη να γνωρίσουν βαθύτερα τα έργα και τις τεχνικές της λαϊκής μας κεραμικής, να εμπνευστούν ή και να διατηρήσουν μορφές αγγείων που έρχονται από τα βάθη των αιώνων. Πάνω σ' αυτά ας θυμηθούμε τα λόγια της μεγάλης μας λαογράφου και συλλέκτριας Αγγελικής Χατζημιχάλη:

«Γιατί στον κόσμο δεν μπορεί να αναπτυχθεί τίποτε όταν δεν έχει χωμένες τις ρίζες του στο παρελθόν. Είναι αυτό αλήθεια, που την επιβεβαίωσαν τα παραδείγματα όλων των ξένων λαών, στους οποίους όχι μόνο η καλλιτεχνική τους βιοτεχνία, αλλά και η τέχνη των μεγάλων δημιουργών βλάστησε από τη λαϊκή ψυχή και έχει τις ρίζες στο χώμα του τόπου της».

Αντικείμενα από τη Συλλογή Ιάκ. Τσουρουνάκη.

Αντικείμενα από τη Συλλογή Ιάκ. Τσουρούνακη.

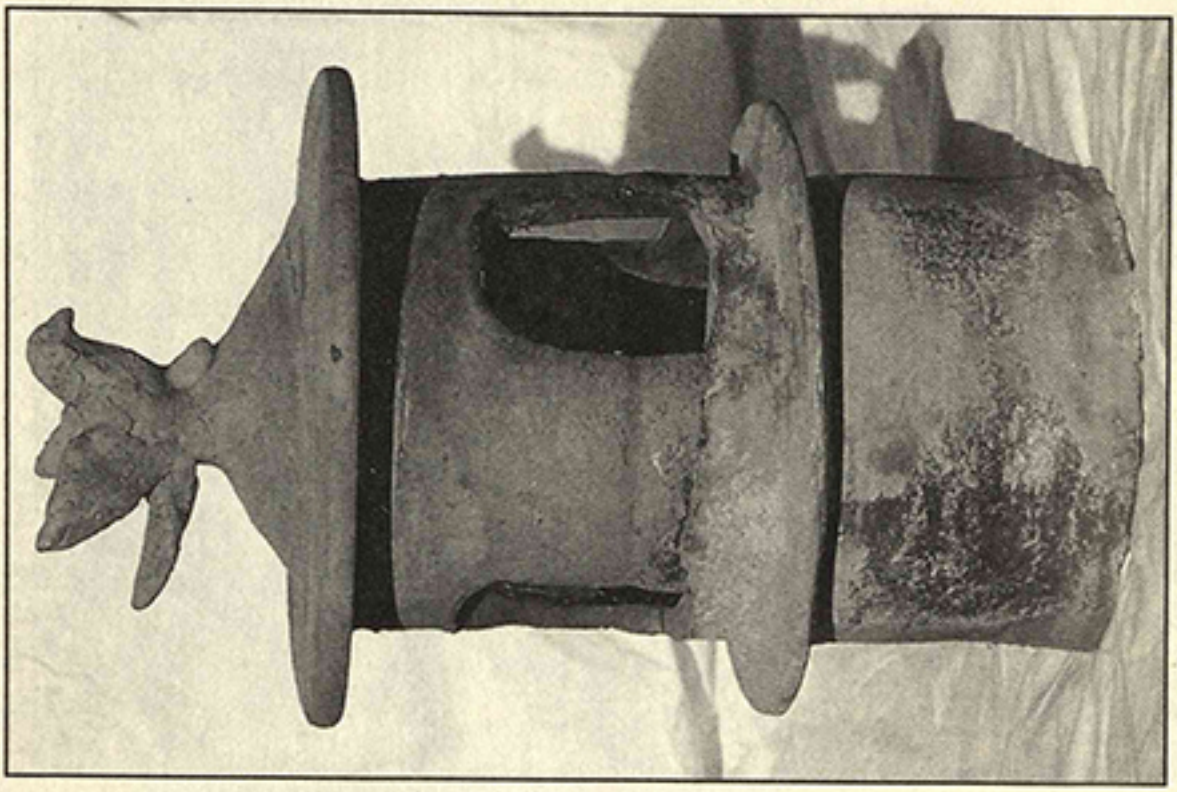

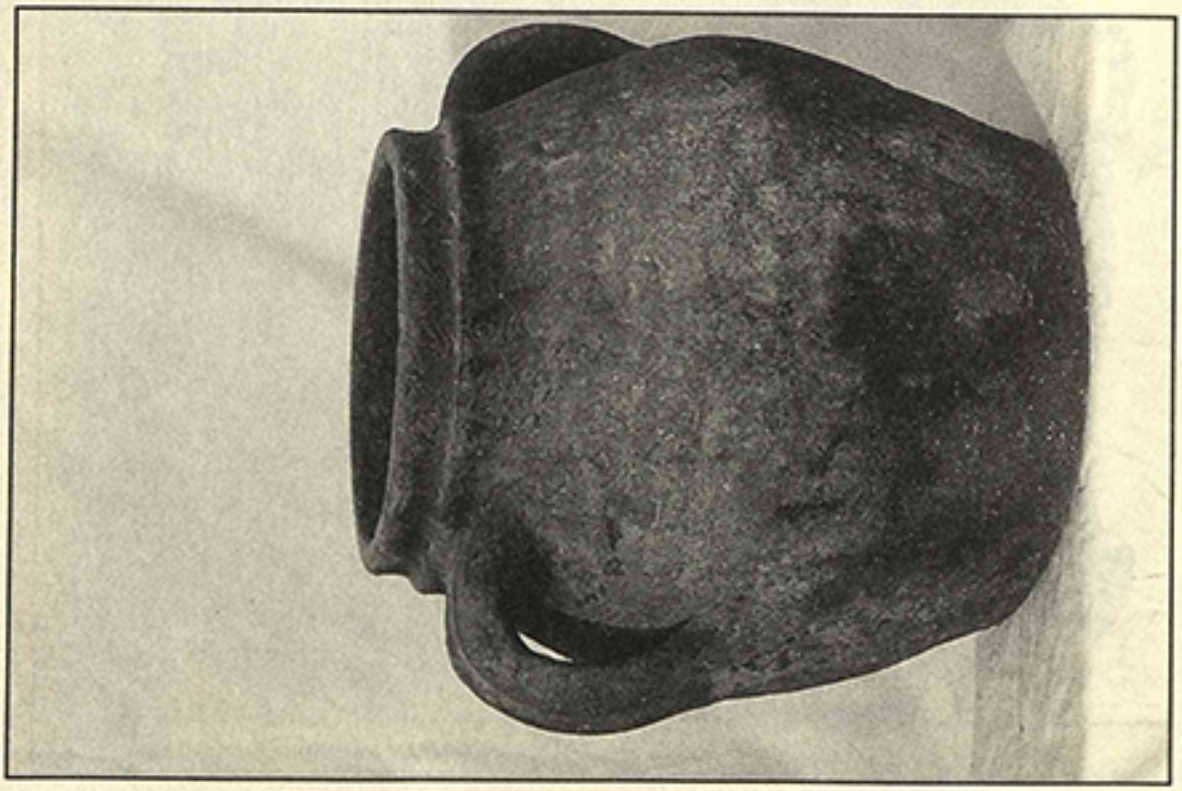

Αντικείμενα από τη Συλλογή Ιάκ. Τσωρομάχη.

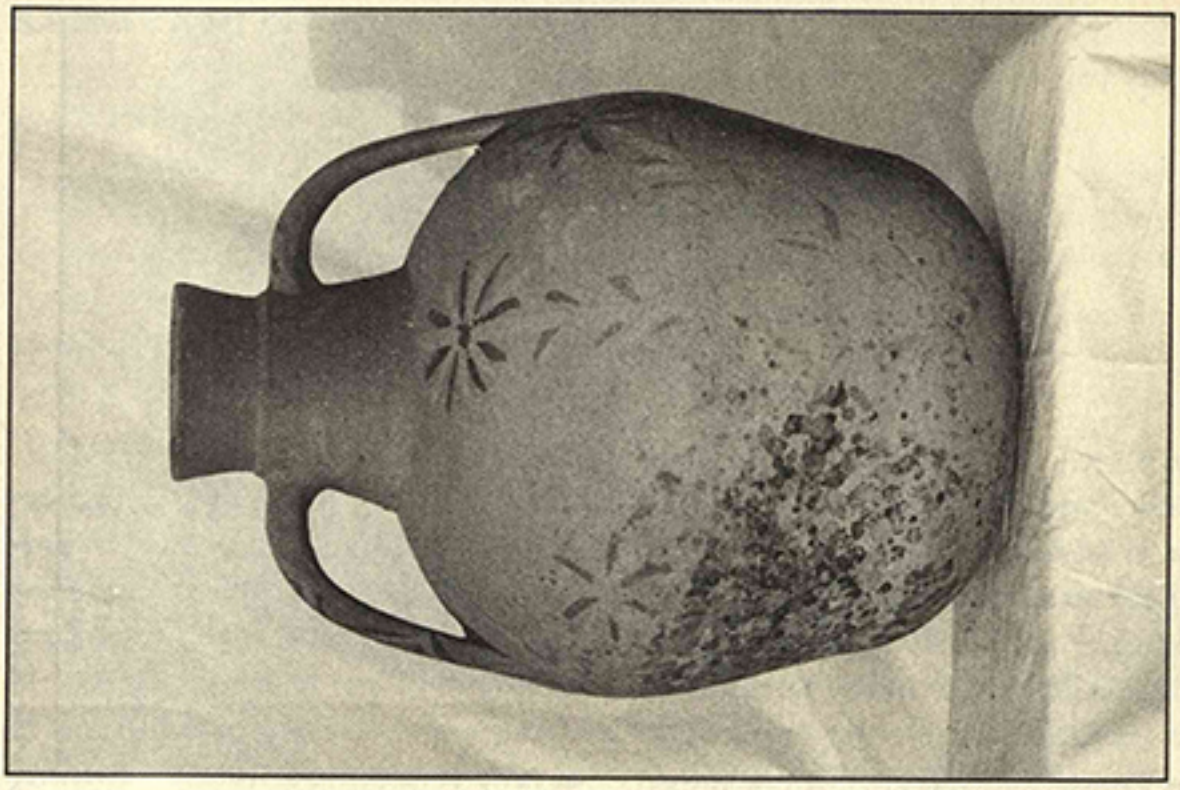

Αντικείμενα από τη Συλλογή Ιάκ. Τσουρουνάκη.

Αντικείμενα από τη Συλλογή Ιάκ. Τσουρουνάκη.

ΚΑΝΑΚΗΣ ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ

ΣΦΑΚΙΑΝΑ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΑ, ΡΙΜΕΣ, ΧΑΪΔΟΛΟΓΗΜΑΤΑ

Πάντα οι Σφακιανοί εδιακρίνοντο για την επίδοσή τους στην ποίηση. Ακόμα από την πρώιμη ιστορική εποχή, όταν προκηρύχτηκε διαγωνισμός στους Δελφούς για να γραφτεί ένας ύμνος στο θεό Απόλλωνα, επήρε το πρώτο βραβείο ο Χρυσόθεμης από την Τάρρα των Σφακίων. Στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα εγραφτήκανε δύο έπη στα Σφακιά με σημαντική ιστορική, ποιητική και λογοτεχνική αξία. Είναι το τραγούδι του Δασκαλογιάννη που το στιχούργησε ο αγράμματος μπάρμπα Μπατζελιός «'πο κάτω από 'ναν πρίνο», όπως ο ίδιος μας λέει, και ακόμα το τραγούδι του Αλησβάκη, που πολλοί πιστεύουνε ότι και αυτό είναι έργο του μπάρμπα Μπατζελιού, γιατί έχουνε κοινά χαρακτηριστικά, γλωσσικά και συνταχτικά.

Ακόμα, τα ριζίτικα τραγούδια είναι δημιουργήματα της δυτικής ορεινής Κρήτης, όπου βέβαια πάρα πολλά είναι γραμμένα από Σφακιανούς λαϊκούς ποιητές και αρκετά αναφέρονται σε σφακιανό αντικείμενο, όμως εδώ δε θα μιλήσομε για ριζίτικα, γιατί δε μας παίρνει ο χρόνος. Θα μιλήσομε για ρίμες, για μοιρολόγια και για χαϊδολογήματα.

Σφακιανές ρίμες

Μια κατηγορία λαϊκής ποίησης στην Κρήτη είναι οι ρίμες. Είναι ακριβώς κρητικές μαντινάδες. Δεκαπεντασύλλαβες, ομοιοκατάληκτες, έτσι που να τραγουδιούνται στην παρέα με το σκοπό της κρητικής μαντινάδας. Η μόνη διαφορά είναι ότι οι ρίμες είναι αυτοσχέδιες και στιχουργούνται για συγκεκριμένο σκοπό. Στο γλέντι καμιά φορά μπορεί να πιαστούνε δυο τραγουδιστάδες σε φιλική αντιπαράθεση που όμως θα μπορεί να μην είναι σε «φιλικό στυλ» φαινομενικά. Μπορούσε με ρίμες να «βρίσει» ή να «βλαστημήσει» ο ένας φίλος τον άλλο, χωρίς αυτό να παίρνεται στα σοβαρά ούτε και να «γράφεται στα υπόψη». Μπορεί και να είναι η αντιπαράθεση σε στυλ φιλοφρονητικό και να λέει παινέματα ο ένας στον άλλο, δεν παύει πάντως να είναι σε κάθε περίπτωση αντιπαράθεση, αν και φιλική: θέλει και προσπαθεί ο καθένας τους να κλέψει αυτός την παράσταση και να εντυπωσιάσει με την ανωτερότητα στις δικές του ρίμες.

Πολλές φορές βγάζανε ρίμες για να σατιρίσουνε διάφορα περιστατικά. Όταν π.χ. εψοφούσε ένας γάιδαρος στο χωριό ή ένα μουλάρι. Όταν ένας τυροκόμος έβγαζε κακό τυρί, όταν ένας νέος εζητούσε σε γάμο μια κοπελιά και του «δίνανε ντενεκέ» (δεν τον δεχόντουσαν) και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις.

Δεν ήτανε τότε τηλεοράσεις, δεν ήτανε εύκολες οι μετακινήσεις λόγω οικονομικών και λόγω συγκοινωνιακών μέσων και δεν ήτανε εύκολη η ψυχαγωγία και, όσο και αν φαίνεται παράξενο, οι ρίμες ήταν ένα είδος ψυχαγωγίας της εποχής. Τις διαβάζανε και τις ξαναδιαβάζανε και γελούσανε. Μα ήτανε και ένα μέσον για να απαθανατίσουνε περιστατικά και γεγονότα. Επήγε π.χ. μια φορά ένας Βουβιανός στην Τύνιδα και έφερε φέσια και τα πουλούσε στο χωριό του. Αν δεν του βγάζανε τη ρίμα, σε δυο τρία χρόνια κανείς δεν θα το θυμότανε. Με τη ρίμα έφταση μέχρι σ' εμάς, υπόθεση 100 χρόνων:

«Από το Τούνες ήρθενε ο γέρο Χιωτογιάννης
και πασταμέλια εγέμισε του Βένο το ντουκιάνι».

Πασταμέλια ελέγανε τα φέσια και ντουκιάνι το καφενείο· και αυτός δεν είχε μαγαζί και τα πήγε στο καφενείο να τα διαθέσει.

Οι πιο παλιές ρίμες που έχομε στη διάθεσή μας είναι και ιστορικές. Ο ήρωας της επανάστασης του Δασκαλογιάννη Μπουνατογιάννης, από την Αράδενα, διαρκούσης της επανάστασης επέρασε από το Νίπος όπου γινότανε γλέντι. Όταν εχόρευε με την κόρη τού παπά (την οποία και παντρεύτηκε αργότερα), ο λυράρης, που τον λέγανε Σάρακα, είπε την εξής ρίμα:

«Για πες μου Νιπιανέ παπά κι εσείς οι άλλοι γέροι
αν είδανε τα μάθια σας τέθοιο πανώριο ταίρι».

Όταν όμως εκατάλαβε ο Σάρακας από του ύφος του παπά ότι η ρίμα του ήτανε λάθος, ειδικά για τα δεδομένα εκείνης της εποχής, ηθέλησε με ρίμα πάλι να ζητήσει συγγνώμη και να αναγνωρίσει το λάθος του. Είπε:

«Έχει το Νίπος κουζουλούς, μα σαν εμένα άλλο
λόγω πατάτας, χωριανοί, του χρόνου νου θα βάλω».

Ο Δρόσος, ένας από την παρέα, είπε του λυράρη μια ρίμα κι αυτός, κι άρχισε αντιπαράθεση.

«Δέκα φορές τον έδωκες τον όρκο, ανάθεμά σε,
μα συ εγεννήθηκες τροζός κι όλο τροζός θε να 'σαι».

Ο Σάρακας:

«Η τρέλα 'ναι κολλητική, μπάρμπα Γιωργάκη Δρόσο,
στη γειτονιά σου κάθομαι και πώς να τη γλυτώσω».

Δρόσος:

«Δεν την κολλήθηκες εσύ, μονό 'ν' από δικού σου,
την είχεν κι ο πατέρας σου, την είχεν κι ο παππούς σου».

Σάρακας:

«Εγώ θωρώ γνωρίζεις τσι κι αν είν' κι αποθαμένοι
'πό σένα την κολλήσανε κι εκείνοι οι καημένοι».

Μα τώρα ας έρθομε σε σύγχρονες ρίμες, που ή τις άκουσα ο ίδιος ή μου τις διηγήθηκε άνθρωπος που τις άκουσε με τα δικά του αυτιά.

Σε γλέντι που έγινε στη δεκαετία του '60:

«Οι Μεσαρίτες τσι χοχλιούς τσι λένε "άμε κι έλα",
εσύ τον εξεπέρασες τον Τενενέ[1] στην τρέλα».

Και η αντίδραση του άλλου:

«Γυρεύουνέ σε στο Δαφνί οικότροφος να πάεις
μέσο δε σου χρειγιάζεται μα τα προσόντα τα 'εις».

Άλλη φορά, σε γάμο που ο γαμπρός υπηρέτησε στην Κορέα και που τον λέγανε Μανούσο, είπε ένας στο φίλο του:

«Ρώτηξε και το Μανουσιό που πήγε στην Κορέα,
κι άμε να βρεις τσι κουζουλούς να κάνετε παρέα».

Η απάντηση:

«Δεν το ρωτώ το Μανουσιό και δεν ρωτώ κιανένα
μα 'γώ σα θέλω κουζουλούς θα 'θρω να βρω εσένα».

Σε ένα γάμο που έγινε το 1939 στα Σφακιά, όταν ένας παντρεμένος ετέλειωσε το χορό του, ένας ελεύτερος του είπε:

Ο πρώτος:

«Ο άθρωπος σαν παντρευτεί δεν πρέπει να χορεύει
ένα σακκί στη ράχη του κριθάρι να γυρεύει».

Ο άλλος:

«Έχω το 'γώ και το σακκί, έχω και το κριθάρι,
έλα να συφωνήσομε και παίρνω σε τριτάρη».

Ο πρώτος:

«Δε θέλω το κριθάρι σου, μουδέ τη συζεψιά σου,
εγώ 'μαι ελεύτερο πουλί, δε μοιάζω τσ' αφεδιάς σου».

Ο άλλος:

«Εγώ κι αν επαντρεύτηκα κι εμπήκα στην καδένα,
τα πρωτινά μου θα τραβώ σαν και τον κάθα ένα».

---

1 Για ευνόητους λόγους το όνομα που ειπώθηκε αντικαταστάθηκε με φανταστικό.

Σε ένα γάμο που έγινε στο Βουβά το 1919 ήτανε εκεί ο διάσημος ριμαδόρος Στρατής Σταυγιανουδάκης από το Ροδάκινο. Ένας ριμαδόρος από τον Καψοδάσο και ένας από τη Χ. Σφακίων, από κοινού, οι δύο τα έβαλαν με τον Σταυγιανουδάκη. Αυτός με μια ρίμα αντιμετώπισε και τους δυο:

«Ο Λέκας ελελέκιασε, ο Μπόσινας τρελάθη,
ξανοίξετέ τσι και τσι δυο να πείτε αν κάνω λάθη».

Στο Ροδάκινο, πάλι ο Σταυγιανουδάκης, πιάστηκε στις ρίμες σ' ένα γάμο στη δεκαετία του '70 με ένα Σφακιανό που ήταν και ξάδερφός του. Ο Σφακιανός πρώτος άρχισε (και οι δύο ήτανε πολύ μελαχροινοί), και είπε:

«Να ζήσεις, ξάδερφε Στρατή, πες μας μια μαντινάδα,
πες μας ποιος είναι πλια γερός εις τη μελαχροινάδα».

Ο Σταυγιανουδάκης είπε γύφτο τον Σφακιανό, μα δεν θυμάμαι ολόκληρη τη ρίμα του. Ο Σφακιανός πάλι του είπε:

«Με γύφτο μοιάζομε κι οι δυο χωρίς αμφιβολία
και σαν πως ήρθαμεν οψές από την Αραβία».

Αμέσως ο Σφακιανός επιάστηκε και με άλλον Ροδακινιώτη στις ρίμες. Ανταλλάξανε πολλές, εγώ θυμούμαι δύο:

Ο Ροδακινιώτης:

«Εσύ που ξέρεις τα πολλά κι ο νους σου κατεβάζει,
ένα καντάρι σίντερο, πόσες βελόνες βγάζει;».

Ο Σφακιανός:

«Πάρε νερό δυο κυβικά και μέτρα το σταγόνες
κι εκεί θα βρεις τον αριθμό που θα 'χουνε οι βελόνες».

Ο Σφακιανός μας ριμαδόρος μπορεί να είπε πενήντα μαντινάδες στο γάμο αυτό και ήτανε όλες της στιγμής και όλες σχετικές με τη διασκέδαση (ήτανε μέλος της κουμπαροπαρέας και γλεντίζανε τρεις μέρες εκεί). Τρεις μαντινάδες του που θυμούμαι θα τις αναφέρω.

«Χαρά μεγάλη ένιωθα απ' όντεν εξεκίνου
εκάτεχα πως θα 'σμιγα άντρες του Ροδακίνου.
Χριστέ, και να 'ταν εύκολο να 'ρχομαι πότες πότες
να σμίγω και να τραγουδώ με τσι Ροδακινιώτες».

Όταν φεύγαμε οι κουμπάροι, φύγαμε με μια καρότσα. Τότε η καρότσα ήταν αριστοκρατικό μέσο συγκοινωνίας. Απάνω από την καρότσα είπε την ακόλουθη μαντινάδα.

«Απ' όσα γλέντια έτυχε να κάμω στον καιρό μου,
έκαμα στο Ροδάκινο το πλια καλύτερό μου».

Ο ίδιος ριμαδόρος, σε συντεκνοπαρέα στο Βατουδιάρη είπε την παρακάτω μαντινάδα:

«Να 'τανε τρόπος να 'ρχομαι συχνά στο Βατουδιάρη
να σμίγω με τσι φίλους μας, δεν ήθελα άλλη χάρη».

Ακόμα σε μια παρέα σε καφενείο του Βουβά, όταν ένας ξένος που βρέθηκε στην παρέα επιχείρησε να πληρώσει, ο ίδιος ριμαδόρος του είπε:

«Επά το λένε στου Βουβά, και ξένοι, όντεν περνούνε,
δεν τωνε παίρνουνε λεφτά αυτοί που τσι κερνούνε».

Στο γάμο του Ανδρέα Δελιγιαννάκη, το 1939, ένας ξένος που ήτανε εκεί, που έμενε καιρό στο χωριό, είπε μια μαντινάδα:

«Μη με παραξηγήσετε πως είμαι στο χωριό σας,
σήμερο κι αύριο είμαι επά, την άλλη είναι δικό σας».

Ένας χωριανός του είπε:

«Ως πότες θα το πεις το "ναι" και θα θεληματέψεις;
Εσύ από τον τόπο μας κρίμα είναι να μισέψεις».

Στο Ροδάκινο σ' ένα γλέντι είπε ένας μια μαντινάδα που επαρουσίαζε τον εαυτό του ερωτοχτυπημένο. Ένας ριμαδόρος όμως που τον θεωρούσε παροπλισμένο από τον έρωτα του είπε:

«Όντε δεν έχεις πυρετό να μη ζητάς κινίνο.
Όντε δεν έχεις "απ' αυτό" μη θέλεις "από κείνο"».

Σ' ένα γάμο στον Καλλικράτη εριχτήκανε πολλοί πυροβολισμοί και οι γυναίκες εδιαμαρτύρονταν. Ένας ριμαδόρος όμως είχε διαφορετική γνώμη και είπε:

«Παίξετε κι άλλες μπαλοτές μα 'χει ο γαμπρός μπαρούτι,
μ' αυτός δε θα την ξαναδεί την μπαρονιάν ετούτη».

Ίσως είναι εκατό χρόνια που ένας Ασφενδιώτης επαντρεύτηκε από τον Πρινέ Ρεθύμνου. Νύχτα ξεκίνησε ο γάμος από τα Ασφένδου και νύχτα έφτασε στον Πρινέ το Σάββατο. Έμειναν εκεί και την Κυριακή, πριν ξημερώσει, στεφανώσανε και φύγανε. Τη νύχτα μια κοπέλα είπε μια μαντινάδα, όταν τραγουδούσανε στον Πρινέ:

«Δεν τονε θέλω δάσκαλο γιατ' αγαπά τον άρτο,
μα τονε θέλω Σφακιανό κοκκινογελεκάτο».

Η μαντινάδα αυτή έγινε ευμενώς δεχτή, αμέσως όμως είπε μια άλλη:

«Δεν τονε θέλω Σφακιανό γιατί φορεί τσι δόμους
και προπατεί και στα βουνά μαζί με τσι δαιμόνους».

Ένας Σφακιανός την έδιξε με τολμηρή ρίμα:

«Ξεπατωμένη ποδαρέ, ξετσιπωμένη σέλη
θέλεις τονε το Σφακιανό, μα 'κείνος δε σε θέλει».

Το 1939, στο γάμο του Στέλιου Πατατούκου, ένας Σφακιανός που είχε μετοικήσει σε άλλη επαρχία είπε:

«Πάντα μ' αρέσει να γροικώ όμορφες μαντινάδες,
μα οι Σφακιανοί δε βγαίνουνε καλοί τραγουδιστάδες».

Ένας ριμαδόρος του είπε:

«Κι εσύ, γιατί είσαι Σφακιανός, για κείνο δα γλεντίζεις
κι αν δεν το καταδέχεσαι να σηκωθείς να φύγεις».

Μα με ρίμες, πολλές φορές, απαθανατίζονται στιγμιότυπα και σκηνές της καθημερινής ζωής που αν έλειπε η ρίμα θα ξεχνιούνταν γρήγορα. Από ένα μητάτο επήρε ένας συνεταίρος μια φορά δεκαεννιά αθοτύρους και πήγε να τους πουλήσει. Δεν είχανε καντάρι στο μητάτο και όταν γύρισε είπε ότι βγήκανε δεκαέξι οκάδες. Δεν πιστέψανε όμως οι άλλοι συνεταίροι και του είπανε τη ρίμα:

«Άφης τ' αστεία σου, Θωμά, δεν είναι αυτό σεΐρι
δεκάξε οκάδες πώς να βγουν οι δεκαεννιά αθοτύροι;».

Ένας ριμαδόρος στο μητάτο αισθάνετο πολύ άρρωστος και είπε:

«Πιστέψετέ με να σας πω, δίχως να σασε μνώξω,
πως δε με βάνουνε μπιλειό τα μέσα και τα όξω».

Άλλη φορά στον ίδιο ριμαδόρο είπε ένας σύντροφός του να προβάλουνε στα περίχειλα που φαίνονται τα μέρη του Βουβά και των Κομητάδων. Αυτός με ρίμα είπε:

«Δε θέλω να θωρώ Βουβά, μουδέ τσι Κομητάδες
μα επαδά θα κάθομαι να λέω μαντινάδες».

Μια φορά ήτανε μια δασκάλα σ' ένα χωριό των Σφακίων. Κάποτε εκάλεσε τις φίλες της και κάμανε ένα πάρτι. Δεν ήτανε τότε ούτε μαγνητόφωνα ούτε γραμμόφωνα, και βάζανε ένα χαρτί στο ξεμπερδεχτήρι (χοντρό χτένι) και φυσούσανε με το στόμα το σκοπό που θέλανε. Ένας ριμαδόρος είπε τη ρίμα του. Ήτανε στη δεκαετία του είκοσι:

«Τη λύρα τηνε παίζουνε με το ξεμπερδεχτήρι
και τα κοπέλια τη γροικού και κάνουσι σεΐρι».

Μια βίαιη απαγωγή έγινε σ' ένα χωριό των Σφακίων. Μια καλόγρια έγραψε ρίμες για το περιστατικό. Θα πω μόνο την πρώτη, γιατί στη συνέχεια αναφέρονται ονόματα:

«Μανούλα κόρην έβλεπε χρονώ τριάντα πέντε.
Θε μου και τέτοιες συμφορές μόνο στον κόσμο πέμπε».

Οι απαγωγείς όμως, που θεωρήσανε ότι οι ρίμες τής καλόγριας τους θίγανε, της βγάλανε κι αυτοί μια ρίμα:

«Ένας πραματευτής πουλεί ένα τσουβάλι αγγούρια
και να τα πάει τση καλογρές που βγάνει τα τραγούδια».

Την 1η Ιουλίου του 1940 έγινε μια αεροναυμαχία στα παράλια των Σφακίων μεταξύ αγγλικών πλοίων και ιταλικών αεροπλάνων. Όσοι βρεθήκανε στα παραλιακά χωριά εφύγανε, γιατί φοβηθήκανε ότι μπορεί να γίνει απόβαση.

Εβγάλανε λοιπόν τις παρακάτω ρίμες:

«Παπόρια κι αερόπλανα εκανονοβολούσα
κι όσοι κι αν ήσα στσι γιαλιές στ' αγόρι εγλακούσα.
Φεύγει η γυναίκα του Στρατή και του Μαρκάντη η κόρη,
μέσα σε τέσσερα λεφτά εβγήκανε στ' αγόρι.
Η Μπογιατζίνα έφυγε και εβγήκεν εις τα πλάγια
κι ο Μπογιατζής εστάθηκε να βλέπει τα πιθάρια.
Πχιάνει τα πλάγια κι ο Βαρδής και εβάσταν και γιαούρτι
για να ταΐσει τη Χρυσή να μην τη φάνε οι Τούρκοι».

Μα είπαμε ότι βγάζανε ρίμες και όταν εψοφούσε ένας γάιδαρος. Θα πούμε λοιπόν και από αυτές λίγες που θυμούμαι:

«Εψόφησεν του Σηφαλιού η γαλανή γαϊδούρα
απού την καβαλίκευε κι έβγαινε στην παπούρα.
Την Παρασκή το πρόσαργο τ' αφχιά τζη χαμηλώνει.
Δεν έτρωε, δεν έπινε και μόνο πως γρυλώνει
και το Σαββάτο ολημερνίς τση κάνει γιατροσόφια.
Την Κυριακή ήτονε γραφτό να τηνε βρούνε ψόφια.
Σέρνει φωνές ξελουριστές, τον κόσμο ξετρουμίζει,
βαρέ το πήρεν το κακό και δεν το νταγιαντίζει.
Εχτύπανε στ' αμπέτι ντου κι ετράβαν τα μαλλιά ντου,
γιατί με τη γαϊδούρα ντου έκανε τη δουλειά ντου.
– Άχι και γιάντα το 'καμες; γιάντα να μου ψοφήσεις;
γιάντα δε με λυπήθηκες, δίχως σου να μ' αφήσεις;
Πώς θα τσι κουβαλώ τσ' ελιές, τα ξύλα και το γάλα;
Εδά 'ν' εδά που μπαίνω 'γώ σε βάσανα μεγάλα.
Δεν ξαναβάνω άχερα μέσα στη ματζιαδούρα.
Εγόγια μου είντα μ' εύρηκε, δεν έχω μπλιο γαϊδούρα.
Ήρθανε κι οι δικολογιές κι οι φίλοι του κοντά ντου
κι εσυμπαρασταθήκανε ούλοι στη συφορά ντου.
– Είντα θα κάμεις, άζουδε; ετσά 'τονε γραφτό σου
να μείνεις μόνος κι έρημος δίχως το γάιδαρό σου.
Κάνε κουράγιο, Σηφαλιό, το νου σου να μη χάσεις

κι όσ' κι α σου φαίνεται βαρέ, κι αυτό θα το περάσεις.
Και το σομάρι σου 'μεινε στη ράχη να το βάνεις
κι όντε θα πχιαίνεις στσι στραθιές το γάιδαρο θα κάνεις.
Κι επόμεινε γκαι τ' ορφανό κι αν έν' και μεγαλώσει,
σα γκαι τη μάνα ντου κι αυτό κουράγιο θα σου δώσει».

Επειδή είναι δυνατόν ν' ακούσει κανείς σας για κάποιες από τις παραπάνω ρίμες ότι εγώ τις είπα, σας εξηγώ ότι έτσι είναι, μα δεν το θεώρησα σκόπιμο να τις παρουσιάσω εγώ και να τις διαφημίζω ο ίδιος.

Σφακιανά Μοιρολόγια

Με τα σφακιανά μοιρολόγια έχουνε ασχοληθεί κατά καιρούς διάφοροι ερευνητές, διότι, καθώς η επαρχία Σφακίων αποτελούσε χωριστή γεωγραφική ενότητα στην Κρήτη μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, επαρουσίαζε ιδιαιτερότητες από την άλλη Κρήτη και στα μοιρολόγια της.

Τα σφακιανά μοιρολόγια είναι πάντα ενδεκασύλλαβα, όταν τονίζεται η τελευταία λέξη του στίχου στην παραλήγουσα, και δωδεκασύλλαβα, όταν η τελευταία λέξη του στίχου τονίζεται στην προπαραλήγουσα. Απαραίτητη προϋπόθεση να είναι ομοιοκατάληκτα και να αποδίδουνε μουσική αρμονία. Για να διευκολύνεται η μοιρολογήτρα να επιτύχει την ομοιοκαταληξία, βάζει το μισό στίχο για την έννοια αυτού που θέλει να πει και τον άλλο μισό προσφώνηση. Συνηθέστατα η προσφώνηση είναι στον ενικό τού πρώτου προσώπου: «παιδί μου», «καλέ μου», «χρυσαφάκι μου» κ.λπ. Ο σκοπός, φυσικά, θρηνητικός και πονεμένος.

Τα μοιρολόγια είναι πηγαία και δεν είναι κάτι που παρατηρείται σε συγκεκριμένους τόπους ή σε ορισμένες εποχές. Παρατηρούμε μόνο κάποιες ιδιαιτερότητες σε ορισμένες περιφέρειες, όπως συμβαίνει με τα σφακιανά μοιρολόγια και με τα μανιάτικα μοιρολόγια. Άκουσα μια Μανιάτισσα μάνα που έκλαιγε το γιο της στο 401 Στρατιωτικό Νοσοκομείο που επέθανε εκεί από τραύμα του εμφυλίου πολέμου το 1949. Θυμάμαι που μου έκανε εντύπωση η ποιητικότητα. Τα έλεγε οχτασύλλαβα: «Αγαπημένο μου παιδί, που να με πιάσει συγκοπή», ήτανε ένα μοιρολόι της. Έλεγε παρατεταμένη την τελευταία συλλαβή.

Για μοιρολόγια κάνει λόγο ο Όμηρος στην Ιλιάδα, όταν κλαίει η Εκάβη τον Έκτορα. Μοιρολογήτρα μάς παρουσιάζει την Αρετούσα ο Β. Κορνάρος, όταν επίστεψε ότι έχασε τον Ερωτόκριτο:

«Με τη ζωή σου είχα ζωή και με το φως σου εθώρου
και μόνο με το θάρρος σου επαίρνουν ως εμπόρου».

Μοιρολόγια διαβάζομε και στη «Θυσία του Αβραάμ» από τη Σάρα, όταν επίστεψε ότι χάνει τον Ισαά:.

«Εννιά μήνες σε βάστουνα, παιδί μου κανακάρη,
σ' τούτο το κακορίζικο και τ' άτυχο κουφάρι».

Μοιρολόγια της Παναγίας είναι και ο επιτάφιος θρήνος:

«... Ω φως των οφθαλμών μου, γλυκύτατόν μου τέκνον...».

Μα και η γυναίκα του Δασκαλογιάννη τον μοιρολογάται:

«Μισεύγεις, Δάσκαλε Γιαννιό, κι είντα μου παραγγέρνεις;
Θωρώ το και κατέχω το πως δεν ξαναγιαγέρνεις».

Από τα πιο παλιά μοιρολόγια, που είναι συγχρόνως και ιστορικά, είναι από ένα παλληκάρι, θύμα της Επανάστασης του Δασκαλογιάννη. Τα βρίσκομε στο βιβλιαράκι του Νίκου Αγγελή «Κρητικός λαϊκός θρήνος», μα και σε άλλα βιβλία.

Ο Παύλος Ζαμπέτης από την Ανώπολη εσκοτώθηκε σ' αυτή την επανάσταση και τον φέρανε νεκρό στο χωριό του και τον θάψανε. Η μητέρα της αρραβωνιάρας του, η Πατακίνα από τους Κομητάδες, ήτανε διάσημη μοιρολογήτρα. Η αρραβωνιάρα του δεν πήγε στην κηδεία, δεν ξέρομε για ποιο λόγο, όμως έκοψε τα μαλλιά της και τα έστειλε με τη μάνα της για να τα βάλουνε στο στήθος του νεκρού μαζί με αυτά της μάνας και των αδελφάδων του, και άρχισε ως εξής η καλή αυτή μοιρολογήτρα σε δεκαπεντασύλλαβα και χωρίς προσφωνήσεις:

«Γιε μου, θλιφτή παραγγελιά σου φέρνω από τα όρη,
χαιρετισμό μιας άμοιρης που να 'ρθει δεν εμπόρει.
Ξανθά μαλλιά π' ανάθρεψε επά και χρόνια τόσα
να στρώσει προσκεφάλι σου κι ιδέ πώς αποδώσα.
Κάθε κλωνί κι απαντοχή και κάθε τρίχα ορπίδα
κι οψές ούλες τσ' απαντοχές τσ' έκοψεν η λεμπίδα.
Ρωτώ τον καπετάνιο σου, το Δάσκαλο το Γιάννη,
όντεν αθούσιν τα κλαδιά πόλεμο γιάντα κάνει;
Και παίρνει ο ήλιος πούλουδα και παλληκάρια ο Χάρος
και τα παντέρμα τα Σφακιά διπλό το 'χουν το βάρος».

Σε άλλη φάση η ίδια μοιρολογήτρα το γυρίζει στο ενδεκασύλλαβο, μα δεν είναι υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί προσφωνήσεις χάριν της ομοιοκαταληξίας, όπως οι άλλες:

«Γιε μου Πωλιό, άντρα Πωλιό, καλέ μου,
ωριόθωρε και πρώτε τού πολέμου.
Δεν τα ψηφάς τα δάκρυα εμέ κι εκείνης;

Περνάς, δεν καταδέχεσαι να μείνεις
πρίχου να μπεις στο βουλισμένο Νάδη,
πέρνα, χαιρέτηξέ τηνε τη μαύρη
κι αν δεις τη σιντερόπορτα κλεισμένη,
οπίσω στέκει εκείνη δακρυσμένη
και μελετά το δρόμο το μεγάλο
να ξεχωρίσει το δικό σου ζάλο».

Μα ακόμα ένα μοιρολόγι της Πατακίνας σε δεκαπεντασύλλαβο:

«Εσένα την αμπόλιασα, του ξένου δεν τη δίνω
και το νερό που σου 'ταξα σ' άλλο δεντρό δε χύνω».

Τα χρόνια εκείνα όχι μόνο οι χήρες «κρατούσανε χατίρι» και δεν ξαναπαντρεύονταν, μα συχνά και η αρραβωνιασμένη δεν ήθελε να πάρει άντρα, και αυτό θέλει να πει με το παραπάνω μοιρολόι η Πατακίνα, ότι δηλαδή η θυγατέρα της, αφού έχασε τον αρραβωνιαστικό της, δε θα πάρει άλλον. Είναι γνωστό το ριζίτικο που ρωτούσε στον κάτω κόσμο το νεοφερμένο:

«Είδες ανε γκρατεί ουρανός γή α στέκει απάνω κόσμος,
γή ανε γκξαναπαντρεύουνται παλληκαριώ γυναίκες».

Μα και από τη μητέρα του Ζαμπέτη εσωθήκανε δυο τρία μοιρολόγια:

«Μαρμαρωμένο σε θωρώ, Πωλιό μου,
αγρίμι τω Μαδάρω και δικό μου.
Μιλώ σου και δε μου μιλείς, κλωνάρι μου,
πιάνω σε και μου φεύγεις, παλληκάρι μου.
Πού πάεις με τέτοιαν άνοιξη, καλέ μου,
πού πάεις με τέτοιον ήλιο, σύντροφέ μου».

Στις αρχές περίπου του 19ου αιώνα τρεις αδερφοί από τ' Ασκύφου αναλάβανε να εισπράττουνε φόρους από τους Σφακιανούς για λογαριασμό των Τούρκων. Αυτοί πιστεύανε ότι θα είχανε ένα εύκολο εισόδημα, μα αυτό δεν άρεσε στους χωριανούς τους και μια μέρα τους σκοτώσανε και τους τρεις. Ο θάνατός τους δεν ήτανε ηρωικός, αφού θα υπηρετούσανε τους Τούρκους, μα επειδή το χτύπημα ήτανε βαρύ, ενσωματώσανε μερικά μοιρολόγια της μητέρας τους σ' ένα ριζίτικο τραγούδι:

«Σαν θες ν' ακούσεις κλάψματα κι όμορφα μοιρολόγια,
πήγαινε στο Ξυλόδεμα να σου βγορίσ' ο Λάκκος,
ν' ακούσεις την Κανάκαινα πώς έκλαιγε τσι γιους τση.
Τον Πώλο και το Σιλβερή και το Γερώνυμό τζη.
– Γερώνυμε με το ψηφί και Πώλε μ' αντρειωμένε
και συ παιδί μου Σιλβερή στον κόσμο ξακουσμένε.

Ποιανού να δώσω τα μαλλιά και ποιο να πρωτοκλάψω;
Ποιο ν' ασπαστώ; ποιο να κρατώ; και ποιο να πρωτοκράξω;».

Μα και ο λαϊκός ποιητής με ένα ριζίτικο μοιρολογάται για το μεγάλο χτύπημα στο σπίτι της Κανάκαινας:

«Χριστέ και να κατέβαινε βρύσ' απού τη μαδάρα,
να προχωρεί σιγά σιγά, να τρέχει αγάλι γάλι
να βρει τσι σκάφες όρκαιρες να μπει να τσι γεμίσει,
να πλύνουν οι γι ανήπλυτοι, να πιουν οι διψασμένοι,
να πλύνει κι η Κανάκαινα τα ματωμένα ρούχα».

Άλλη διακεκριμένη μοιρολογήτρα και βαρυπληγωμένη, μάνα του περασμένου αιώνα, ήτανε η Βαρδινογιάνναινα από τον Αϊ-Γιάννη των Σφακίων. Ο γιος της ο Γιάννης είχε σκοτώσει ένα χωριανό τους και ύστερα φύγανε και πήγανε στα Τσαλιανά του Σελίνου. Εκεί πήγανε και τους βρήκανε οι εχθροί τους και σκοτώσανε τρεις αδερφούς μαζεμένους. Λίγα μοιρολόγια της μητέρας τους μας δείχνουνε τον πόνο της, αλλά και τη μοιρολογητική της ικανότητα:

«Σήφη μου κανακάρη μου, Πωλιό μου τσελεπή μου,
Γιάννη μου καπετάνιε μου και κοσμογυρευτή μου.
Γιάννη μου, δε σου το 'λεγα; Παιδί μου, δε σου το 'πα;
Οι μπάλες είναι δανεικές, δεν είναι δα σαν πρώτα.
Γιάννη μου καπετάνιε μου, Σήφη μου ξακουσμένε,
Πωλιό μου άντρα ξακουστέ και πολυαγαπημένε».

Μα έχομε κι εδώ ένα ριζίτικο που μοιρολογάται τα τρία παλληκάρια της Βαρδινογιάνναινας, όμοιο με αυτό της Κανάκαινας:

«Σα θες ν' ακούσεις κλάημματα κι όμορφα μοιρολόγια,
πήγαινε εις τα Τσαλιανά να 'ναι τ' Αγιού Νικήτα,
ν' ακούσεις τη Βαρδίναινα πώς έκλαιγε τσι γιους τση
βάνει αρχή απού το μικρό και πάει στο μεγάλο».

Έχομε ακόμα μοιρολόγια από τη μητέρα του Λιαποσήφη, του πρωτοπαλλήκαρου αυτού των Σφακίων. Ήταν ο τελευταίος γιος που σκοτώσανε, από τους έξι που είχε η Λιάπαινα:

«Ώφου παιδί μου Σήφη μου, χρυσό μου παλληκάρι.
Έχασα 'γώ τσ' ορπίδες μου και ούλα μου τα θάρρη.
Σήφη μου, που 'χες την αντρειά, την παλληκαροσύνη,
και που την είχες αφητή την ογληγοροσύνη.
Κι απού τσι Τσιριντάνηδες αν είχα σου βαρούσι,

δεν ήτονε παράπονο, γιατί κι αυτοί πονούσι.
Μα 'να θεριό που το 'τρεμεν ανατολή και δύση,
κρίμά 'τον ένας Κακουρές να μου το καταλύσει.
Έξε υγιούς τσ' εγέννησα και τσ' έξ' αντρειωμένους
και τσ' έξε μού τσ' εφέρανε στην τάβλα σκοτωμένους».

Και για του Λιαποσήφη το θάνατο, εκτός από τα μοιρολόγια της μητέρας του, έχομε και ένα ριζίτικο τραγούδι που διασώζει μοιρολόγια της αδελφής του, της Γαλάναινας, που ήτανε στο Ροδάκινο παντρεμένη:

«Σα θες ν' ακούσεις κλάημματα κι όμορφα μοιρολόγια,
πρόβαλε στον Ασφενταμέ στ' αρμί του Ροδακίνου
ν' ακούσεις τη Γαλάναινα πώς κλαίει τσ' εδικούς τση.
– Ώφου νυγιέ μου Νικολή κι εσύ αδερφέ μου Σήφη
κι εσύ ανηψιέ μου Τσάκαλε...».

Αξίζει ίσως να πούμε εδώ ότι ο Λιάπης, με μια πάντα μικρή αλλά τρωική ομάδα, διέσχιζε από τη μια άκρη στην άλλη την Κρήτη και σκότωνε και τιμωρούσε τους πιο σκληρούς Τούρκους. Τον Τσάκαλο, που τον κλαίει η Γαλάναινα, τον σκότωσαν οι Τούρκοι στον Ρούβα του Ψηλορείτη σε μια επιδρομή τους τέτοια με τον Λιάπη.

Στην Αγία Ρουμέλη ήταν ακόμα μια ξακουστή μοιρολογήτρα του περασμένου αιώνα. Από γενιά σε γενιά μεταδίνονταν τα μοιρολόγια της. Η μητέρα μου έλεγε για τα «νοικοκεραδίστικα» μοιρολόγια της τα ωραία, μα τα γράφει και ο κ. Νίκος Αγγελής στο βιβλιαράκι του «Κρητικός Λαϊκός Θρήνος». Ήτανε Βίγλαινα. Όταν πέθανε μια μικροπαντρεμένη κόρη της στη γέννα της, είπε:

«Άχις ματζουρανόβεργα κι εβιάστηκες ν' αθίσεις
και σε κατάλυσεν ο αθός και μπλειο δε θα μυρίσεις».

Και όταν είδε στο μνήμα το κρανίο του άντρα της και πατέρα τής κοπελιάς ο οποίος είχε πεθάνει παλιότερα, είπε:

«Να μην αναταράζεσαι για τ' αντρικό κεφάλι
γιατ' είναι του πατέρα σου κι έκαμε τέτοια χάλι».

Και όταν ένας γιος της Βίγλαινας πέφτοντας από ένα γκρεμνό εσκοτώθηκε, κατρακυλώντας, όμως δεν έφταση κάτω, μα εσκάλωσε σε ένα κυπαρίσσι ψηλά στο γκρεμνό, η Βίγλαινα επήγε από την άλλη μεριά του φαραγγιού και τον έβλεπε και του έλεγε μοιρολόγια:

«Έθαψα 'γώ και απ' αρρωσιά, έθαψα κι από μπάλα
και πέντε μου 'ποθάνασιν, ούλα μιτσά μεγάλα.
Μα σαν ετούτο τον καημό άλλο καημό δεν είχα
να σε θωρώ να κρέμεσαι, να λυώνεις μέρα νύχτα.

Πνιμός, κρουμός του τσιφτελή, του τυχερού η σφαίρα,
μα σένα σου 'τονε γραφτό να λυώσεις στον αέρα».

Μα όταν λέμε για Σφακιά, ξέρομε ότι η επαρχία έχει διοικητικά όρια, μα η νοοτροπία των Σφακιανών περιλαμβάνει το Ροδάκινο Αγ. Βασιλείου και την Ασή Γωνιά και άλλα ψηλά χωριά του Αποκορώνου, καθώς και τα ψηλά χωριά της Κυδωνίας. Όταν λοιπόν στο Θέρισσο ψυχομαχούσε ο Αλιφιέρης, έγραψαν ένα ριζίτικο τραγούδι που εκθειάζει και αυτόν, αλλά και τα όμορφα μοιρολόγια της γυναίκας του:

«Στο Θέρισο ψυχομαχεί όμορφος Αλιφιέρης.
Κλαίν' τον οι πάντες, κλαίν' τονε, κλαίν' τον και τον λυπούνται,
μα όσο τον κλαίει η γυναίκα του, άλλοι δεν τονε κλαίνε.
– Μισεύεις, Αλιφιέρη μου, κι εμένα πού μ' αφήνεις;
Κι είντα θα κάνω τα 'ρφανά, κι είντα θα τ' αποκάνω;
Σιγανά, ταπεινά κι όμορφα που του τα 'λεγε».

Άλλο ριζίτικο μοιρολόι αποκορωνιώτικο:

«Στον πέραν Αποκόρωνα κλαίνε δυο αδερφήδες.
Η μια 'κλαιγεν τον Κωσταντή κι η γι άλλη το Μανώλη.
– Μανώλη μορφωμένε μου, Κωστή μου παλληκάρι,
απού επολέμας την Τουρκιά».

Στις 15 Σεπτεμβρίου 1913 επνίγηκε στου Δραπανιά το ρούμα ο Γεώργιος Δασκαλάκης. Ήτανε δισέγγονος του Δασκαλογιάννη. Ήτανε γενικός αρχηγός των Σφακίων, επρωτοστάτησε το 1889 για την απελευθέρωση του Σελίνου και έβγαινε βουλευτής της Κρητικής Πολιτείας και αργότερα του ελληνικού Κοινοβουλίου. Έχομε και γι' αυτόν θρηνητικό ριζίτικο:

«Παιδιά α(ν) γλεντίζου στα Χανιά, γή αν τραγουδού στσι Λάκκους,
γή αν κλαίνε στην Ανώπολη στο Μέγαν Άη Γιώργη,
για ένα νιο που επνίγηκε στου Δραπανιά το ρούμα.
Κλαίν' τονε οι πάντες, κλαίν' τονε, κλαίν' τον και τον λυπούνται,
μα όσο τον κλαίνε στα Σφακιά αλλού δεν τονε κλαίνε.
Δάσκαλε Γιώργη, Δάσκαλε Γιώργη Δασκαλογιώργη,
ορφάνεψές τα τα Σφακιά».

Ακόμη ένα θρηνητικό ριζίτικο:

«Φωνή και κλάημα άκουσα στση Μεσαρές τον κάμπο.
Σε ποια μεριά τση Μεσαρές; Σε ποια μεριά του κάμπου;
Εις το Τυμπάκι έκλαιγε μια Σφακιανή κοπέλα
κι έκλαιγε τον υγιούκα τζη, κι έκλαιγε τον υγιό τζη.

– Γιε μου πού σ' ήρε ο Χάροντας κι εμαχαιρόσφαξέ σε;
Α(ν) σ' ήρε στο ζευγάρι μας, να το ξεζευγαρώσω.
Α(ν) σ' ήρε στο κουράδι μας, να το ξετσαφαρώσω.
Α(ν) σ' ήρε εις τη γειτονιά, να μην τη χαιρετήξω
κι α(ν) σ' ήρεν εις την εκκλησιά, να μην τη λειτρουήσω.
– Μάνα λειτρούγα τσ' εκκλησιές, χαιρέτα τσι γειτόνους,
μα μένα μ' ήρε ο χάροντας στσ' αγάπης μου την πόρτα».

Μέχρις εδώ αναφέρθηκα σε μοιρολόγια που τα άκουσα από παλιότερους ή τα διάβασα, στη συνέχεια όμως θα αναφερθώ σε μοιρολόγια που τα άκουσα ο ίδιος και τα κατάγραψα, αποφεύγοντας τα πιο πρόσφατα, για να μην τύχει και εντοπιστούνε πού και ποια τα είπε και δεν πρέπει να θεωρηθεί εκμετάλλευση τραγικών στιγμών.

Μια μάνα που έχασε μοναχογιό είπε:

«Άχις είντα μου γίνηκε, δροσιό μου
ξενομούς δεν έχει, μάθια δυο μου.
Άχις και γιάντα το 'καμε, καμάρι μου,
ο κερατάς ο χάρος, παλληκάρι μου,
και γιάντα δεν εδιάλεξε, χρυσό μου,
την πόρταν απού πήγε, μοναχό μου.
Όπου είναι τρεις και τέσσερις, παιδάκι μου,
να πάρει και ν' αφήσει, λεβεντάκι μου.
Μονό 'βρηκε κι απόβρηκε, βλαστάρι μου,
το σπίτι το δικό μας, παλληκάρι μου.
Κι επήρεν το κορμάκι σου, βλαστέ μου,
ό,τι είχα 'γώ στον κόσμο, διαλεχτέ μου.
Ούλο τον κόσμο αγάπουνε, παιδί μου,
μα 'δά πολλά φοβούμαι, τσελεπή μου,
πως θα γενώ κακόψυχη, αθέ μου,
του κόσμου να ζηλεύω, διαλεχτέ μου.
Κι όμως κιανείς δε μου 'φταιξε, παιδάκι μου
μα ούλοι με λυπούνται, χρυσαφάκι μου».

Βέβαια στις συμφορές των συνανθρώπων μας πηγαίνομε για να συμπαρασταθούμε και να συμπονέσουμε, δεν παραλείπομε όμως, πολλές φορές, να κρίνομε τη συμπεριφορά του πονεμένου και ακόμα τα μοιρολόγια, για τούτο πάνω στον πόνο της η μοιρολογήτρα καταβάλλει κάθε προσπάθεια για να τα λέει επιτυχημένα. Θυμάμαι σαν να ήταν χθες, όταν μια μάνα έκλαιγε το παιδί της με τόσο συγκινητικά μοιρολόγια και όλος ο

κόσμος άρχισε λυγμούς, αναφιλητά και ξεφωνητά, ενώ αν δεν άκουγε αυτά τα σπαρακτικά λόγια, θα ήτανε πιο ήρεμος.

Ακολουθεί μοιρολόι μάνας για μοναχοπαίδι:

«Δεν ξαναπροσκυνώ Θεό, μηλιά μου.
Δεν πάω μπλειο στσ' Αγίους, κοπελιά μου.
Δεν έχω είντα μου βλέπουνε, κλωνάρι μου,
ό,τ' είχα μπλειο δεν το 'χω, παλληκάρι μου.
Δεν έχω 'γώ είντα χάσω μπλειο, χρυσό μου,
έχασα ό,τι κι αν είχα, φρόνιμό μου».

Στο επόμενο μοιρολόι θα παρατηρήσομε ότι η μοιρολογήτρα μάνα παίρνει ένα δίστιχο του Βιτσέντζου Κορνάρου, όταν η Αρετούσα ενόμιζε πως ο Ερωτόκριτος ήτανε πεθαμένος και τον μοιρολογάται. Και με το υλικό κάνει αυτή, από ένα δίστιχο, δυο δικά της και συνεχίζει με άλλα.

Αρετούσα:

«Με τη ζωή σου είχα ζωή και με το φως σου εθώρου
κι ακόμης με το θάρρος σου επαίρνουν ως εμπόρου».

Μοιρολογήτρα, που αρχίζει με τα λόγια της Αρετούσας:

«Με τη ζωή σου είχα ζωή, παιδί μου,
και με το φως σου εθώρου, να μην ήμου,
και με το καηρέτι σου, κλωνάρι μου,
επαίρνουν ως εμπόρου, παλληκάρι μου.
Νά 'χα μπορώ ν' αποκλειστώ, βλαστέ μου,
όξω να μην πορίζω, διαλεχτέ μου,
να μην θωρούν τα μάθια μου, δροσιό μου,
να μη γροικούν τ' αφχιά μου, διαλεχτό μου.
Και τ' όνομά σου απού ήτονε, παιδάκι μου,
το πλεια γλυκιό του κόσμου, χρυσαφάκι μου.
Δε θέλω να τ' ακούσω μπλειο, παιδί μου,
γιατί θα με πληγώνει, να μην ήμου.
Τσι φίλους σου τσ' αγάπουνε, λιοντάρι μου,
για το 'να σου χατίρι, παλληκάρι μου.
Μα δα, σα μ' απαντήχνουνε, χρυσό μου,
βαροψυχιά θα νιώθω, μάθια δυο μου».

Μοιρολόι για σκοτωμένο σύζυγο:

«Άχις αβάσταχτος καημός, χρυσέ μου.

Άχις βαρέ φουρτίνα, άτυχέ μου.
Άχις κακό απού 'τυχε, λιοντάρι μου,
στο έρημό μας σπίτι, παλληκάρι μου.
Άχις και τα κοπέλια μας, χαρά μου,
χρέος απού θα βρούνε, σφακελά μου.
Το αίμα του μπαμπά ντωνε, καλέ μου,
πρέπει να γδικηθούνε, σύντροφέ μου.
Χίλιες φορές καλλιά 'τονε, ντελή μου,
το δίκιο σου να χάσεις, τσιφτελή μου.
Να βρίχνεσαι στο σπίτι σου, δροσιό μου,
να λείπει ετούτη η γι ώρα, μάθια δυο μου.
Ποια πλάκα θα γυρίσουνε, αητέ μου,
εσένα να σκεπάσει, σύντροφέ μου.
Ποιο χώμα απού θα βάλουνε, καημός μου,
ένα λιοντάρι ετέθοιο, πληγωμός μου.
Φωθιά να μπει στο σπίτι του, χοτζά μου.
Απ' όπου δε με γνοιάζει, σφακελά μου.
Έχασα το κορμάκι σου, δροσιό μου,
μη χάσω και τσι γιους μας, μάθια δυο μου».

Εύχεται δηλαδή η μοιρολογήτρα να μπει φωθιά στο σπίτι του φονιά, μα να μην μπλέξουνε τα παιδιά της.

Άλλη μοιρολογήτρα σε σκοτωμένο:

«Έχασα τσι φτερούγες μου, μηλιά μου,
το στύλο του σπιθιού μου, κοπελιά μου.
Να κόψω θέλω τα μαλλιά, καημός μου,
να κουκλωθώ στα μαύρα, πληγωμός μου».

Άλλη μοιρολογήτρα, αδελφή του νεκρού, σχολιάζοντας με το δικό της μοιρολόι αυτό της προηγούμενης:

«Τα μαύρα κοκκινίζουνε, καλή μου,
και τα μαλλιά μακραίνου, φρόνιμή μου.
Μα τα κορμιά απού χάνουνται, χρυσή μου,
κι απού τα τρώνε οι μπάλες, να μην ήμου,
αυτάνα δεν ξανάρχουνται, καημός μου,
εις τον απάνω κόσμο, πληγωμός μου».

Μια γυναίκα που ήτανε από το Ροδάκινο μα ζούσε στο Ρέθυμνο, και σκοτώσα-

νε τον άντρα της, ενώ πρόσφατα ήτανε παντρεμένη. Αυτή ήτανε σε ενδιαφέρουσα και λέει:

«Άνοιξε, αητέ μου, τα φτερά τ' ανεμοτσακισμένα.
Άνοιξε τα ματάκια σου γή πάρε με και μένα.
Με την καρδιά σου αγάπουνε με τη μιλιά σου εμίλου.
Ώφου φωθιά στο σπίτι του που σ' έφαε του σκύλου.
Μα μη βαροσκοτίζεσαι, νεκρό μου κυπαρίσσι,
κι αυτός που θα σ' εγδικηθεί στα σπλάχνα μου σταλίζει».

Βλέπομε ότι θεωρεί, μέσα στη δυστυχία της, παρήγορο στοιχείο το ενδεχόμενο να γεννήσει αγόρι και άμα μεγαλώσει να κάμει «τα δίκια» του πατέρα του.

Από άντρες σπάνια ακούγονται μοιρολόγια, όμως δεν είναι ανύπαρκτα. Ένας πατέρας στο μικρό γιο του:

«Παιδί μου δε σε μάλωνα, παιδάκι μου.
Γιάντα να μου το κάμεις, χρυσαφάκι μου;
Εσύ 'σουν αγαπητερό, καλό μου,
γιάντα δε με λυπήθης, μάθια δυο μου.
Και πώς θα μπαινοβγαίνω μπλειο, κοτζά μου,
στο έρημό μου σπίτι, σφακελά μου,
να λείπει το μπογάκι σου, παιδάκι μου,
να λείπει η γι εμιλιά σου, χρυσαφάκι μου.
Και την περιουσία μου, παιδί μου,
ήθελα να πουλήσω, να μην ήμου,
να σε σπουδάσω μάθια, ζωή μου,
και να σε ξεστραβώσω, ανομίς μου».

Μοιρολόγια που ειπωθήκανε σε μνημόσυνα:

«Δεν ήσουνε για κόλλυβα, αητέ μου,
μούδε για μαύρο Νάδη, διαλεχτέ μου.
Άχι και ποιος μου το 'λεγε, παιδάκι μου,
πως θα σου βράζω στάρι, χρυσαφάκι μου».

Μοιρολόγια ευγνωμοσύνης για τη συμμετοχή του κόσμου:

«Σπολάιτη τω χωριανών, καλό μου,
και φίλων και δικώ μας, φρόνιμό μου,
που μας επροτιμήσανε, λιοντάρι μου,
στσι δύσκολές μας ώρες, παλληκάρι μου.
Και να τσι βλέπει ο Θεός, παιδί μου,
τέθοια να μην τσι βρούνε, τσελεπή μου».

Σε νεκρό που ήρθε από μακριά στο σπίτι του χρονιάρα μέρα. Μοιρολόγια της μάνας του:

«Τούτες οι μέρες το καλιού, καλέ μου,
τούτες οι γι εβδομάδες, διαλεχτέ μου.
Κι απού 'χει φίλο τον καλεί, κλωνάρι μου,
δικό τον περιμένει, παλληκάρι μου.
Και σε περίμενα κι εγώ, παιδάκι μου,
τέθοια καλήν ημέρα, λεβεντάκι μου.
Να 'ρθεις να μπεις στο σπίτι μας, δροσιό μου,
να φέξεις σαν τον ήλιο, φρόνιμό μου.
Μα έδ' έτσ' απού σε φέρανε, καημός μου.
Άχις φωθιά και λαύρα, πληγωμός μου.
Άχις αβάσταχτος καημός, παιδί μου,
να ζιω δίχως εσένα, να μην ήμου».

Βλέπομε εδώ ότι προσθέτοντας προσφωνήσεις έφτιαξε τα μοιρολόγια της η πληγωμένη μάνα με το υλικό του ριζίτικου

«Τούτες οι μέρες το καλιού, τούτες οι γι εβδομάδες
κι απού 'χει φίλο τον καλεί, δικό τον περιμένει».

Επιστεύανε ότι, αν ξαναγυρίσει ο νεκρός στο σπίτι, θα είναι για να πάρει κανένα δικό του. Για το λόγο αυτό με την κεφαλή μπαίνει ο νεκρός στο σπίτι και με τα πόδια βγαίνει έξω σαν να εύχονται να μην ξαναγυρίσει. Σχετικά τα παρακάτω μοιρολόγια:

«Άμε παιδί μου στο καλό, αθέ μου,
και μην ξαναγιαείρεις, καντιφέ μου.
Μη βλάψεις τ' αδερφάκια σου, γλυκιό μου.
Μα 'κειά που πάεις, φέξη μου, κλωνάρι μου,
θα 'βρεις καλή παρέα, παλληκάρι μου.
Θα 'βρεις και τον πατέρα σου, αητέ μου,
θα 'βρεις και το Γιαννιό μας, διαλεχτέ μου.
Πώς δε με λυπηθήκετε, παιδάκι μου,
τη μαυροκακομοίρα, χρυσαφάκι μου,
κι αφήκετέ με στσι καημούς, λιοντάρι μου,
και στσι βαρέ φουρτίνες, παλληκάρι μου.
Άχις κι ας ήτον όνειρο, παιδί μου,
να γνώσω και να σ' έχω, μερακλή μου,
να μου ξανάρθεις ζωντανό, καμάρι μου,

να σ' αποκαμαρώσω, παλληκάρι μου.
Να ξαναμπείς στο σπίτι μας, παιδάκι μου,
χαρά να το γεμίσεις, λεβεντάκι μου».

Θέλω όμως να σας πω ότι τα μοιρολόγια που αναφέρω αποτελούν αποσπάσματα που κατάφερα να καταγράψω από ενότητες και να τα διασώσω.

Χαϊδολογήματα

Οι Σφακιανές, όπως έχει παρατηρηθεί και έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον ερευνητών, ήταν άφθαστες στην ικανότητα να στιχουργούνε τα μοιρολόγια, όπως αναφέρομε και παραπάνω. Εξίσου όμως ικανές ήτανε και είναι και για να στιχουργούνε χαϊδολογήματα. Εδώ όμως αξίζει να ψηλαφήσομε, και θα διακρίνομε από τα χαϊδολογήματα των μανάδων τις ενδόμυχες σκέψεις και τα όνειρα της μάνας για τον βλαστό της. Μιλούμε βέβαια για τη ζωή όπως ήταν πριν από πέντε έξι δεκαετίες. Ακόμα τότε δεν είχε κανείς τη διορατικότητα ότι επέκειτο μια ραγδαία εξέλιξη, και οι μητέρες εθεωρούσανε δεδομένο ότι το παιδί θα ακολουθήσει τα χνάρια του πατέρα του. Το πολύ να γινότανε καλύτερος κτηνοτρόφος και να κάνει περισσότερα πρόβατα από αυτόν. «Του μπακάλη το κοπέλι μπακαλάκι θα γενεί». Ακόμα στα μικρά μου χρόνια δεν είχε αποβάλει ο κόσμος την εντύπωση που υπήρχε επί τουρκοκρατίας και εθεωρούσανε ότι για να είναι κανείς «ζωντανός κλέφτης», αυτό του έδινε αξία. Δειγματοληπτικά αναφέρω στη συνέχεια λίγα παραδείγματα για τη φύση και το πνεύμα των χαϊδολογημάτων.

«Γιαγκουλή μου, Γιαγκουλή μου, κλέφτη και καπανταή μου.
Χαρώ το χαδιαράκι μου, τ' αλετριγουδιαράκι μου.
Χαρώ τονε τον κλώνο μου, χαρώ τον τυροκόμο μου.
Χαρώ το παλληκάρι μου, τσ' ελπίδες και τα θάρρη μου.
Χαρώ τα τα ματάκια μου, χαρώ και τ' αδερφάκια του.
Και χαρίνω και χαρώ το, ρέγομαι και σοντηρώ το.
Βιάζομαι να το ξυπνήσω, να το ιδώ ν' ανανταρνίσω.
Έλα ύπνε να το πάρεις, το όμορφό μου παλληκάρι».

Πιο σπάνια εμαρτυρούσανε τα χαϊδολογήματα μεγάλες βλέψεις:

«Το παιδί μου να γεράσει, και φαμέγιους να 'ποτάσσει.
Να το ιδώ μουστακωμένο και ψιλογραμματισμένο».

Για τα κορίτσια τα χαϊδολογήματα ήτανε βέβαια σε διαφορετικά πλαίσια:

«Και χαρώ τη τη μηλιά μου, τη φρονιμοκοπελιά μου.
Δεν την παντρεύω στο χωριό, για θα τση πάρω ένα γιατρό.
Χαρώ το παιδαράκι μου, το νοικοκεραδάκι μου».

Τα χαϊδολογήματα ήτανε σχεδόν πάντα οχτασύλλαβα. Πολύ σπάνια στο δεκαπεντασύλλαβο μα, σχεδόν πάντα, και στα πολλά οχτασύλλαβα και στα λίγα δεκαπεντασύλλαβα, η κατάληξη του στίχου ήτανε η κτητική αντωνυμία του πρώτου προσώπου, για να επιτυγχάνεται η ομοιοκαταληξία: «... Παιδαράκι μου», «... χαδιαράκι μου», κ.λπ.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

αγόρι: θερινό, ορεινό χωριό.
άζουδος: άτυχος.
αμπέτι: στήθος.
άνομις: άνομο. Λέγεται και σαν επιπόλαιη βλαστήμια.
γιάντα: γιατί;
γλακώ: τρέχω.
γροικώ: ακούω.
γρυλώνω: κοιτάζω.
δικολογιές: συγγενείς.
δόμος: πολλές δίπλες προβιάς αντί για παπούτσια.
εγόγια μου: αλοίμονό μου.
καδένα: αλυσίδα.
ματζιαδούρα: το μέρος που βάζομε το φαΐ στα «χοντρά» ζώα.
μπαρονιά: πολυκοσμία (επί Ενετών βαρονία = επαρχία).
νταγιαντώ: αντέχω.
ντελής: λεβέντης.
ξελουριστές φωνές: άγριες φωνές.
ξετρουμίζω: ξετρομάζω.
όντε: όταν.
όφκαιρος: άδειος, εύκαιρος.
παπούρα: ισιάδα στο βουνό.
ποδαρέ: το μέρος του παντελονιού που περνά το πόδι. Το γυναικείο εσώρουχο είχε «ποδαρέ» παλιότερα, και αυτό εννοεί η σχετική ρίμα.
πρόσαργο: απόγευμα
σεΐρι: ευχαρίστηση.

σπολλάιτη: εις πολλά έτη (ευχή).
συζεψιά: συνεταιρικό ζευγάρι ή κοπάδι πρόβατα.
Τούρκοι: εχθροί.
τσελεπής: λεβέντης.
τσιφτελής: μερακλής.

ΜΑΡΚΟΣ Γ. ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗΣ

ΠΑΛΑΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έτσι αρχίζει το δίτομο χειρόγραφο κείμενο, σε φωτοτυπία, που παρακάτω παρουσιάζω και που, όπως πιστεύω, δημοσιεύεται για πρώτη φορά.

Η αναλυτική, κατά τόπους της Ελλάδος, γεωγραφική απεικόνιση συνδυάζεται με αρχαιότατα και αρχαιότερα ιστορικά στοιχεία. Ιστορία και Γεωγραφία φαίνονται σαν αγκαλιασμένες αδελφές.

Δεν αναφέρει πουθενά, το χειρόγραφο κείμενο, χρονολογία.

Δεν αναγράφει επίσης εάν είναι αντιγραφή από παλιά έκδοση και ποια. Δε φαίνεται πουθενά εάν είναι μελέτη ή συγγραφή γεωγραφικών και ιστορικών γνώσεων.

Αναγράφει την αρχαία ονομασία κάθε πόλης, χερσονήσου, ποταμού κ.λπ. και σε παρένθεση όπως λεγόταν μεταγενέστερα, π.χ. Πύρανθος (τα νυν Αγία Βαρβάρα). Σε πολλές περιπτώσεις το μεταγενέστερο όνομα είναι στα τουρκικά. Συνεπώς, μπορεί κανείς να βγάλει το συμπέρασμα ότι αντιγράφτηκε, και όχι γράφτηκε, την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Σε περιπτώσεις που αναγράφει το ίδιο πράγμα δυο φορές, παραπέμπει στην προηγούμενη σελίδα αυτού του ίδιου τόμου.

Η γλώσσα είναι καθαρεύουσα με πολλές αρχαίες λέξεις και ονοματοθεσίες. Η ορθογραφία όχι πάντα σωστή. Πολλές λέξεις έχουν γραφεί δυο ή και τρεις φορές διαφορετικά. Παραπέμπει σε υποσημειώσεις, με μικρότερα γράμματα. Τα σημεία στίξης όχι σαφή και στην κανονική τους θέση. Το σπουδαιότερο είναι ότι ύστερα από τελεία η επόμενη πρόταση αρχίζει με μικρό γράμμα. Αλλού χρησιμοποιεί τα δύο σσ ή τα δύο λλ ή δύο μμ και αλλού όχι. Τα κύρια ονόματα αρχίζουν αλλού με κεφαλαία και αλλού με μικρά γράμματα. Ο τρόπος και η καθαρότητα της γραφής αλλού είναι φροντισμένα, αλλού μέτρια και αλλού πολύ πρόχειρα. Σε πολλά σημεία φαίνεται η κόπωση του γραφέα ή αντιγραφέα. Πολλές φορές δεν ξεχωρίζεις τα γράμματα για να βγάλεις τη λέξη παρά μόνο το νόημα από τη συνέχεια.

Μεγάλη εντύπωση προκαλούν τα πιο κάτω αναφερόμενα, από τα οποία είναι πιθανόν να προσδιορισθεί η χρονολογία του πονήματος, από ειδικούς:

α) Οι αρχαιοπρεπείς ονοματοθεσίες. Η γνώση της αρχαίας ελληνικής Μυθολογίας. Η με λεπτομέρειες ταύτιση περιοχών, τόπων, πόλεων κ.λπ. με την αρχαία και μεσαιωνική ιστορία αυτών.

β) Γράφει τη δίφθογγο ει με το σημείο ϵ π.χ. εκϵνου=εκείνου.

γ) Το στ γράφει με το σημείο ς π.χ. ςενά=στενά.

δ) Όπου υπάρχουν δυο ρρ, βάζει στο πρώτο ψιλή και στο δεύτερο δασεία.

Χρειάστηκε πολύς κόπος και μελέτη για να αντιγραφεί και να αποδοθεί το σωστό κείμενο.

Μεγάλη προσπάθεια πρέπει ακόμα να καταβληθεί για να αποδοθούν οι σωστές ονομασίες τόπων, βουνών, λιμνών, ακρωτηρίων, πόλεων κ.λπ., και κυρίως αρχαίων και μάλιστα μη γνωστών, που πιθανόν να έχουν αντιγραφεί και λάθος.

Κατά τη γνώμη μου έπρεπε να τηρηθούν η γλώσσα και η γραφή του κειμένου, πλην ολίγων κτυπητών περιπτώσεων ανορθογραφιών.

Προς ευκολίαν έγινε μόνον η μετατροπή του χειρογράφου στο μονοτονικό. Το ντοκουμέντο αυτό που φιλικά μου παραχωρήθηκε αποτελεί ένα ακαταμάχητο όπλο, ιστορικής και γεωγραφικής ακρίβειας, που με σαφήνεια αναφέρει τόπους και λαούς και αποδεικνύει πλήρως την ελληνικότητα των εδαφών εντεύθεν και εκείθεν των βορείων και ανατολικών συνόρων της Ελλάδας, καθώς και των διάσπαρτων στη Μεσόγειο ελληνικών νησιών.

Δικαιολογημένα θα πρέπει να γεμίσει με υπερηφάνεια κάθε ελληνική ψυχή. Ιδιαίτερα θα προσθέσει στους Κρητικούς πολλές ιστορικές και γεωγραφικές γνώσεις και θα κάμει γνωστές τις αρχαιότατες ονομασίες, κυρίως των πόλεων, αυτές που ο χρόνος έσβησε και αυτές που οι χιλιετίες διέσωσαν σε μια διαχρονική συνέχεια πολιτισμού, αγώνων και δόξας.

Μια βαθιά συγκίνηση, πιστεύω, θα διακατέχει τον αναγνώστη αυτού του πονήματος, καθώς θα αναγνωρίζει στον εαυτό του τη συνέχιση του πανάρχαιου ελληνισμού και της ελληνικότητας των εδαφών του.

Είναι γνωστό ότι μετά την κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Τούρκους το 1646 και μέχρι την ολοκαύτωση του Αρκαδίου το 1866 τα έγγραφα κειμήλια του Μοναστηριού καταστράφηκαν από τις συνεχείς επιδρομές και λεηλασίες από τους απολίτιστους Τούρκους και Αιγυπτίους και από τα άγρια στίφη των Τουρκοκρητικών της Αμπαδιάς. Έτσι χάθηκαν και τώρα σπανίζουν τα πολύτιμα χειρόγραφα βιβλία αρχαίων συγγραφέων και μαζί τους χάθηκε και η λαμπρή παράδοση της χειρόγραφης αντιγραφής.

Από το βιβλίο του Μητροπολίτη Κρήτης Τιμοθέου Βενέρη «Το Αρκάδι διά των

αιώνων» μαθαίνομε ότι η Μονή διατηρούσε σπουδαία βιβλιοθήκη με έργα Ελλήνων κλασικών συγγραφέων.

Επίσης, το Αρκάδι υπήρξε αξιόλογο κέντρο αντιγραφής ελληνικών χειρογράφων από καλλιγράφους Μοναχούς. Όπως αναφέρει ο Ακαδημαϊκός Μ. Ι. Μανούσακας στη «Νέα Εστία», *Αφιέρωμα στην κρητική επανάσταση του 1866*, τόμος 80ός, τεύχος 944/1-11-1966, σελ. 1510-1511: «Στις σπουδαιότερες βιβλιοθήκες όλου του κόσμου φυλάσσονται τα πολύτιμα αυτά κειμήλια που διάσωσαν τους θησαυρούς της σοφίας των προγόνων μας από τον Όμηρο και τον Πλάτωνα... Τα βιβλιογραφικά αυτά εργαστήρια απόκτησαν μεγαλύτερη σημασία ιδίως μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453), οπότε πολυάριθμοι βυζαντινοί λόγιοι βρήκαν καταφύγιο στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Και η ακμή αυτή συνεχίστηκε ολόκληρο το 16ο αιώνα. Η Μονή Αρκαδίου λοιπόν είναι βέβαιο πως υπήρξε ένα τέτοιο αξιόλογο κέντρο αντιγραφής ελληνικών χειρογράφων. Η ωραία παράδοση της αντιγραφής των χειρογράφων διατηρήθηκε στο Μοναστήρι και κατά τον επόμενο 17ο αιώνα, ως τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας».

Υπάρχει και μια άλλη βάσιμη πιθανότητα, το χειρόγραφο ετούτο να προέρχεται από τη γεωγραφία και το χάρτη της Μεγάλης Ελλάδας με τα αρχαία και τα νέα ονόματα που συνέθεσε ο Ρήγας Φερραίος για να εντυπωσιάσει όλους τους Έλληνες της Βαλκανικής, εναντίον της τουρκικής τυραννίας (Δες Καρόλου Μενδελσώνος Βαρθόλδη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, 1895, σ. 38).

Ας απασχολήσουν λοιπόν τους ειδικούς η μελέτη και η ανάλυση του σπουδαίου αυτού χειρογράφου, η προέλευση και η χρονολογία του, η αντιγραφή και ο τόπος της αντιγραφής του.

Το παραδίδω στη δημοσιότητα προς γνώση και μελέτη, δώρο ακριβό και πολύτιμο για κάθε Έλληνα.

Τα εξώφυλλα και των δύο τόμων έχουν τη φωτογραφία του Λεωνίδα Ματθαιουδάκη. Από κάτω γράφει:

Leonidas P. Mathioudakis, Depare en 1878
Λεων. Μαθιουδάκης (πληρεξ. τω 1878).
Στα εξώφυλλα δεν υπάρχει καμία άλλη ένδειξη.

Ο Λεωνίδας Παπά Ματθαίου Ματθαιουδάκης είχε γραμματικές γνώσεις των πρώτων τάξεων του Γυμνασίου. Το 1847 διορίστηκε δάσκαλος στο Μελιδόνι. Στην επανάσταση του Μαυρογένη (1858) αναγνωρίστηκε οπλαρχηγός Μυλοποτάμου. Στην επανάσταση του 1866 συντάχθηκε με τη γνώμη του Π. Κορωναίου ότι το Αρκάδι δεν προσφέρεται για άμυνα. Έλαβε μέρος κατά την πολιορκία με τον υπ' αυτόν ιερό λόχο στα νότια υψώματα της Μονής καθώς και σε άλλες μάχες. Το 1878 ύψωσε τη σημαία

της επαναστάσεως στο Αρκάδι, επικηρυχθείς από την τουρκική κυβέρνηση. Πληρεξούσιος Ρεθύμνου στην Επαναστατική Συνέλευση συνυπέγραψε τη «Σύμβαση της Χαλέπας». Διετέλεσε ταγματάρχης της Χωροφυλακής Ρεθύμνου και Ηρακλείου. Το 1893 διορίστηκε Έπαρχος Αγίου Βασιλείου. Το 1897 Αντιπρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης. Από τον Πρίγκιπα Γεώργιο διορίστηκε Τελώνης Ρεθύμνου. Πέθανε στο χωριό του Αλιάκες Μυλοποτάμου το 1902 (Τιμοθέου Βενέρη, *Το Αρκάδι διά των αιώνων*, σ. 212, 329-331).

Η πατριωτική φλόγα του Λεωνίδα Ματθαιουδάκη και η αγάπη του προς το ηρωικό και ιστορικό Μοναστήρι τ' Αρκαδιού πιθανόν να έχουν σχέση με το χειρόγραφο της Παλιάς Γεωγραφίας της Ελλάδος.

Στο τέλος της γεωγραφικής και ιστορικής περιγραφής τής Κύπρου, την οποία αναφέρει τελευταία από τα ελληνικά νησιά, αρχίζει νέο κεφάλαιο με την πιο κάτω επιγραφή:

Φιλλάδα του Αγίου Κηπριανού
1854 Ιανουαρίου 20 Αλλιάκες
Λεωνίδας Ματθαιουδάκης
LEONIDAS MATHAUDAKIS

(Βλ. Μελετίου Ανετάκη, *Ο Λεωνίδας Ματθαιουδάκης, ένας πρωτεργάτης της Κρητικής Ελευθερίας*, Ρέθυμνο 1991, σ. 27).

Η φυλλάδα έχει 33 σελίδες χωρίς αρίθμηση. Η γεωγραφία της Ελλάδος έχει αρίθμηση και η τελευταία σελίδα έχει τον αριθμό 480.

Η φυλλάδα με τη γεωγραφία δε φαίνεται να έχει σχέση παρά μόνον ότι είναι δεμένη στο τέλος του δεύτερου τόμου.

Η φυλλάδα, μετά το απολυτίκιο του Αγίου Κυπριανού και τη δέηση προς την Θεοτόκον, αναγράφει την αρχή του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου «Εν αρχή ην ο λόγος...» και συνεχίζει με δέηση του Αγίου Κυπριανού για τη λύση παντός δεσμού (δέσιμο, μάγια, διαβολική συνεργία, φαρμακία, καταλαλιά κ.λπ.).

Στο τέλος έχει φωτοτυπία ενός επιστολικού δελταρίου (Carte Postale) με τη φίρμα Editer N. Alikiotis-Candia, No 168.

Για να υπάρξει ολοκληρωμένη θεώρηση του έργου, θα αναφέρω κατ' αρχήν τα περιεχόμενα του Α' τόμου και στη συνέχεια του δευτέρου από τον οποίο θα ξεχωρίσω να παρουσιάσω ατόφιο το κεφάλαιο ΚΡΗΤΗ.

Είμαι ευτυχής που το παρουσιάζω δημοσίως και αισθάνομαι υπερήφανος για ολόκληρο αυτό το ελληνικό έργο και ιδιαίτερα για το κεφάλαιο «Οι Κουρήται, το αρχαιότατον Έθνος των Ελλήνων».

ΠΑΛΑΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Διηρημένη εις 8 κυριότερα μέρη και εις τας αποικίας της μικράς Ασίας, Ιταλίας και Σικελίας.

Πόθεν έλαβε το όνομα *Ελλάς;*

Κατ' αρχάς η Ελλάς ονομάζετο Γραικία από τον υιόν του Θεσσαλού Γραικού. Ιναχία εκ του Ινάχου, και Αιγιάλια εκ του Αιγιαλού. Μετά δε ταύτα έλαβε το όνομα Ελλάς από τον Έλληνα υιόν του Δευκαλίονος, όστις εθεωρείτο ο ανδρειότερος πολεμιστής εκείνου του καιρού, κατοικών περί την Φθιώτιδα της Θετταλίας εις την πόλιν Ελλάδα, κειμένην παρά τον Σπερχιόν ποταμόν. μετά τον θάνατόν του οτεδόθη το όνομα τούτο εις όλην την κυρίως Ελλάδα. ήτις κείται από τον Ισθμόν μέχρι του όρους Όρθρυος· εις την Πελοπόννησον, εις τας νήσους του Αιγέου, εις την Κρήτην, εις την Θεσσαλίας, τας Ιωνίους νήσους· επί της εποχής δε Φιλλίπου και Αλεξάνδρου ονομάσθησαν με το όνομα Ελλάς και αι τέσσαρες εξής επαρχίαι· η Θράκη, Μακεδονία, Ήπειρος, Ιλλυρία, και μέρος της Μυσίας· αι οποίαι πριν της εποχής τούτων των περιφήμων ανδρών εθεωρούντο ως βάρβαρα μέρη.

Ερχόμεθα λοιπόν εις το πρώτον μέρος, το οποίον ωνομάσθη κατά πρώτον Ελλάς.

Πρώτον μέρος. *Ιδίως Ελλάς*

Συγκειμένη εξ 8 επαρχιών, την Μεγαρίδα, Αττικήν, Βοιωτίαν, Φωκίδαν, Λοκρίδαν, Δωρίδαν, Αιτωλίαν και Ακαρνανίαν: (Ακολουθεί η γεωγραφική και ιστορική απεικόνιση κάθε επαρχίας).

Μέρος δεύτερον. *Θεσσαλία*

Αρχαία ονομασία του τόπου. Κατ' αρχάς ονομάζετο Πυρρία από Πύρρας γυναικός του Δευκαλίωνος, και Αιολίς, και Πελασγία, και Αιμονία· Θετταλία δε ονομάσθη από Θετταλόν υιόν του Αίμονος. Σύγκειται εκ 5 επαρχιών, την Φθιώτιδα, Θεσσαλιώτιδα, Ιστιαιώτιδα, Πελασγιώτιδα ή Περραιβίαν και Μαγνησίαν. (Ακολουθεί πάντοτε η γεωγραφική και ιστορική απεικόνιση κάθε μιας επαρχίας).

Μέρος τρίτον. *Ήπειρος*

Αρχαία ονομασία του τόπου. Κατ' αρχάς ονομάζετο και αυτή Πελασγία ως καταφυγόν μέρος εκ των Πελασγών, μετά ταύτα Δωδωνία εκ του αρχαίου μαντείου αυτής, έπειτα νότιος Ελληνική Ιλλυρία. Σύγκειται εκ τριών κυριοτέρων επαρχιών, την Θεσπρωτίαν, την Χαονίαν και την Μολοσσίαν την ισχυροτέραν πασών.

4ον. *Μακεδονία*

Αρχαίαι ονομασίαι αυτής: Εκλήθη Μακεδωνία απ' αρχής μέχρι τέλους, εξ ενός των δέκα υιών του Αιόλου. Σύγκειται κυρίως εξ 7 επαρχιών: Εις Πιερίαν, Παιονίαν, Αγριάνην, Αμφαξύτιδα, Μυγδωνίαν, εις Χαλκιδικήν Χερσόνησσον και εις Πελαγωνίαν.

5ον. *Θράκη*

Εσύγκειτο η Θράκη από πολλάς επαρχίας, κατοικουμένη από εικοσιδύο διάφορα έθνη και όλα πολεμικά, εξ ων κυριότερα ήσαν: Οι Αδρύσσες, οι Αγριάνες, οι Γραυσοί, οι Θράκες της Αδριανουπόλεως, οι αυτόνομοι Θράκες, οι Χερρονησείτες, οι κάτοικοι των λοιπών Ελληνικών αποικιών και οι Δίοι έθνος κατοικούν επί του όρους Ροδόπη.

6ον. *Ιλλυρία*

Ονομάσθη Ολλυρία εκ του Ιλλυριού υιού του Κάδμου. ο οποίος εγεννήθη αυτόσε. όταν εκδιώχθη ο Κάδμος από την Βοιωτίαν.

7ον. *Μοισία*

Η Μοισία δεν ονομάζετο και έως του Φιλίππου Ελλάς, αλλά μέρος αυτής κατοικούμενον από αποίκους Έλληνας.

8ον. *Πελοπόννησος* (Peloponnesus)

Αρχαία ονομασία αυτής:

Κατ' αρχάς ονομάζετο Αιγιάλια, εκ του Αιγιαλού. Απία, Ιναχία εκ του Ινάχου υιού του Ωκεανού και της Γηδύως. Πελασγία εκ του Πελασγού. Άργος εκ του Άργους υιού του Διός και της Νιόβης, τρίτου βασιλέως της Αργολίδος· ή εκ του υιού του Αγήνορος, ο οποίος ονομάζετο πανόπτης. Τελευταίον δε ονομάσθη Πελοπόννησος εκ του Πέλοπος του Φρυγός, υιού Ταντάλου, όστις έφερεν ενταύθα μίαν αποικίαν εκ της Φρυγίας, τρεις γενεάς προ του Τρωϊκού πολέμου, κατακτήσας το πλείστον μέρος αυτής διά του πλούτου και της δυνάμεώς του, του οποίου το όνομα επεκράτησεν εις την χερσόνησον ταύτην, εις τους εφεξής χρόνους.

Εσύγκειτο εξ οκτώ επαρχιών, αι οποίαι ήσαν ανεξάρτητοι απ' αλλήλων, αποτελούσαι ιδιαιτέρας αυτονόμους επικρατείας· αύται δε είναι: Αργολίς, Κορινθία, Σικυωνία, Αχαΐα, Αρκαδία, Λακωνία, Μεσσηνία και Ήλι.

Β' Τόμος

Μέρος έννατον ***ΝΗΣΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ***

Το όνομα νήσοι Ελληνικαί φανερώνει,

1ον Τας νήσους του Αιγαίου πελάγους από την νήσον του Κλαυδίου προς τα μεσημβρινά της Κρήτης, μέχρι των παραλίων της Μακεδωνίας και Θράκης.

2ον Τας Ιονίους νήσους αρχίζουσαι από τα παράλια της Ηπείρου και προχωρούσαι μέχρι των παραλίων της Λακωνίας.

3ον Την Κύπρον.

4ον Την Σικελίαν και αποικίας τινάς εις την νήσον της Κορσικής.

Αρχίζομεν από τας νήσους του Αιγαίου πελάγους ως πρώτας ονομασθείσας Ελληνικάς νήσους και μάλιστα από το νώτιον του Αιγαίου απαντώμεν πρώτον την μεγάλην νήσον Κρήτη.

σελ. 287 ΚΡΗΤΗ - σελ. 297 Κυδωνία - σελ. 316 Κουρητία - σελ. 339 Κνωσία - σελ. 360 Δίκτη - σελ. 364 Γορτυνία - σελ. 383 Συεία.

Κυκλάδες. Ακολουθεί αναλυτικά η κάθε μία.

Βόρειαι Σποράδες, Εύβοια, Δυτικαί Σποράδες, Σαλαμίς, Αίγινα, Τιπάρινος (τανύν *Σπέτσαι*), *Ύδρέα* (τανύν *Ύδρα*).

Ανατολικαί νήσοι, αύται είναι πολυπληθείς, αρχίζοντες από τα Μακεδονικά και Θρακικά παράλια και προχωρούντες μέχρι της Συρίας (Αναφέρονται αναλυτικά η κάθε μια).

ΚΡΗΤΗ

Αρχαία ονομασία του τόπου.

Κατά τους αρχαιοτάτους χρόνους (εις τας αρχάς του μυθολογικού αιώνος) η νήσος αύτη ονομάζετο Κουρήτα από τους αρχαίους αυτής κατοίκους *Κουρήτας*. *Χθονία, Ιδαία* εκ του όρους αυτής Ίδης. *Τελχινία* από τους Φοίνικας Τελχίνας κατοίκους της νήσου και Μακάρων νήσος διά την αρχαίαν ευδαιμονίαν των κατοίκων αυτής.

Εσύγκειτο εξ επαρχιών, αι οποίαι και κατ' αρχάς, επί Ομήρου εσυγκρότουν όλαι εν Βασίλειον ισχυρώτατον, αποθανόντος δε του τελευταίου Βασιλέως της νήσου Ιδομενέως μετά την επιστροφήν του από την Τρωάδα, απεσπάσθησαν αι επαρχίαι αύται απ' αλλήλας και εδιοικήθησαν αι επαρχίαι αύται η κάθε μία των ανεξαρτίτως και δημοκρατικώς, εκτός μιας εχούσης Αριστοκρατικόν πολίτευμα (της Δίκτης) αι δε λοιπαί

αι έχουσαι το δημοκρατικόν πολίτευμα είναι αύται *Κυδωνία, Κουρητία, Κνωσία, Γορτυνία και Σιτεία.*

Όρια επεριορίζετο προς βορράν από το Μηρτώον και το λοιπόν Αιγαίον πέλαγος προς νότον, από το λυβικόν πέλαγος· προς ανατολάς από το Καρπάθιον πέλαγος· και προς δυσμάς, από την Μεσόγειον θάλασσαν.

Αρχαίοι κάτοικοι αυτής.

Πρώτοι οι αναφερόμενοι κάτοικοι της νήσου ήτον οι Κουρήται ελθόντες κατά τας αρχάς του Μυθολογικού αιώνος εκ της Φρυγίας επί του όρους Ίδης κατοικήσαντες. έπειτα δε ήλθον εις την νήσον ταύτην διώξαντες τους Κουρήτας οι Γίγαντες. μετά δε τούτους ήλθον κατά το 1404 εκ της Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδος Πελασγοί και Αιολείς υπό την οδηγίαν του Τεύτιμου υιού του Δώρου. ο οποίος εκυρίευσε την νήσον και εκυβέρνησε τους κατοίκους ως Βασιλεύς. περί δε το 1070 π.Χ. ήλθον εις Κρήτην άποικοι Δωριείς και Ηρακλείδαι από εκείνους οίτινες εισέβαλον εις την Αττικήν και έκτισαν τα Μέγαρα, κατοικήσαντες εις την Κνωσίαν, Γορτυνίαν και μέρος της Κουρητίας, μετ' ολίγον δε ήλθεν άλλη αποικία Δωριαίων, εκ λακεδαίμονος κατοικήσαντες την πόλιν Λύκτον της Κνωσίας χώρας και εξ Αργολίδος υπό την οδηγίαν του Αθλημένους, πολυάριθμος ούσα κατοικήσαντες περίπου δυσχίλιαι οικογένειαι υπό τας μεσημβρινάς υπωρείας της Δίκτης. Πριν δε τούτου περί το 1098 άλλη αποικία ευάριθμος Δωριαίων και Πελασγών υπό την οδηγίαν του Πελασγού Κτησιβίου εκατοίκησαν τον τόπον του ακρωτηρίου Μελέχα. Τρεις ερημώθη η νήσος από κατοίκους. πρώτον επί Ιδομενέως ο οποίος μετέφερεν εις δέκα έτη όλους τους νέους της νήσου τους δυναμένους να φέρωσιν όπλα εις την Τρωάδα. Δεύτερον μετά τον Ιδομενέα ότε όλοι οι αξιόμαχοι της νήσου μετέβησαν με αρκετόν στόλον εις την Σικελίαν διά να εκδικηθώσι τον φόνον του Βασιλέως των Μίνωος τον εις την Κάρυκον συμβάντα, και τρίτον από λιμού (πείνας) διότι λέγουσιν ότι ο Ζευς ήθελε να τιμωρίση τους κατοίκους της. Περί δε των Τελχίνων των εμπειροτέχνων εκείνων ανθρώπων, οίτινες εφρόντισαν, εντελώς τους κατοίκους της νήσου, και εδίδαξαν εις αυτούς τα γράμματα την τεκτονικήν τέχνην. Ομοίως την υφαντικήν, κατ' αρχάς δε λέγουν ότι ήλθον εκ της Φοινίκης δέκα οικογένειαι από αυτούς περί το 1460 π.Χ. αλλά μετά ταύτα ήλθον εκ της Ρόδου άλλαι ενναία, ακολουθήσασαι την Ρέαν.

Κάτοικοι

Οι κάτοικοι της Κρήτης το πάλαι ήτον πολυπληθείς εξαιτίας του υγιεινού κλίματος της νήσου και διότι οι Νησιώται ούτοι ήταν προσηλωμένοι εις την εσωτερικήν ασφάλειαν της νήσου χωρίς να γυρεύουσι πολέμους καθώς οι άλλοι Έλληνες. ήτο

λοιπόν 2.015.000 εκτός 100.000 οίτινες ήτο Σύριοι, Φοίνικες, Φρύγες, Αιγύπτιοι. ήλθον δε και Σάμιοι περί τας 5.000.

Αρχίζοντες από το δυτικόν απαντώμεν πρώτον την χώραν,

Κυδωνίαν

Κυδωνία (Χανιά τανύν). *Όρια*, επεριορίζετο προς βορράν από το Μυρτώον πέλαγος· προς νότον, από το Λυβικόν· προς ανατολάς, από την Κουρητίαν· και προς δυσμάς, από μεσόγειον θάλασσαν.

Όρη. Ο Βερύκυνθος (Μαλαξικόν) και ο Τίτυρος (Ομαλόν), εκ τούτων ο μεν Βερύκυνθος υψούμενον μεταξύ των τμημάτων της χώρας Απεικορνίου και ιδίως Κυδωνίας· εκτεινόμενον δε απ' άρκτον προς το μεσαίον της χώρας και σχηματίζον υψηλάς κορυφάς απολύγει εις τον Αμφιμαλιακόν κόλπον (τανύν Σούδα). Το δε Τίτυρον (ομαλόν) υψούμενον εις τα μεσαία της χώρας και εκτεινόμενον από τα ανατολικά της ιδίως Κυδωνίας απολύγει εις τα δυτικά του τμήματος της Κισάμου. Τα λευκά (κοινώς δε ασπρόβουνα, μαδάρες, σφακιά) εκτεινόμενα εις το μεσημβρινόν της χώρας κατά μήκος απολύγουν εις το τμήμα της λίσσας (τανύν Σελήνου)· είναι τα υψηλότερα κρημνοδέστερα όρη της νήσου καλυπτόμενα καθ' όλον το έτος από νέφη και χιόνας, από τα Λευκά όρη φέροντε εντός του τμήματος της Λύσσης (Σελίνου) τα Σάμια (τανύν Κουστογερακίτικα), κρημνώδη όρη ένθα ήτο αρχαίος πλούσιος ναός του Απόλλωνος.

Ποταμοί. Ο όθερος (τανύν Αβρώνιος) ρέων εις τα δυτικά μέρη της πόλεως Κυδωνίας παρά τα τείχη της, πηγάζων δε από τα όρη του Βερεκύνθου, και εκβάλων εις το Κρητικόν πέλαγος.

Ο Νυμφαίος (θλυταίος) ποταμός του τμήματος της λύσσης ορμητικότατος αλλά χείμαρος, πηγάζων από τα Σούμια όρη και χυνόμενος εις το λυβικόν πέλαγος. Ιόρδανος ποταμός της χώρας Κυδωνίας πηγάζον από τα λευκά όρη και χυνόμενος εις το κρητικόν πέλαγος, (τανύν Ταβρονίτης).

Λίμναι. μίαν μόνην λίμνην έχει η χώρα της Κυδωνίας εις τα σύνορα της Κουρητίας την των Κρανίων (διά τα πολλά κρανία τα οποία ερρείφθησαν ποτέ εις αυτήν εις εν πόλεμον ή μίαν εξωλώθρευσιν τινός πλησιοχώρου χωρίου από κλέπτας, τανύν λίμνη του Κούρνα, χύνεται δε εις αυτήν ο μικρός ποταμός της Μουσέλας, εμπεριέχεται δε εις το τμήμα του Απεικορνίου.

Ακρωτήρια. Το Τίτυρον (εκ του όρους Τιτύρου και Κορίκου τανύν κάβο βούζα), άντικρυ της Καραμβούσης υψηλόν και απότομον ακρωτήριον. Το Καδίσκιον (εκ του μικρού όρους Καδισκίου, τανύν σπάθας και δεικτύναιον εκ του ναού της Αρτέμιδος Δεικτύννης) κείμενα προς το ανατολικόν του Τιτύρου εις το τμήμα της Κυσάμου. το Κρι-

ού μέτωπον (τανύν Αγ. Ιωάννης, εις το νοτιοδυτικόν της χώρας. το λέχαιον· (τανύν λουτράκι) σχηματιζόμενον από τα λευκά όρη εις το μεσημβρινόν της χώρας· το Δρέπανον (κεφαλάς) εις τα βορειοανατολικά μέρη, εις το Κύαμον (τανύν μελέχας) το υψηλότερον και αποτομώτερον και ευρυχωρότερον ακρωτήριον της νήσου.

Κόλποι. Ο Κυσάμιος (τανύν κόλπος Καστελίου), μεταξύ των ακρωτηρίων, Τιτύρου και Κυμάρου ονομασθείς ούτως από την πόλιν Κύσαμον την κειμένην εις την νωτίαν άκραν αυτού. ο Κυδωνιακός (κόλπος της Χανίας) κείμενος μεταξύ του ακρωτηρίου Κυμάρου (Σπάθας) και Κυάμου (μελέχας). ο μέγιστος κόλπος της νήσου αλλ' είναι αβαθής.

Στμ. Οι Κυδωνιάται κάτοικοι της κυρίως πόλεως Κυδωνίας ήτο το πάλαι οι περιφημότεροι Κρήται εις το εμπόριον, τα γράμματα την τοξικήν τέχνην τα πρώτα τόξα ευρέθησαν εις την χώραν της Κυδωνίας υπό τινος εγχωρίου ονομασθέντα κατ' αρχάς, μήλα Κυδώνια (Poma Cydonia)· εφεύρον δε ως λέγουσι εις την πόλιν ταύτην Πύρριχος τις εντόπιος (ήτοι κατ' άλλους από την Σιδώνα της Φοινίκης) την ενόπλιον Πυρρίχην. ήτο δε αύτη χωρός πιδόντες σφοδρώς και κρούοντες τα όπλα τους. είχε δε πολυπληθής κατοίκους και ισχυρόν ναυτικόν εκ 200 πλοίων συνιστάμενον.

Πόλεις. Η Κυδωνία, μία των μεγαλυτέρων και επισήμων αρχαίων πόλεων της νήσου Κρήτης, κειμένη επί της αρκτικής αυτής παραλίας, επιβλέπουσα δε προς την λακωνικήν την οποίαν λέγεται ότι έκτισεν ο Βασιλεύς Μίνως. Πόλεις δ' εισίν εν τη Κρήτη πλείσται μεν, μέγισται δε και επιφανέσταται τρεις, Κνωσός, Γορτύνη, Κυδωνία... Στράβων.

Αυτοί δε οι Σάμιοι Κυδωνίην τε την εν Κρήτη έκτισαν, ουκ επί τούτο πλέοντες, αλλά Ζακυνθίους εξελώντες εκ της νήσου. Έμειναν δε επ' έτη πέντε. εν αυτή και ευδαιμόνησαν ώστε τα ιερά τα εν Κυδωνίοις εόντα νυν, ούτοι εισίν οι ποιήσαντες, και τον της Δικτύνης ναόν. Οκτώ δ' έτη Αιγινήται αυτούς ναυμαχίη νικήσαντες ηνδραποδίσαντο μετά κρητών... Ηρόδ. Β, 6.γ.δ. 59.

Ύστερον δε ηρξήθη υπό των Σαμίων οίτινες ευδαιμόνησαν εν ταύτη επ' έτη πέντε, τους οποίους εξεδίωξαν οι Αιγινήται νικήσαντες αυτούς με ναυμαχίαν, περίφημος προ πάντων διά το εν αυτή γινόμενον εμπόριον και διά τον ναόν της Δικτύνης Αρτέμιδος οι κάτοικοι ταύτης εφημίζοντο το πάλαι ως επιτήδειοι τοξόται· έκειτο δε εις το δυτικόν μέρος της νήσου η πόλις αύτη ήτον η δυνατωτέρα από τας 100 πόλεις της νήσου κατά την μαρτυρίαν του Ησυχίου, (Ι) Κυδωνία δ' επί θαλάττη μεν, ίδρυται βλέπουσα προς την λακωνικήν· απέχει δ' εκατέρας το ίσον της τε Κνωσού και της Γορτύνης, οιον οκτακοσίους σταδίους· Απτέρας δε ογδοήκοντα. της ταύτης δε θαλάττης τεσσαράκοντα. Στράβων.

επειδή, όταν αυταί εκύρητον πόλεμον, κηρυττούστης και ταύτης κατά της μιάς ή της

άλλης, απεφασίζετο το όφελος της συμμάχου της, και τη έδιδε δε με τούτο την υπεροχήν του να δίδη νόμους, (τανύν ονομάζεται Κανέα ή Χανιά). Ο Μέτελος ο Ὑπατος των Ρωμαίων εκυρίευσεν την πόλιν ταύτην και την κατηδάφισε μετά τριετή πολιορκίαν, αφού προηγουμένως ενηκήθη πολλάκις από τους στρατηγούς αυτής Πανάρχην και Λασθένην. διά ξηράς και θαλάσσης. μικρόν χρόνον προ χριστού γεννήσεως ηλευθερώθησαν οι κάτοικοι αυτής υπό Αυγούστου Καίσαρος (καθώς οι Λάκωνες), διότι εβοήθησαν αυτόν κατά Μάρκου Αντωνίου.

Πολίχνη (τανύν *Μουριαί και Περιβόλια*) προέστυον της πόλεως Κυδωνίας.

Αμφίμαλα (τανύν Σούδα) παρά τον ομώνυμον κόλπον επίνειον της Κυδωνίας καταστραφείσα υπό του Ιδομενέως όταν επέστρεφεν από την Τρωάδα διότι ενόμιζε ότι εις ταύτην ευρίσκετο ο Αποστάτης κατ' αυτού Λευκός. Είχε τοίχον υψηλόν και ισχυρόν επί Ομήρου.

Μινώα, εις τα παράλια του Αμφιμαλιακού κόλπου ολίγον δυτικότερον του ακρωτηρίου Δρεπάνου (τανύν ονομάζεται Κεφαλά). εκτίσθη υπό του Μίνωος.

Απτέρα, Apteron, πόλις παλαιοτάτη και περιφημοτάτη της νήσου. απέχουσα 60 στάδια της Κυδωνίας. ονομασθείσα ούτως εκ του βασιλέως Απτέρου ή διότι εις τούτο το μέρος αι Μούσαι και Σειρήναι ήλθον εις μάχην διότι συνερίσθησαν περί της Μουσικής, αφού ενικήθησαν αι Σειρήναι συνέλαβον τόσον πείσμα, οργήν και λύπην, ώστε εκτίλασαι (μαδούσαι) όλα τα πτερά των, ερρίφθησαν εις την θάλασσαν. εκ τούτου η πλησιόχωρος πόλις ονομάσθη Απτέρα, δηλ. χωρίς πτερά.

Κίσαμος ή Κύσσαμος ονομασθείσα ούτως υπό ομωνύμου εγχωρίου Ήρωος, ούσα λιμήν της πόλεως Απτέρας (τανύν μαύρον μόλον). κατεστήθη δε μετέπειτα μεγαλυτέρα της Κυδωνίας χώρας, μετά την Μητρόπολιν.

Πολλαιρρηνία (τανύν άγ. Ιωάννης). κειμένη επί του δυτικού παραλίου. κληθείσα ούτως από το πολύ πλήθος των προβάτων τα οποία ετρέφοντο παρ' αυτή.

Φαλάσαρνα (Ι) (τανύν Πρινιάκος) (Ι). Επί δε εν τοις Κρητικοίς όρεσι και κατ' ειμέ Έλυρος πόλις. ούτοι όθεν Αίγαν χαλκίνην απέστειλαν εις τους Δελφούς δίδωσι δε νηπίοις η Αιξ Φυλακίδη και Φιλάνδρω γάλα· παίδας δε αυτούς οι Ελύριοί φασιν Απόλλωνός τε είναι και Ακακάλιδος Νύμφης. Παυσ. επίσημος πόλις της Κρήτης, κειμένη επί των δυτικών παραλίων (κατά την μαρτυρία του Δικαιάρχου) και λιμένα κλειστόν, και ναόν της Αρτέμιδος.

Ράμνος περίφημος λιμήν (τανύν Σφινάρι) και φρούριον οχυρόν.

Έλυρος (τανύν Αγ. Ειρήνη εις το τμήμα της Σελήνου) περίφημος πόλις κατά τον Παυσανίαν (Ι) Στμ. Άνωθεν της Ελύρου είναι συραί οραίων κατεχόμεναι το πάλαι από ανθρώπους κλέπτας και λῃστάς, έχοντες αυτόθι τας σκηνάς των, και εμποδίζοντες τον

δρόμον των διαβαινόντων εκείσε, πολλάκις φονεύοντες απείρους αυτών. είχον δε γενικόν στρατηγόν ονομαζόμενον Σφακιανόν (πιθανόν οι νυν Σφακιανοί). πολλάκις κατεδίωξαν αυτούς οι Βασιλείς της νήσου με αρκετήν στρατιάν αλλ' ουδέν ετέλεσαν. τέλος μετά τον θάνατον των Βασιλέων, οι Κυδωνιάται με μεγάλους κινδύνους τους κατεδίωξαν όπισθεν των Λευκών ορέων όπου κατοικούν τανύν οι ανδρείοι Σφακιανοί. απόγονοι όντες αυτών.

Κατρέα πόλις επίσημος της Κυδωνίας χώρας. κτισθείσα υπό του Αθλιμένους υιού του Κατρέως Βασιλέως της νήσου. (τανύν Σκοτελώναι).

Κόρυκος εφ' ενός ακρωτηρίου υπό τας υπωρίας του ομωνύμου όρους (τανύν Βούζαι) έχουσα λιμένα μικρόν.

Λίσσα (τανύν Σελήνου φρούριον) κείμενον δυτικώς του ποτέ Βλυτέα, παρά την παραλίαν.

Συΐα (τανύν Τρυπητή), πόλις περίφημος με λιμένα, επίνειον των πλοίων της Ελύρου κειμένη πλησίον των εκβολών του ποτ. βληθέα.

Αρτακίνη (τανύν θέρισον) πόλις ισχυρά εις τους πρόποδας υψηλών βουνών. έχουσα έξωθεν μίαν κρήνην Αρτακίνην ονομαζομένην,

Κουρητία

Όρια. Επεριορίζετο προς βορράν, από το Αιγαίον πέλαγος· προς νότον, από το Λυβικόν· προς Ανατολάς, από την Κνωσίαν χώραν· και προς δυσμάς από την Κυδωνίαν.

Όρη. Η Ίδη όρος υψηλόν και απότομον εν τω μέσω της νήσου, φερόμενον από δυσμών, προς ανατολάς· και από βορράν προς νότον (δηλ. σταυρωειδώς) σχηματίζον τέσσαρας υψηλάς και αποτόμους κορυφάς. εκ των οποίων η μία η εις το μέσον είναι η υψηλοτέρα (τανύν Ύψηλορίτης). ενταύθα λέγεται ότι ανετράφη ο Ζευς υπό των Ιδαίων δακτύλων και απ' αυτού ήρχισε πρώτον η εργασία του σιδήρου(Ι). Ούτοι κατώκουν πρώτοι επί του όρους Ίδη, όπου επενόησαν την χρήσιν του πυρός και την εργασίαν των μετάλων. Ωνομάσθησαν δάκτυλοι ως κατοικούντες επί των δακτύλων ήγουν των κορυφών του όρους τούτου, ή κατ' άλλους από του πατρός αυτών δακτύλου. Ο Παυσανίας λέγει, ότι ήσαν 5 τον αριθμών και δια τούτο ονομάσθησαν δάκτυλοι. Διόδ. Σικελ. Από του όρους Ίδη φέρονται προς μεσημβρίαν κατά την λυβικήν θάλασσαν τα όρη Κεδρία και Κάρμα (τανύν Κέδρος και κλήμα) όθεν κατέφυγαν ο λαός των Κουρήτων διωχθέντων υπό των Τιτάνων ή Γιγάντων εκ της Κνωσίας χώρας. Αστηράκιον, όρος υψηλόν, προς το βόρειον της Ίδης λαβών το όνομα από την πλησιόχωρον πόλιν Άστειρα, ένθα κατώκουν το πάλαι οι Αστυρακίται λαός άγριος και ισχυρός.

Ακρωτήρια. Το Δίον (τανύν σταυρός) εις το ανατολικόν βόρειον της χώρας μεταξύ

της Κνωσίας χώρας και Κουρητίας σχηματιζόμενον από τα Κνωσικά όρη. Το Ρεθυμναίον, εις το μέσον των προς βορράν παραλίων.

Ποταμοί. Ο Χάσμων (τανύν Καλόγηρος), όστις έχει τας πηγάς του εις την κυρίως χώραν των Κουρητών (Αμαρίαν) και δεχόμενους πολλούς μικρούς ρύακας φέρεται προς ανατολάς διά των κρουνών (κρυαίς βρίσαις), εισβάλει εις το Λυβικόν πέλαγος.

Ο Αυλοπόταμος (τανύν Αγ. Σύλας) πηγάζον από το όρος της Ίδης χύνεται εις το βόρειον παράλιον είναι δε ο μέγιστος ποταμός των Κουρήτων.

Σημ. Οι Κουρήται το αρχαιότατον έθνος των Ελλήνων, κατ' αρχάς όντες 100 τον αριθμόν. Ιερείς του Διός το επάγγελμα κατοικούντες επί του όρους της Ίδης. κατά τον Στράβωνα ήσαν νεανίαι την ηλικίαν, λατρεύοντες αυτόθι τον Δία δι' ενόπλων ορχήσεων και κρότου διαφόρων μουσικών οργάνων· Ο δε Διόδ. ο Σικελ. αποδίδει εις αυτούς και τινας χρησίμους περί τον ανθρώπινον βίον τέχνας και εφευρέσεις, ως π.χ. την των οικιών κατασκευήν, την εξημέρωσιν και τιθάσευσιν διαφόρων ζώων, την περιποίησιν του Μέλιτος, την εργασίαν του σιδήρου και άλλα αναγκαία εις σύστασιν της κοινωνικής ευδαιμονίας· επλάττοντο δε υπό των αρχαίων μυθοποιών ως δαίμονες και οπαδοί της Κυβέλης, εις τους οποίους η θεά αύτη παρέδωκε τον Δία βρέφος έτι όντα να τον αναθρέψωσι κρυφίως του πατρός αυτού Κρόνου· ούτοι δε έκαμνον διά των όπλων των τοιούτον κρότον, ώστε ο Κρόνος δεν ηδύνατο να ακούσει τους κλαυθμούς του παιδός. Μετά την ανατροφήν του Διός κατέβησαν πληθυνδέντες και κατώκησαν την Κνωσίαν χώραν διδάξαντες τους αγρίους ανθρώπους της νήσου τας προειρημένας τέχνας και την εις γάμον κοινωνίαν, μετά τινα έτη ελθόντες εκ της Λιβύης οι Γίγαντες, επολέμησαν αυτούς και τους εδίωξαν από την Κνωσίαν χώραν, και κατώκησαν εις τας δυτικομεσημβρινάς υπωρίας της Ίδης την νυν Αμαρίαν ονομάσαντες το μέρος τούτο Κουρητίαν, ήτο περίφημοι διά την μεγάλη ανδρείαν των και τους καλούς νόμους των, ποτέ καιρόν ήλθον εις ανώτατον βαθμόν της στρατιωτικής δυνάμεως κυριεύσαντες όλην την νήσον, εξ αυτών ονομάσθησαν οι κάτοικοι όλης της μεσαίας Κρήτης Κουρήται, και η νήσος Κουρήτις, ήτο χώρα ευφοροτάτη και υγειεστάτη γέμουσα υδάτων και ελαιόνων και αμπελόνων, βοών και προβάτων και μελισσών παμπληθών, έχουσα 18 πόλεις μεγάλας.

Πόλεις. Το Ρύτιον (τανύν Ρεθύμνα). πόλις επίσημος απέχον ολίγον από την θάλασσαν. προς νότον ολίγον της νυν Ρεθύμνας. ποτέ καιρόν εκυριεύθη από τους Γορτυνίους και διέμεινε μέχρι τέλους εις την υποταγήν των. λέγουν ότι οι κάτοικοι αυτής εβιάσθησαν ποτέ να παραιτήσωσι τον τόπον των εξαιτίας ενός μεγάλου πλήθους σκολοπενδρών κατενοχλουσών αυτούς. (Ι) λέγουσι δε και υπό σκολοπενδρών εξαναστήναι Ρυτιείς· τοσούτον πλήθος αύται. Αιλιαν. ιστορ. Ζώων, βιβλ. ιε κεφ. 26.

(Σημ. Συγγρ.:) Σκολόπενδρα: Γένος μυριαπόδων ορθοπόδων. Έχει σώμα επίμηκες λίαν ευκίνητον μήκους 5-25 εκατ. Φέρει δύο ζεύγη στιγμωδών οφθαλμών και 22 ζεύγη ποδών. Καλείται κοινώς σαρανταποδαρούσα ή ψαλλίδα. Εκ των άλλων ειδών μεγαλύτερον είναι σκολόπενδρα η γιγάντειος, ιθαγενής των Ινδιών, 25 εκατ., το δε δήγμα της δύναται ν' αποβεί επικίνδυνον και εις τον άνθρωπον. Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός, τόμος ΚΑ.

Αρκαδία (τανύν μοναστήριον Αρκάδι) περίφημος το πάλαι διά τας πηγάς της ευρισκομένας έξωθεν αυτής των οποίων το ύδωρ ήτο υγειέστατον και κατάψυχρον. Μερικοί συγγραφείς λέγουσι ότι εις ταύτην την πόλιν εγεννήθη ο Ζευς, και όχι επί του όρους της Ίδης, ο Καλλίμαχος εις τους ύμνους του ερωτά τον Δία τίνες είναι οι ψευσθέντες (Ι)· Ζευ, σε μεν Ιδαίοισιν εν όρεσί φασι γενέσθαι· Ζευ, σε δ' εν Αρκαδίη· πότεροι, πάτερ εψεύσαντο; Καλλιμ. Ύμνω Α'. Τα πλοία των Αρκάδων έπλεον επί του λιμένους του Ρυτίου 50 όντα τον αριθμόν.

Λάππα. πόλις αρχαία κτισθήσα από τους Κουρήτας. απέχουσα αρκετόν διάστημα από την θάλασσαν. μετά την καταστροφήν της Λύκτου από τους Κνωσίους ήλθον αυτού οι επί προφάσει ότι κατήγοντο οι Λαπαίοι από λακεδαιμονίους, αλλά τούτο ήτο ψευδής μαρτυρία των Λυκτίων· διότι περιπλανηθέντες εις όλην την νήσον και μη ευρόντες ευχαριστώτερον τόπον, ήλθον και εκατοίκησαν αυτόσε. Ονομάσθη Λάππα ή Λάμπη εκ του Λάπιδος βασιλέως της νήσου, ή εκ του Λάμπου υιού Ηγεμόνος της θαρρέη πόλεως Γορτυνικής. όστις απώκησεν αυτόσε. Ο Μέτελλος κυριεύσας την πόλιν ταύτην μετά πολυχρόνιον πολιορκίαν διότι οι εντόπιοι εστρατηγούντο υπό Οκταβίου κατεστράφη, οι δε κάτοικοι κατέφυγον εις τα όρη και επολέμουν σφοδρώς τον Μέτελλον. Ο Αύγουστος Καίσαρ έδωκε την ελευθερίαν εις αυτούς και ανοικοδόμησε την πόλιν των. διά την βοήθειαν την οποίαν έκαμον εις αυτόν κατά του Μάρκου Αντωνίου.

Φοίνιξ ή και Φοινικούς, επίνειον της Λάππας (τανύν λιμ. Αγ. Μαρίνας ή ροδάκινο) αρχαιοτάτη πόλις, κατηδαφισθήσα υπό των πλοίων του Ιδομενέως διότι οι κάτοικοι αντεστάθησαν εις την απόβασιν του Βασιλέως τούτου επί της νήσου. Ύστερον δε πάλιν ανεκτίσθη από τους κατοίκους της Λάππης. καταστήσαντες αυτήν επίνειον των πλοίων αυτών. Ο Απόστολος Παύλος αναφέρει περί αυτής (πράξ. αποστ. κεφ. 27) ότι ήτο λιμήν ότε αυτός έπλευσεν εις Κρήτην, βλέπον κατά τους ανέμους λίβα και χώρον (δηλ. Μεσημ: και βορειοανατολικόν).

Φοινικία. πόλις αρχαιοτάτη κτισθείσα από μίαν αποικίαν Φοινίκων. κειμένη δε εις άκαρπον και ορεινήν θέσιν (τανύν Φοινικιαίς).

Άωρος πόλις περίφημος και αρχαιοτάτη πόλις κτισθείσα από την νύμφην Αώραν (τανύν ευτελές χωρίον Κλίμα εις τας μεσημβρινάς υπωρείας της Ίδης).

Άσος, φρούριον περίφημον των Κουρητών. έχουσα περίφημον ναόν του Διός ονομαζόμενον Άσιον, κειμένη παραθαλασσίως εις τα σύνορα της Γορτύνης επίνειον της πόλεως Αώρου.

Ελία. Πόλις αρχαιοτάτη κτισθείσα πρώτη από τους Κουρήτας ένθα ήτο η πρωτεύουσα του έθνους τούτου. Ο Πλίνιος λέγει ότι η πόλις αύτη ήτο η ωραιοτέρα της νήσου κειμένη, επί ορεινής υγειεστάτης και χαριεστάτης θέσεως, (επί της νυν κώμης Μέρωνα) προς το βόρειον της πόλεως ταύτης κατ' ολίγον διάστημα έκειτο η ιερά πηγή Σαύρος, κειμένη πλησίον του Σπηλαίου ένθε εγεννήθη ο Ζευς, κυρίως εις τα περίχωρα και τας υπωρείας ταύτης της πόλεως ευρίσκοντο άφθοναι πηγαί και κρήναι τανύν ξηραί.

Ελεύθερνα (τανύν Μαργαρίται), φρούριον απόρθητον κυριευθέν υπό των Ρωμαίων διά προδοσίας εγεννήθη εις ταύτην την πόλιν Αμήτωρ τις, ο πρώτος όστις έπαιξεν εις την λύραν ερωτικά άσματα, έκειτο δε ολίγον προς βορράν της προειρημένης κωμωπόλεως εις τους πρόποδας όρους Άστυρα (τανύν στυράκι), κατοικουμένη υπό λαού αγρίου και πολεμικοτάτου.

Βήνη (νυν Βενή), πόλις αρχαιοτάτη. πατρίς του ποιητού Ριανού, από την οποίαν ονομάσθη Βηναίος Αυλοπόταμος, ολίγον ανατολικώτερον των εκβολών του ομονύμου ποταμού, όθεν ονομάσθη και εν τμήμα της χώρας των Κουρητών, ούσα επίνειον των πλοίων της Βήνης (τανύν Μπαλές).

Θεράπνα, μια από τας μεγαλυτέρας και ισχυροτέρας πόλεις της νήσου κατά την μαρτυρίαν του Σολίνου. ήτο εις το τμήμα του Αυλοποτάμου αγνοούμεν όμως την θέσιν της διότι δεν φαίνονται διόλου ερείπια, κατηδαφισθείσα εντελώς υπό Μετέλλου.

Παντομάτριον (τανύν Φόδελε) περίφημος και Αρχαία, κτισθείσα υφ' ενός των Κουρητών. ήτο πλουσία και γεμάτη από περιβόλια, εφημίζοντο το πάλαι οι κάτοικοί της διά την πλουσιότητα και απειροκαλίαν των.

Καμάρα (τανύν ιδίως ονομαζομένη), επίνειον του Παντοματρίου, ένθα ευρίσκετο το εμπόριον και τα πλοία των πλουσίων τούτων κατοίκων.

Περγαμία (τανύν Γονιαίς). Πέργαμος δε ονομαζομένη από τον Πλίνιον και Σέρβιον. Κτισθείσα δε από τον Αινείαν υιόν του Αγχίσου, φεύγων από την πατρίδα του μετά την λαφυραγώγησιν αυτής.

Τρίπους. (τανύν Τρίποδος), πόλις παλαιά και πλουσία. κτισθείσα υπό του Τρίποδος υιού του Βασιλέως της Άξου ή Οάξου Ετεάρχου.

Άξος ή Οαξός (τανύν Αξό και Ανόγεα). Αποτελούσα το πάλαι ιδιαίτερον ανεξάρτητον Βασίλειον. Ωνομάσθη Οαξός από τον Οάξον υιόν του Μίνωος και της Ακακάλλης, ή από τον Οάξην, υιόν του Απόλλωνος και της Ανθηλίνης, της οποίας λέ-

γουν ότι ήτο ο κτίτωρ. ή από ένα ποταμόν πηγάζον από τα προσκείμενα όρη αυτής και ονομαζόμενον Οάξην. ΟΗρόδοτος αναφέρει περί αυτής (Ι). «Επί δε της Κρήτης Αξός (ή Οαξός) πόλις εν ή εγένετο Ετέαρχος Βασιλεύς. Βιβ. δ' 153. ότι εις ταύτην εβασίλευσεν ο Ετέαρχος πατήρ της Φρονίμης και του Τρίποδος και πάππος του Βάτου πρώτου Βασιλέως των Κυρηναίων. μετά τον θάνατον του Βασιλέως τούτου, *κατηργήθη εις την Κρήτην όλως διόλου το μοναρχικόν πολίτευμα εισαχθέντος εις ταύτην το Δημοκρατικόν».*

Σημ. Εις καιρόν Μάχης ο μικρός Βασιλεύς του τόπου τούτου όπλιζε ομού με τους άνδρας και τας γυναίκας και οι μεν Άνδρες εξήρχοντο εις μάχην, αι δε γυναίκαι εις την φυλακήν της πόλεως (σσ. εννοεί τη φύλαξιν της πόλεως). Ναυτικήν δύναμιν δεν είχε διόλου ιππικήν δε αρκετή.

Μίλητος (τανύν Μελιδόνιον), κειμένη επί των βορείων παραλίων δυτικώς του Δίου ακρωτ. κτισθείσα, υπό Μιλήτου υιού του Απόλλωνος και της Αρείας θυγατρός του Κλεόχου εγχωρίου Βασιλέως, αύτη η πόλις έκτισεν αποικίαν εις την Μικράν Ασίαν υπό την οδηγίαν Σαρπηδώνος και Μιλήτου εγγόνου του Βασιλέως Μίνωος κατά διαταγήν αυτού, κτίσαντες την πόλιν Μίλητον.

Κύταιον (τανύν Χαιλιανά), κειμένη μεσημβρινώς του ακρωτ. Δίου, ένθα ήτο το επίνειον των Μιλησίων.

Σίβυρτον. (ή και Σίβυρτα) προς το δυτικόν της πόλεως Ελεύθερνας, κτισθείσα υπό Σιβύρτου εγχωρίου ηγεμόνος. ήτο περίφημος διά τα άφθονα μεταλλεία αργύρου. ονομασθείσα μετά ταύτα Αργυρούπολις (τανύν Γαϊδουρόπολις).

Σημ. Ο Κύρος ο νεώτερος έλαβεν ως βοηθούς διακοσίους Κουρήτας τοξότας εις την ανάβασίν του.

Κνωσία

Όρια. επεριορίζετο προς βορράν, από το Αιγαίον πέλαγος· προς νότον, από την Γορτύνην· προς ανατολάς, από το Καρπάθιον Πέλαγος και Σιτείαν και Δίκτην· προς δυσμάς, από την Κουρητίαν, από της οποίας χωρίζεται διά των στρουμβουλαίων ορέων.

Όρη. Τα Στρουμβούλαια όντα κλάδος της Ίδης, αρχίζοντα από το μεσημβρινό δυτικά της Κνωσίας και προχωρούντα μέχρι του βορείου παραλίου. σχηματίζονται δε τα σύνορα της επαρχίας προς το νότιον της χώρας εκτείνεται σειρά ορέων ονομαζόμενα της Κέρης ή όρος του Διός (τανύν Γιούκτας) όπου λέγουν ότι ετάφη ο Ζευς. Πανάκρα, η ανατολική συνέχεια της Δίκτης, ονομαζόμενα ταύτα τα όρη και κάποτε Γορτυνιακά. το πάλαι είχον οι Γορτύνιοι αυτόσε ισχυράς φυλακάς διά να φυλάττουν τα σύνορα.

Ποταμοί. Ο Λόαξος, πηγάζων από τα όρη της Κέρης, ή κατ' άλλους από το όρος Κάρμα. είναι μέγιστος ποταμός της Κνωσίας χώρας το μεν χειμώνα τα ύδατά του είναι γλυκαία, το δε καλοκαίριον αλμυρά.

Ο θήριν ο και Κέρατος ποταμοί, παραρέουν την πόλιν Κνωσόν εκ του οποίου ονομάσθη κατ' αρχάς η Κνωσός Κέρατος. πηγάζει από τα όρη της Δίκτης και χύνεται εις τα βόρεια παράλια προς το ανατολικόν του Ηρακλίου. ενταύθα μυθολογούν ότι ετελέσθησαν του Διός και της Ήρας οι γάμοι. Ο Αμνησός ποταμός μικρός αλλά σφοδρός παραρέων τα τείχη της πόλεως Αμνησού. ονομασθείς ούτω από τας νύμφας Αμνηάδας, πηγάζει δε και αυτός από τα όρη της Δίκτης και χύνεται εις το Κρητικόν πέλαγος.

Ακρωτήρια. Δύο ακρωτήρια έχει οποσούν συμαντικά το του Ζεφυρίου, εις την ανατολικοβόρειον άκρην κατάντικρυ των νήσων Διονησιάδων, και το της Μακρακάνθης, προς το νότιον του προειρημένου.

Κόλποι: Ο της Μακρακάνθης (Σπίνας, λόγκα) προς τα ανατολικά παράλια της χώρας.

Σχμ. Οι Κνώσιοι το πάλαι ήτο περίφημοι διά τας επιστημονικάς τέχνας των, δηλ. τέκτονας, ζωγράφους, Αγαλματοποιούς, σηδυρουργούς, είχε και ναυτικόν Αξιόλογον συνειστάμενον εξ 150 πλίων, ήτο η μεγαλητέρα χώρα της νήσου κατ' αρχάς, αλλά μετά ταύτα εσμικρίνθη πολύ εισβαλόντες εις την χώραν ταύτην οι Γορτύνιοι και κυριεύσαντες μέγα μέρος αυτής, εκατοικήτο κατ' αρχάς από τους Κουρήτας τους οποίους έδιωξαν οι Γίγαντες ελθόντες εκ της Αφρικής, προς το ανατολικόν του τόπου κατώκουν λακεδαιμόνιοι, προς δε το δυτικόν Αργείοι.

Πόλεις. η Κνωσός, η πρωτεύουσα της νήσου και καθέδρα διά 9 έτη του Βασιλέως Μίνωος, κτισθείσα υπό του δευτέρου Μίνωος άλλοι δε λέγουσιν ότι εκτίσθη υπό της Τιτανίδος Εστίας. ή κατ' άλλους υπό του Κρητός πρώτου Βασιλέως της νήσου. Ο Στράβων ο Γεωγράφος λέγει ότι ο Όμηρος υμνεί κατά πολλά την Κνωσόν (Ι) Διαφερόντως δε την Κνωσόν και Όμηρος υμνεί μεγάλην καλών και Βασίλειον του Μίνωος. Στράβων... ονομάζετο κατ' αρχάς Τρίτας μετά Κέρατος εκ του παραρέοντος ποταμού. είχε το πάλαι, τριάκοντα στάδια περιφέρειαν, κειμένη μεταξύ των μεγάλων πόλεων Λύκτου και Γορτύνης (Ι) Κείται ο εν πεδίω κύκλον έχουσα η Κνωσός τον αρχαίον τριάκοντα σταδίων μεταξύ της Λυκτίας και της Γορτυνίας σταδίους διακοσίους, της δε Λύκτου ην ο Ποιητής Λύκτον ονόμασεν εκατόν είκοσι. της δε θαλάσσης Κνωσσός μεν της βορείου πέντε και είκοσι, Γόρτυνα δε της Λυβυκής εννενήκοντα. Λύκτος δε και αύτη της Λιβυκής ογδοήκοντα· έχει δε επίνειον Ηράκλειον η Κνωσσός. Μίνω δε φασίν επινείω χρήσθαι τω Αμνησώ, όπου το της Ειλειθυίας ιερόν.

αύτη εις τον καιρόν του Μίνωος είχε υψωθή πολύ διά την ευνομίαν της και την πλουσιώτητά της αλλά μετά τον θάνατον αυτού έχασε όλα τα προνόμια τα οποία είχε (2) Και δη και διετέλεσε μέχρι πολλού φερομένη τα πρώτα είτα εταπεινώθη, και πολλά των νομίμων αφηρέθη· μετέστη δε το αξίωμα εις τε Γόρτυνα και Λύκτον. Στράβων.

Περίβλημα οικοδομήματα είχεν η πόλις αύτη, τον τάφον του Μίνωος ο οποίος είχε την επιγραφήν ταύτην.

Μίνως Διός τάφος

Εκ ταύτης της επιγραφής προήλθεν και το ρητόν του αποστόλου Παύλου «Κρήτες αεί ψεύσται και κακά θηρία» διά την εφεξής αιτίαν, ο Επειμενίδης γέννημα της Φαιστού και διδάσκαλος της Κνωσού ηρώτησεν ποτέ τους γέροντας της Κνωσού διατί οι κάτοικοι λέγουν ότι είναι τάφος του Διός και όχι του Μίνωος απεκρίθησαν δεν βλέπεις την επιγραφήν. όχι η επιγραφή λέγει ότι είναι τάφος του Μίνωος, και επειδή έσβησεν από τον χρόνον το Μίνωος, λέγεται ότι είναι του Διός· διά τούτο είσθε ψεύσται. όθεν προήλθε και το παρά του Παύλου αναφερόμενον ρητόν.

ήτο περίβλημον μνημείον της νήσου, και τον τάφον της Τιτανίδος Εστίας. έξωθεν της πόλεως έκειτο άντρον και δάσος και μαντείον του Διός. όπου κατώκουν οι Τιτάνες και οι Γίγαντες, (τανύν μακρύ τοίχος και φορτέσα) (Ι) Μυθολογούσι γαρ οι Κρήτες γενέσθαι κατά την των Κουρήτων ηλικίαν τους καλουμένους Τιτάνας. τούτους δε της Κνωσσίας χώρας έχειν την οίκησιν όπου και νυν δείκνυται θεμέλια ρέας οικόπεδα και κυπαρίσσων άλσος εκ παλαιών ενειμένων. Διόδ. Σικελ.

Ηράκλειον επίνειον της Κνωσού (κάστρον μέγα).

Αμνησσός το δεύταιρον επίνειον της Κνωσσού εις τον καιρόν του Μίνωος κείμενη ανατολικώτερον του Ηρακλείου (τανύν αποσελέμι).

Θένα. ολίγον απέχουσα προς το μεσημβρινοδυτικόν της Κνωσού έχουσα και αυτή έξωθέν της ιερόν άλσος (τανύν Δαφναίς).

Απολλωνία. παρά την αριστεράν όχθην του ποτ. Λοάξου, απέχουσα 5 μίλια προς το δυτικόν της Κνωσσού. πατρίς Δογένους του φιλοσόφου.

Ίτανος (τανύν Αϊτάνια), επί θέσεως υψηλής και υγειηνής, απέχουσα δύο ώρας προς το ανατολικόν της Κνωσσού, κτισθείσα από τον Κουρήτην Ιτανόν, ότε οι Κουρήται κατώκουν την κνωσίαν χώραν.

Κάνος ή και Δύκταμνον (Dyctynna) κειμένη προς μεσημβρίαν της Ιτανού επί θέσεως υγειηνής και εντός των ορέων της Δίκτης (τανύν λέγεται Χουδέτι κώμη μικρά και ασήμαντος). ονομάσθη Δυκτύννα από την νύμφην Βρυτόμαρτιν γεννηθήσαν ενταύθα, και επειδή αυτή ήτον ωρέα, ερασθείσα αυτήν ο Μίνως κατεδίωκεν αυτήν διά

να την παραβιάση, αυτή φεύγουσα τας χείρας του Βασιλέως επεριπλανάτο εις τα όρη της Δίκτης και τελευταίον βλέπων τον Βασιλέα ελθόντα κατ' αυτής με Δωρυφόρους αρκετούς διά να την συλλάβωσιν. κατέφυγεν εις την πόλιν Νάξον και προχωρήσας προς το παράλιον ερρίφθη εις δίκτυα ψαράδων όθεν ονομάσθη Δυκτύννα Βριτόμαρτης. εξ ης ονομάσθη και η πόλις. ήτο δε αύτη ταχεία εις το τρέξιμον και επιτυχική εις το τοξεύειν.

Λύκαστος εις τας μεσημβρινάς υπωρείας της Δίκτης πλησίον του Λιβυκού πελάγους αρχαία πόλις κατοικουμένη από τους ετεκρήτας (Ι) Μία των πέντε φυλών της νήσου Κρήτης, λογιζόμενοι ως αυτόχθονες και μη καταγόμενοι εκ των άλλων Ελλήνω. Ομ. Οδ...

λαού αρχαίου κτισθείσα και ονομασθείσα ούτως εκ του Λυκάστου, υιού του δευτέρου Μίνωος. ή καθώς λέγουσι τινές ονομασθείσα όντως εκ του Λύκου του φαινομένου εις τα περίχωρα αυτής και τα όρη της Δίκτης τον οποίον εφόνευσε ο Μίνως (διότι η Κρήτη δεν τρέφει ποτέ θηρία άγρια).

Λύκτος (τανύν Ασκούς), κειμένη εις τας αρκτικάς υπωρείας της Δίκτης εντός λόφων υψηλών και αδένδρων απέχουσα από την Κνωσσόν εκατόν είκοσι στάδια και εβδομήκοντα δύο από την Χερσόνησον, το πάλαι ήτο η συμαντικωτάτη πόλις της Κνωσίας χώρας και αυτής σχεδόν της Κυδωνίας και της Γορτύνης την οποίαν ποτέ κατέστρεψαν οι Κνώσιοι (Ι) Κατηδαφίσθη η πόλις Λύκτος και τα τον εξής τρόπον, πανηγυρίζοντες οι Λύκτιοι επί της Δίκτης τα γενέθλια του Δία, εξήλθον όλα τα στρατεύματα και οι άνδρες εις παράταξιν, και οι Κνώσσιοι ευρόντες την πόλιν έρημον από στρατεύματα την εκυρίευσαν και την κατέστρεψαν και αιχμαλωτήσαντες τας γυναίκας και τα παιδία, τα μετέφεραν εις Κνωσσόν. Ο Ζευς εγεννήθη επί της Δίκτης και ανετράφη επί της Ίδης.

κατήγοντο οι κάτοικοί της από Κουρήτας και Λακεδαιμονίους, ο Αριστοτέλης μαρτυρεί ότι ήτο καλλίστοι Κρήτες. ωνομάσθη Λύκτος από τον λύκον υιόν του Λυκάονος, ή επειδή έκειτο επί ύψος. από την πόλιν ταύτην ο Ζευς αρπάσας την νύμφην Άργην, την οποίαν ηράσθη, την μετέφερεν εις το όρος της Αιγύπτου καλούμενον Άργηλον.

Χερρόνησος και χερσόνησος τανύν του ιδίου ονόματος κειμένη παραθαλασσίως το επίνειον της πόλεως της Λύκτου (Ι) Λύκτου δε, ης εμνήσθημεν και πρότερον, επίνειόν εστι λεγομένη Χερρόνησος, εν η το της Βριτομάρτεως ιερόν. και το ναυπηγείον αυτής, όπου ήτο το πάλαι περίφημος ναός της Βριομάρτεως. Στράβων.

Νάξος (Ελούντα τανύν), κτισθείσα από τον Νάξον, υιόν του Απόλλωνος και της Ακακάλλης, θυγατρός του Μίνωος, διεφυμίζετο το πάλαι και νυν διά τας ακονοπέτρας της ευρισκομένας εις τα πέριξ αυτής, ότι ήσαν αι καλήτεραι όλων των λοιπών.

Μακράκανθα, επί μακράς χερσσονήσου (τανύν σπίνα-λόγκα), επίνειον ούσα της Νάξου.

Ραύκος, παρά την αριστεράν όχθην του ποταμού λοάξου ή εις τας υπωρείας της Κέρνης πλησίον των συνόρων της Γορτύνης περί της οποίας εφιλονίκησαν πολλάκις οι Κνώσσιοι με τους Γορτυνίους (Ι) Επολέμησαν κατά τον καιρόν τούτον Κνώσσιοι μετά Γορτυνίων προς τους Ραυκέους. Πολύβιος.

Πύρανθος (τανύν αγ. Βαρβάρα). πόλις αρχαία αλλά μικρά και αυτή, επί των συνόρων της Γορτύνης, εις τους πρόποδας σειράς ορέων.

Τεγέα, επί μιας ωραίας πεδιάδος (τανύν Βενεράτο), κτισθείσα υπό του Ταλθυβίου κύρικος του Αγαμέμνωνος.

Πραίσος. (τανύν Αλιτζανή) κατοικουμένη από τους Ετεοκρήτας έχοντες αυτόθι την μητρόπολίν των καταστραφείσα εκ θεμελίων από τους Ιεραπυτνίους, (Ι) Μεταξύ δε του σαμωνίου και της Χερσονήσου η Πραίσος ίδρυτο υπέρ της θαλάσσης εξήκοντα σταδίους· κατέσκαψαν δε Ιεραπύτνιοι. Στράβων.

ήτο δ' εκεί ναός του Δυκταίου Διός, οι κάτοικοι αυτής επρόσφερον έναν αγριόχοιρον εις θυσίαν, ονομάζοντες ταύτην την θυσίαν Πρόθυμα.

Στίλη, προς το μεσημβρινοανατολικόν της Πραίσου απέχουσα απ' αυτήν τέσσαρα μίλια, κατοικουμένη και αυτή από τους Ετεοκρήτας, επωνομάσθη μετά ταύτα Πρίασσος.

Κρουσών, Γάζα, Τίλησσος, κώμαι μεγάλαι επί επιπέδου αλλά νοσηράς θέσεως έχουσαι τανύν τα αυτά ονόματα το πάλαι εσχημάτιζον ιδιαιτέραν ανεξάρτητον επικράτειαν, εις την Γάζην εγεννήθη ο Λυκούστης και ο πατήρ αυτού Μίνως ο πρώτος, όντες μέχρι της ζωής των κύτρινη εις την όψιν δια το νοσώδες του τόπου όπου εγεννήθησαν.

Δίκτη

Όρια. προς βορράν νότον και δυσμάς ωρίζετο από την Κνωσσίαν χώραν και προς ανατολάς από την Σιτείαν. ώστε ο τόπος είναι μεσόγειος.

Όρη. Η Δίκτη (τανύν λασίθι). όρος υψηλόν ιερόν του Διός διότι εγεννήθη ενταύθα, σχηματίζει διαφόρους κρημνώδεις κορυφάς, οίον του κριού όρος προς την νωτίαν πλευράν, ο Δίδελφις (κεφάλα τανύν) εις την δυτικήν άκραν της χώρας ιερόν του Απόλλωνος, προς το νοτιοανατολικόν του Διδελφίου κείται ο Θόρνυξ (Σέλανα) υψηλότατον και κρημνώδες όρος.

Ποταμοί. της Κνωσσίας χώρας οι ποταμοί πηγάζουν από την Δίκτην και χύνονται εις το βόρειον πέλαγος.

Σημ. Την Δίκτην ακατοίκοικον ούσαν κατώκησαν Φοίνικες και Σύροι. πληθυνθέ-

ντες δε υπέρ το μέτρον εξήρχοντο κατά καιρούς και κατώκουν εις τα πλησιώχωρα μέρη λαφυραγωγούντες και πολεμούντες τους γείτονάς των, ήλθον ποτέ καιρόν εις τοιαύτην δύναμιν. ώστε εκυρίευσαν σχεδόν όλην την νήσον αλλά τέλλος συμμαχήσαντες οι Γορτύνιοι, Κνώσσιοι, Κουρήται, και Κηδωνιάται εκτός των Σιτείων τους κατετρόπωσαν τέλος πάντων και τους κατηφάνισαν ολοτελώς περιορίσαντες τους εναπολειφθέντας εις την χώραν της Δίκτης, εσυμποσούντο οι κάτοικοί της εις περίπου 500.000.

Πόλεις. Η Δίκτη εις τους πρόποδας σειράς ορέων (τανύν λέγεται Ψυχρή). μητρόπολις των βαρβάρων λαών των κατοικούντων τας υπωρείας της Δίκτης.

Πάννονα, πόλις μεσόγειος της Δίκτης (τανύν Ποτάμοι) της οποίας τα πέριξ ήτο γεμάτα από οπωροφόρα δένδρα προ πάντων Μηλέας. μάλιστα από ταύτην την πόλιν ελάμβανον αρχήν μερικοί ποταμοί της Κνωσσίας χώρας.

Γορτυνία

Όρια. επεριορίζετο προς βοράν, από Κουρητίαν και Κνωσίαν χώραν. προς δυσμάς, από την Κουρητίαν· προς ανατολάς, από την Κνωσσίαν· και προς νότον από το λυβικόν πέλαγος.

Όρη. Η Αστερουσία επιβλέπον εις την λιβυκήν θάλασσαν, όρος υψηλόν και κονωειδές, του οποίου εις τους πρόποδας έκειτο ομώνυμος πόλις, το δε επίλοιπον μέρος της Γορτυνίας γης είναι επίπεδον, έχον τη μεγαλητέραν πεδιάδα της νήσου. (τανύν η πεδιάς αύτη ονομάζετο Μεσσαρέα).

Ποταμοί. Ο Ληθεύς ή ληθέος πηγάζον από τα όρη της Δίκτης και της Κάρμας διασχήζων δε όλην την πεδιάδα της Γροτυνίας και δεχόμενος μικρούς ρύακας εισβάλει εις το Λιβυκόν πέλαγος κατά το δυτικόν της χώρας, εκλήθη Ληθεύς διότι η Ερμιόνη, θυγάτηρ της Αφροδίτης, είχε απολησθώσει (ή κάλλιον φαρμακώσει) τον Κάδμον σύζηγόν της. ήτο ο μέγιστος ποταμός της νήσου.

Κόλποι. Ο Γορτυνιακός, μεταξύ Κουρητίας και Γορτυνίας ή εις βορειοδυτικά της χώρας είναι δε μεγάλος αλλ' ολίγον αβαθής, εις τούτον εκβάλει ο Ποταμός Ληθέος.

Ακρωτήρια. Εν μόνον έχει όπος νυν συμαντικόν τον Λέοντα (Μέταλλα τανύν), εις το μεσημβρινόν της χώρας.

Σημ. Οι Γορτύνιοι ήτο άνθρωποι το πάλαι πλουσιώτατοι. μεταχειριζόμενοι μόνοι χρυσά νομίσματα επί της νήσου, ήτο δε και ισχυροί εις τας ξηράς στρατεύματα μάλλιστα εις ιππικήν δύναμιν, ποτέ καιρόν εκυρίευσαν όλην την νήσον κατακρατήσαντες αυτήν μέχρι Ρωμαίων, αντεστάθη διά πολλήν καιρόν εις τα ρωμαϊκά στρατεύματα η πρωτεύουσα αυτής Γορτύνη, και μόνη από τας μεγάλας Ελληνικάς πόλεις κυριευθείσα δεν κατηδαφίσθη, εσώζετο μέχρι Βενετών η αξιόλογος αύτη πόλις την οποίαν ού-

τοι κατηδάφισαν ή ποιθανότερον κατηδαφίσθη υπό σεισμού, τα Γορτυνιακά πλοία ομού και τα της Λάππης ενίκησαν τον Ρωμαϊκόν στόλον εις το Λιβυκόν πέλαγος ναυαρχούμενον υπό Μάρκου Αντωνίου ο οποίος εφονεύθη εις την συμπλοκήν νικήσαντες οι Κρήτες τον ρωμαϊκόν στόλον εκρέμασαν εις τα ιστία και σχοινία όσους εύρον εις τα ρωμαϊκά πλοία. Οι κάτοικοι της χώρας ήτον ανέκαθεν Δωριείς.

Πόλεις. η Γορτύνη (Gortdyna) μία των επισημοτέρων και μεγαλητέρων πόλεων της νήσου, κειμένη επίτινος κλάδου του Ληθέου ποταμού και όχι καθώς τινες λέγουσι ότι έκειτο εις την βόρειον όχθην του ιδίως Ληθαίου ποταμού (τανύν ερίπειον επί των χωρ. Άγ. Δέκα, Μητρόπολις, και Αμπελούζος). είχε τριών ήμιση μιλ. περιφέρειαν, απέχουσα 28 μιλ. της πόλεως Κνωσσού, επί Ομήρου ήτο περιτειχισμένη (διά τούτο ο Όμηρος καλεί αυτήν Τειχόεσαν Γορτύνην) ο Ερατοσθένης λέγει ότι ήτο μεγαλητέρα της Κνωσσού, έχουσα 52 σταδίων περιφέρειαν. ο μεν Όμηρος την ονομάζει Λάρισσαν, και Κρημνίαν, ο δε Στράβων λέγει ότι Κρυμνία ονομάζετο μόνον η ακρόπολίς της. Ο Πλάτων λέγει ότι ήτον αποικία της Πελοποννησιακής Γορτύνης, άλλοι δε λέγουσιν ότι ο Ταύρος ο στρατηγός των στρατευμάτων του Αστερίου Βασιλεύς της Κρήτης έκτισεν αυτήν αλλά πιθανωτέρα φαίνεται η γνώμη του Διοδώρου ειπόντος ο υιός του Τεγεάτου εξ Λοκαδίας Γόρτυνος, έκτισεν αυτήν (Ι) Ο Στράβων λέγει ο την Ευρώπην αρπάσας Ταύρος από τα παράλια της Φοινίκης έκτισεν την πόλιν Γορτύνην επ' ονόματι της μητρός του Γορτύνης.

η πόλις αύτη ήτον η ισχυροτέρα της νήσου κατά την άσκησιν των στρατευμάτων οι κάτοικοι της πόλεως ταύτης κατεσκεύαζον τα καλήτερα τόξα και βέλη και ήτο τόσον γυμνασμένοι εις ταύτην την τέχνη, ώστε ονομάζοντο υπό των λοιπών Ελλήνων Τοξοφόροι. επειδή αύτη η πόλις έκειτο εις την μέσην εκτεταμένης και πλουσίας πεδιάδος, η οποία εποτίζετο από πολυαρίθμους Ρύακας παρήγεν πάμπολα σίτον, κριθήν, έτι δε και οίνον, έλαιον, βαμβάκια, και λινάρια και ως εκ τούτων των προϊόντων και της εμπορίας κατέστει μία των επιφαντειάτων πόλεων της Ελλάδος. είχε ναόν περίφημον του εκατομβαίου Διός. (Ι) Ονομάσθη εκατόμβης διότι ενταύθα ο Μενέλαος βασιλεύς της Σπάρτης παριπλανόμενος δια να εύρη την γυναίκα του την οποίαν του ήρπασε ο Πάρις ο υιός του Πριάμου βασιλεύς της Τρωάδος, τούτην εφανέρωσεν ενταύθα ο Ζευς ποίος την ήρπαξε. Όθεν ήρχοντο και εκ της Αφρικής και έθυον εις αυτόν τον Δία όταν ήθελον να εύρουν τι το οποίον έχασαν.

και ο ναός της Αρτέμιδος Δικτύνας. μεγαλοπρεπές οικοδόμημα είχεν η πόλις αύτη το τε ορφανοτροφείον εκτρέφον τους ορφανούς παίδας των υπηρετησάντων την πατρίδα περιελάμβανε δε το 1/10 της πόλεως το οικοδόμημα τούτο, περίφημον άνδρα εγέννησεν η πόλις αύτη τον Θαλήταν (ή Θάλητα) όστις ίκμασε 700 π.χ. τον οποίον

λέγεται ότι επροσκάλεσαν οι Σπαρτιάται δια να εξιλεώση τους παρωργισμένους θεούς διά της μουσικής του και των ασμάτων του προς απαλλαγήν της επισυμβάσης εν Σπάρτη νόσου. ήτο δε όχι μόνον ποιητής και μουσικός εκ των επιφανεστάτων του καιρού (διότι από αυτόν έμαθε ο Όμηρος την ποιητικήν του), αλλά και νομοθέτης άριστος διδάξας ως λέγεται και τον Λυκούργον τα περί νομοθεσίας. μετ' αυτόν ήτο ο Ηρακλείδης πρώτος ελληνικός γεωγράφος, και ο Μεσομήδης άριστος λυρικός ποιητής.

Βοίβος (τανύν Γέργερα). εις τερπνήν ορεινήν και χαρίεσσαν θέσιν, κειμένη προς άρκτον της Γορτύνης (επί των ανατολικών υπωρειών της Ίδης) υγιεστάτη και πλουσία υδάτων περιβολίων και οπωροφόρων δένδρων, καταστραφείσα εκ θεμελίων υπό του Μετέλλου. έξωθεν της πόλεως ευρίσκοντο δύω περίφημαι πηγαί ονομαζόμεναι η μεν μία λευκή πηγή η δε άλλη, πηγή μελανή, των οποίων το ύδωρ έπεινον αι χηράουσαι γυναίκες. το πάλαι εσχημάτιζεν ιδιαιτέραν ανεξάρτητον επικράτειαν, αλλά κυριευθείσα από τους Γορτυνίους διέμεινε υποτελούσα εις αυτούς μέχρι Ρωμαίων.

Κλάτος. φρούριον οχυρόν της χώρας, περιτειχισθέν από τους Κύκλωπας της Λυκίας κατεστράφη από τους Ρωμαίους (τανύν λέγεται Καστέλι). φαινόμενα εισέτι τα Κυκλώπεια τείχη του και πλήθος δεξαμενών.

Λασαία (τανύν καλοί λιμένες) περί της οποίας αναφέρει ο Απόστολος Παύλος (πραξ. 27).

Λεβήν. εμπόριον, ναυπυγίον, και επίνειον της μεγαλουπόλεως Γορτύνης απέχουσα από αυτήν 9 στάδια κείται επί της λιβυκής θαλάσσης. εις ταύτην την πόλιν ευρίσκετο περίφημος ναός του Ασκληπιού. όπου συναθροίζοντο από όλα τα μέρη τηςΚρήτης και της Λιβύας διά να αναλάβωσι την υγείαν των.

Μέταλλον ολίγον ανατολικώς του ακρωτηρίου Λέωντος, επίνειον δεύτερον της Γορτύνης (τανύν λέγεται Μάταλα). ενταύθα εσυγκρούσθησαν πολλάκις οι στόλοι, Ρωμαϊκός και Γορτυνιακός.

Φαιστός. πόλις διάσημος όλης της Κρήτης. κτισθείσα υπό του Μίνωος και ονομασθείσα κατ' αρχάς Μινώα μετά ταύτα δε Φαιστός από τον Φαιστόν υιόν του Ροπάλου, είχε επίνειον 20 στάδια μακράν αυτής προς την θάλασσαν. εγεννήθη εις ταύτην την πόλιν ο Περίφημος παρά τοις αρχαίοις Έλλησιν ως από του θεού εμπνευσμένος ο Επιμενίδης, όστις κατακρίνει τους συμπατριώτας του ως ψεύστας (βλέπε την Κνωσσίαν χώραν).

Βόριοι (τανύν Βόροι) εις νοσώδη αλλ' εύκαρπον τόπον (Ι) Εις ταύτην την πόλιν αναφέρεται ότι ήτο μικρός τις βασιλεύς πλουσιώτατος έχων υιόν ονομαζόμενον Γόρτυνον ο οποίος προχωρήσας με μίαν αποικίαν και χρήματα τα οποία έδωσεν εις αυτόν ο πατήρ του, εις τα ενδότερα της πεδιάδος ταύτης έκτισεν την πόλιν Γορτύνην.

Θάρρα (τανύν Αγ. Θωμάς), κειμένη επί της ανατολικής υπωρείας της Ίδης, επί θέσεως πετρώδους, με αέρα υγειέστατον και πηγάς καλλίστας και περιβόλια γέμοντα οπωροφόρων δένδρων. έξωθεν δε της πόλεως έκειτο (δηλ. προς την Ίδην) δάσος εκτεταμένον γέμον από κυπαρίσσους εκ των οποίων οι παλαιοί Γορτύνιοι κατεσκεύαζον υπερμεγέθης Κιβωτούς.

Ιδραμία, εξάκουστος πόλις της Γόρτυνίας χώρας, έχουσα ισχυράν ακρόπολιν της οποίας κήκλωθεν έκειτο η πόλις. καταστραφείσα από τους Ρωμαίους ανοικοδομίθη επί Βενετών ονομάσαντες αυτό (βελ. δεβέρ. δηλ. της ωραίας θέας) διότι κείται εις το μέσον της εκτεταμένης Γορτυνιακής πεδιάδος.

Αστερουσία, πόλις μεγάλη παρά την αριστεράν όχθην του ποταμού Ληθαίου και εις τους βόρειους πρόποδας του ομωνύμου όρους (τανύν ονομαζομένου Κόφινα), επίσημος πόλις της Γορτύνης αλλ' ολίγον τι νοσώδης (τανύν χωρ. Βαγιωνιά).

Λυσσός. Παρά τας εκβολάς του χειμάρου Αναποδιάρη η τελευταία πόλις της Γορτύνης κειμένη εις τα ανατολικά μέρη (τανύν χωράφια ονομαζόμενα Τζούτζουρα).

Συτεία

Όρια. επεριορίζετο προς βορράν, από το Αιγαίον πέλαγος και τα ανατολικά της Κνωσίας χώρας. προς νότον, από το Λιβυκόν προς ανατολάς, από το Καρπάθιον και προς δυσμάς από τα όρη της Δίκτης και την χώραν των Ετεοκρήτων, των υπαγομένων εις την Κνωσικήν χώραν.

Όρη. Η Αρβία, αρχίζον από τον κόλπον Μιραβήλης (ή Μακράκανθος), και προχωρών μέχρι του λιβυκού Πελάγους (τανύν λέγεται κοπροκεφάλα) επί της κορυφής αυτού υπήρχε ναός αρχαιότατος του Αρβίου Διός.

Το Ιερόν όρος, σειρά ορέων της Χερσονήσου Σιτείας, αρχίζον από το ακρωτήριον Σίδηρον και προχορούν μέχρι του Ερυθραίου (τανύν ονομαζομένου λαγκάδια), εξ ου σχηματίζονται εις τα δύο προειρημένα ακρωτήρια, εις το Ίτανον άκρον και η Σαλμώνη. ενταύθα υπήρχε πλούσιος ναός του Διός (τανύν λέγεται Μόδι).

Το Σαύρον προς το δυτικόν του Ιερού (τανύν λέγεται πέπονας) και ο Ορνός προς το ανατολικοβόρειον του Πέπωνα.

Ποταμοί. ο της αγ. Φωτινής μόνον είναι σημαντικός πηγάζων από το Ιερόν όρος και χυνόμενος εις το Λιβυκόν πέλαγος.

Κόλποι, ο της Σιτείας μεταξύ Κνωσίας χώρας και Σιτείας είναι δε μέγιστος και βαθύς.

Ακρωτήρια. Το Ερυθραίον (τανύν λαγκάδια) εις τα μεσημβρινοανατολικά της χώρας.

Το Ιτανόν προς το βορειοανατολικόν του προειρημένου, η Σαλμώνη προς το βόρει-

ον του Ιτανού, το Σίδηρον το πλέον εξώτατον άκρον της νήσου κείμενον προς το βόρειον της Σαλμώνης, από τα τέσσερα προειρημένα ακρωτήρια σχηματίζονται από το Ιερόν όρος.

Σημ. Οι κάτοικοι της Σιτείας είχον αριστοκρατικόν πολίτευμα ήτο οι πλέον αμαθέστεροι Κρήτες μ' όλον ότι απ' αυτού ήρχισεν ο πολιτισμός διαδωθείς αυτού από Φοίνικας αποίκους. εις τας στρατιωτικάς δυνάμεις ήτον όλως διόλου αδύνατοι το ναυτικόν των ήτο ολίγον τι αξιόλογον, ιππικήν δύναμιν είχε ολίγην αλλ' ευκλειδήν, ζώα δηλ. Πρόβατα, Αίγας, Ίππους, και ημιόνους είχε πλήθος.

Πόλεις. η Ιεράπυτνα, επί την παραλίαν της Λιβυκής θαλάσσης πρωτεύουσα της χώρας Σιτείας, μία των επισημοτάτων πόλεων της νήσου ονομαζομένη κατ' αρχάς Κύρβα, Κάμιρος, και τελευταίον Ιεράπυτνα (Ι) Ιεράπυτνα, πόλις Κρήτης, η πρότερον Κύρβα, είτα Πύντα, είτα Κάμιρος ειτ' ούτως Ιεράπυτνα.

Οι Κουρήται Διός τροφείς λέγονται Κορύβαντοι δε τούτων εταίρον, Ιεραπύτνης όντα κτίστην, παρασχείν πρόφασιν τοις Πραισίοις. Στράβων βιβ. Χ. (2) Πύτνα κατήφορος εκ της Δίκτης ή από το σπήλαιον το οποίον εγεννήθη ο Ζευς μέχρι της πόλεως ταύτης όθεν και ονομάσθη ιερά.

εκ του ιερά και πύτνα (2) δηλ. κατήφορος. Ο Στράβων υποθέτει κάποιον Κορύβαντα, σύντροφον των Κουρητών, θεμελιωτήν ταύτης της πόλεως. Ευρίσκονται έτι παλαιά νομίσματα κατασκευασμένα εξ αργύρου από τους κατοίκους αυτής.

Σιτεία. πόλις παραθαλάσσιος και αλίμενος, και η βορειοτάτη πόλις της νήσου λαβούσα το όνομα εξ αιτίας ότι εσπάρη πρώτον εις αυτήν σίτος από τους Κουρήτας· εβασίλευσεν εις αυτήν κατ' αρχάς ο Κρης εξ ου ονομάσθη και η νήσος.

Μινώα κτισθείσα υπό του Αου Μίνωος κειμένη προς τους ανατολικοβορείους πρόποδας του όρους Αρβίου (κοπροκεφάλας) παραλίαν παραθαλασσίαν (δυτικώτερον ολίγον της νυν κώμης Καβούτζη).

Ετέα. επίσημος πόλις της Σιτείας, κειμένη εντός ορέων, και ποτιζομένη από πολυαρίθμους ρύακας, έκειτο δε μεταξύ των ορέων, Ιερού και Ορνού.

Ερυθραία, επί του ομωνύμου ακρωτηρίου, ούσα αποικία των Φοινίκων.

Ίτανος, πόλις επισημοτάτη με λιμένα ευρύχωρον, επί του ομωνύμου ακρωτηρίου εις το ανατολικώτατον της χώρας, προς τα παράλια της Κρήτης κείνται διάφοροι μικραί νήσοι, καθώς εις το Λυβικόν πέλαγος η νήσος Κλαύδη (τανύν γαύδος) και η *Αντικλαύδη* (Γαυδόπουλον) το πάλαι ούσαι περίφημοι διά πληθυσμόν. μετά ταύτα είναι αι νήσοι των καλών λιμένων, μετά ταύτα τα Γαδηρονήσια καταντικρύ της Ιεραπύτνης, και έτι ανατολικώτερον τα Κουφονήσια, προς το ανατολικοβόρειον παράλιον καταντικρύ της Σιτείας κείνται αι νήσοι Διονησιάδες, δυτικώτερον κατάντικρυ του Ηρακλεί-

ου κείται η νήσος Δία, έχουσα προς το νότιον παράλιον τρεις ευρυχώρους ωραίους λιμένας. το πάλαι εχρημάτισε υπεράσπισις της πόλεως Ηρακλείου από το μέρος της θαλάσσης, εις τον κόλπον της Κυδωνίας, κατάντικρυ της πόλεως Κυδωνίας κείται η μικρά νήσος αγ. θεόδωρος, έχουσα το πάλαι φρούριον οχυρόν επί της κορυφής της. υπερασπίζουσα και αυτήν την Κυδωνίαν διά θαλάσσης, προς το δυτικόν παράλιον κείται η νήσος Ελαφόνησος, και Καραμβούσα, έχουσα η τελευταία φρούριον οχυρόν.

Γ. Π. ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΦΙΛΟΙ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Το πράγμα φαίνεται ίσως περίεργο, αλλά είναι γεγονός ότι γνωρίζομε σήμερα, σχεδόν ένα προς ένα, τους Έλληνες εκείνους που, πριν από 100-150 χρόνια ή και περισσότερο, αγόρασαν κάποιο ή κάποια βιβλία! Τη δυνατότητα αυτή μας τη δίνουν βεβαίως οι γνωστοί κατάλογοι των συνδρομητών (=προαγοραστών), που τους βλέπομε συχνά ενσωματωμένους στο τέλος των παλιών βιβλίων.

Το σύστημα της έκδοσης και διακίνησης βιβλίων που στηριζόταν στην προεγγραφή των λεγόμενων συνδρομητών, στην αναζήτηση δηλαδή προαγοραστών[1], άρχισε να εφαρμόζεται κάπου στα μέσα του 18ου αιώνα, για να γίνει περίπου καθεστώς στη διάρκεια του 19ου. Δεν ξέρω αν πρόκειται για εφεύρημα ελληνικό. Το βέβαιο είναι πως τότε, σε εποχές δύσκολες, η έκδοση και η διακίνηση των βιβλίων με τον τρόπο αυτό βοήθησε και συγγραφείς και επιχειρηματίες και φιλαναγνώστες, ενώ, σε τελευταία ανάλυση, συνετέλεσε και στο φωτισμό του Γένους. Το τελευταίο αυτό το τόνιζαν άλλωστε και οι εκδότες στα κείμενα των αγγελιών τους. Και μπορεί οι εκδότες να στόχευαν στην ανθρώπινη ματαιοδοξία των... φιλομούσων συνδρομητών τους[2], όμως δεν ήταν και λίγοι οι συνδρομητές που εγγράφονταν συνειδητά για ένα ή περισσότερα αντίτυπα με την αίσθηση ότι βοηθούν πράγματι το μεγάλο σκοπό.

Σήμερα μπορούμε να επισημάνομε ένα ακόμα θετικό στοιχείο στο σύστημα: Οι κα-

---

1 Οι εφαρμοστές του συστήματος –εκδότες και συγγραφείς– ακολουθούσαν συνήθως την εξής περίπου μέθοδο: Τύπωναν σε μονόφυλλο μια Αγγελία σχετική με την επικείμενη έκδοση και φρόντιζαν να βρουν αντιπροσώπους σε διάφορες πόλεις. Οι αντιπρόσωποι αυτοί, άτομα κατά το δυνατόν γνωστά και φερέγγυα, αναλάμβαναν να προωθήσουν την Αγγελία στους πιθανούς αγοραστές τής πόλης τους και να συγκεντρώσουν τις θετικές απαντήσεις (ονόματα και χρήματα). Φαίνεται πως οι καθυστερήσεις ήταν κανόνας, αν κρίνει κανείς από τις αιτήσεις συγγνώμης των εκδοτών για τα ονόματα των συνδρομητών που απουσιάζουν από τους καταλόγους.

2 Η διατύπωση είναι σχεδόν στερεότυπη, ενώ δε λείπουν και οι εξεζητημένοι χαρακτηρισμοί, που, κι αυτοί τελικά, αποδείχτηκαν χρήσιμοι. Όταν π.χ. στον ίδιο κατάλογο άλλοι ιερείς χαρακτηρίζονται λογιώτατοι και άλλοι ευσεβείς, οι χαρακτηρισμοί αποκτούν την αξία πληροφορίας.

τάλογοι των συνδρομητών έχουν αποδειχτεί χρησιμότατοι στην έρευνα. Δεν είναι λίγες οι άμεσες πληροφορίες που μπορεί να μας δώσουν για πρόσωπα γνωστά στη βιβλιογραφία, ενώ ακόμα περισσότερα περιμένομε από την ηλεκτρονική ανάλυση των στατιστικών δεδομένων και των άλλων στοιχείων που περιέχονται σ' αυτούς[3].

Ο παρουσιαζόμενος εδώ πίνακας με χανιώτες συνδρομητές έχει καταρτιστεί από τον γράφοντα εδώ και καιρό, μαζί με αντίστοιχους πίνακες που αναφέρονται σε άλλες πόλεις της Κρήτης[4]. Και δεν είναι λίγες οι φορές που οι πίνακες αυτοί αποδείχτηκαν χρήσιμοι. Οι καταστροφές αρχείων που προκλήθηκαν από τις γνωστές περιπέτειες που πέρασε το νησί μας κατά το 19ο αιώνα μάς υποχρεώνουν σήμερα ν' αναζητούμε τις ιστορικές μικροπληροφορίες παντού. Η κατά πόλη δημοσίευση τέτοιων πινάκων αποκτά, νομίζω, και ενδιαφέρον που δεν περιορίζεται στον κύκλο των ερευνητών. Στην προκειμένη περίπτωση π.χ. έχω την ελπίδα ότι, εκτός από τους ερευνητές, θα βρουν ενδιαφέροντα στοιχεία και μερικοί σημερινοί κάτοικοι της πόλης των Χανίων, ανακαλύπτοντας ενδεχομένως τις φιλαναγνωστικές προτιμήσεις κάποιων προγόνων τους.

Πολλά είναι τα σχόλια –γενικά και ειδικά– που θα μπορούσε να κάμει κανείς πάνω στο δημοσιευόμενο πίνακα: Το μικρό ποσοστό, για παράδειγμα, των... «φιλομούσων κυριών» της πόλης, η συχνότητα της επανάληψης ορισμένων ονομάτων κ.λπ. είναι ίσως θέματα άξια σχολιασμού, αλλά δεν είναι του παρόντος. Ούτε και προσπάθεια ταύτισης των αναφερομένων θα επιχειρηθεί εδώ. Ο πίνακας συγκροτήθηκε άλλωστε... εκ των ενόντων (όπως θα εξηγήσω πιο κάτω), και πολύ απέχουν από την ολοκλήρωση και ο πίνακας και το θέμα. Μπορεί, παρ' όλα αυτά, να πει κανείς ότι περιλαμβάνονται στον πίνακά μας οι περισσότεροι χανιώτες εκείνης της εποχής που είχαν ενδιαφέρον για τα βιβλία και διέθεταν κάποια μόρφωση.

Μερικοί απ' αυτούς είναι πασίγνωστοι, ενώ άλλοι κάποιο ίχνος άφησαν στη βιβλιογραφία. Ανάμεσα στα ονόματα υπάρχει όμως και αυτό του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το πράγμα βεβαίως δε θα ήταν περίεργο –μια και είναι γνωστή η αγάπη του μεγάλου πολιτικού για τα βιβλία–, αν δεν υπήρχε η εξής ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: Όταν ο μετέπειτα εθνικός ηγέτης γράφτηκε συνδρομητής για ένα βιβλίο, δεν πρέπει να ήταν ού-

3 Τη σχετική προσπάθεια ξέρω ότι έχει αναλάβει από χρόνια ο Φίλιππος Ηλιού, αλλ' αγνοώ σε ποιο στάδιο βρίσκεται ή αν έχει ολοκληρωθεί η προσπάθεια (Φ. Ηλιού, Βιβλία με συνδρομητές... *Ερανιστής* 3 (1977), 101 κ.ε.). Ο ίδιος πάντως ομολογεί εμμέσως (ό.π.) ότι δ' απαιτηθεί η συμβολή πολλών για την ολοκλήρωσή της.

4 Έχει ήδη δημοσιευθεί κατάλογος με Ρεθεμνιώτες συνδρομητές βιβλίων 1840-1889: *Αναζητήσεις* 3-4 (1996), 107 κ.ε.

τε δέκα χρονών! Δεν ξέρω τι μπορεί να σημαίνει αυτή η πρωτοβουλία του μικρού μαθητή. Το βιβλίο ήταν βεβαίως σχολικό, αλλά και πολύτιμο τότε. Πρόκειται για μια σπανιότατη σήμερα έκδοση, ανύπαρκτη στις βιβλιοθήκες μας, με τίτλο «*Στοιχειώδης Γεωγραφία της Κρήτης υπό Ευαγγέλου Γ. Φουρναράκη*»[5], τυπωμένη στην Ερμούπολη το 1875. Αυτό σημαίνει ότι η προεγγραφή πρέπει να έγινε πολύ νωρίτερα. Απ' ό,τι έχω υπόψη μου, είναι η πρώτη φορά που σ' ένα βιβλίο αναγράφεται φαρδιά πλατιά το όνομα *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*.

Αναφέρθηκε ήδη ότι ο δημοσιευόμενος πίνακας με χανιώτες συνδρομητές βιβλίων του 19ου αιώνα δεν είναι πλήρης. Καταρτίστηκε κυρίως από βιβλία με συνδρομητές που έτυχε να υπάρχουν στη συλλογή μου, ενώ περάστηκαν σ' αυτόν μόνο τα ονόματα εκείνα που βρέθηκαν κάτω από την ένδειξη «*Οι εν Χανίοις Φιλόμουσοι Συνδρομηταί*», κατά τη συνήθη διατύπωση[6]. Αυτό σημαίνει ότι περιλαμβάνονται και προσωρινοί κάτοικοι της πόλης[7]. Αντίθετα, δεν υπάρχουν στον πίνακά μας οι χανιώτες συνδρομητές που εντοπίστηκαν σε καταλόγους που αναφέρονται σε άλλες πόλεις, επειδή έτυχε να βρεθούν π.χ. στη Σύρο, στην Αθήνα, ή στη Σμύρνη. Αυτό αποφεύχθηκε ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που δίπλα στο όνομα υπήρχε η ένδειξη «εκ Χανίων». Και δεν είναι λίγα τα ονόματα γνωστών κρητικών που εντοπίζονται σε καταστάσεις αναφερόμενες σε συνδρομητές αυτών των πόλεων[8]. Άλλωστε, μια από τις χρησιμότητες των καταλόγων είναι και η βοήθεια που μας προσφέρουν σήμερα στην προσπάθειά μας να παρακολουθήσομε μετοικήσεις γνωστών ιστορικών προσώπων. Στην προκειμένη περίπτωση π.χ. ο συγκεκριμένος πίνακας με βοήθησε να προσδιορίσω τις χρονολογίες που αφορούν στις μετακινήσεις του Νικολάου Χ' Ιω. Δαμβέργη (1798-1867), ενός αν-

5 Γ. Π. Εκκεκάκης, *Τα Κρητικά Βιβλία - Ένα πρώτο σχεδίασμα Κρητικής Βιβλιογραφίας (τ. Β' 1864-1913)*, Ρέθυμνο 1990, λήμμα 177. Όσο για τον Ευ. Φουρναράκη, ξέρω μόνο πως ήταν δραστήριος δάσκαλος στην επαρχία Πεδιάδας το 1860, οπότε και αλληλογραφούσε με τον Εμμαν. Βυβιλάκη, ο οποίος και έχει μέρος εκείνης της αλληλογραφίας. Βλ. Εμμαν. Βυβιλάκη, *Έκθεσις της περί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής...* Εν Αθήναις 1879, 36 κ.ε.

6 Στους καταλόγους, σχεδόν πάντα, τα ονόματα των συνδρομητών αναγράφονταν κατά πόλη, κάτω από τη σχετική ένδειξη.

7 Διαβάζομε π.χ. το εξελληνισμένο όνομα *Βιλιότης Αλφρέδος* που, βεβαίως, ανήκει στον γνωστό και αμφιλεγόμενο πρόξενο της Αγγλίας Alfred Bilotti, κατά την περίοδο που το κρητικό ζήτημα περνούσε την τελευταία φάση του.

8 Για τους εκτός Κρήτης κρητικούς συνδρομητές βιβλίων έχει αναλάβει έρευνα ο Στέργιος Μανουράς. Βλ. π.χ. Στέργιος Μανουράς, «Ρεθεμνιώτες βιβλιόφιλοι κατά το 1858-1859», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 37 (1984), 86.

θρώπου που μοίρασε τη μυθιστορηματική ζωή του ανάμεσα στο Ρέθυμνο, στα Χανιά, στην Αθήνα, στη Σύρο κ.α.

Τελειώνοντας το σύντομο αυτό εισαγωγικό σημείωμα, απομένει να παραθέσω τα βιβλία απ' όπου αντλήθηκαν τα ονόματα του πίνακα. Δίπλα στα ονόματα –που εδώ έχουν τεθεί σε αλφαβητική τάξη, με βάση το επίθετο– αναγράφονται οι χρονολογίες έκδοσης των βιβλίων, στα οποία υπήρξαν συνδρομητές. Τα βιβλία είναι 20, εκτείνονται στην περίοδο 1838-1896 και έχουν διαφορετικές χρονολογίες έκδοσης (εκτός από δύο περιπτώσεις), πράγμα που δε δυσκολεύει τον χρήστη στον εντοπισμό του βιβλίου. Τα βιβλία παρατίθενται αμέσως με χρονολογική τάξη και με προτασσόμενη τη χρονολογία της έκδοσής τους:

1838. Χαρακτήρες του Θεοφράστου... Εν Πειραιεί.

1841. Πίναξ Χρονολογικός περιέχων εν περιλήψει τα πλέον άξια λόγου και μνήμης συμβάντα... ερανισθείς εκ διαφόρων... και εκδοθείς υπό Ι. Δ. Σταματάκη. Εν Αθήναις.

1842. Κρητικά συνταχθέντα και εκδοθέντα υπό Μ. Χουρμούζη Βυζαντίου, Εν Αθήναις.

1846. Ιστορία της Κρήτης μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού... υπό Μ. Βερνάρδου του Κρητός, Εν Αθήναις.

1847. Της Κατά Χριστόν Ηθικής Πραγματεία, φιλοπονηθείσα... υπό Μισαήλ Αποστολίδου, ... Αθήνησι.

1850. Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος συγγραφείσα μεν υπό... Θωμά Κείτλη... μεταφρασθείσα δε και εκδοθείσα υπό Σπυρ. Αντωνιάδου, Εν Αθήναις.

1859. Απομνημονεύματα του περί Αυτονομίας των Ελλήνων πολέμου των Κρητών... υπό Κ. Κριτοβουλίδου, Εν Αθήναις.

1864. Λόγοι του περιδόξου Φιλαρέτου... εκ της Γαλλικής μεταφράσεως υπό Ιωάννου Εμ. Χατζιδάκη, Αθήνησι.

1875. Στοιχειώδης Γεωγραφία της Κρήτης υπό Ευαγγέλου Γ. Φουρναράκη... Ερμούπολις 1875.

1877. Αντωνίου Ιω. Αντωνιάδου... Παυσανίας ο Λακεδαιμόνιος και Η Κατάρα της Μάννας. Τραγωδίαι... Εν Αθήναις.

1878. Αντωνίου Ιω. Αντωνιάδου... Η Μάννα του Γενιτσάρου. Εν Αθήναις.

1879. Αντωνίου Ιω. Αντωνιάδου... Πετρώνιος Μάξιμος, Τραγωδία... Εν Αθήναις.

1880. Αληθής φιλία και αγνός έρως... [μεταφρ.] υπό Στεφάνου Ψαρουδάκη, Εν Αθήναις.

1881. Αντωνίου Ιω. Αντωνιάδου... Ο Εθελοντής της Κρήτης... Εν Αθήναις.

1881. Ευτέρπη, ποίημα Ιωάννου Α. Γιαννικάκη εξ Ιεραπέτρου της Κρήτης... Εν Ηρακλείω.
1882. Αντωνίου Ιω. Αντωνιάδου... Πανθεία η Σουσίς... Εν Αθήναις.
1882. Ο Μαύρος Κυνηγός... μυθιστορία... εκδίδοται υπό Χ. Παπαδάκη - Ν. Μπενάκη, Εν Αθήναις.
1887. Άτλας της μεγαλονήσου Κρήτης, συνταχθείς υπό του εκ Μόσχας φιλέλληνος Ιω. Πετρώφ, Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου.
1889. Συλλογή Ηρωικών Κρητικών Ασμάτων... εκδίδοται υπό Παύλου Ι. Φαφουτάκη... Εν Αθήναις.
1896. Alexis Bouvier, Αύγουστος Μανέτ, κοινωνικόν μυθιστόρημα κατά μετάφρασιν Γ. Ν. Μιτσοτάκη και Δ. Σ. Ξανθουδάκη, Εν Αθήναις.

Ο ΠΙΝΑΚΑΣ

Αγγελίδης Αγγελος Ι. 1882, 1896
Αγγελίδης Βασίλειος 1864
Αγγελίδης Δημ. 1880, 1887
Αγγελίδης Εμμαν. 1875, 1877
Αγγελίδης Ν. 1896
Αγγελίδου Αγγελής Ιω. 1864
Αγγελίδου Αγγελος (άλλος) 1864, 1875, 1877
Αδάμης Ι. Α. 1896
Αθανασόπουλος Αθαν. 1896
Αθητάκης Γεώργ. 1881
Αλβέρτου Λεών Π. 1896
Αλεξανδράκης Γ. 1896
Αλεξανδράκης Ν.Ι. 1896
Αλεξανδράκης Σ. 1896
Αλεξίου Αγλαΐα Θ. 1896
Αλεξίου Ε. 1896
Αλεξίου Ευάγγ. Θ. 1850, 1877, 1881
Αλεξίου Θεόδ. Ευ. 1864
Αλφιεράκης Γ. 1842
Ανανίας, ιερομ. Αγ. Τριάδος, 1850
Αναστασάκης Εμμαν., Γραμματεύς Χριστιαν. Δημογεροντίας, 1882
Αναστασάκης Νικ. Εμμ. 1880, 1896
Αναστασάκης Νικ. Ιω. 1880
Αναστασιάδης Αν. 1896
Αναστασιάδης Ευάγγ. 1864
Αναστασιάδης Στυλ. 1881
Ανάφ Λεών 1896
Ανδρεάκης Ασ. 1880
Ανδρονικάκης Ι. 1896
Ανδρουλάκη Ειρήνη 1875
Ανδρουλάκης Γ. Μ. 1896
Ανδρουλάκης Ε.Α. 1875
Ανδρουλάκης Τ. 1896
Ανδρουλιδάκης Α.Ε. 1881
Ανδρουλιδάκης Ιω. 1864, 1887
Άνθιμος, ιερομόν. Αγ. Τριάδος, 1847, 1864
Άνθιμος, ιερομόν. Ζωοδ. Πηγής, 1864
Αντωνακάκης Αναστ. 1864
Αντωνακάκης Ανδρ. Α. 1882
Αντωνακάκης Γεώργ. Μ. 1878, 1879
Αντωνακάκης Ελ. 1896

Αντωνακάκης Θεόδ. 1875, 1877
Αντωνακάκης Μ.Θ. 1896
Αντωνιάδης Αντώνιος, Γεν. Δ/ντής των σχολείων και καθηγητής, 1864
Αντώνιος ιερεύς 1859
Αξελός Ιω. 1881, 1887, 1896
Αρετάκης Γεωργ. 1864
Αρχοντάκης Ανδρ. 1878
Αρχοντάκης Μιχ. 1880

Βαγιονάκης & Παυλάκης 1896
Βαζάτος Γάσπαρης Ν. 1838
Βαμβακάς Ι. 1896
Βαρδάκης Σπυρ. 1896
Βαρουδάκης Αριστείδης 1878, 1881
Βαρούχας Κων. 1887
Βαρούχας Νικόλαος 1875, 1887
Βασσάλος Γεώργ. 1842
Βενετάκης Μ. 1896
Βενιζέλος Ελευθέριος Κ. 1875
Βενιζέλος Κυριάκος 1841, 1842, 1864
Βενάκης Γεώργιος 1875
Βενιεράκης Ι. Π. 1896
Βερναδάκης Π. 1896
Βιλιόττης Αλφρέδος [Bilotti] 1896
Βιστάκης Αντ. 1864
Βλαντής Α. 1896
Βλεσίδης Γ.Κ. 1896
Βλουμ Πασχάλης Αθαν. 1896
Βλουμ Πασχάλης Κ. 1896
Βλουμ Α.Γ. 1882
Βλουμ Δημ. 1864
Βογιατζάκης Ι. (Αγ. Τριάς) 1896
Βογιατζόγλους Ιω. 1838, 1842
Βολανάκης Δημ. 1887
Βολανάκης Ν.Ι. 1864
Βολάνης Αντώνιος Ν. 1887
Βολιδάκης Μανούσος 1864
Βολίστης Κων/νος Π.Δ. 1881
Βότσης 1887
Βουγάς Λ. 1896
Βουλγαρίδης Κων. 1887
Βουρλιώτης Δημ. Ν. 1887
Bleindly Guttiepe 1842

Γαβριήλ, ιερομόν. Γωνιάς, 1864
Γαρεδάκη Αικατ. 1896
Γαρεδάκης Γ.Ν. 1896
Γαρεδάκης Ε. Μ. 1896
Γάσπαρης Μπαζαίος Κ. 1842
Γερανιώτης Α. 1896
Γερμενάκης Ιω. 1864
Γεράσιμος, αρχιμανδρ. Ζωοδ. Πηγής, 1875
Γεράσιος, επίσκ. Κισ. και Σελ., 1864
Γεράσιμος ιερομόν. 1847, 1850
Γεράσιμος, ιερομόν. Αγ. Τριάδος, 1850
Γεράσιμος , προηγούμ. Ζωοδ. Πηγής, 1864
Γερμενάκης Ιω. 1864
Γεωργιάδης Αναγνώστης 1864
Γεωργιάδης Ι.Κ. 1896
Γεωργιάδης Νικ. 1838
Γεωργιλάς Α. 1850
Γεωργιλάς Σ. 1896
Γεώργιος ιερεύς Οικονόμος 1864
Γεωργίου Ασπασία, διδασκάλισσα, 1847, 1864
Γιαμαλάκης Νικ. Γ. 1842
Γιαννακάκη Κλεάνθη 1882
Γιαννακάκης Γεώργ. Α. 1887
Γιαννακάκης Μιχ. 1887

Γιανναράκης Ιω. Ν. 1887
Γιάνναρης Αντ. 1887
Γιανουδάκης Ι. (Μουρνέ) 1896
Γιαρενάκης Ιω. 164
Γκαγιογιάκης Εμμαν. 1880
Γρηγόριος, ιερομόν. Ζωοδ. Πηγής, 1850, 1864
Γρηγόριος, καθηγ. Αγ. Τριάδος, 1864

Δαλιμέδιγος Ισραήλ Α. 1882
Δαμασκηνός, διάκος του Κισ. & Σελ., 1864
Δαμασκηνός, Ηγούμ. Αγ. Τριάδος, 1850
Δαμβέργης Ν. 1850
Δαπόντες Ι., διδάσκαλος, 1864
Δαρατσιανάκης Γ. Ε. 1896
Δαρατσιανάκης Δημ. 1896
Δαρμάρος Α. 1896
Δαρμάρος Ε. 1896
Δαρμάρος Ν.Γ. 1850
Δαρουλάκης Χαράλ. 1841
Δεϊλάκης Νικ. 1880
Δημητριάδης Δ. 1896
Δημητρίου Ν. 1850
Διονύσιος ιερομόν. 1864
Δουκάκης Ι. 1896
Δρακάκης Α. 1896
Δρανδάκη Ελένη 1896
Δρανδάκης Γεώργιος 1864

Ελευθεριάδης Α. 1896
Ελευθερίου Α.Δ. 1859
Ελευθερίου Ν. 1896

Ζανουδάκης Στυλ. 1887
Ζαχαρίας, ιεροδιάκ. Αγ. Τριάδος, 1850
Ζερβάκης Ιωάννης, ιατρός, 1850
Ζηρώ Κ. 1896
Ζινευράκης Γ.Μ. 1896
Ζολινδάκης Η. 1896
Ζυγομαλάς Γεώργ. 1881, 1887
Ζυγομαλάς Επαμειν. 1882
Ζυμπουλάκης Γ. 1896

Ηπειρώτης Χρήστος Δ. 1881
Ησυχάκης Α. 1859
Ησυχάκης Ι.Α. 1881
Ησυχάκης Μίνως Α. 1880, 1887

Θεοδωρίδης Εμμαν. Μ. 1864
Θεοδωρίδης Ιω. 1864
Θεοδωρίδης Ν. 1850

Ιατρού Ανδρέας Π. 1841
Ιατρουδάκης Παύλος 1881
Ιερόθεος, ιερομόν. Ζωοδ. Πηγής, 1846
" προηγ. " " 1875
Ιερωνυμάκης Ι. 1896
Ιωακείμ, ιερομόν., 1864
" " Αγ. Τριάδος 1850
Ιωαννίδης Μ. 1896
Ιωσήφ, ηγούμ. Γουβερνέτου, 1847

Καζιράκης Μιχ., δημοδιδ. Μεσκλών, 1875
Καλαμαρίδης Ε. 1882
Καλαθάκης Εμμαν. 1842
Καλαϊσάκης Γεώργ. Ι. 1887, 1896
Καλαϊσάκης Γ. Π., ιατρός, 1882
Καλαμαρίδης Ε. 1896

Καλλιγέρης Εμμαν. Μ. 1896
Καλλιόπιος, Προηγ. Αγ. Τριάδος, 1850
Καλλιόπιος, Καθηγ. Ι. Μ. Γωνιάς, 1864
Κάλλιστος, Επίσκ. Κυδωνίας και Κισάμου, 1847, 1850
Κάλλιστος Π., ιεροδιάκ., 1864, 1877
Καλογεράκης Εμμαν. 1878
Καλούτσης Βαλέριος 1881, 1887, 1896
Καλούτσης Γ.Β. 1896
Κανάκης Χ. 1896
Καπιδάκης Σαράντος 1877
Καραβανάκης Ιω. 1881
Καραβίας Νικ. 1864
Καραγιαννοπούλου Αθ. Δ. 1864
Καραγιώργης Νικ. 1881
Καρδαμάκης Ιάκωβος 1887, 1896
Καρδατάκης Νικ., ιερεύς, 1864
Καραλάκης Ι.Μ. 1896
Καρδαμάκης Α. 1896
Καρεβινάκης Ιωάννης 1878
Καριανάκης Γρηγόριος 1882
Καρπουζάκης Δημ. 1881
Καρυδάκης Γ.Δ. 1896
Καρυδάκη Στυλιανή 1882
Κασιμάτης Ιερώνυμος 1842
Κασιμάτης Ιωάννης 1838
Κασιμάτης Μιχ. 1841, 1850
Κασιμάτης Παναγ., ιερεύς, 1864
Καστρινάκη Μαρία Ν. 1896
Καστρινάκης Εμμαν. 1896
Καστρισιάνος Ι. 1896
Κατζουράκης Κ.Π. 1896
Κατζουράκης Σ.Π. 1896
Κεραμιαρίδης Γ. Μ. 1896
Κιαγιαδάκης Σπυρ. 1878, 1881
Κιαγιαδάκης Χρ. 1896
Κιουρτζάκη Ελένη Χ. 1896
Κιουρτσάκης Γεώργ. 1882
Κιουρτσιδάκης Π.Κ. 1896
Κισέν Μιχαήλ 1882
Κνιθάκης Ιωάννης Α. 1878
Κνιθάκης Μιχ. 1864
Κνιθάκης Σ.Μ. 1896
Κνιθάκης Στυλ. Α. 1878, 1880
Κογχυλάκης Γ.Μ. 1896
Κοέν Αρθούρος 1896
Κοέν Ε. 1896
Κοέν Λεών 1896
Κοέν Ματθίας 1896
Κοέν Μωυσής 1896
Κοκολάκη Ελένη 1896
Κοκολάκης Α.Ι. 1896
Κονδυλάκης Πέτρος 1887
Κονδυλάκης Χρήστος 1864, 1881
Κονταδάκη Αθηνά 1896
Κονταδάκης Εμμαν. 1882
Κονταδάκης Ιω. Γ. 1877
Κοντάκη Αναστασία Α. 1896
Κοντάκης Γεώργ. Ε. 1878, 1887
Κονταξάκη Ελισάβετ Β[ασιλείου] 1846
Κονταξάκης Γεώργιος 1838, 1841
Κονταξάκης Ν.Β. 1846
Κοντολέων Ιω. 1887
Κοπάσης Ανδρ. 1887
Κουβαριτάκης Ν. 1896
Κουβαρτάκης Γεώργ. Ι. 1864
Κουδάκης Γ. 1875
Κουλάκης Ξ. 1896
Κουνδουράκης Μανούσος Ρούσου 1887

Κουνδουράκης Ρούσος 1881
Κουντάκης Α. Ι. 1875, 1896
Κουριεράκης Γ.Ν. 1896
Κουρμουλάκης Ιω. Κ. 1882
Κουτρουμπάς Ι. 1896
Κουτσουδάκη Ερασμία Ι. 1896
Κουτσουδάκης Γεώργιος
Κουφάκης Ιωάννης Δ. 1877
Κουφάκης Ιω. Θ. 1896
Κουφάκης Κ. 1896
Κουφάκης Νικ. Θ. 1878, 1879, 1881
Κουφάκης Σ. 1880
Κριάρης Αριστείδης 1887, 1896
Κρομυδάκης Δημήτριος Ι. 1882
Κυδωνάκη Χαρίκλεια Μ. 1896
Κυδωνάκης Δ. Ν., αλληλοδιδάσκ., 1864, 1875
Κυδωνάκης Λ. 1896
Κυδωνάκης Ν. 1864
Κωνσταντόπουλος Κ. 1896

Λανδράκης Ιω. Ν., ελληνοδιδ., 1875, 1882
Λεμπιδάκης Στυλ. Β. 1887
Λεοντσίνης Ν. 1896
Λευκόχειρ Αβραάμ 1887, 1896
Λιώκη Μαρία Ε. 1896
Λιώκης Φ.Ε. 1896
Λοράνδος Εμμαν. 1896
Λουκάκης Γεώργ. Χ. 1880, 1882, 1896
Λουκογιννάκης Α. 1896
Λουκογιννάκης Εμμαν. Μ. 1875
Λουλουδάκης Αλής 1896
Λούπης Ν.Ι. 1896
Λυγγούνης Φ. 1896
Λυκούδης Π., ιατρός, 1850

Μαγκούζος Β.Μ. 1896
Μαγκούζος Π.Μ. 1896
Μαλανδράκης Ν. 1896
Μαλανδράκης Π.Ρ. 1896
Μαλατάκη Ευαγγελίτζα 1896
Μαλατάκης Ιω. Κ. 1887
Μαλατάκης Κ.Α. 1841
Μαλατάκης Κων/νος 1864
Μαλατάκης Μ.Α. 1841
Μαλατάκης Μερκούριος 1847, 1850 [ο ίδιος;]
Μαλατάκης Νικ. 1841
Μαλατάκης Χαρίλ. 1879
Μαναράκης Μιχ. 1864
Μανασάκης Ιω. Γ. 1882
Μανασής, ιερομόν. Ζωοδ. Πηγής, 1875
Μανολακάκης Βασίλ. 1842
Μανουσελάκης Σ. 1896
Μαντακάκη Χρυσή Μ. 1882
Μαντακάκης Ιωάννης Ν. 1882
Μαραγκουδάκης Αρτέμιος 1841
Μαράδας Ιω. 1841
Μαραθάκης Νικ., διδάσκαλος, 1847
Μαράς Μιχ. 1887
Μαρής Γ. 1896
Μαριακάκης Ιωάννης, ιερεύς, 1877
Μαριανός Σπυρ. Α. 1842
Μαριδάκης Ν. 1842
Μαριδάκης Νικήστρ. Κ. 1877
Μαρινάκης Ι. 1896
Μαρκάκης Ν.Μ.
Μαρκαντωνάκης Α.Ι. 1875
Μαρκαντωνάκης Α.Ν. 1850
Μαρκαντωνάκης Γεώργ. Μ. 1864
Μαρκαντωνάκης Γεώργ. Π. 1877

Μαρκαντωνάκης Ι. Α. 1896
Μαρκαντωνάκης Κλέαρχος Σ. 1881
Μαρκαντωνάκης Ματθ. 1896
Μαρκαντωνάκης Χ. 1880
Μαρκαντώνης Αντ. 1887
Μαρκίδης Αναγνώστης Γ. 1841, 1842, 1847, 1859
Μαρκουλάκη Μαρία 1882
Μαρκουλάκης Θ. 1896
Μαρμαράκης Δ. 1877
Μαρουλιανός Ιωάννης Α. 1850
Μάστρακας Δ.Μ. 1896
Μαστροσκιράκης Γερώνυμος 1841
Μαυράκης Νικ. Μ. 1878, 1896
Μαυρογένης Γ. 1896
Μαυρομάτης Κ.Ξ. Σύρου[;] 1881
Μελαμπιανάκη Ελένη 1896
Μελετίου Ιωάννης Ν. 1838, 1842
Μενεγίδης Αντών., ελληνοδιδ., 1875, 1880, 1887, 1896
Μενεγίδης Κυδωνάκης Γ. 1881
Μερκουράκης Α. 1878
Μισαήλ, επίσκ. Κυδων. & Αποκ., 1864
Μισαήλ, ιερομόν. Ζωοδ. Πηγής, 1850, 1864
Μιτσοτάκης Αλ. 1896
Μιτσοτάκης Γ.Κ. 1864
Μιτσοτάκης Θ.Κ. 1864, 1875, 1877, 1881
Μιτσοτάκης Ιω. Γ. 1838, 1846, 1847, 1850
Μιτσοτάκης Κων. Κ., δικηγ., 1875, 1881, 1887
Μιτσοτάκης Κ.Ν. 1896
Μιτσοτάκης Ν.Κ. 1864
Μιχαλινός Στ. 1881
Μιχελάκης Ι.Χ. 1850
Μοάτσος Γ. 1896
Μοάτσος Εμμαν. 1842
Μοάτσος Εμμαν. Κ. 1887
Μοάτσος Ερρίκος 1887
Μοάτσος Ιάκωβος Ι. 1879, 1881, 1887
Μοάτσος Κ. 1875, 1880, 1881
Μοάτσος Ν. 1896
Μοάτσος Ν., Σχολάρχης, 1864
Μοάτσος Στ. Ε. 1896
Μοάτσος Στυλ. Κ. 1887
Μοάτσου Ευθυμία Μ. 1896
Μόσχος Ποθητός 1838, 1842
Μουντάκης Ε., ιατρός, 1896
Μπετρι-βεηζαδε Εδεμ Βεη 1896
Μπιγιλάκης Κων/νος 1864
Μπιτσάκης Ι. 1896
Μπιτσάκης Στ. 1896
Μπογιατζάκης Γ. βλ. Βογιατζάκης
Μπογιατζόγλους Ιω., βλ. Βογιατζόγλους
Μπολάν Παύλος 1896
Μυλωνάκης Σταμ. Ι. 1877
Μυστράκης Δημ. 1887

Νεόφυτος, ιεροδιάκ. Ζωοδ. Πηγής, 1875
Νικόδημος αρχιμανδρ. 1846, 1847
Νικόδημος, ιεροδιάκ. Αγ. Τριάδος, 1850
Νικόδημος, προηγ. Ζωοδ. Πηγής, 1864
Νικολαΐδης Γεώργ. Ν. 1887
Νικολαΐδης Ιωάννης 1887
Νικολαΐδης Ν. 1896
Νικολαΐδης Τιμολέων Μ. 1875, 1882, 1882

Νικολαΐδου Ελένη Α. 1896
Νικολαΐδου Ν.Μ. 1877
Νινολάκης Γεώργιος 1880
Νοστράκης Α. 1887
Νυστεράκης Κων. 1896

Ξανθουδάκη Μαρία Σ. 1896
Ξανθουδάκης Γ. 1896
Ξανθουδάκης Δ., φοιτ. Νομικής, 1889
Ξενουδάκης Ιω. Δ. 1864
Ξηράκης Α. 1896
Ξηράς Γεώργιος Ν., μαθητής, 1882

Οζιέλ Αγαρών 1896
Οικονομίδης, σχολάρχης, 1846, 1847
Οικονόμου Λ. 1887
Ορφανουδάκης Κων/νος 1882

Παϊσάκης Ιάκωβος 1864
Παλάκης Κων/νος 1842
Παναγιώτου Ιω. 1841
Πανηγυράκης Εμμαν. 1896
Πανηγυράκης Τίτος 1896
Παπαγιαννάκης Εμμαν. Μ. 1896
Παπαγιαννάκης Μιχ. 1896
Παπαδάκη Ελευθερία Ι. 1896
Παπαδάκης Α., λοχαγός, 1896
Παπαδάκης Αντ., ιερεύς, 1896
Παπαδάκης Δημ. 1875
Παπαδάκης Εμμαν. Γ. 1864
Παπαδάκης Εμμαν., Σύμβουλος, 1875
Παπαδάκης Ιω. Αρτεμίου 1881, 1896
Παπαδάκης Ιω. Γ., ελληνοδιδ., 1875, 1877, 1880, 1896
Παπαδάκης Ιω. Σ. 1896
Παπαδάκης Ιω. Φ. 1880
Παπαδάκης Ιω. Χ. 1881
Παπαδάκης Κ. 1896
Παπαδάκης Μιχ. Α. 1878, 1881, 1896
Παπαδάκης Νικ. Α. 1887
Παπαδάκης Ν.Δ. 1896
Παπαδάκης Ξενοφών, ελληνοδιδ., 1882, 1887
Παπαδάκης Ο.Γ. 1875
Παπαδάκης Στ. 1896
Παπαδάκης Φιλοκτ. Χ. 1864
Παπαδάκης Χ. 1881, 1882
Παπαδάκης Χαράλ. Γιαννακού 1864
Παπαδάκης Χαράλ., δημοδιδ.[ή αλλιηλοδιδ.], 1846, 1864, 1875
Παπαδάκης Χριστόφ. 1841, 1842, 1847
Παπαδερός Ε. 1896
Παπαδογιαννάκης Κων. 1864
Παπαδογιάννης Κων. 1887
Παπαδοδημητράκης Δ. 1880
Παπάζογλους Χ.Μ. 1850
Παπαμαρκάκης Γεώργ. 1887
Παρασουλιώτης Κων. 1896
Παρθένιος, ιερομόν. Αγ. Τριάδος, 1850
Παρθένιος, Επίσκ. Κισάμου & Σελ., 1887
Πασχαλίδης Αθαν.[εκ Πρεμετής] 1878, 1881
Πασχαλίδης Γεώργ. 1880, 1881
Παταράκης Ιω., ιατρός, 1842
Πατσιμίδης Μιχ. 1864
Πατσιμίδης Ν. 1864
Παυλάκης Αντών. Ε. 1878, 1880, 1881
Πελιβανάκης Παύλος Γ. 1887
Περακάκης Αντ. 1896

Περάκης Αλέξιος 1887
Περαντζάκης Εμμαν. 1850, 1864
Περογιαννάκης Ι.Ε. 1896
Περόγλου Ι. Σ. 1850
Πετρίδης Ιω. 1842, 1850
Πετρίδης Πέτρος Ι. 1879
Πετρόγλου Ε. 1846
Πετρόγλους Ι.Σ. 1850
Πιμπλάκης Ν.Β. 1896
Πιππάκης Δ.Χ. 1864
Πιστολάκης Νικ. 1896
Πλατύς Γεώργ. 1842
Πλουμ Αθανάσιος Γ. 1842
Πλουμής [ίσως Πλουμ] Αθαν. Γ. 1838, 1847
Πλουμιδάκης Θεμιστ. 1882, 1882
Πλουμιδάκης Χ. 1896
Πλουμίδης Γεώργ. 1896
Πλουμ Ιω. Γ. 1842
Πολάκος Ισαάκ 1896
Πολιουδάκη Μαριγώ 1881
Πολιουδάκης Αλέξ. 1881
Πολιουδάκης Ανδρ. 1882
Πολιουδάκης Ιω. 1881
Πολιουδάκης Τηλέμ. 1881
Πολυχρονίδης Ι.Π. 1896
Ποντικάκης Ε.Α. 1896
Προϊμάκης Εμμαν. Ι. 1881
Προϊμάκης Κων. 1882
Πρωτοπαπαδάκης Κων. Ν. 1875, 1877, 1887

Ρενιέρης Γεώργ. Ιω. 1847, 1859
Ρουμπεδάκης Ι.Χ. 1896

Σαββάκης Μιχ. 1896
Σακελλάρης Ν. 1896
Σακελλαριάδης Ευάγγ. 1887
Σανκλιβανάκης Μ.Ε. 1864
Σαπουντζάκης Ιω.
Σγουράκης Κων/νος 1880
Σεραφείμ, ιερομόν. Γωνιάς, 1850, 1864
Στρράκης Ν. 1896
Σιδεράκη Αφοι 1847, 1850, 1859
Σκαλίδης Α. 1880
Σκαλίδης Αθαν. 1842
Σκαλίδης Στυλ. 1879
Σκαμνάκης Ν. 1896
Σκουλάκης Μιχ. 1896
Σκουλάς Μ. 1896
Σκουλουδάκης Γ. 1896
Σκουλουδάκης Εμμαν. Ι. 1880
Σκουλουδάκης Εμμαν. Σ. 1878, 1881
Σκουλούδης Γ. 1896
Σκουλούδης Νικ. Μ. 1875
Σκουλάκης Νικ. Μ. 1864, 1877
Σκριναρολάκης Στυλ. 1882
Σουρμελής Αμπράς Γ. 1842
Σουρμελής Κων/νος Αμπρά 1875
Σπανούδης Α. 1896
Σπανούδης Γ. 1842
Σπανούδης Θεόδωρος Κ. 1877, 1881, 1887
Σπανούδης Παντολ. Ν. 1838
Σραμβίας Ευριπ. 1881
Σταματάκης Ε. 1896
Σταματέλος Γ. 1896
Σταυράκης Αναστ. Μ. 1864
Σταυράκης Ν. 1881, 1896
Σταυριδάκης Θ. 1877, 1880

Σταυρίδης Εμμαν. 1875, 1896
Σταυρίδης Ιω. Κ. 1875
Σταυρίδης Σ.Α. 1881
Σταυρούδης Αναγνώστης 1841, 1847
Σταυρούδης Στυλ. 1864, 1889
Σταυρουλάκης Ι. Ε. 1882
Στεφανίδης Ανδρ. 1864, 1875, 1877
Στεφανίδης Εμμαν. Μ. 1882
Στεφανίδης Ι.Ν. 1846, 1850, 1880
Στεφανίδης Κ.Ι. 1881
Στεφανίδης Ν.Ε. 1880, 1881
Στρατηγάκης Γεώργ. Ν. 1882, 1887
Στρατηγάκης Ν. 1896
Στρατουδάκης Γ. 1896
Στρατουδάκης Ι. Ν. 1896
Στρατουδάκης Νικ. 1887
Στρατουδάκης Νικ. Ιω. 1842
Στρογγυλάκης Θ.Ι. 1841
Συμεών, ηγούμ. Αγ. Τριάδος, 1847
" προηγ. " " 1850, 1864
Συνολάκης Στυλ. 1864
Σφακιανάκης Αναγν. 1880
Σχοινάκης Α. 1896

Ταζεδάκης Παναγ. 1887
Ταπούρος Ν. 1864
Τεϊμίμ Δ. 1896
Τζαμόλης Δημ. Ιω. 1842
Τζαμούλης Νικ. Β. 1842
Τζαντζακόπουλος Θεμ. 1881
Τζανής Γαρμάριος 1880
Τζινουράκης Ν. 1896
Τζίφος Νικ. 1842
Τζοντάκης Ν. 1896
Τζωρτζάκης Γεώργ. Μ. 1882
Τζωρτζάκης Εμμαν. 1882
Τζωρτζάκης Ι. 1896
Τιρτιράκης Γ.Κ. 1882
Τορναζάκη Μαρία 1896
Τορναζάκης Χ. 1896
Τοράκης Εμμαν. Μ. 1864
Τρικουράκης Α.Μ. 1896
Τροχαλάκης Μιχ. 1880
Τρυπάρης Ιωάννης 1887
Τσεπετάκης Γ. 1896
Τσέπης Δημήτριος Π. 1882
Τσέπης Ηλ. 1881
Τσιβουράκης Μιχ. 1887
Τσιριγώτης Κορωναίος 1842

Φαδδίλ Εφένδης 1896
Φαζάκης Θεοχ. 1880
Φανδρίδης Νικόλαος 1887
Φανδρίδης Πέτρος 1887, 1896
Φανδρίδης Χ. 1896
Φιλιππίδης Παρθένιος, ιεροδιάκων, 1846, 1847
Φουλάκης Αν. Θ. 1878
Φουλάκης Κ.Γ. 1896
Φουλάκης Γ.Ι. 1847, 1850, 1859
Φούμη Μερόπη 1896
Φούμης Γεώργ. Μ. 1887
Φούμης Κ.Μ. 1896
Φούμης Πέτρος 1880
Φουντουλάκης Εμμαν. 1850, 1864
Φουρναράκης Κ. 1896
Φουρναράκης Χ.Ν. 1896
Φραγκοδημητράκης Γεώργ. 1875
Φραγκόπουλος Σ. 1896
Φράγκος Αλβέρτος 1896

Φράγκος Λ.Ν. 1896
Φραντζεσκάκης Φρ. 1881, 1896
Φραντζίδης Κ. 1850
Φρονίστας Μιχ. Κ. 1842

Χαζιράκης Μιχ. 1880
Χαλακατεβάκης Ιω., εκ Σελίνου, 1841
Χαλαράκης Στέφανος Γ. 1877, 1880
Χαμπίφ Νεσίμ 1896
Χαραλαμπάκης Στ. 1896
Χαριτάκης Μιχ. 1887
Χαριτάκης Χ.Μ. 1896
Χατζιαγγελάκης Γ. 1896
Χατζιδάκης Αναγνώστης 1864
Χατζιδάκης Ε. 1896
Χατζιδάκης Ευστάθ. Εμμαν. 1864
Χατζιδάκης Νικ. 1882
Χατζιδάκης Παπα Νικ. 1864
Χελιουδάκης Κυριάκος 1882, 1896
Χριστουλάκης Μιχ. 1896
Χρύσανθος, προηγ. Γουβερνέτου, 1847
Χρυσουλάκης Νικ. Κ. 1875, 1878, 1880

Ψαρουδάκης Αλέξιος 1847, 1859
Ψαρουδάκης Γεώργ., αλληλοδιδ., 1864
Ψαρουδάκης Γ. Χ., δημοδιδ., 1847
Ψαρουδάκης Γεώργ. Γ. 1880, 1887
Ψαρουδάκης Ι. Γ. 1880, 1896
Ψαρουδάκης Στ. Ι. 1880, 1896
Ψαρουδάκης. Γ. Χ"Ιω. 1838
Ψύχας Κ. 1842
Ψύχας Μιχ. 1841

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ-ΚΑΤΣΙΑΝΑΚΗ

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΙΔΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ*

Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ νεοελληνική μας γλώσσα δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ τά ἰδιώματα δέν εἶναι σωστή. Πολλά ἰδιωματικά στοιχεῖα ἔχουν εἰσχωρήσει στήν ὁμιλούμενη κοινή κυρίως διά μέσου τῆς λογοτεχνίας.

Ἰδιωματικό στοιχεῖο ἔχομε στή λογοτεχνική παραγωγή τῆς Φραγκοκρατούμενης Κύπρου (μέχρι τό 1570) καί τῆς Ρόδου (μέχρι τό 1522), ἀλλά τά προϊόντα αὐτά καί σέ ποσότητα καί σέ ποιότητα δέν εἶναι ἀξιόλογα καί δέν μπορεῖ νά συγκριθοῦν μέ τά ἔργα τῆς Κρητικῆς Σχολῆς.

Ἐνῶ στήν Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα ὑπάρχει μόνο ἡ προφορική ποίηση, ὅπως τό κλέφτικο τραγούδι, στήν Κρήτη τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας ἔχομε μιά μεγάλη ἄνθηση τῆς λογοτεχνίας.

Βέβαια, στά πρῶτα ἔργα τῆς Κρητικῆς Σχολῆς ἡ γλώσσα δέν εἶναι καλλιεργημένη καί ὁμοιόμορφη. Ἀκολουθεῖ τίς τάσεις τῆς μεταβυζαντινῆς ποίησης, δημοτική ἀνάμεικτη μέ καθαρεύουσα, στοιχεῖα λόγια κυρίως ἀπό τήν ἐκκλησιαστική γλώσσα καί κρητικούς ἰδιωματισμούς.

Μέ τήν πάροδο ὅμως τοῦ χρόνου ἡ γλώσσα γίνεται ὁμοιογενής καί κατάλληλη γιά τή λογοτεχνική δημιουργία.

Στή μεγαλύτερη ἀκμή ἔφθασε ὁ ἔντεχνος λόγος στόν τελευταῖο αἰώνα τῆς Βενετοκρατίας καί ἰδιαίτερα στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα.

Γι' αὐτό γενικά θ' ασχοληθοῦμε μέ τά σπουδαιότερα ἐπιτεύγματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, πού, ἐκτός ἀπό τήν ἄλλη αἰσθητική τους ποιότητα, παρουσιάζουν καί μιά τέλεια διαμορφωμένη γλώσσα κατάλληλη γιά τή διακονία τοῦ ἔντεχνου λόγου.

«Ἡ κρητική λογοτεχνία τοῦ 17ου αἰώνα εἶναι μιά ἀπό τίς λαμπρότερες περιόδους ὁλόκληρης τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας», λέει ὁ Λίνος Πολίτης (Κατσοῦρμπος, Εἰσαγωγή).

---

* Ὁμιλία στό Α' Συμπόσιο Ποίησης, Ἀθήνα 1997.

Στήν Κρήτη ἔχομε βαθμιαία ἀπομάκρυνση ἀπό τήν καθαρῶς βυζαντινή παράδοση καί μεγάλη ἐπίδραση τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας. Τά ἔργα τῆς καλούμενης Κρητικῆς Σχολῆς ἔχουν ὡς πρότυπα κλασικά ἔργα τῆς δυτικῆς Ἀναγέννησης. Δέν εἶναι ὅμως μιά στείρα μίμηση, ἀλλά ὑπάρχει ἑλληνική πνοή στά ἔργα αὐτά. Πολλά στοιχεῖα ἑλληνικά ἀπό τήν παράδοση, τά ἤθη καί ἔθιμα, παροιμίες, τοπικά δίστιχα καί γνωμικά προσδίδουν μιάν ἀναμφισβήτητη ἑλληνικότητα, γι' αὐτό καί γιά πολλά χρόνια ἐθεωροῦντο πρωτότυπα.

Γιά τήν ποιότητα τῆς ἔντεχνης κρητικῆς ἀστικῆς ντοπιολαλιᾶς γράφει ὁ Gareth Morgan, ἕνας ἀπό τούς πιό ἀξιόλογους Νεοελληνιστές («Sources and Inspiration of Cretan Poetry», *Κρητ. Χρονικά*, 1960, Πηγές καί ἔμπνευση τῆς Κρητικῆς ποίησης):

«Τά Γράμματα, ἡ ὡραία Βοσκοπούλα, ὁ Ἐρωτόκριτος κι ἀκόμα ὁ Κρητικός Πόλεμος ἀποτελοῦν λογοτεχνική παραγωγή πού παρουσιάζει μιάν ὁμοιογένεια. Ὑπάρχουν βέβαια ποιοτικές αὐξομειώσεις δεξιοτεχνίας καί ποιητικῆς εὐαισθησίας ἀνάμεσά τους, ἀλλά πολύ σπάνια θά συναντήσομε στά ἔργα αὐτά μιά περικοπή πού νά μή σοῦ δίνει τήν ἐντύπωση τῆς ὡριμότητας καί μιᾶς δυναμικότητας πού μόνο ἡ ὡριμότητα μπορεῖ νά προσδώσει».

Τό ἀρχαιότερο ἀπό τά ἔργα τῆς ὥριμης κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἡ «Βοσκοπούλα», ἕνα χαριτωμένο ποιμενικό εἰδύλλιο σέ τέλεια γλώσσα. Ὁ ποιητής παραμένει ἀκόμη ἄγνωστος. Τυπώθηκε πρώτη φορά στή Βενετία τό 1627 ἀπό τόν Ἀποκορωνιώτη Νικόλαο Δριμυτινό.

Τό ποίημα ἄρεσε πολύ στόν ἑλληνικό λαό καί διαδόθηκε μέ τίς ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις του. Μεγάλα του κομμάτια ἀπομνημονεύτηκαν καί τά βρίσκομε σέ συλλογές ἑλληνικῶν τραγουδιῶν. Τραγουδήθηκε ὄχι μόνο στήν Κρήτη, ἀλλά καί στά νησιά τοῦ Αἰγαίου, Μῆλο, Νάξο, Χίο. Γι' αὐτό καί οἱ πολλές της παραλλαγές, πού δείχνουν τή φθορά πού παθαίνει ἕνα λόγιο ἔργο ὅταν ἀπομνημονευθεῖ ἀπό τό λαό.

Οἱ λόγιοι τήν πρόσεξαν νωρίς καί στα 1698 μεταφράστηκε στά λατινικά.

Ὁ Γάλλος σοφός Pierre Daniel Huet, ἐπίσκοπος D' Avranches, μίλησε μέ ἐνθουσιασμό γιά τή «Βοσκοπούλα», καί τήν κριτική του αὐτή ἐδημοσίευσε ὁ Legrand στήν ἔκδοσή του τό 1870. Κατά τή γνώμη τοῦ Huet οἱ στίχοι τῆς «Βοσκοπούλας» εἶναι «ὡσάν τριανταφυλλάκια στό περιβόλι τῶν Μουσῶν» (Γ. Ζώρας, *Σημειώσεις Πανεπ. Παραδόσεων*, σελ. 98).

Τή «Βοσκοπούλα» θαύμαζε κι ὁ Σολωμός, τή μνημονεύει στό «Διάλογο» γύρω στά 1824 καί μαρτυρεῖ ὅτι «δέν εἶναι γυναίκα νά μή γνωρίζει τό ποίη-

μα». Κατά τόν Τωμαδάκη καί τόν Στ. Ἀλεξίου βρίσκομε πολλές ἀπηχήσεις της στό ἔργο του.

Τή «Βοσκοπούλα» μιμήθηκε καί ὁ Ζακυνθινός ποιητής Ν. Κουτούζης, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Γ. Ζώρας. Ἀπηχήσεις της ὑπάρχουν καί σέ κρητικά δημοτικά τραγούδια.

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ὁ Ἕλληνας ἰατροφιλόσοφος Ι. Δονᾶς τή συγκρίνει μέ τόν Θεόκριτο καί λέει ὅτι ξεπερνᾶ τά *Βουκολικά* τοῦ Βιργιλίου. Ὁ Hesseling ὑποστήριξε ὅτι ὁ Byron σ' ἕνα ἀπό τά ἐπεισόδια τοῦ Don Juan (Canto II στρ. 112- Canto IV στρ. 73) μιμήθηκε τή «Βοσκοπούλα». Τήν ὑπόθεση αὐτή δέχονται κι ἄλλοι, ὅπως μᾶς λέει ὁ Στέλ. Ἀλεξίου, πού κι ὁ ἴδιος τό θεωρεῖ πολύ πιθανό (*Ἡ Βοσκοπούλα*, Εἰσαγωγή, Ἡράκλειο 1963).

Σέ πλούσια καί ἐκφραστικότατη γλώσσα εἶναι γραμμένη καί ἡ «Ἐρωφίλη» τοῦ Ρεθύμνιου Γεώργιου Χορτάτση (πρωτοδημοσιεύθηκε τό 1637) μέ πολλά λόγια στοιχεῖα καί ἄψογη στιχουργία. Ἐντυπωσιάζει ἡ τελειότητα τῆς θεατρικῆς της δομῆς.

Πρότυπό της εἶναι ἡ ἰταλική τραγωδία «Orbecche» τοῦ Giraldi (1547). Στα χορικά ἔχομε ἐπίδραση ἀπό τήν «Jerusalemme Liberata» τοῦ Torquato Tasso (1581) καί ἀπό τόν «Re Torrismondo», ὅπως ἔδειξε ὁ καθηγητής Μ. Μανούσακας.

Στό λαό ἔκανε ἰδιαίτερη ἐντύπωση τό ἀριστούργημα αὐτό, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πολλές δημώδεις παραλλαγές πού σώζονται ἀκόμα σήμερα στήν προφορική παράδοση τῆς Κρήτης.

Στόν Γεώργιο Χορτάτση ἀποδίδονται καί ἡ ποιμενική κωμωδία «Πανώρια» ἤ «Γύπαρης» καί ὁ «Κατζοῦρμπος» γιά τόν ὁποῖο ὁ Δημαρᾶς λέει ὅτι «σέ καμμιά στιγμή οὔτε στίς λιγότερο λυρικές δέν μποροῦμε νά ξεχάσομε πώς ἔχομε νά κάνομε μέ γνήσιο ποιητή».

Ὁ «Ἐρωτόκριτος», ἔμμετρη ἐρωτική μυθιστορία, κυρίως ποίημα λυρικό μέ ἐπικά στοιχεῖα (τά κονταροκτυπήματα καί τόν ἡρωισμό τοῦ πρωταγωνιστῆ) ἔχει ὡς πρότυπο, ὅπως πρῶτος ἀνακάλυψε ὁ Ρουμάνος ἐρευνητής Cartojan, τό γαλλικό μυθιστόρημα «Paris et Vienne» τοῦ Pierre de la Cypède καί μάλιστα τήν ποιητική του διασκευή ἀπό τόν Angelo Albani. Σ' αὐτό συμφωνεῖ καί ὁ Σπ. Εὐαγγελάτος.

Ὁ Γ. Μαυρομμάτης σέ διδακτορική διατριβή του ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κορνάρος εἶχε ὑπ' ὄψη του ὄχι τόν Albani, ἀλλά μιά πεζή μετάφραση, πού δια-

βαζόταν πολύ στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα. Τή γνώμη αὐτή στηρίζει καί ὁ Στ. Ἀλεξίου στήν Εἰσαγωγή τῆς τελευταίας ἔκδοσης τοῦ «Ἐρωτόκριτου», Ἐκδ. Ἑρμῆς 1985.

Ὅπως λέει ἡ Μάρθα Ἀποσκίτη-Ἀλεξίου, πού τό 1985 μετέφρασε τόν Πάρη καί τή Βιέννα, ἄν καί ἀπό τό ἔργο αὐτό δέν λείπει κάποια χάρη, δέν εἶναι ἔργο μέ λογοτεχνικές ἀξιώσεις. Εἶναι μᾶλλον ἕνα ἀφήγημα πού χρησιμοποιεῖ τούς τρόπους τῆς παραμυθικῆς διήγησης (Ἀνάτυπο, Ἀμάλθεια 62-65/1985).

Ὁ Κορνάρος πῆρε κάποια στοιχεῖα ἀπό τήν πλοκή, πού τά ἐπεξεργάσθηκε μέ ἐλευθερία ἔμπνευσης, ἔξαρση φαντασίας, ἐκφραστική δύναμη, καί ἀπό ἕνα πολύ μέτριο ἔργο δημιούργησε ἕνα ἀριστούργημα. Ἡ τεχνική του καί ἡ εὐχέρεια στήν ὁμοιοκαταληξία εἶναι ἄφθαστα. Ἀλλ' αὐτό πού ἔχει τή μεγαλύτερη σημασία εἶναι ἡ ἄψογη γλώσσα. Μιά γλώσσα μέ ἀπεριόριστες δυνατότητες, πού ἀνταποκρίνεται στίς πιό βαθειές μας συγκινησιακές καταστάσεις. Γλώσσα μελωδική, ἰδιαίτερης ἐκφραστικῆς δύναμης, μέ πλοῦτο λέξεων, ἐνάργεια, ἀκρίβεια, ζωντάνια καί χάρη, μ' ἕνα ἰδιότυπο σφρίγος καί «νεῦρο». Τό νεῦρο αὐτό ἔχει κάτι ἀπό τίς γρήγορες δοξαριές τῆς λύρας στούς κρητικούς χορούς, τίς περίφημες «ὄρτσες», λέει χαρακτηριστικά ὁ Στέλ. Ἀλεξίου (Ἐρωτόκριτος, Εἰσαγωγή, Ἐκδ. Ἑρμῆς, 1985).

Ὁ Σεφέρης στίς Δοκιμές του (Α' τόμ., σελ. 268) ἀφιερώνει ἕνα μεγάλο δοκίμιο γιά τόν «Ἐρωτόκριτο», ἀναλύει γιατί τοῦ ἀρέσει καί βρίσκει ὅτι πολλοί στίχοι του εἶναι ἀπό τούς ὡραιότερους τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Λέει γιά τή γλώσσα του (σελ. 294) ὅτι εἶναι ἡ «τελειοτέρα ὀργανωμένη γλώσσα πού ἄκουσε ὁ μεσαιωνικός κι ὁ νεώτερος ἑλληνισμός», μια γλώσσα πού ξεπερνᾶ μέ ἄνεση τίς συνηθισμένες λαογραφικές ἐκδηλώσεις καί ἐκφράζει μέ σταθερό χαρακτήρα τήν εὐαισθησία τοῦ κόσμου πού τή μιλοῦσε.

Ὁ «Ἐρωτόκριτος» κυκλοφοροῦσε στό σκλαβωμένο ἔθνος περιφέροντας τά σύμβολά του, τόν ἀληθινό ἔρωτα, τό λευτέρωμα ἀπό ἕνα δυνάστη (ἡ Ἀρετούσα στή φυλακή), τή λεβεντιά καί τήν τιμή, τήν ἑλληνική του πνοή.

Τήν ἑλληνικότητα αὐτή πού τόνισαν ὅλοι οἱ ἕλληνες μελετητές ἔνοιωσε ἀπόλυτα ὁ λαός, καί τό 18ο καί 19ο αἰώνα ὁ «Ἐρωτόκριτος» ἀποτελοῦσε τό κύριό του ἀνάγνωσμα.

Ὁ Τερτσέτης μιλώντας γιά τόν «Ἐρωτόκριτο» στά χρόνια τῆς μεγάλης Κρητικῆς ἐπανάστασης 1866-69 τόνισε πρῶτος τό ἐθνικό στοιχεῖο στόν Κορνάρο. Ὁ Σεφέρης ἐπίσης στή διάλεξή του στά 1946 (πού ἀποτελεῖ σταθμό

γιά τήν αἰσθητική κατανόηση τοῦ ποιήματος κατά τόν Στ. Ἀλεξίου) εἶπε ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Μ. Ἀσίας τόν διάβαζαν καί τόν ἀγαποῦσαν γιατί κι αὐτοί, ὅπως ἡ Ἀρετούσα, βασανίζονταν ἀπό τή «στέρηση τῆς ἐλευθερίας». Ὁ Πρεβελάκης γράφοντας στά χρόνια τῆς δικτατορίας τόν «Νέο Ἐρωτόκριτο» βλέπει τό στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας (Στ. Ἀλεξίου, Εἰσαγωγή, σελ. μβ', μγ').

«Τό ποίημα ρίζωσε καί ἅπλωσε ὄχι διόλου, καθώς τό κήρυγμα τοῦ Ρήγα, πού ἄν ἦταν ἕνας ἐμπνευσμένος κήρυκας, ὡς ποιητής εἶναι ἀσήμαντος μπροστά στόν ποιητή τοῦ Ἐρωτόκριτου, ἀλλά γιατί ἦτανε μιά φωνή ζωντανή, ἕνα κορμί, μιά παρουσία ριζωμένη μέσα στούς ἀνθρώπους ἐκείνους μέ τή μητρική τους γλώσσα μιά ρυθμική ἔκφραση πού τούς βοηθοῦσε νά αἰσθάνονται σέ βάθος», γράφει ὁ Σεφέρης (*Δοκιμές* Β', σελ. 314).

Τί ἐννοεῖ μ' αὐτό ὁ Σεφέρης; Ἀσφαλῶς ὅτι τό βάθος τῆς ἱστορίας τῆς γλώσσας τούς πήγαινε στό βάθος τῆς ἱστορίας τῆς φυλῆς.

Γιατί ἡ πλούσια κρητική διάλεκτος ἐμπεριέχει στοιχεῖα ἀπό τά ὑστεροβυζαντινά καί μεταβυζαντινά ἔργα, ἀπό τή λόγια παράδοση καί ἀσφαλῶς ἀπό τήν ἰταλική λογοτεχνία. Βέβαια, ἡ ὕπαρξη κλασικιστικῶν ἰδεῶν καί κλασικῶν στοιχείων ἀπό τή λόγια γραμματεία εἶναι χαρακτηριστικό τῆς Ἀναγέννησης καί πρέπει νά λεχθεῖ ὅτι οἱ γνώσεις γιά τήν ἀρχαιότητα ἔρχονται ἔμμεσα ἀπό τά ἰταλικά.

Τόν «Ἐρωτόκριτο» θαύμαζε ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος στά 1880 καί ὁ Παλαμᾶς φωνάζει στά 1907: «Ντροπή στό ἔθνος πού ἀκόμα δέν κατάλαβε ὕστερ' ἀπό πέντε αἰώνων περπάτημα πώς ὁ ποιητής τοῦ Ἐρωτόκριτου αὐτός εἶναι ὁ μέγας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀθάνατος ποιητής» (*Γράμματα* τόμ. Β', σελ. 155, Ἀθῆναι).

Ἡ παραβολή τῆς γλώσσας τοῦ «Ἐρωτόκριτου» μέ τ' ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς σχολῆς φανερώνει ὅτι στόν «Ἐρωτόκριτο» ἔχομε τό τελευταῖο στάδιο τῆς ἐξέλιξης τοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος, ὅπως λέει ὁ Ξανθουδίδης (Εἰσαγωγή, σελ. CLXXV), πού τό βρίσκομε στή «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» πού ἀποδίδεται κι αὐτή στόν Κορνάρο, τήν «Ἐρωφίλη» τοῦ Χορτάτζη καί στόν «Ροδολίνο» τοῦ Ρεθυμνιώτη Τρώιλου. Καί ὁ Δημαρᾶς ἐπαινεῖ τήν τέλεια στιχουργική μορφή καί τήν ὡριμότητα τοῦ Ροδολίνου (*Ἱστορ. Νεοελλ. Λογοτεχνίας*, Ἐκδ. Δ', σελ. 79).

Ὁ Mario Vitti θεωρεῖ τό Δ' χορικό τοῦ «Ροδολίνου» ὡς ἕνα ἀπό τά ὡραιότερα ἑλληνικά σονέτα (*Ἱστορ. Νεοελλ. Λογοτεχνίας*, 1978, σελ. 90).

Γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ἕνα τοπικό ἰδίωμα εἶχε τόσο μεγάλη γλωσσοπλαστική δύναμη καί ἔφθασε σέ τόση τελειότητα.

Ὁ Emil Legrand μέ ἐνθουσιασμό ἀποκάλεσε τό κρητικό ἰδίωμα «χαρίεν καί ἡδύ καί πλῆρες ἁρμονίας καί προπαντός ἑλληνικόν καί κάλλιστον φώνημα» (Στ. Ξανθουδίδου, *Ἐρωτόκριτος*, Εἰσαγωγή, CLXXV).

Ὁ Γεώργιος Ζώρας μᾶς δίδασκε ὅτι ὁ μεγάλος γλωσσολόγος Γ. Χατζιδάκις ὑποστήριζε ὅτι, ἄν ἡ Κρήτη δέν ἔπεφτε στά χέρια τῶν Τούρκων τό 1669, τό Κρητικό ἰδίωμα θά εἶχε ἐπιβληθεῖ γενικά ὡς ὄργανο τῆς ἑλληνικῆς ἔκφρασης, θά εἶχε γίνει ἡ ἐθνική μας γλώσσα. Τήν ἄποψη αὐτή ὑποστήριξαν καί ὁ Ξανθουδίδης, ὁ Μ. Τριανταφυλλίδης, ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς, ὁ Σταμ. Καρατζᾶς, ὁ Μ. Μανούσακας κ.ἄ. (Χρ. Χαραλαμπάκη *Νεοελληνικός Λόγος*, Ἐκδ. Νεφέλη, σελ. 163).

Τό ἴδιο ὑποστηρίζει καί ὁ Robert Browning στό βιβλίο του *Ἡ ἑλληνική γλώσσα μεσαιωνική καί νέα* (Ἐκδ. Παπαδήμα, σελ. 131 καί 141):

«Ἡ Κρήτη θά μποροῦσε νά γίνει ἡ Τοσκάνα τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, ἀλλά ὅταν οἱ Τοῦρκοι πῆραν τό Μεγάλο Κάστρο (Ἡράκλειο) τό 1669 ἡ κρητική αὐτή λογοτεχνία, καθώς καί ἡ νέα λογοτεχνική γλώσσα πού βασιζόταν στήν προφορική τῆς Κρήτης, ἔσβησαν».

«Ἡ μόνη λογοτεχνική γλώσσα πού κατόρθωσε νά φθάσει σέ κάποια ὡριμότητα ἦταν ἡ γλώσσα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα. Ἀλλά ἀκόμα καί στήν Κρήτη οἱ εὐνοϊκές περιστάσεις δέν διατηρήθηκαν ἀρκετά γιά νά δημιουργηθεῖ ἐθνική γλώσσα ὅπως ἔγινε μέ τίς ἐθνικές γλῶσσες τῆς Δυτ. Εὐρώπης».

Καί ὁ Διονύσης Ρώμας στά Προλεγόμενα τοῦ βιβλίου του *Ὁ θρῆνος τῆς Κάντιας* λέει πώς ἡ κατάληψη τοῦ Χάνδακα τό 1669 ἦταν τό τρομερότερο συμβάν γιά τόν ἑλληνισμό μετά τήν ἅλωση τό 1453 καί ὅτι οἱ συνέπειες εἶναι ἀνυπολόγιστες.

«Τί θά ἦταν ἡ σημερινή Ἑλλάδα ἄν δέν εἶχε κοπεῖ στά 1669 ὁ κρητικός ὀμφάλιος λῶρος καί ἐξακολουθοῦσαν οἱ Νεοέλληνες νά τρέφονται ἀδιάκοπα μέ τούς ἴδιους ἐκπολιτιστικούς χυμούς πού γαλούχησανε κάποτε ἕναν Κορνάρο καί ἕνα Χορτάτζη», καί ἐκφράζει τόν ἄμετρο θαυμασμό του γιά τήν ἄνθηση τῆς κρητικῆς ποίησης τόν 16ο καί 17ο αἰώνα. Μιλεῖ γιά τήν ἀσύγκριτη ποιότητα τῆς γλώσσας τοῦ Κορνάρου καί τοῦ Χορτάτζη, πού σάν ἐκφραστικό ἐργαλεῖο τοῦ ἔντεχνου λόγου χαρακτηρίζεται ἀπό μίαν ἀνεπανάληπτη ὡς τά σήμερα χάρη, σαφήνεια καί ἐμβέλεια (τόμ. Β', σελ. 469).

«Ἡ κρητική διάλεκτος, προϊόν μιᾶς ἀστικῆς κοινωνίας, εἶχε λεξιλόγιο πού κάλυπτε ὁλόκληρο τό γνωσιολογικό φάσμα καί ἡ γραμματική της δομή παρουσίαζε ξεχωριστά προσόντα ὁμοιομορφίας, ὁμαλότητας καί εὐλυγισίας. Γι' αὐτό καί μποροῦσε νά συγκεράσει μέ ἑλληνόπρεπο ἐκφραστικό τρόπο τά βυζαντινά μέ τά δυτικά διώματα. Μ' ἄλλα λόγια, συγκέντρωνε ὅσα χρειάζονται γιά νά ἐξελιχθεῖ σέ μιά πανελλήνια κοινή τοῦ γραπτοῦ λόγου» (τόμ. Β', σελ. 461).

Ὁ γλωσσοπλάστης κρητικός πολιτισμός χάρισε στό νεοελληνικό λόγο ἀριστουργήματα σάν τόν «Ἐρωτόκριτο» καί τήν «Ἐρωφίλη», πού θά μποροῦσαν καί θά ἔπρεπε νά ἀποτελοῦν τή φύτρα τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς μας γλώσσας (τόμ. Β', σελ. 438).

Καί ὁ Κ. Δημαρᾶς γράφει: «Τό ὅριο πού ἔφθασε (ὁ Κορνάρος) εἶναι γεμάτο ἀπροσμέτρητες ὑποσχέσεις πού ἦρθε νά τίς κόψει ἀπότομα τό πάρσιμο τῆς Κρήτης τό 1669», καί «ἡ Κρήτη γέρνοντας στά 1669 δίνει ἀναμμένο τό δαυλό της στά Ἑπτάνησα πρῶτα, σ' ὅλη τή σκλάβα Ἑλλάδα κατόπιν» (*Ἱστορ. Νεοελλ. Λογοτεχνίας*, σελ. 85).

Μετά τήν πτώση τῆς Κρήτης οἱ πρόσφυγες στήν Ἑπτάνησο, φορεῖς τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης, πνιγμένοι ἀπό ἄμεσες βιοτικές ἀνάγκες καί ἀποξενωμένοι ἀπό τό περιβάλλον τους δέν μπόρεσαν νά συνεχίσουν τό δημιουργικό τους ἔργο. Ὅμως μέ τήν παρουσία τους καί τά πολύτιμα χειρόγραφα καί τίς εἰκόνες πού ἔφεραν μαζί τους βοήθησαν στήν πνευματική ἐξέλιξη τῆς Ἑπτανήσου κι ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ Ἑπτανησιακή Σχολή. Ἀλλά χρειάσθηκε νά περάσουν δύο αἰῶνες γιά νά παρουσιασθεῖ ὁ Σολωμός, ἐνῶ ἡ Ἀθήνα συνέχιζε τή φαναριωτική παράδοση.

Ὁ A. Mirambel σέ ἄρθρο του ἐπισημαίνει τήν παρουσία καί τή σημασία τοῦ κρητικοῦ διαλεκτικοῦ στοιχείου στή διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας (Χρ. Χαραλαμπάκη, *Νεοελλ. Λόγος*, Ἐκδ. Νεφέλη, σελ. 168).

Ὁ Σολωμός δημιούργησε τή γλώσσα του ἀπό τή γλώσσα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καί τή γλώσσα τῶν ποιητῶν τῆς «Βοσκοπούλας», πού θαύμαζε, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, καί τοῦ «Ἐρωτόκριτου». Ὁ Κρητικός, πού ἀνήκει στή δεύτερη καί σπουδαιότερη περίοδο τῆς σολωμικῆς ποίησης, δείχνει αὐτόν τόν προσανατολισμό του. Ὁ ποιητής συνδέτοντας τό ἔργο αὐτό ἐμπνέεται ἀπό πραγματικά γεγονότα τῆς Κρήτης καί «ἀκολουθεῖ μιά ζωντανή λογοτεχνική παράδοση, τήν παράδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου καί γενικότερα τῆς κρητικῆς

ποίησης τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα» (Ἐμμ. Κριαρᾶ, *Φιλολογικά μελετήματα*, Ἐκδ. Φιλιππότη, σελ. 29).

Ὁ Σολωμός μένοντας αὐστηρά μέσα στήν κρητική στιχουργική παράδοση μ' ἕναν ὑποβλητικό ρυθμό τήν ἐξαϋλώνει.

Ὁ Μηνᾶς Δημάκης (*Λογοτεχνικά δοκίμια καί μελέτες*, Ἀθήνα 1969, σελ. 142) ἀντιπαραθέτει ἀποσπάσματα ἀπό τόν «Κρητικό» καί τόν «Ἐρωτόκριτο» πού ἀποδεικνύουν αὐτή τή μεγάλη σχέση.

Καί ὁ Σεφέρης στίς Δοκιμές του μιλεῖ γιά τήν ἐπίδραση αὐτή λέγοντας: «ὁ Ἐρωτόκριτος γίνεται ἀγκωνάρι στήν ποιητική δημιουργία τοῦ Σολωμοῦ, ἑνός ἀπό τούς πιό καλλιεργημένους ἀνθρώπους τῆς Εὐρώπης». Δέν θά εἶναι ὑπερβολή ἄν καί μεῖς ποῦμε τά ἴδια λόγια γιά τόν Σεφέρη. Φθάνει νά διαβάσει κανείς τό ἐξαιρετικό δοκίμιό του γιά τόν «Ἐρωτόκριτο». Μάλιστα, στήν πρώτη του ποιητική συλλογή ὑπάρχει ὡς μότο ἕνα δίστιχο ἀπό τόν «Ἐρωτόκριτο» (Γ' 1277-1278):

Μά ὅλα γιά μένα σφάλασι καί πᾶσιν ἄνω κάτω
γιά μέ ξαναγεννήθηκεν ἡ φύση τῶν πραγμάτω.

Ἐπίσης ἔχει γράψει τήν Εἰσαγωγή στή 13η ἔκδοση τοῦ «Ἐρωτόκριτου».

Ὅπως λέει ὁ Χαραλαμπάκης (ὅ.π., σελ. 208), ὁ Σεφέρης χρησιμοποιεῖ στά ποιήματά του περισσότερες ἀπό 70 χαρακτηριστικές λέξεις τοῦ Ἐρωτόκριτου.

Στά ἰδιωματικά ποιητικά κείμενά του ἔχομε μίμηση τῆς κρητικῆς διαλέκτου. Τό γνωστότερο ἀπ' αὐτά εἶναι ἡ «Μπαλάδα» (*Τετράδιο Γυμνασμάτων*, σελ. 55-56), στήν ὁποία ὁ ποιητής μιμεῖται τό ὕφος τοῦ Χορτάτζη, ὅπως λέει ὁ Χαραλαμπάκης (σελ. 201). Οἱ «Ἕξι ρίμες γιά 12 μαχαίρια» (*Τετράδιο Γυμνασμάτων* Β', Ἴκαρος, Ἀθήνα 1976, σελ. 102) εἶναι κρητικές μαντινάδες σε δεκαπεντασύλλαβο.

Ὁ Σεφέρης υἱοθετεῖ ἀκόμη καί συντακτικούς ἰδιωματισμούς τοῦ «Ἐρωτόκριτου», ὅπως τό «δέν ξέροντας» («Ἐρωτόκριτος» Α', 1365, ἔκδ. Ξανθουδίδη):

τρέχοντας ἀπό κάμαρα σέ κάμαρα δέν ξέροντας ἀπό ποῦ νά κοιτάξεις πρῶτα (Τό Ναυάγιο τῆς Κίχλης. *Ποιήματα* 229, 277 κ.ἀ.).

Ὁ Σεφέρης λέει πώς ὅταν ἦλθε στήν Ἀθήνα μαθητής Γυμνασίου κατάλαβε ἀπό τά σκωπτικά πρόσωπα τῶν συμμαθητῶν του ὅτι ἡ γλώσσα του, πού ἦταν πολύ συγγενική μέ τή γλώσσα τοῦ «Ἐρωτόκριτου», παραξένευε. Τόση ἦταν ἡ ἐπίδραση τοῦ «Ἐρωτόκριτου», πού διαβαζότανε πολύ καί στή Σμύρνη (*Δοκιμές* Α', σελ. 268).

Ὁ Σεφέρης καί ὁ Ἐλύτης χρησιμοποιοῦν τίς κρητικές λέξεις ἀληθεύω = πραγματοποιοῦμαι, δείχνω = φαίνομαι, θαρρῶ = νομίζω, σιμώνω = πλησιάζω, δῶμα = ἐπίπεδη στέγη (ὄχι μέ τσιμέντο). Ὁ Τάσος Λιγνάδης στή μελέτη του γιά τό «Ἄξιον Ἐστί» καταγράφει 12 περιπτώσεις μέ ἐπίδραση τοῦ περιεχομένου τοῦ «Ἐρωτόκριτου» πού ὁ Χαραλαμπάκης (σελ. 226) δέν δέχεται γιά μιμήσεις οὐσίας, ὅπως στόν Σεφέρη. Στό «Ἄξιον Ἐστί» βρίσκομε κρητικές λέξεις ὅπως κατέχω = ξέρω, λιανό = λεπτό, αἴγα, θωρῶ, μέλλεται, μεσοδόκι, πεζούλι, πριχοῦ, ὄργητα (τή χρησιμοποιεῖ κι ὁ Παλαμᾶς), κατσούλια = γατιά, ἀθιβολή, δίκταμο, μπαλοδιά. Ἐπίσης στό «Ἄξιον Ἐστί» (σελ. 80) δίπλα σε στίχους τῆς Σαπφῶς βρίσκομε «σάν παράθυρο ἡ Ἀρετούσα».

Καί στόν Σικελιανό καί τόν Παλαμᾶ ἔχομε κάποιες κρητικές ἐπιδράσεις. Τό ρῆμα πολεμῶ = προσπαθῶ χρησιμοποιεῖται ἀπό Σολωμό, Παλαμᾶ, Ἐλύτη (Χαραλαμπάκης, σελ. 228).

Ἡ κρητική λέξη ἀντιλάρισμα = μικρή λάμψη, ἀντανάκλαση, πού δέν μαρτυρεῖται σέ κανένα ἄλλο μεσαιωνικό κείμενο, χρησιμοποιήθηκε ἀπό Καζαντζάκη, Σεφέρη, Στ. Δάφνη, Σικελιανό, Μαλακάση. Ὁ Ξανθουδίδης τή γράφει μέ η ἀπό ἀντηλιά, ὁ Ἀλεξίου τή συνδέει μέ τό ἀρχαῖο ἱλαρός, πού μαρτυρεῖται μέ τή σημασία λαμπερός (Χαραλαμπάκης, σελ. 207, 208).

Ὅπως λέει ὁ Καθηγητής Κων. Μηνᾶς («Τά γλωσσολογικά τοῦ Καβάφη», Ἀνάτυπο *Δωδώνη*: Φιλολογία ΚΕ'/1996, σελ. 126) καί ὁ Καβάφης ἐνδιαφερόταν γιά τίς νεοελληνικές διαλέκτους. Γιά τήν κρητική διάλεκτο ἀντλεῖ πληροφορίες ἀπό τήν «Ἐρωφίλη» τοῦ Γ. Χορτάτση (ἐκδ. Κ. Σάθα, 1879) καί ἀπό τόν «Κρητικό Πόλεμο» τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ (ἐκδ. Ξηρουχάκη, 1908).

Οἱ κρητικοί λογοτέχνες Καζαντζάκης καί Πρεβελάκης μέ τήν ἐπίδραση τῆς γλώσσας τους προσθέτουν διαλεκτικά στοιχεῖα στήν κοινή νεοελληνική.

Ο Καζαντζάκης συγκέντρωνε με πάθος λέξεις ἀπό τό στόμα τοῦ λαοῦ πού τίς κατέγραφε σέ ἰδιαίτερα τετράδια (Μεν. Παρλαμᾶ, *Οἱ ἐπιφυλλίδες τοῦ Σαββάτου*, Ἡράκλειο 1973, σελ. 95). Καί ὁ Σεφέρης ἔκανε τέτοιες συλλογές διαλεκτικοῦ ὑλικοῦ (Χαραλαμπάκης, σελ. 200, 201).

Στήν «Ὀδύσσεια» ὁ Καζαντζάκης, ἐπηρεασμένος ἀπό τό δημοτικισμό τῆς ἐποχῆς του, διαμόρφωσε συνειδητά ἕνα δύσκολο καί πληθωρικό ἰδίωμα, στό ὁποῖο ζήτησε νά ἀφομοιώσει καί νά σώσει σπάνιες λέξεις καί ἐκφράσεις προερχόμενες ἀπ' ὅλη τήν Ἑλλάδα καί κυρίως ἀπό τήν Κρήτη (Στ. Ἀλεξίου, *Ἀπό τό ποιητικό ἔργο τοῦ Ν. Καζαντζάκη*, Ἡράκλειο 1977, σελ. 20).

Ἡ γλώσσα του ἔχει ὅλη τήν ὑπερβολή καί τήν παραξενιά τοῦ χαρακτήρα του. Ξαφνιάζει ἰδιαίτερα μέ τό ἔργο του αὐτό, ὅπως βέβαια καί μέ τό σύνολο τοῦ ἔργου του.

Γράφει ὅπως ὁ Κορνάρος τό τρίτο πληθυντικό τῶν ρημάτων χωρίς τό «ν», στάζου, κλώθου, ἐδώρα, καί λέξεις ὅπως ὀγρή, στράτα, νογῶ, μπλάθος, μαθές, ἀγκούσα, κανάκι, φλογαντιλαρίσα.

Σέ πολλά ἔργα του ὁ Πρεβελάκης παίρνει τά θέματά του ἀπό τήν ἱστορία, τίς παραδόσεις, τά τραγούδια, τούς πόνους καί τούς πόθους τοῦ κρητικοῦ λαοῦ καί φυσικά ἐπηρεάζεται ἀπό τή γλώσσα του. Ἀλλά χρησιμοποιεῖ κι ἄλλες ἰδιωματικές λέξεις καί ἄλλα στοιχεῖα λαογραφικά ἀπό τήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα.

Ὅπως λέει ὁ Πρεβελάκης, «Δυσκολεύεται κανείς νά ἀποκοπεῖ ἀπό τήν ἀρχαία παράδοση κι ἀκόμα περισσότερο ἀπό τή νεώτερη, πού ξεκινᾶ ἀπό τήν Κρητική Ἀναγέννηση. Τέτοιον ἀκρωτηριασμό, τόνε στέργουν εὔκολα οἱ ρηχοφυτεμένοι· τούς ἄλλους τούς πονᾶ ἡ σάρκα τους καί τούς τρομάζει ἡ ὀρφάνια. Διστάζουν νά στερήσουν τό μέλλον ἀπό τήν εὐλογία τοῦ παρελθόντος» (Πρόλογος στά *Ποιήματα*, Ἐκδ. Φίλων, 1969, σελ. 11-12).

Ὁ «Νέος Ἐρωτόκριτος», ὅπως δείχνει καί ὁ τίτλος, συνεχίζει τήν παράδοση τοῦ παλιοῦ «Ἐρωτόκριτου» στό μέτρο καί στή γλώσσα.

Καί στά «Ποιήματα» συναντοῦμε κρητικές λέξεις, ὅπως ἀμάλαγος, ἡ πάσα μνήμη, μάργωμα, στράτα, μαζώνω, ἀναδιάζω, στανικῶς, κάκητα, ἀξιά, ἀκάτεχος, σταλίκια.

Ὁ Θανάσης Παπαθανασόπουλος στίς συλλογές του «Ρουμελιώτικα», «Διγενής Ἀκρίτας» καί «Ρουμελιώτικα καί Φορητές Εἰκόνες» χρησιμοποιεῖ ἀνάμεσα στίς ρουμελιώτικες λέξεις καί πολλές ἀπό τό κρητικό ἰδίωμα, πιθανόν ἀσυνείδητα. Νομίζω ὅτι τίς ἔμαθε στήν Κρήτη ὅπου ὑπηρέτησε πολλά χρόνια ὡς δικαστής. Παρ' ὅλο πού ὁ ἴδιος λέει «ἀπό τήν ἐπικολυρική φωνή τοῦ Κορνάρου πῆρε ξόμπλι κι ἁρμήνια ὄχι μονάχα ἡ ψυχή τοῦ ἐρωτευμένου μά καί ἡ νεώτερη ἀπό τό Σολωμό καί μετά γραμματεία μας» (Ἐπισημάνσεις στό χῶρο τῆς Λογοτεχνίας, Ἐκδ. Φίλων, 1992, σελ. 150).

Στίς μέρες μας κρητική ποίηση γράφει ὁ τυπογράφος καί δημοσιογράφος Κώστας Φραγκούλης. Ἐπί τριάντα χρόνια εἶχε τή στήλη τοῦ χρονογραφήματος στήν ἐφημερίδα τοῦ Ἡρακλείου «Πατρίς». Γεννήθηκε στή Λάστρο τῆς Σητείας, δημοσίευσε τό 1961 τήν πρώτη του συλλογή «Τά Δίφορα», Βιβλίο πρῶτο, καί τό 1988 «Τά Δίφορα», Βιβλίο Β'. Παίρνει τιμητική σύνταξη ἀπό

τό ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ. Τό 1990 βραβεύθηκε ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἡ ποίησή του ἔχει τή χάρη καί τήν ὀμορφιά τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Ἐπίσης στό Ἡράκλειο ὁ ταχυδρόμος Δημήτρης Θεοδοσάκης ἔχει δημοσιεύσει τέσσερις συλλογές στό κρητικό ἰδίωμα.

Ὁ Ρεθυμνιώτης γιατρός Μιχάλης Καυκαλᾶς, πού θαυμάσια γλωσσολογεῖ μέ τό ὡραῖο του «Μνημόνιο κρητικῆς διαλέκτου», ἔχει γράψει στό δυτικό κρητικό ἰδίωμα μακρύ ποίημα μέ χίλιους πενήντα ἕξι (1056) στίχους μέ τόν τίτλο «Τρόχαλος», που πῆρε ἔπαινο ἀπό τή Γλωσσική Ἑταιρεία Ἀθηνῶν, μιά ἐρωτική ἱστορία μέ ψυχολογική βάση τό διχασμό τῆς προσωπικότητας. Ὁ ἴδιος λέει γιά τήν κρητική διάλεκτο ὅτι εἶναι γραφική, ἀσφαλής, εὐφωνική καί ἄρα ποιητική, κι ἂν κάποτε τραχειά, εἶναι ἐναρμονισμένη μέ τό τραχύ περιβάλλον τῆς Κρήτης, ἀλλά στό στόμα τῶν γυναικῶν, καί τῶν ποιητῶν θά πρόσθετα ἐγώ, εἶναι ἐξόχως θωπευτική.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τούς ἐπώνυμους, γράφονται καί σήμερα στήν κρητική διάλεκτο μαντινάδες, διάφορες ρίμες καί τραγούδια.

Ἡ Λύντια Στεφάνου (*Γενικά καί εἰδικά γιά τήν ποίηση*, Ἐκδ. Σοκκόλη, 1993, σελ. 114) μιλώντας γιά τήν ποίηση τῆς Μαρίας Σερβάκη ἀνατρέχει στήν κρητική καταγωγή της καί στήν ἐποχή τοῦ «Ἐρωτόκριτου» καί τονίζει τό χρέος τοῦ ποιητῆ νά κάνει διάλογο μέ τίς πηγές, κάτι πού λείπει ἀπό τούς σημερινούς ποιητές. Καί ὁ Ν. Μακρῆς ἀμφισβητεῖ τή δυνατότητα ὕπαρξης σύγχρονης νεοελληνικῆς ποίησης μακριά ἀπό τίς πηγές τῆς παράδοσης. Ὅπως λέει (*Σολωμός*, Τετράδια Εὐθύνης, σελ. 140), «Βαθειές καί ἀνεξάντλητες πηγές συγκίνησης ὑπάρχουν στά σωθικά τῆς παράδοσης, ἕτοιμες νά ἐμπνέουν καί νά μετουσιώνουν τήν καθημερινότητα σέ αἰσθητική λειτουργία, σέ χώρους ὅπου τό πρόσωπο γίνεται φορέας τοῦ αἰωνίου».

Μιά μετρημένη χρήση διαλεκτισμῶν εἶναι χρήσιμη στή γλώσσα τῆς λογοτεχνίας, γιατί τῆς δίνει πλοῦτο καί ἄνεση, ζωντάνια, βοηθεῖ στήν αἰσθητική της λειτουργία καί τήν ἀναζωογονεῖ. Ἡ σύγχρονη ὑφολογική θεωρία ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ χρήση διαλεκτισμῶν ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο ὕφους (Χρ. Χαραλαμπάκης, σελ. 191).

Ἡ διάλεκτος εἶναι, καθώς εἶπε ὁ Γκαίτε, τό στοιχεῖο ἀπ' ὅπου ἡ ψυχή ἀντλεῖ τήν ἀναπνοή της.

Ὁ Ἔλιοτ σ' ἕνα ἀπό τά πρῶτα του κριτικά δοκίμια (Ἐκδ. Ἠριδανός, σελ. 98) γράφει: «Ἡ ἱστορική αἴσθηση ὑποχρεώνει τόν ποιητή νά γράφει ἔχοντας μέσα στό κόκκαλό του ὄχι μόνο τή δική του γενιά, ἀλλά μέ τό συναίσθημα

ὅτι ὁλόκληρη ἡ εὐρωπαϊκή λογοτεχνία ἀπό τόν Ὅμηρο καί μέσα σ' αὐτήν ὁλόκληρη ἡ λογοτεχνία τοῦ τόπου του ὑπάρχει ταυτόχρονα καί ἀποτελεῖ μιά ταυτόχρονη τάξη».

Οἱ γλωσσικοί θησαυροί τῆς λόγιας καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας μποροῦν νά πλουτίζουν τήν ἔκφραση τοῦ νεοέλληνα, τοῦ ποιητῆ πού νοιώθει τά φτερά τοῦ λόγου νά τόν ὑψώνουν. Ἡ γλώσσα εἶναι πράξη καί δημιουργία. Ἄλλωστε, ἔχομε τά παραδείγματα τοῦ Κάλβου, τοῦ Καβάφη, τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Ροΐδη, πῶς νά τούς ἀρνηθοῦμε;

Ὁ Wittgenstfin λέει: «Τά ὅρια τῆς γλώσσας μου σημαίνουν τά ὅρια τοῦ κόσμου μου». «The limits of my language mean the limits of my world».

Ἔχομε τήν τύχη νά ἔχομε μιά γλώσσα πλούσια καί ὡραία, χυμώδη καί ζωντανή χιλιάδες χρόνια. Σήμερα δυστυχῶς, ὅπως ἔχω γράψει κι ἄλλοτε, ρημαγμένη, ριγμένη «Στό ρέμα τῆς Καλλιρρόης». Ἔχομε χρέος ἐμεῖς οἱ ποιητές νά ξαναγυρίσομε στίς ρίζες μας, νά ἀντλήσομε ἀπό τίς πλούσιες πηγές μας, γιά νά μπολιάσομε καί γονιμοποιήσομε τή γλώσσα μας ξανά καί νά τῆς φορέσομε τό φωτοστέφανο πού τῆς ταιριάζει.

Σ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ - Χ. ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ

ΑΒΕΑ: ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ. ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

1. ΑΒΕΑ: ΕΝΑ ΖΩΝΤΑΝΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΟ Ν. ΧΑΝΙΩΝ

Ιστορική Αναφορά στην Ίδρυση και Λειτουργία της

Το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ στη Νέα Χώρα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της βιομηχανικής ιστορίας της πόλης των Χανίων. Ιδρύθηκε το 1889 στην τοποθεσία που βρίσκεται σήμερα, έξω από τα τείχη της πόλης, από έναν Γάλλο, τον χημικό Ιούλιο Δέις, με σκοπό την επεξεργασία του πυρήνα της ελιάς για την παραγωγή ακατέργαστου πυρηνελαίου (εικ.1). Η μέθοδος παραλαβής του πυρηνελαίου που εφαρμοζόταν αποτελούσε προϊόν ευρεσιτεχνίας του ιδρυτή της, ο οποίος δημιουργεί ταυτόχρονα και άλλο εργοστάσιο, με το ίδιο αντικείμενο, στην Τύνιδα της Β. Αφρικής. Το προϊόν προοριζόταν για εξαγωγή στη Γαλλία, με αποκλειστικό σκοπό την παραγωγή σαπουνιού τύπου Μασσαλίας.

Το βασικότερο κίνητρο για τη δημιουργία του εργοστασίου στα Χανιά ήταν η πλούσια ελαιοπαραγωγή της νήσου με τα δεδομένα της εποχής (περίπου 9 - 13 χιλιάδες τόνοι λάδι το χρόνο), σε συνδυασμό με τη σχετική σταθερότητα που ακολούθησε τη Σύμβαση της Χαλέπας και την ίδρυση του καθεστώτος της Ημιαυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, το 1878, η οποία επέτρεψε την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας. Ως επακόλουθο της παρουσίας των στόλων των ξένων δυνάμεων (Ιταλίας, Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αυστροουγγαρίας και Γερμανίας), τα Χανιά, πρωτεύουσα της νήσου, αρχίζουν να προσελκύουν δεκάδες υπηκόους ευρωπαϊκών κρατών, οι οποίοι εγκαθίστανται μόνιμα σ' αυτά (η απογραφή πληθυσμού του 1881 σημειώνει μόνο 225 καθολικούς και 10 διαμαρτυρόμενους, σε πληθυσμό 13.812 μόνιμων κατοίκων, ενώ τα ξένα στρατεύματα σε όλη την Κρήτη ξεπερνούν τις 10 χιλιάδες άνδρες). Το φαινόμενο θα ενταθεί ακόμη περισσότερο τις επόμενες δεκαετίες, φέρνοντας στην πόλη έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα που θα χαθεί μεν αργότερα με την Ένω-

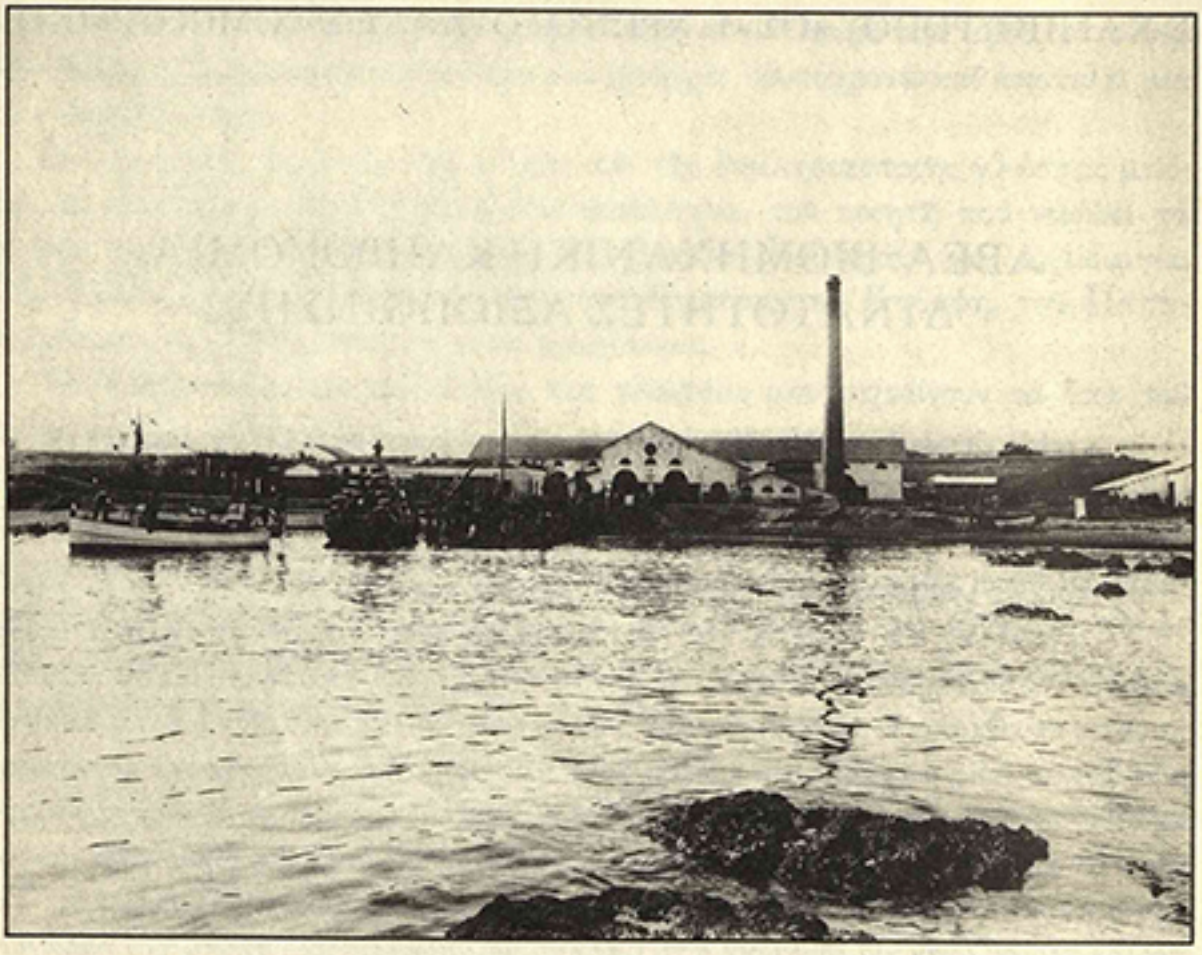

Εικ. 1. Το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ στις αρχές του αιώνα (φωτ. Φ. Διαμαντόπουλος).

ση της Κρήτης με την Ελλάδα, θα διατηρηθεί όμως για πάντα στη μνήμη της. Είναι χαρακτηριστικό ότι πριν από το 1898 η Κρήτη έχει ήδη απευθείας εμπορική σύνδεση με τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Κύπρο, την Αλεξάνδρεια, την Αμβέρσα, το Ρόττερνταμ, τη Βρέμη, το Λονδίνο, το Αμβούργο, τη Μασσαλία και την Τεργέστη.

Το 1894 το εργοστάσιο αγοράζεται από την εταιρεία SAHEL TUNISIEN, ενώ το 1916, τρία χρόνια μετά την ένωση με την Ελλάδα, περνάει σε ελληνικά χέρια και μετονομάζεται σε ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΑΝΑΤΟΛΗ» (ΑΒΕΑ). Οι νέοι ιδιοκτήτες είναι οι εξής: Γεώργιος Κασιμάτης, εργολάβος δημοσίων έργων, Κωνσταντίνος Μανουσάκης, έμπορος, Πέτρος Μαρκαντωνάκης, έμπορος, Ιωάννης & Κυριάκος Ναξάκης, ομόρρυθμος εμπορική εταιρεία. Με βάση το συμβόλαιο Νο 15149/19.11.1916 του συμβολαιογράφου Χανίων Γ. Γαλανάκη, συνίστανται

Ανώνυμος Εταιρεία με μετοχικό κεφάλαιο 400.000 δρχ. Το 1918 προστίθεται στο εργοστάσιο τμήμα σαπωνοποιίας και το 1920 τμήμα επεξεργασίας ελαιολάδου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το σαπούνι ήταν το κύριο εξαγώγιμο βιοτεχνικό προϊόν της Κρήτης σε όλο τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα. Παρά τη μέτρια ποιότητά του, επειδή περιείχε πολύ λάδι, αγοραζόταν εύκολα από τους Γάλλους εμπόρους, οι οποίοι το επεξεργάζονταν δεύτερη φορά για την παραγωγή σαπουνιού τύπου Μασσαλίας. Τα σαπωνοποιεία στην Κρήτη αυξάνονται από 2 το 1717 σε 20 το 1723, σε 25 το 1732 και σε 25, μόνο στα Χανιά και το Ηράκλειο, το 1881. Χαρακτηριστική είναι άλλωστε η διαταγή που εκδίδει ο Σουλτάνος το 1753 (1η Ρετζέπ 1167) προς τους διοικητές Χάνδακος, Τουράκ Μεχμέτ Πασά, Χανίων, Νουμά Πασά και Ρεθύμνου, Ισμαήλ, να προσδιοριστεί «από ευυπόληπτα άτομα» το κόστος παραγωγής και μεταφοράς του σαπουνιού που παράγεται στην Κρήτη, για να αποφευχθεί η αισχροκέρδεια που είχε διαπιστωθεί κατά την πώλησή του στην Κωνσταντινούπολη.

Το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ λειτουργεί με μεγάλη επιτυχία έως τον πόλεμο, οπότε υφίσταται σημαντικές καταστροφές. Το 1951 το 50% των μετοχών αγοράζεται από τις Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών Χανίων και Ρεθύμνου και το 45% από την Ελαιουργική και 10 Συνεταιρισμούς της περιοχής των Χανίων. Μέχρι σήμερα το 96% των μετοχών ανήκει στην Ελαιουργική και στις Ε.Γ.Συνεταιρισμών του νομού, ενώ το 4% παραμένει στους κληρονόμους των αρχικών μετόχων της εταιρείας. Τα σημαντικότερα τμήματα του εργοστασίου, δηλ. τα τμήματα πυρηνελαιουργίας και ζωοτροφών, μεταφέρθηκαν το 1994 σε νέες σύγχρονες εγκαταστάσεις στον Βαντέ Κυδωνίας.

Η Εξέλιξη των Τεχνολογιών: Παλαιότερες και Σύγχρονες Τεχνολογικές Φάσεις

Όπως είναι γνωστό, μετά το τέλος της επεξεργασίας του καρπού της ελιάς από τα ελαιουργεία για την εξαγωγή του λαδιού, απορρίπτεται στο περιβάλλον μια καστανή λάσπη, σε μορφή πολτού, η οποία αποτελείται από σπασμένους πυρήνες (κουκούτσια) της ελιάς, λάδι και μεγάλη ποσότητα υγρασίας (φυτόνερων). Η περιεκτικότητα της λάσπης αυτής σε λάδι οφείλεται τόσο στο ίδιο το λάδι του πυρήνα (που υπολογίζεται σε 2-4% του συνολικού λαδιού του καρπού της ελιάς) όσο και σε ελαιόλαδο που συμπαρασύρεται μαζί του κατά τη διαδικασία διαχωρισμού. Η παραλαβή του δεσμευμένου λαδιού είναι δύσκολη και προϋποθέτει μια καινούρια παραγωγική διαδικασία: αυτή του πυρηνελαιουργείου. Το πρώτο, απαραίτητο, στάδιο είναι η ξήρανση της λάσπης του ελαιοπυρήνα, που αποτελείται από υγρασία κατά 28%, αν ο πυρήνας προέρχεται από κλασικά ελαιουργεία, ή κατά 50%, αν προέρχεται από φυγοκεντρικά ελαιουργεία.

Η διαδικασία της παραγωγής στο πυρηνελαιουργείο της ΑΒΕΑ άρχιζε από τα ξηραντήρια του ελαιοπυρήνα, σε κτίσμα που βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου. Πρόκειται για δύο οριζόντιους περιστρεφόμενους μεταλλικούς κυλίνδρους, μήκους 14 και 17 μέτρων, στους οποίους η απομάκρυνση της υγρασίας γινόταν με επαφή του πυρήνα με καυσαέρια 500°C από την καύση πυρηνόξυλου, κατ' ομορροή. Τα ξηραντήρια του πυρήνα ήταν παλαιότερα αυλωτά και αντικαταστάθηκαν με τα σημερινά το 1966, με στόχο να αυξηθεί ο βαθμός απόδοσης της ξήρανσης. Τα υποστυλώματα του κτηρίου είναι ξύλινα, και έχουν παραμείνει αναλλοίωτα από το 1889. Το μίγμα αέρα-υγρασίας, λευκού χρώματος, μαζί με διάφορες οσμηρές ουσίες κατέληγε στην ατμόσφαιρα μέσα απο τη μεταλλική καμινάδα του εργοστασίου, η οποία έχει σήμερα απομακρυνθεί.

Η παραλαβή του πυρηνελαίου γινόταν, σύμφωνα με την παλαιότερη μέθοδο, σε αυλωτούς κλιβάνους, με τη βοήθεια ατμού και διθειάνθρακα σε υγρή μορφή. Η μέθοδος αυτή διατηρήθηκε έως το 1966, όταν η παραγωγική διαδικασία άλλαξε έτσι, ώστε το πυρηνέλαιο να μπορεί να παραλαμβάνεται με εκχύλιση με εξάνιο. Η νέα διαδικασία ήταν η εξής: Ο ξηρός πυρήνας, υγρασίας 8-10%, μεταφερόταν με μεταφορικούς κοχλίες και αναβατόρια σε σιλό αποθήκευσης, από όπου διοχετευόταν σε 8 εκχυλιστήρες σε σειρά. Στους εκχυλιστήρες αυτούς γινόταν η παραλαβή του πυρηνελαίου, με διαδοχικές εκπλύσεις με βενζίνη (εξάνιο, καθαρότητας 99%). Το διάλυμα εξανίου-πυρηνελαίου οδηγείτο στη συνέχεια στον αποστακτήρα, όπου γινόταν απόσταξη στους 80°C και παραλαμβανόταν το εξάνιο σε αέρια μορφή και το πυρηνέλαιο σε υγρή μορφή. Η ποσότητα εξανίου που παρέμενε δεσμευμένο στον εκχυλισμένο πυρήνα απομακρυνόταν με τη βοήθεια ατμού, και στη συνέχεια ακολουθούσε κατεργασία του εκχυλισμένου πυρήνα με περίσσεια ατμού που οδηγούσε στην εκτόνωσή του, με το άνοιγμα των κρουνών των αντιδραστήρων, σε σωρούς κατάλληλους για φόρτωση. Το εξάνιο συμπυκνωνόταν σε εναλλάκτη θερμότητας και διοχετευόταν στις δεξαμενές του, ενώ το πυρηνέλαιο διαχωριζόταν από το νερό που περιείχε και μεταφερόταν και αυτό σε δεξαμενές.

Το πυρηνέλαιο που παίρνουμε με την παραπάνω διαδικασία είναι πλούσιο σε ελεύθερα λιπαρά οξέα, δηλ. έχει μεγάλη οξύτητα, και χρειάζεται εξουδετέρωση. Το τμήμα εξουδετέρωσης των λιπαρών οξέων του πυρηνελαίου, αλλά και του υψηλόβαθμου ελαιολάδου που παραλάμβανε το εργοστάσιο, λειτούργησε στην ΑΒΕΑ από το 1933, στο χώρο του σαπωνοποιείου, και είχε ως υποπροϊόν ελαιόπαστα –πρώτη ύλη για την παραγωγή σαπουνιού.

Το ουδέτερο πυρηνέλαιο ή ελαιόλαδο μεταφερόταν στη συνέχεια στο τμήμα της ραφιναρίας, που ιδρύθηκε το 1933. Η εισαγωγή της τεχνολογίας εξευγενισμού (ή «ρα-

φιναρίσματος») του πυρηνελαίου οδηγεί για πρώτη φορά στην παραγωγή ενός εδώδιμου προϊόντος από το πυρηνέλαιο, που μέχρι τότε χρησιμοποιόταν αποκλειστικά για την παραγωγή σαπουνιού. Το τμήμα της ραφιναρίας - που λειτουργεί έως σήμερα - περιλαμβάνει μονάδα αποχρωματισμού (δύο κυλινδρικοί αντιδραστήρες, όπου το λάδι αναδεύεται με αποχρωστική γη, θερμαινόμενο, και στη συνέχεια φιλτράρεται υπό πίεση) και μονάδα απόσμησης (δύο αντιδραστήρες στους οποίους γίνεται η απομάκρυνση των πτητικών ουσιών, υπό κενό, με τη βοήθεια υπέρθερμου ατμού). Μετά το τέλος της διαδικασίας παραλαμβάνεται το εδώδιμο ραφινέ ελαιόλαδο ή πυρηνέλαιο.

Τα υποπροϊόντα της διαδικασίας εξουδετέρωσης του πυρηνελαίου - ελαιόπαστα - αποτελούν την πρώτη ύλη για τη μονάδα της σαπωνοποιίας. Τα παλαιότερα χρόνια η παραγωγή του σαπουνιού γινόταν με την ανάμιξη λίπους σε διάλυμα στάχτης ξύλων, που περιέχει ανθρακικό κάλιο, και με βράσιμο του μίγματος μέσα στα καζάνια, με συνεχή προσθήκη στάχτης, ενώ το νερό εξατμιζόταν, μέχρι τον σχηματισμό ικανοποιητικής ποσότητας σαπουνιού. Η δομή της μονάδας σαπωνοποιίας της ΑΒΕΑ, που είναι από τις πιο παλιές, αφού ιδρύθηκε το 1918, δεν διαφέρει πολύ επί της ουσίας από την παραπάνω διαδικασία. Περιλαμβάνει καζάνια εξουδετέρωσης του λαδιού με θερμό διάλυμα καυστικής σόδας (υδροξειδίου του νατρίου) και καζάνια «ψησίματος» του σαπουνιού - πλυσίματος και απομάκρυνσης της γλυκερίνης, με διάλυμα χλωριούχου νατρίου (άλμης). Η διαδικασία είναι διαλείποντος έργου και διαρκεί αρκετές ημέρες. Περιλαμβάνει επίσης τμήμα ξήρανσης («στεγνώματος») του σαπουνιού πάνω σε ξύλινο δάπεδο, καθώς και τμήματα μορφοποίησης (τεμαχισμού), άλεσης, μαρκαρίσματος και συσκευασίας του σαπουνιού, με σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό που αντικατέστησε τις μεθόδους οι οποίες εφαρμόζονταν παλαιότερα.

Το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ, στη φάση της πλήρους λειτουργίας του, περιελάμβανε ακόμη μονάδα παραγωγής ζωοτροφών (άλεση και διαχωρισμός του πυρηνόξυλου σε ξύλο και ψίχα, με δονούμενα κόσκινα, μορφοποίηση ψίχας). Από το 1980, επίσης, περιλαμβάνει μονάδα επεξεργασίας και τυποποίησης βρώσιμων ελιών, η οποία συνεχίζει να λειτουργεί μέχρι σήμερα μαζί με τη μονάδα τυποποίησης ελαιολάδου.

Τα τμήματα του εργοστασίου ζωοτροφών όπως και το σύνολο των σωληνώσεων της μονάδας εκχύλισης έχουν μεταφερθεί στις νέες εγκαταστάσεις της εταιρείας, με αποτέλεσμα ο επισκέπτης να μην μπορεί να τα δει σήμερα στο χώρο του εργοστασίου.

Μια Πρώτη Απόπειρα Αξιολόγησης της Σημασίας του Εργοστασίου ως Βιομηχανικού Μνημείου

Το πυρηνελαιουργείο της ΑΒΕΑ αποτελεί το πρώτο πυρηνελαιουργείο που ιδρύε-

ται στην Κρήτη και ίσως το πρώτο που ιδρύεται στην Ελλάδα. Αποτελεί μάρτυρα της εποχής της πρώιμης εκβιομηχάνισης στην Κρήτη, κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας, και ένα από τα τελευταία σωζώμενα μνημεία της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης που βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη την ίδια εποχή στην Ευρώπη. Το γεγονός αυτό το κάνει, ίσως, μοναδικό μνημείο βιομηχανικής αρχαιολογίας στο νομό Χανίων, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι η τελευταία ορίζεται, κατεξοχήν, ως κλάδος που ασχολείται με την «καταγραφή, διατήρηση, έρευνα των τόπων και των δομών της πρώτης βιομηχανικής δραστηριότητας και ειδικά των μνημείων της βιομηχανικής επανάστασης» (Michael Rix, 1967). Καθώς η ίδρυσή του ανιχνεύεται στο τέλος του 19ου αιώνα, η λειτουργία του χαρακτηρίζεται από συνεχείς επεκτάσεις και νέες πτέρυγες καθώς και από αντικαταστάσεις και προσθήκες εξοπλισμού, που το κάνουν, επίσης, μοναδικό μνημείο της τεχνολογικής εξέλιξης του κλάδου της πυρηνελαιουργίας και της σαπωνοποιίας στον τόπο μας.

Σήμερα ορισμένα από τα τμήματά του σώζονται σε εξαιρετική κατάσταση - όπως τα ξηραντήρια του πυρήνα, οι υψικάμινοι (παρά τις ρηγματώσεις τους), οι δύο παλιοί λέβητες παραγωγής ατμού, το τμήμα εκχύλισης και παραλαβής του πυρηνελαίου και το παλιό σαπουναριό, με τα ξύλινα πατώματα, τις σκάλες και το οικοδομημά του, και ακόμα οι συνδέσεις, τα υποστυλώματα, τα εργαλεία, οι σωληνώσεις - και αποτελούν ευρήματα υψηλής ομορφιάς, που μας μεταφέρουν στον «κόσμο του Ντίκενς», ανταναklώντας τις αισθητικές αξίες της εποχής τους. Μηχανές και εργαλεία επικαλύπτονται με περίτεχνα διακοσμητικά στοιχεία, που συνδυάζονται αρμονικά με τα λειτουργικά τους χαρακτηριστικά και σε ορισμένες περιπτώσεις τα υπερκαλύπτουν.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να υπενθυμίσουμε ότι η έννοια του μνημείου (και κατ' επέκταση του πολιτιστικού αγαθού) περιέχει όλες τις σημαντικές πλευρές τής ιστορίας, όχι μόνο αυτές που συνδέονται με την «κουλτούρα της ομορφιάς» ή μόνο με ορισμένα γεγονότα που συνδέονται με την υπερίσχυση και τις επιβεβλημένες αξίες των ιστορικά κυρίαρχων τάξεων. Τα βιομηχανικά μνημεία αποτελούν μοναδικές μαρτυρίες του κόσμου της εργασίας, δηλ. ενός κόσμου που δεν έχει τη δυνατότητα ν' αφήσει άλλα σημάδια μαρτυρίας του στο χρόνο, γιατί του λείπουν τα μέσα, εκτός από αυτά που αφήνει η τάξη της εργοδοσίας γι' αυτόν, και ως εκ τούτου αποτελούν αναπόσπαστα κομμάτια της ιστορικής μνήμης και της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Για το σκοπό αυτό είναι απαραίτητο να ληφθεί μέριμνα για τη διάσωση και προστασία του μνημείου, και για να αποδοθούν σ' αυτό νέες χρήσεις που θα συνδέονται με τον αντικειμενικό σκοπό της διατήρησής του τόσο ως προς την αρχιτεκτονική του διαρρύθμιση όσο και ως προς το μηχανολογικό του εξοπλισμό.

Ήδη οι περιπτώσεις προστασίας και επαναξιοποίησης βιομηχανικών κτηρίων πληθαίνουν και στη χώρα μας με την απόδοση σ' αυτά νέων χρήσεων. Εκτός από τα παραδείγματα του εργοστασίου του Φωταερίου (Γκάζι) και του Πιλοποιείου Πουλόπουλου στην Αθήνα, μπορούν να αναφερθούν το Πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα στο Βόλο, που αναστηλώνεται εξ ολοκλήρου στο πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας URBAN, το Εργοστάσιο Spierer, που φιλοξενεί τη λειτουργία της Δημοτικής Επιχείρησης Μελετών, Καινοτομίας και Ανάπτυξης Βόλου, τα πρώην βιομηχανικά κτήρια που στεγάζουν τις Σχολές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, η πρώην Ηλεκτρική Εταιρεία Λάρισας και το παλιό Καπνομάγαζο (Αλεξανδρούπολη), το οποίο προγραμματίζεται να στεγάσει τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αλεξανδρούπολης. Τα κτήρια αυτά, ας σημειωθεί, δεν υπερτερούν σε τίποτα - ως προς την ιστορική καταβολή - σε σχέση με το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ. Στο εξωτερικό βρίσκονται ήδη σε εξέλιξη δίκτυα πολιτιστικού τουρισμού που βασίζονται σε περιοχές βιομηχανικής κληρονομιάς, στη Μ. Βρετανία, στη Γερμανία, στην Ιταλία, στη Γαλλία και αλλού, όπως λ.χ. το δίκτυο NEKTAR που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων μνημεία Διεθνούς Σημασίας της Unesco, όπως είναι το Χαλυβουργείο του Völklingen του 1873 και η σιδερένια γέφυρα του Gorge, και έχει χρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (πληροφορίες: www.nektar-online.de).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στα Χανιά, με την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα και του τουρισμού τις τελευταίες δεκαετίες και με την παράλληλη διατήρηση της γεωργίας, η βιομηχανική παραγωγή ήταν φυσικό να υποχωρήσει και η μικρή που υπάρχει να αρχίσει σιγά σιγά να εγκαταλείπεται. Όλα τα πυρηνελαιουργεία, πλην της ΑΒΕΑ, έκλεισαν το ένα μετά το άλλο ή ετοιμάζονται να κλείσουν, αδυνατώντας να προχωρήσουν στις επενδύσεις εκσυγχρονισμού που έχουν ανάγκη. Την τύχη τους έχουν ακολουθήσει τα πλινθοκεραμοποιεία, τα σαπωνοποιεία, τα βυρσοδεψεία, ακόμα και ορισμένες βιομηχανίες αναψυκτικών και χυμών (αλήθεια, θυμάται κανείς τη χαρουμπία;). Ταυτόχρονα, οι πιέσεις που ασκούνται για αστική ανάπλαση εξαφανίζουν ταχύτατα ένα ένα τα σημάδια του βιομηχανικού παρελθόντος της πόλης.

Η σημασία της διαφύλαξης ενός βιομηχανικού μνημείου σ' αυτή τη συγκυρία είναι διπλή. Αφενός χρησιμεύει για να υπενθυμίζει στις νεώτερες γενιές την εποχή που οι άνθρωποι δεν αρκούνταν να καλύπτουν τις ανάγκες τους με εύκολη κατανάλωση, την εποχή με άλλα λόγια που η επινοητικότητα και η ευφυΐα, σε συνδυασμό με το λιγοστό συνήθως κεφάλαιο και τον ανθρώπινο μόχθο, λειτουργούσαν με ιδανικό τρόπο για την παραγωγή πρωτότυπων, ιδιότυπων, χρήσιμων και διαφορετικών προϊόντων. Ταυτόχρονα, ένα μνημείο, όπως αυτό της ΑΒΕΑ, αποτελεί μοναδικό τόπο σπουδής του

περάσματος από τη βιομηχανική επανάσταση των εμβόλων, των ιμάντων και των μοχλών μετάδοσης κίνησης στη σύγχρονη τεχνολογία των ολοκληρωμένων κυκλωμάτων (microchips), των αυτοματισμών και της ρομποτικής, ως κυτταρικών μορφών, εν σπέρματι, των μεν ως προς τα δε.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Α. Χαλκιαδάκης, *Βιομηχανική Αρχαιολογία στο Νομό Χανίων*, Αθήνα 1997.
2. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων Αφορώντων εις την Ιστορίαν της Κρήτης*, Τόμος Ε', Ηράκλειο 1985.
3. E.J.Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, μεταφρ. Δημοσθένη Κούρτοβικ, Αθήνα 1996.
4. M. Rix, *Industrial Archaeology*, London 1967.
5. R. A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain*, London 1972.
6. Γ.Τσίβης, *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα 1993.
7. Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990.
8. Γ. Χρηστάκης - Γ. Πατεράκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1995.
9. Γ. Μανουσάκης, *Η Μαντάμ Ορτάνς και τα Τέσσερα Λογοτεχνικά Πορτραίτα της*, Χανιά 1996.
10. Α. Κυριτσάκης, *Το Ελαιόλαδο*, Θεσσαλονίκη 1989.
11. ΑΒΕΑ, *ιδιωτικές πηγές πληροφόρησης*.

2. ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΜΗΧΑΝΩΝ ΚΑΙ ΚΤΗΡΙΩΝ: ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ στη Νέα Χώρα Χανίων είναι ένα από τα αρχαιότερα του ελλαδικού χώρου, σύμφωνα με το δραβείο του ΣΕΒ για τις μονάδες που λειτουργούσαν συνεχώς «από το 1900 και πρότερα έτη»: είναι μάλιστα η πρώτη πυρηνελαιουργία στην Ελλάδα και μία από τις πρώτες στον κόσμο. Άλλωστε, ο ιδρυτής της Γάλλος χημικός Jules Deiss ήταν ο εφευρέτης της εκχύλισης του πυρηνέλαιου με διθειούχο άνθρακα. Το εργοστάσιο ανέπτυξε τη δραστηριότητά του και συνέχισε τη λειτουργία του ως το 1994. Τότε μεταφέρθηκε στον Βαντέ Κυδωνίας, λειτουργούν όμως ακόμη, έστω και με λειτουργικές δυσκολίες, οι παλιές εγκαταστάσεις στην αρχική θέση μεταφέροντας στους επισκέπτες και πελάτες την «εικόνα» μιας εποχής των αρχών του αιώνα και ακόμη παλιότερη.

Η άδεια «Περί οικοδομής καταστήματος παραγωγής ελαιολάδου έξωθι της πόλεως Χανίων υπό Jules Deiss fils» εξεδόθη από το «Γενικόν Διοικητικόν Συμβούλιον

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ

Ἀριθμ. Ἀπορ. 418 / Πρωτ. 715 / Διακρ. 454

« Περὶ οἰκοδομῆς καταστήματος παραγωγῆς ἐλαιολάδου ἐξωθι τῆς πόλεως Χανίων ὑπὸ Jules Deiss fils.

ΤΟ
ΓΕΝΙΚΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΚΡΗΤΗΣ

Συμειώμενον ἐν τοῦ Προεδρεύοντος Ὑφυπουργοῦ Ἐσωτερικῶν Χαλήπα βεη· Συμβούλων τῆς Ἐν. Διοικήσεως Κρήτης καὶ τῶν παρόντων μελῶν αὐτοῦ κ. Χαρ. Καζεσιδῆ, Νομαρχ. Χανίων καὶ μουμπερζαδὲ, Ἀμ. Ἐφ. Χανίων μερζαδὲ κ. Μιχ. Καμμεραίη, Ἀμ. Ἐφ. Βεκυαφασαδὲ κ. Ἰω. Δαλιάνη, Γκουσσεὶφ βεη Φιλιπζικαδὲ κ. Θεωρ. Μιχαηλιανάκη καὶ Μουσταφὰ Βεζεὶλ βεη·

Συνεδρίαν ἐν Χανίοις σήμερον τῇ 4 Φεβρίου 1889 ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν συνεδρίων αὐτοῦ, παρόντων καὶ τῶν Γραμματέων Γεωρ. Ἰωαν. Καζαϊσάκη καὶ Ἀβραάμ Κ. Βενταβραάμη, ἀδιαφ. ἀφαιρεθῆ εἰσὶ τῆς ἐξ ὑποδείξεως·

Ὁ κ. Λούϊς Δεὶς υἱὸς Ἰακώβου Δάγρου δι' αἰτήσεως αὐτοῦ χρονολ. 21 Αὐγούστου 1889 ἐζητήσατο νὰ ἐνεγραφθῇ ἐπὶ δεσμίδι· ἀδιαφ. τῇ χορηγηθῇ ἄδεια νὰ οἰ-

Εικ. 2. Η πρώτη σελίδα από την άδεια οικοδομήσεως του εργοστασίου το 1889.

Κρήτης» στα Χανιά στις 19 Σεπτεμβρίου 1889 (εικ.2). Σ' αυτήν αναφέρεται ότι ο ενδιαφερόμενος «δύναται να οικοδομήσει εργοστάσιον δι' ατμομηχανών με δύο λέβητας παραγωγής ελαιολάδου». Ακόμη προκύπτει από το έγγραφο αυτό η δυνατότητα διάνοιξης οδού, προφανώς για την εξυπηρέτηση των αναγκών του εργοστασίου, αλλά με κύριο γνώμονα το δημόσιο συμφέρον, στο δυτικό μέρος των οχυρώσεων, πιθανόν κοντά στο ναό του San Salvatore, με κατεύθυνση την επαρχία Κισάμου. Επίσης, σύμφωνα με την άδεια:

α) επιτρέπεται η εκμετάλλευση μόνο εγχωρίων προϊόντων: ελιών, ελαιοπυρήνα και ελαιολάδου- όχι η παραγωγή βαμβακέλαιου, λινέλαιου ή άλλων ειδών.

β) απαγορεύεται η χρήση χημικών ουσιών που με τη δυσωδία τους βλάπτουν τη δημόσια υγεία.

γ) το ύψος της οικοδομής του καταστήματος δε θα υπερβαίνει τα δέκα μέτρα από την επιφάνεια του γηπέδου.

Μια πρώτη έρευνα του αρχείου της ΑΒΕΑ δίνει τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε ότι ο κτηριακός εξοπλισμός διατηρείται κατά μεγάλο μέρος ο ίδιος από την αρχική κατασκευή του. Έτσι κατά την πρώτη φάση του εργοστασίου του 1889 κατασκευάστηκαν το ελαιουργείο, το εκχυλιστήριο, οι δεξαμενές, το ξηραντήριο και το θερμαστήριο. Από το 1920 άρχισαν να κατασκευάζονται το σαπωνοποιείο, το κτήριο των «συσκευών σαπουνιού» και η «οικία» (βλ. εικ. 3 και 4). Βέβαια, ακολούθησαν επισκευές, ενισχύσεις και συμπληρώσεις ανάλογες με τις λειτουργικές ανάγκες και την κατάσταση διατήρησης. Έτσι, το 1935 φαίνεται ότι το σαπωνοποιείο ενισχύεται με εσωτερικό φορέα από οπλισμένο σκυρόδεμα με παράλληλη μείωση του αριθμού των στύλων, ώστε να προκύψουν μεγαλύτεροι ελεύθεροι χώροι εσωτερικά (βλ. εικ. 5). Το θερμαστήριο τροποποιείται το 1955 για να δεχτεί το νέο μηχανικό εξοπλισμό.

Τα μηχανήματα και ο εξοπλισμός του εργοστασίου προσελκύουν τον επισκέπτη και αποτελούν με βεβαιότητα μαρτυρία μιας εποχής κατά την οποία η βιομηχανία αναλαμβάνει καθοριστικό ρόλο (εικ. 6 και 7). Το εργοστάσιο αυτό σηματοδοτεί την αρχή της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα ως τελικό στάδιο από το προϊστορικό τριβείο στο αρχαίο ελαιοπιεστήριο και τη νεότερη μικρή βιοτεχνία, η οποία συνέχιζε τη λειτουργία της και εκείνα τα χρόνια.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ίδια τα βιομηχανικά κτήρια, ενδιαφέρον το οποίο δεν έγκειται μόνο στην παλαιότητά τους, αλλά και στη λειτουργικότητα και τις πληροφορίες που παρέχουν ως προς τις αρχιτεκτονικές επιλογές της εποχής.

Παρατηρώντας τη φωτογραφία του εργοστασίου των αρχών του αιώνα από την πλευρά της θάλασσας διακρίνει κανείς το δανεισμό μορφών από αρχιτεκτονικά ρεύμα-

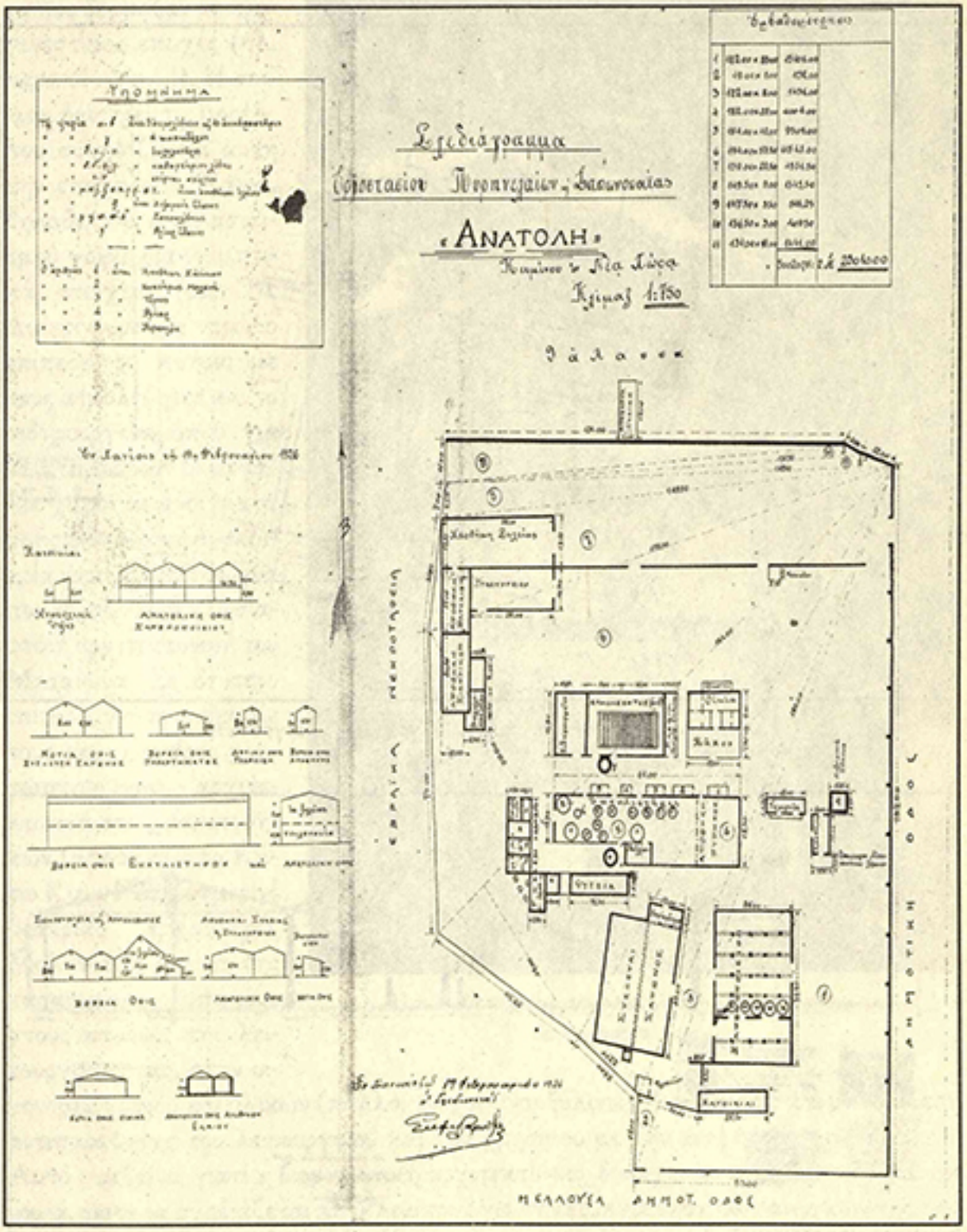

Εικ. 3. Το τοπογραφικό διάγραμμα του εργοστασίου το 1926 από τον σχεδιαστή Σίρη Βαρουξάκη.

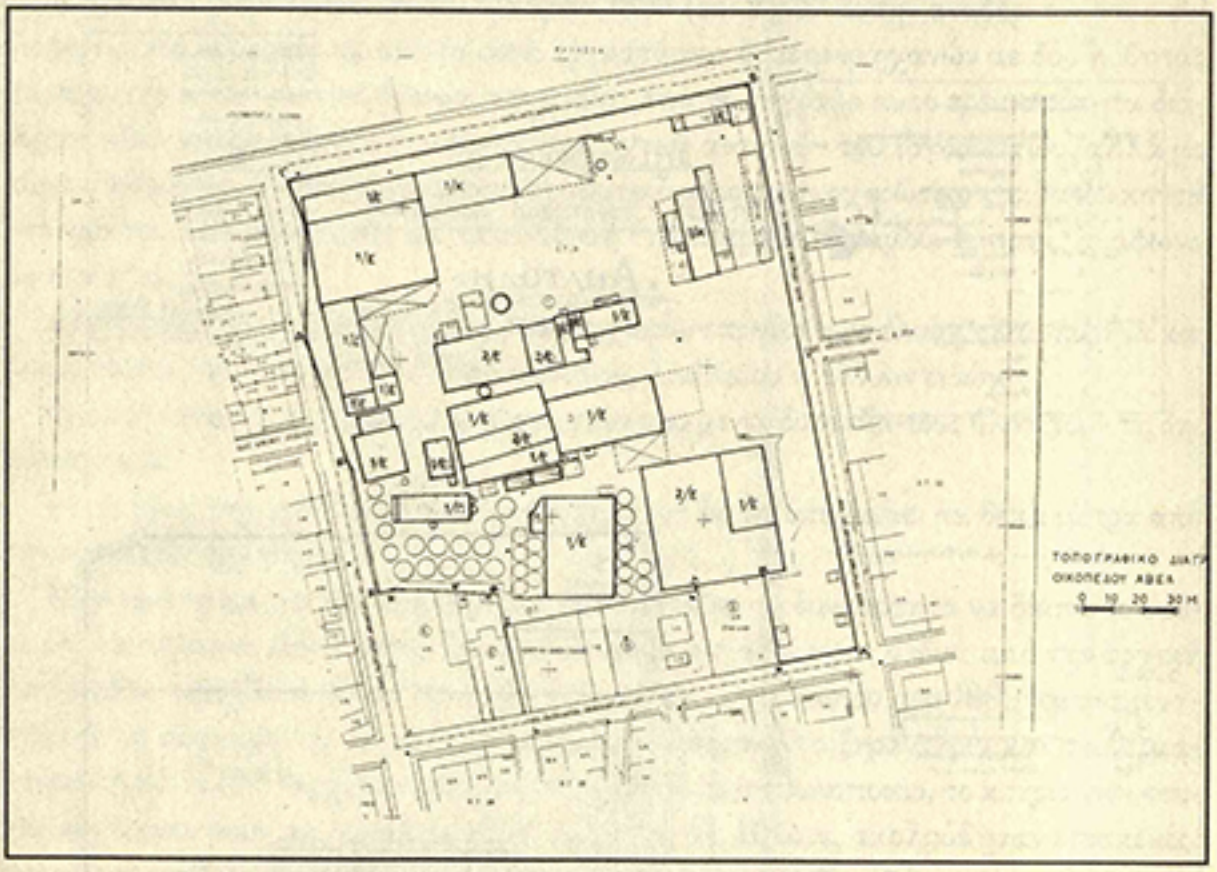

Εικ. 4. Το σύγχρονο τοπογραφικό διάγραμμα του εργοστασίου.

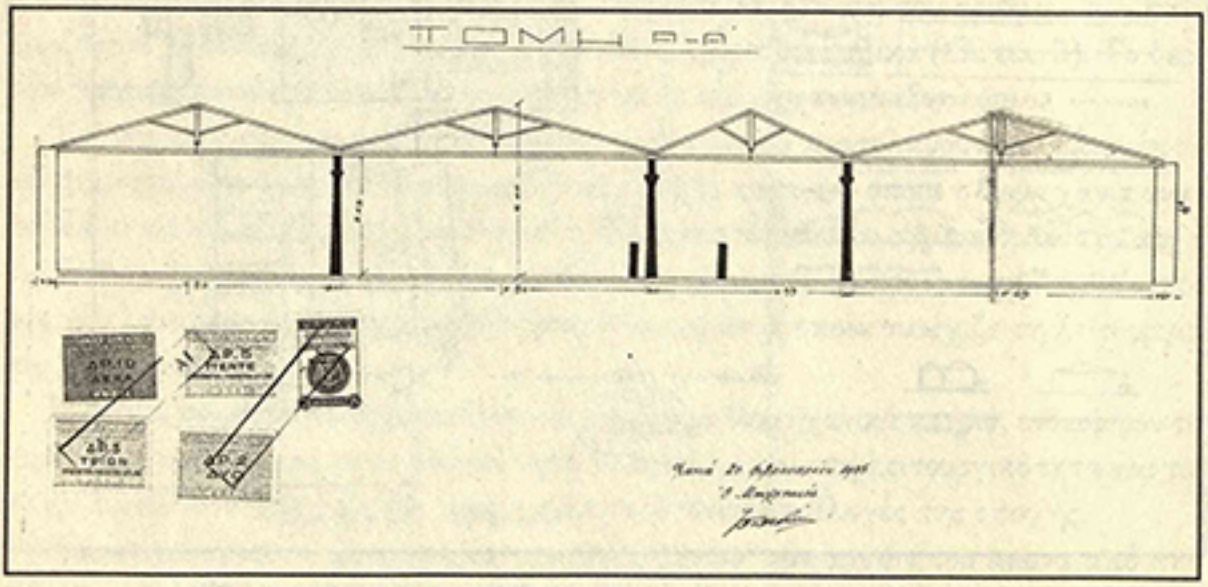

Εικ. 5. Σχέδιο του μηχανικού Ι. Παπαδάκη.

τα που δέσποζαν σε προγενέστερες εποχές (βλ. παραπάνω εικ.1). Η «οικία» διατηρεί τις μορφές που συνηθίζονται αυτή την εποχή στα Χανιά, δηλαδή του νεοκλασικισμού χωρίς διακοσμητικά στοιχεία (εικ. 8). Διακρίνουμε σε πρώτο επίπεδο το κτήριο με τους ατμολέβητες και το σιδηρουργείο, όπου για να στεγαστούν οι μεγάλοι χώροι με ανοίγματα χρησιμοποιούνται στοιχεία ευρέως διαδεδομένα που θυμίζουν εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Μεσαίωνα. Σε δεύτερο επίπεδο, για το κτήριο με τους εκχυλιστήρες χρησιμοποιούνται αρχιτεκτονικά στοιχεία αποθηκών (αποθήκη στο Κάτω Κουμ Καπί, σημερινό θεατρικό εργαστήρι). Μολονότι η λογική της κατασκευής υπάκουε στους κανόνες της λειτουργικότητας, στην οικονομία χρόνου και υλικών (πολλοί τοίχοι είναι ξύλινοι), διακρίνουμε και μία διάθεση αντιπαράθεσης του λειτουργικού και του χρήσιμου με την αισθητική του «ωραίου». Αυτό συμβαίνει γιατί η βιομηχανική αρχιτεκτονική δεν έχει αποκτήσει ακόμη αυτονομία, ώστε να σχεδιάζεται αποκλειστικά για την εξυπηρέτηση των αναγκών της λειτουργίας της.

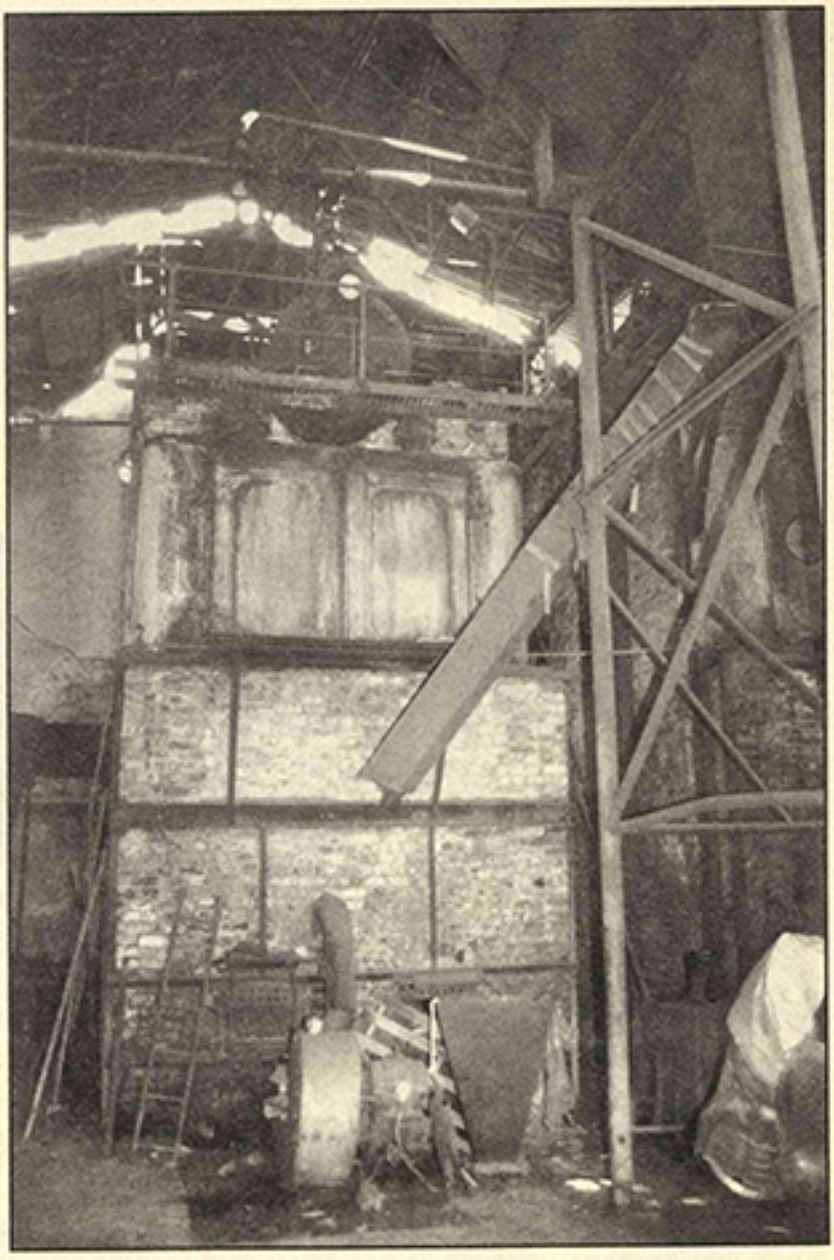

Εικ. 6. Ο πρώτος ατμολέβητας του εργοστασίου δε λειτουργεί πια...

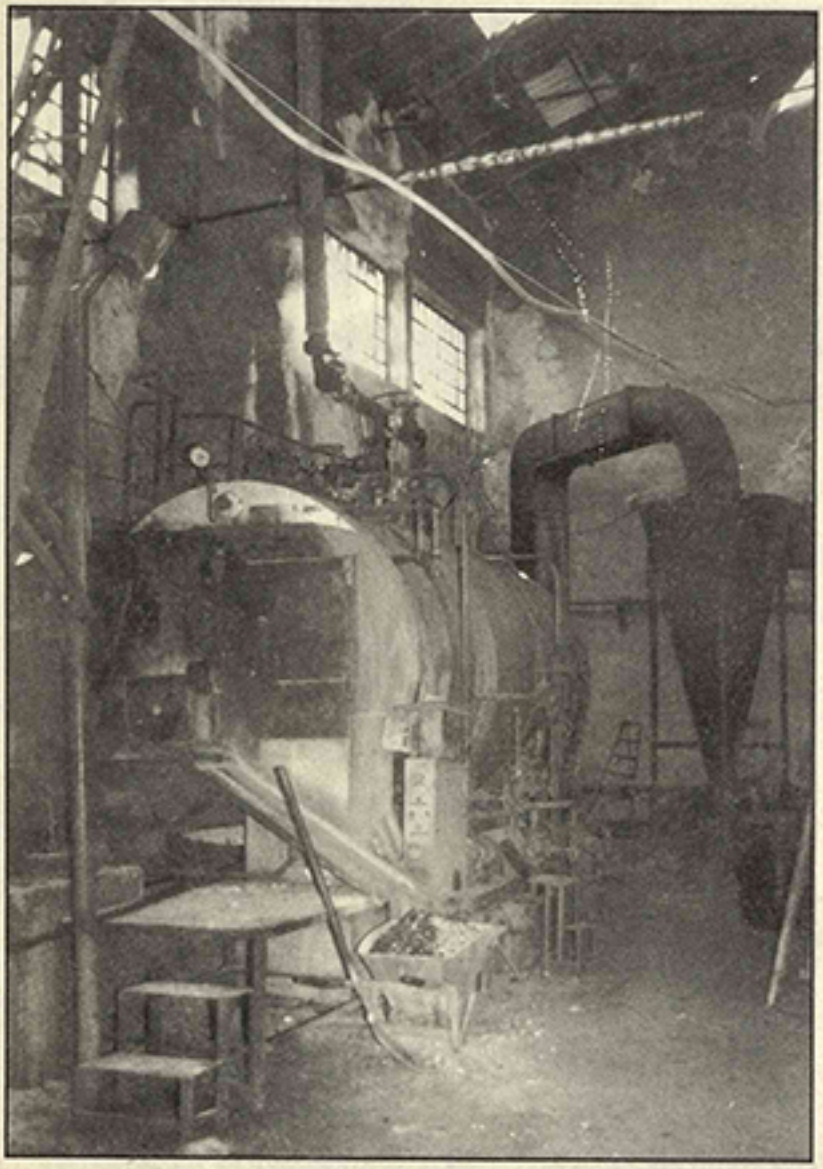

Εικ. 7. Ο ατμολέβητας που λειτουργεί σήμερα.

Θα μπορούσε κάποιος, στοχεύοντας στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης που μεταφέρει το εργοστάσιο, να ισχυριστεί ότι η ορθολογικότερη και πιο καθαρή λύση θα ήταν να συνεχίσει αυτό τη λειτουργία του εξασφαλίζοντας μόνο έναν ευχάριστο και ασφαλή τρόπο επίσκεψης. Η διατήρηση όμως αυτή, εκτός της αντιοικονομικής φύσης της, θα δήλωνε και μία «ψεύτικη» συνέχεια, αφού η λειτουργία του εργοστασίου θα αποκτούσε στην καλύτερη περίπτωση εκπαιδευτικό χαρακτήρα χωρίς να εκπληρώνει το στόχο της, δηλαδή την καλή ποιότητα των προϊόντων. Αντίθετα, νομίζουμε ότι το βιομηχανικό αυτό συγκρότημα αποτελεί ένα σημαντικό πόρο για την πόλη. Στη θέση του, με το μέγεθός του και με το αξιόλογο των παλαιών εγκαταστάσεών του, θα μπορούσε να δεχτεί σημαντικές λειτουργίες τοπικού και υπερτοπικού χαρακτήρα.

Πιστεύουμε δηλαδή ότι η καλύτερη λύση θα ήταν να αντιμετωπιστεί στα όρια της βιομηχανικής αρχαιολογίας: όχι δηλαδή ως απονεκρωμένο μουσειακό υπόλειμμα, αλλά ως ζωντανό μνημείο που, με τον απαιτούμενο σεβασμό στην ταυτότητά του, μπορεί να δεχτεί και νέες λειτουργίες.

Θα μπορούσε εύκολα να συμπεράνει κανείς την αναγκαιότητα διατήρησης αυτής της συλλογικής μνήμης της εποχής σε συνδυασμό με την αξιοποίηση της αισθητικής που

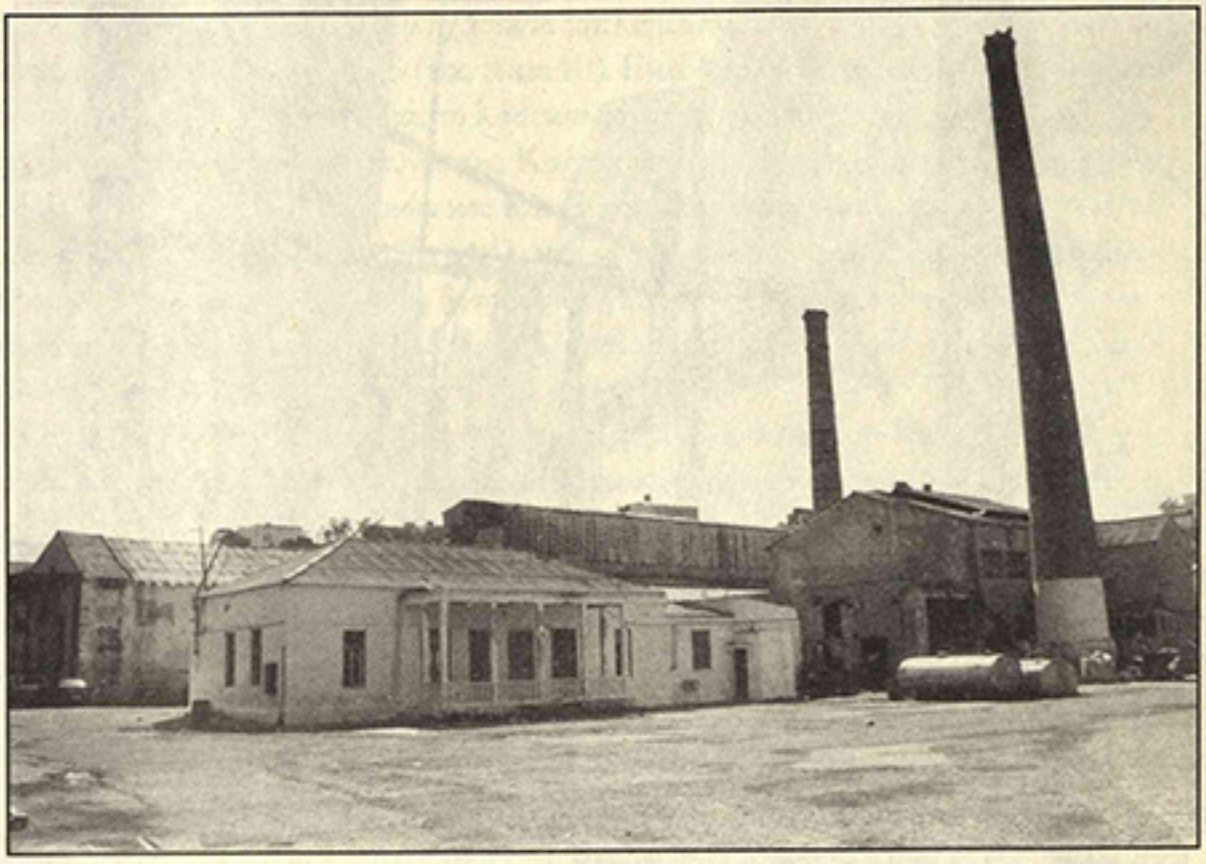

Εικ. 8. Γενική άποψη του εργοστασίου με την «οικία»-σημερινά γραφεία.

προκύπτει από τη συνύπαρξη μηχανών, εργαλείων, λαδιού, σαπουνιού με το βιομηχανικό κτήριο και τις νέες χρήσεις που θα αποκτήσει. Ο τρόπος διατήρησης δεν πρέπει να στοχεύει τόσο στη διατήρηση της δομής και της ύλης των κτηρίων, όσο στην αυθεντική αίσθηση, την απόδοση της «εικόνας» των χώρων τότε που το εργοστάσιο λειτουργούσε κανονικά.

Το 1995 με πρωτοβουλία του Δήμου Χανίων το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε την τροποποίηση του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως ως προς τη θέσπιση χώρου Γυμνασίου-Λυκείου, αθλητικών εγκαταστάσεων και δημιουργίας δύο οικοδομικών τετραγώνων στο χώρο του οικοπέδου της ΑΒΕΑ.

Σύμφωνα όμως με όσα προαναφέρθηκαν, θα μπορούσε ο χώρος να συνδυάσει εκπαιδευτική λειτουργία, επαφή με την ιστορία και τον πολιτισμό, και αναψυχή. Μια πρώτη πρόταση διαμορφώνεται ως εξής: μια ενότητα θα περιλαμβάνει Μουσείο Βιομηχανίας με χώρο πρασίνου και αναψυχής και μια δεύτερη, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, Γυμνάσιο-Λύκειο και αθλητικές εγκαταστάσεις. Προτείνεται δηλαδή η δια-

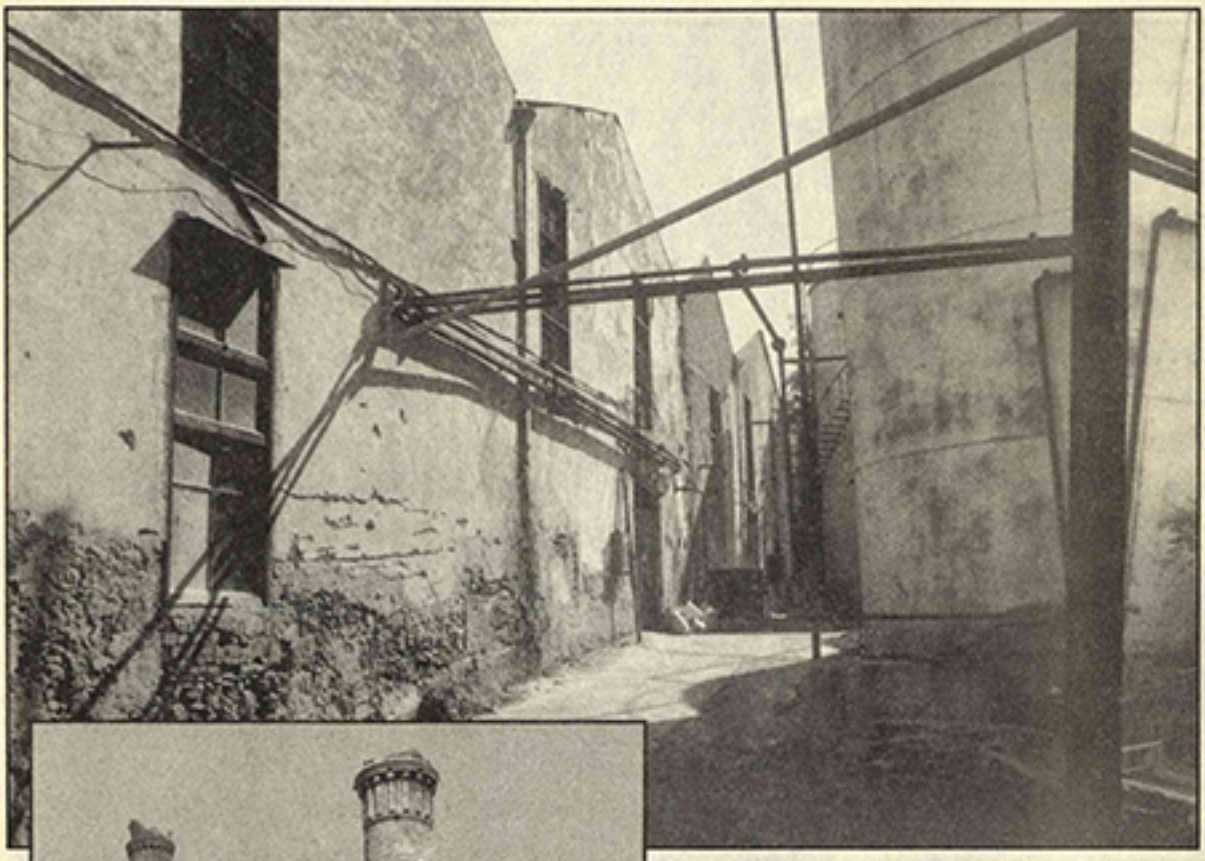

Εικ. 9. Κτίρια του εργοστασίου τα οποία δε χρησιμοποιούνται πια.

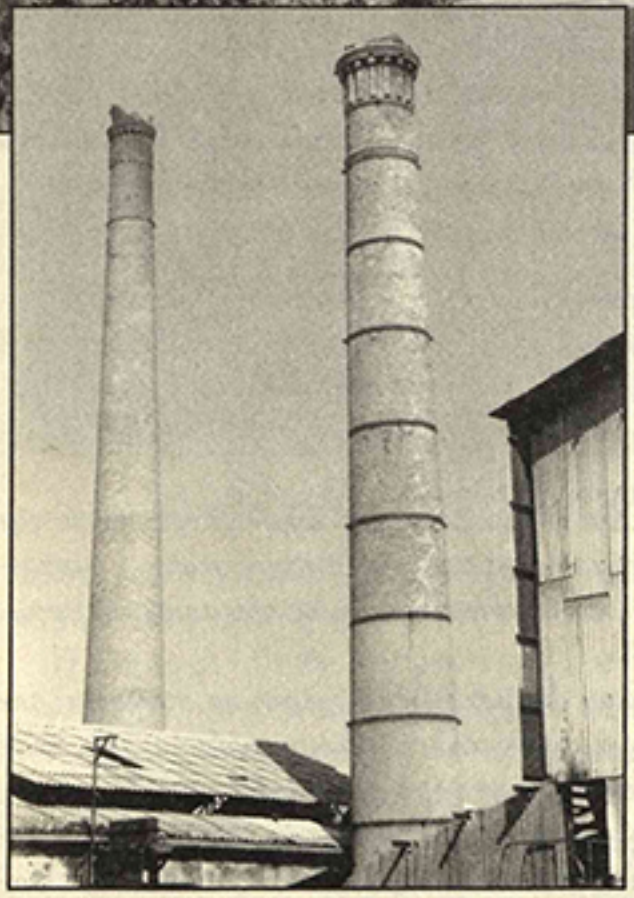

Εικ. 10. Οι δύο καπνοδόχοι από συμπαγή τούβλα, που διατηρούνται στο χώρο του εργοστασίου.

τήρηση κάποιων κτηρίων με το μηχανικό εξοπλισμό τους και τις δύο καπνοδόχους ως επισκέψιμων μουσειακών χώρων (εικ. 9 και 10). Εκεί θα εκτίθεται διαχρονικά εποπτικό υλικό που έχει σχέση με την ελιά, το λάδι και το σαπούνι. Το αρχαιότερο υλικό θα προέρχεται από αρχαιολογικές έρευνες της Κρήτης με έμφαση στη Δυτική (πρωτοβουλία της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με τις άλλες Εφορείες του ΥΠΠΟ). Τα υπόλοιπα κτήρια καθώς και επιλεγμένες προσθήκες νέων θα μπορούν να δεχτούν δραστηριότητες του Δήμου Χανίων, κέντρο εκπαιδευτικών προγραμμάτων, κινηματογράφο, εστιατόριο, εκθεσιακούς χώρους, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων και αναψυκτήριο κ.λπ.

Πιστεύουμε ότι η συνύπαρξη διαφορετικών λειτουργιών ακόμη και στο ίδιο κτήριο θα είναι η πιο ενδιαφέρουσα λύση. Έτσι στο σύνολό τους τα κτήρια αυτά θα καταστούν μουσειακοί τόποι μεγάλης κλίμακας, ανοιχτά σύνολα με πολλαπλή λειτουργία, ώστε να μη χαθεί αυτό το μοναδικό στο είδος του βιομηχανικό μνημείο του νομού. Ακόμη, θα δοθεί η δυνατότητα ανασυγκρότησης και αναβάθμισης του συγκεκριμένου τμήματος της πόλης.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Αντίγραφο εγγράφου «Περί οικοδομής καταστήματος παραγωγής ελαιολάδου έξωθι της πόλεως Χανίων υπό Jules Deiss fils» από το Γενικόν Διοικητικόν Συμβούλιον Κρήτης, αρ. αποφ. 418, αρ. πρωτ. 715, αρ. διεκπ. 454, 19 Σεπτεμβρίου 1889.
2. Έγγραφο της ΑΒΕΑ προς τη Νομαρχία Χανίων στις 22/2/1978 με το ιστορικό της βιομηχανίας.
3. *Βιομηχανική αρχαιολογία. Για τη μελέτη και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς*. ΥΠΠΟ, Αθήνα 1989.
4. *Βιομηχανικά μνημεία της Ελλάδας*. ΥΠΠΟ, Αθήνα 1999.
5. «Βιομηχανική Αρχαιολογία». *Αρχαιολογία* τεύχος 18, Φεβρουάριος 1986.
6. J. Pinard, *Η βιομηχανική αρχαιολογία*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991.
7. «Μετατροπή αποθήκης σε πανεπιστημιακό κτήριο (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)», *Κτήριο*, τ. 37 (Οκτ. 1990), σ. 81-88.
8. Προφορική πληροφόρηση από τον Διευθυντή του εργοστασίου κ. Ευάγ. Πυροβολάκη.

3. ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ ΣΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ: ΕΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΑΒΕΑ

Είμαι του ήλιου η θυγατέρα.
Είμαι η ελιά η ευλογημένη.
Κ. Παλαμάς

Ο ευλογημένος καρπός της ελιάς και το λάδι διαδραματίζουν από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα σημαντικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου μας. Αυτούς τους δεσμούς των ανθρώπων με το ιερό δέντρο, από τη συγκομιδή μέχρι την επεξεργασία και την τεχνολογία της αξιοποίησης του ελαιόκαρπου, παρουσιάζουμε μέσα από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Η ελιά και το λάδι: Μια μέρα στην ΑΒΕΑ» που απευθύνεται σε μαθητές της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια του προγράμματος δημιουργείται ένας σημαντικός άξονας δραστηριοτήτων γύρω από δύο βασικούς χώρους: το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ και το Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων.

Το πρόγραμμα αποτελείται από τρία μέρη τα οποία συνοδεύονται από πλούσιο έντυπο και εποπτικό υλικό και πληθώρα δραστηριοτήτων. Στο πρώτο μέρος με θέμα «Το δέντρο της ελιάς και η ιστορία του» τα παιδιά γνωρίζουν την ιστορία της ελιάς και τη σύνδεσή της με τις πτυχές της καθημερινής ζωής (οικονομία, λατρεία, κ.λπ.). Στην επόμενη ενότητα «Η ελιά μετά το δέντρο» παρουσιάζονται οι διαδικασίες συλλογής των καρπών και η τεχνολογία της αξιοποίησης του ελαιόκαρπου. Οι δύο πρώτες ενότητες, με τα οπτικά ερεθίσματα και τις γνώσεις που αποκτούν τα παιδιά, αποτελούν το συνδετικό κρίκο για το τρίτο και τελευταίο μέρος του προγράμματος, «Από το δέντρο στο εργοστάσιο», στο οποίο δίνεται έμφαση στην ιστορική αναδρομή της λειτουργίας της ΑΒΕΑ και στην καθημερινή προσφορά του εργοστασίου.

Τα παιδιά επισκέπτονται επιλεγμένους χώρους του εργοστασίου, όπως το λεβητοστάσιο και το σαπωνοποιείο (εικ.11 και 12). Το σαπωνοποιείο ξεκίνησε τη λειτουργία του γύρω στο 1918 και αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό χώρο στη διαδικασία της «εξερεύνησης» και της συλλογής πληροφοριών για τη λειτουργία του εργοστασίου από τα παιδιά. Πρωταρχικός στόχος των δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται στους χώρους αυτούς είναι να βιώσουν τα παιδιά την ατμόσφαιρα του εργοστασίου (π.χ. κατά την ξενάγηση μπορούν να φορούν ποδιές ή να παίρνουν «συνεντεύξεις» από τους εργαζομένους), αλλά κυρίως να παρατηρήσουν και να κατανοήσουν τη διαδικασία της παραγωγής του σαπουνιού, πολλές φορές συμμετέχοντας «ενεργά» (π.χ. προτείνοντας

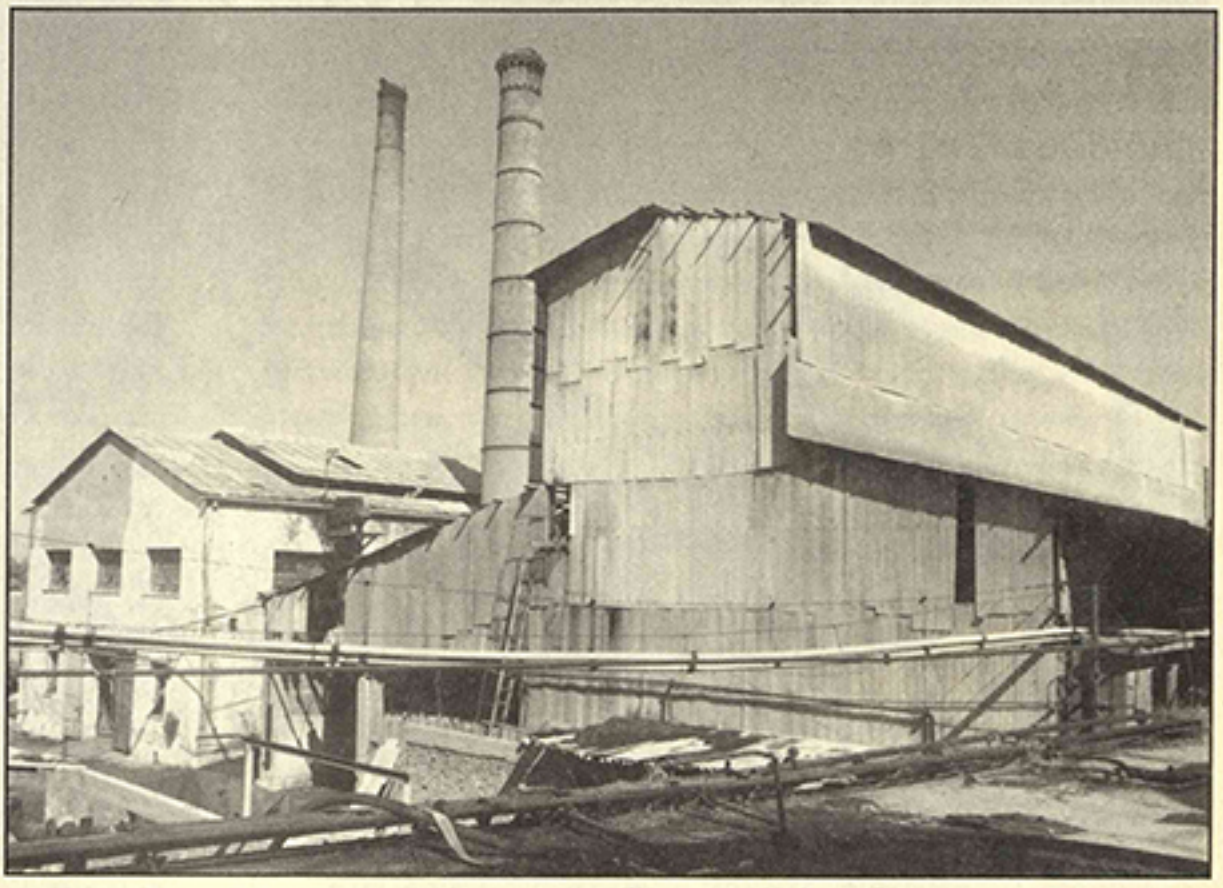

Εικ. 11. Άποψη των κτιριακών εγκαταστάσεων της ΑΒΕΑ. Αριστερά διακρίνεται το λεβητοστάσιο.

ονόματα για τα προϊόντα, σχέδια για την εικονογράφηση των ετικετών, ή ακόμα και να τα τοποθετούν στις χάρτινες συσκευασίες τους). Η μελλοντική μεταφορά της συγκεκριμένης μονάδας σε ένα άλλο χώρο αλλά η διατήρηση των μηχανημάτων στο σημερινό εργοστάσιο ως καταλοίπων της βιομηχανικής αρχαιολογίας δεν αποτρέπει την πραγματοποίηση των δραστηριοτήτων που προτείνουμε. Τα παιδιά δραματοποιώντας τις εργασίες κατασκευής του σαπουνιού μπροστά από τις «σιωπηλές» μηχανές κατανοούν το σημαντικό ρόλο που αυτές κατέχουν στη βιομηχανική παραγωγή του τόπου. Ολόκληρο το εποπτικό και έντυπο υλικό του προγράμματος (διαφάνειες, καρτέλες, αντικείμενα) θα αποτελέσει το περιεχόμενο της ομώνυμης μουσειοσκευής, την οποία και θα μπορούν να δανείζονται όσοι ενδιαφέρονται να πραγματοποιήσουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την ελιά και το λάδι.

Η επαφή των παιδιών με το συγκεκριμένο βιομηχανικό χώρο, μέσα από μια βιωματική προσέγγιση που περιλαμβάνει διάφορα στάδια παρατήρησης-κατανόησης-εφαρ-

Εικ. 12. Η εσωτερική σκάλα στο σαπωνοποιείο.

μογής-ανάλυσης και σύνθεσης των πληροφοριών, μπορεί να αποτελέσει μια αξιομνημόνευτη εμπειρία και την απαρχή της καθιέρωσης ποικίλων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Μέσα σε ένα χώρο όπως το Μουσείο ή το εργοστάσιο της ΑΒΕΑ μπορούμε να καλλιεργήσουμε την αισθητική και πολιτιστική ευαισθησία των παιδιών, να τα βοηθήσουμε να αντιληφθούν την ιστορικότητα των αντικειμένων και τα κοινωνικοπολιτικά πλαίσια στα οποία αυτά εντάσσονται. Ειδικότερα, η αξιοποίηση του εργοστασίου της ΑΒΕΑ ως κέντρου εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα με τη μελλοντική ίδρυση ενός Μουσείου Βιομηχανικής Αρχαιολογίας. Με τον τρόπο αυτό οι διάφορες μονάδες θα διασώσουν τις παραγωγικές διαδικασίες της πολύχρονης λειτουργίας και τον ανεκτίμητο, πολλές φορές, μηχανολογικό πλούτο του εργοστασίου. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο εκπαιδευτικών κυρίως δραστηριοτήτων μπορεί να ενταχθεί και η πραγματοποίηση μιας μόνιμης εκπαιδευτικής έκθεσης (αρχαιολογικού ή/και λαογραφικού υλικού), αλλά και η ορ-

γάνωση σχετικών περιοδικών εκθέσεων, όπως αυτή που πρόσφατα διοργανώθηκε στο Πλωμάρι της Λέσβου με τίτλο «Πλωμάρι-Μασσαλία: Η παράδοση του σαπουνιού» και παρουσίαζε μια σειρά από συλλεκτικές αφίσες.

Μηχανές, εργαλεία και βιομηχανικά κτήρια, ανάμεσα στα άλλα, αποτελούν μια πλούσια και σημαντική πηγή πληροφοριών και συμβάλλουν ουσιαστικά στην αποκατάσταση της φυσιογνωμίας του βιομηχανικού μνημείου και στον ακριβέστερο καθορισμό της πολιτιστικής του διάστασης. Τα βιομηχανικά μνημεία έχουν αξία όταν χρησιμοποιούνται για τη γνώση και την κατανόηση του παρελθόντος, καθώς η λειτουργία τους αποτελεί μια σαφή και πλήρη μαρτυρία της εποχής τους. Οι εικόνες αλλάζουν: η φύση, ο άνθρωπος, η μηχανή στοιχειοθετούν τις νέες επαναστάσεις στη διαδικασία της παραγωγής και δε θα ήταν υπερβολή να προβλέψουμε ότι σε μερικά χρόνια ο πρώτος υπολογιστής θα αποτελέσει αντικείμενο της βιομηχανικής αρχαιολογίας...

ΧΡΥΣΑ ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

– Αφιέρωμα στη βιομηχανική Αρχαιολογία. *Αρχαιολογία* 18 (1986), 8-62.
– Ε. Γαβριλάκης, *Οι δυγατέρες του ήλιου*. Πρόγραμμα «Μελίνα». ΥΠΕΠΘ-ΥΠΠΟ, Αθήνα, 1997.
– Ζ. Μουρατιάν, Εκπαιδευτικό πρόγραμμα Ελληνικού Παιδικού Μουσείου σε εργοστάσιο: «Η ελιά-η ΕΛΑΪΣ-το ελαιόλαδο». Στο: *Η ελιά και το λάδι*, Αθήνα 1996, 477-480.
– Α. Χαλκιαδάκης, *Βιομηχανική αρχαιολογία στο νομό Χανίων*, Αθήνα 1997.
– Ν. Ψιλάκης, Μ. Ψιλάκης και Η. Καστανάς, *Ο πολιτισμός της ελιάς*, Ηράκλειο, 1999.

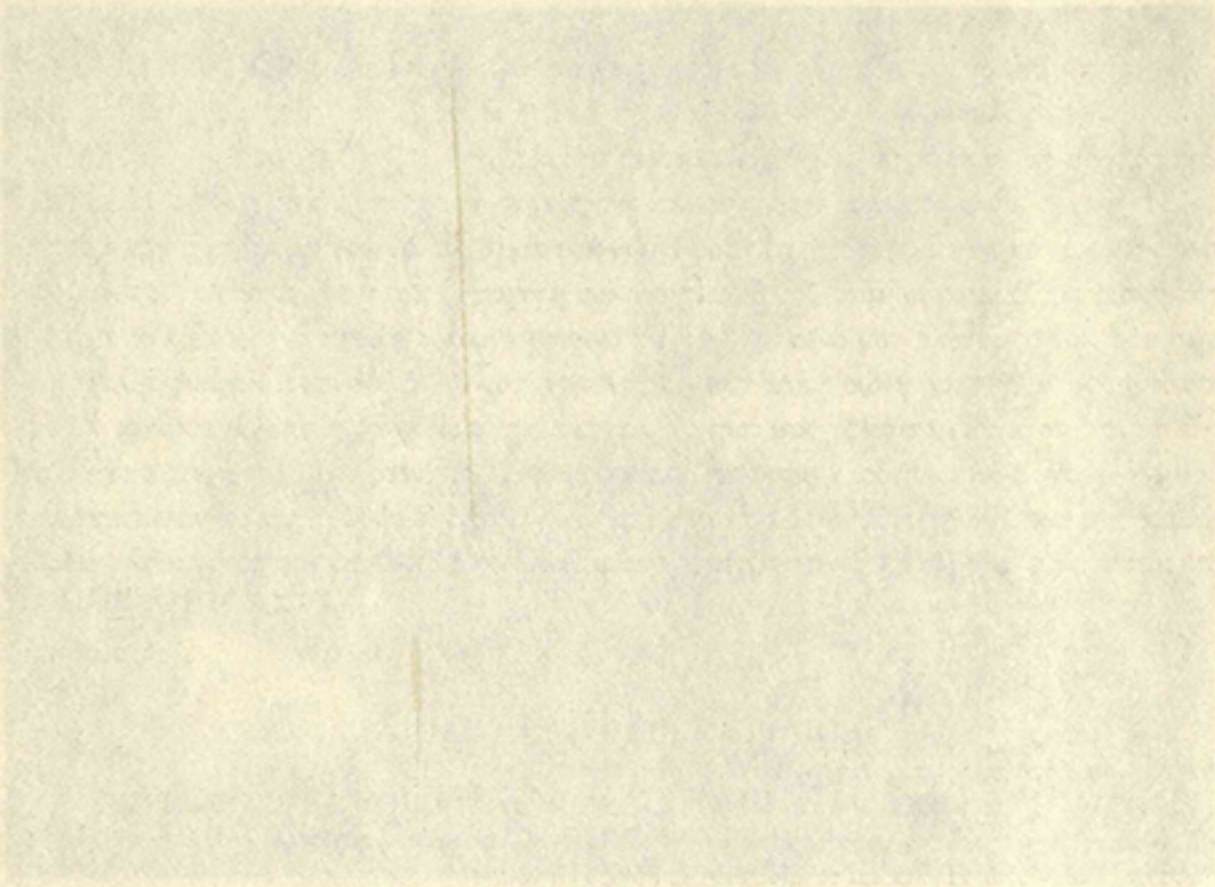

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ

ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΜΟΣ - ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

(Η περίπτωση του Νομού Χανίων)

Εισαγωγή

Στην Ελλάδα η ποικιλία του τοπίου και οι εναλλαγές του σε ορεινούς όγκους ή σε ακρογιαλιές είναι τέτοια, που δε συναντά κανείς σε πολλές περιοχές του κόσμου. Μέχρι και τη δεκαετία του 70 ο τουρισμός αντιμετωπίσθηκε κυρίως ως συναλλαγματοφόρος κλάδος με άμεση συμβολή στην κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου. Στο πρόγραμμα 1978-82, στις ειδικότερες επιδιώξεις της ελληνικής τουριστικής πολιτικής, αναφερόταν η συμβολή του τουρισμού στην ανάπτυξη προβληματικών περιοχών. Για το περιφερειακό σκέλος του Β΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης ο τουρισμός παρέμεινε η μόνη οικονομική δραστηριότητα με προοπτικές για το μεγαλύτερο μέρος των μικρών επιχειρήσεων οικογενειακής κλίμακας, με ελάχιστο κόστος επένδυσης και λειτουργίας και με μικρούς τους κινδύνους στους οποίους εκτίθενται. Τονίζεται όμως ότι το άμεσο αυτό όφελος από τον τουρισμό, χωρίς τις απαραίτητες προϋποθέσεις υποδομής χρήσεων γης και προστασίας του περιβάλλοντος, συνεπάγεται μακροπρόθεσμο κοινωνικό κόστος από δυσμενείς ως μη αναστρέψιμες επιπτώσεις στο περιβάλλον και την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών[1]. Έτσι λοιπόν τα τελευταία χρόνια γίνεται μία προσπάθεια στροφής της τουριστικής ανάπτυξης της χώρας προς τις ήπιες μορφές τουρισμού, που από τη φύση του εξαρτάται από ένα περιβάλλον το οποίο πρέπει προπάντων να διατηρεί τη φυσική του ισορροπία και δομή[2]. Μία λοιπόν από τις τουριστικές αυτές μορφές είναι και ο αγροτουρισμός[3].

---

1 Ρέα Καλικάρδου, «Ο ρόλος του Περιβάλλοντος για τον Τουρισμό στην Τουριστική Πολιτική, στη Χωροθέτηση και στην Περιφερειακή ανάπτυξη: Η ελληνική εμπειρία 1975-1995» (Επιστημονικό Συνέδριο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο), *Τόπος*, τομ. 3 (1995), σ. 238.

2 Δ. Λαγός, «Τουριστική Ανάπτυξη και δομημένο Περιβάλλον» (Επιστημονικό Συνέδριο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο), *Τόπος*, τομ. 3 (1995), σ. 238.

3 Κ. Αποστολόπουλος, *Μαθήματα Αγροτουρισμού*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997, σ. 6.

Μία από τις πλέον αντιπροσωπευτικές και ενδιαφέρουσες μορφές λειτουργίας και ανάπτυξης του αγροτουρισμού είναι οι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί. Οι Συνεταιρισμοί αυτοί στη χώρα μας βασίζονται σε δύο βασικούς άξονες, στον αγροτουρισμό και στη συμμετοχή της αγρότισσας Ελληνίδας στο συνεταιριστικό κίνημα. Ο αγροτουρισμός αποτελεί μία σύγχρονη μορφή τουρισμού, τόσο σε διεθνές όσο και σε ελληνικό επίπεδο. Στην εμπειρική μελέτη που έγινε στο νομό Χανίων δόθηκε έμφαση στη μορφή τού αγροτουρισμού που σχετίζεται με το συνεταιριστικό κίνημα, καθώς επίσης και στη συμμετοχή του αγροτικού πληθυσμού στους αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς, δηλαδή σε συνεταιρισμούς των οποίων το αντικείμενο δραστηριότητας είναι ο αγροτουρισμός και τα μέλη τους αποκλειστικά αγρότισσες Ελληνίδες.

Ήπιες μορφές Τουρισμού

Για τους κατοίκους των σύγχρονων αναπτυγμένων χωρών ο τουρισμός σήμερα ταυτίζεται με την αναζήτηση στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς που προσφέρουν κάτι το διαφορετικό, το ιδιαίτερο, το καινούργιο, και ικανοποιούν κατ' αυτό τον τρόπο την έντονη ανάγκη του σημερινού ανθρώπου για φυγή και αλλαγή. Οι ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού αναπτύσσονται την τελευταία εικοσαετία υπό την επίδραση δύο βασικών παραγόντων: της ανόδου του οικολογικού κινήματος, που συνέβαλε στην ευαισθητοποίηση των κατοίκων των βιομηχανικών χωρών στα θέματα καταστροφής του περιβάλλοντος, και της εμφάνισης των αρνητικών συνεπειών του μαζικού τουρισμού στο περιβάλλον των χωρών υποδοχής τουριστικού ρεύματος. Οι μορφές αυτές εντάσσονται κατά την άποψη του γράφοντος στις περιοχές ειδικών τουριστικών πόρων, δηλαδή σε κέντρα που έχουν ή μπορούν να αναπτυχθούν με βάση την ύπαρξη ενός ειδικού τουριστικού πόρου πού βρίσκεται ή έχει αναπτυχθεί κοντά τους. Παραδείγματα τέτοια είναι οικισμοί που βρίσκονται κοντά σε αρχαιολογικούς τόπους, όσοι έχουν αγροτουριστικές μονάδες, όσοι βρίσκονται κοντά σε περιβαλλοντικά πάρκα κ.λπ. Όπου φυσικά στις περιπτώσεις αυτές τα ειδικά χαρακτηριστικά των τουριστών και το θεσμικό πλαίσιο συνήθως περιβάλλουν αυτές τις μορφές ανάπτυξης, μειώνουν σημαντικά την ένταση των επιπτώσεων. Επιπλέον, ένα υψηλό ποσοστό των τουριστών είναι περαστικοί ή έχουν μικρή διάρκεια παραμονής, γεγονός που επίσης θεωρείται θετικό για την πορεία της τουριστικής ανάπτυξης[4].

Οι ήπιες μορφές αποτελούν μία εναλλακτική πρόταση στο πρότυπο του μαζικού

4 Πάρης Τσάρτας, «Κοινωνικές και Περιβαλλοντικές Επιπτώσεις του Τουρισμού σε μικρά Αστικά Κέντρα με Τουριστική Ανάπτυξη», *Τόπος*, τομ. 15 (1998), σ. 115.

τουρισμού, πρόταση μιας τουριστικής ανάπτυξης ενταγμένης στο περιβάλλον, στην οικονομία και στην κοινωνία των περιοχών υποδοχής. Έτσι, οι βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η νέα αυτή αντίληψη για την τουριστική ανάπτυξη είναι η προστασία του περιβάλλοντος, η φυσική ζωή, η διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και η γνωριμία με τον τοπικό πολιτισμό που μετουσιώνεται και στον τουρισμό του αγροτικού χώρου[5].

Εννοιολογική προσέγγιση

Ο αγροτουρισμός αποτελεί τουριστική δραστηριότητα που αναπτύσσεται εκτός αστικών περιοχών, από πρόσωπα που ασχολούνται κυρίως στον πρωτογενή τομέα οικονομικής δραστηριότητας, ειδικότερα σε συνεταιριστικής μορφής μικρές μονάδες παροχής τουριστικών υπηρεσιών και τροφοδοσίας αγαθών με στόχο τη βελτίωση του εισοδήματός τους[6].

Ο αγροτουρισμός λοιπόν επιδιώκει να εξασφαλίσει στον τουρίστα τις προϋποθέσεις για να περάσει ήρεμες και φτηνές διακοπές μέσα στη φύση και να έρθει σε επαφή με τους ανθρώπους του τόπου και την ιδιαίτερη πολιτιστική τους παράδοση[7]. Τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του αγροτουρισμού είναι:

– Η προσπάθεια να ενταχτεί ο τουρισμός στην τοπική αγροτική οικονομία. Ο αγροτουρισμός όχι μόνο δεν επιδιώκει να καταλύσει την υπάρχουσα αγροτική δομή, αλλά αντίθετα προϋποθέτει οικονομικά ενεργούς αγρότες που έχουν ως κύριο επάγγελμα την αγροτική δραστηριότητα και ως δεύτερο, και συμπληρωματικό του πρώτου, την τουριστική δραστηριότητα, η οποία και αποφέρει πρόσθετα εισοδήματα στο αγροτικό νοικοκυριό.

– Η προσπάθεια να αποτελεί ο αγροτουρισμός μορφή τουριστικής ανάπτυξης ενταγμένης στο περιβάλλον, με την έννοια ότι επιδιώκει τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας (π.χ. αξιολόγηση και διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς).

– Η συμβολή του αγροτουρισμού στην ανάπτυξη και άλλων τομέων της οικονομίας, και συγκεκριμένα του δευτερογενούς, με την έννοια ότι δημιουργεί προϋποθέσεις για μεγαλύτερη απορρόφηση τοπικών αγροτικών προϊόντων[8].

---

5 Α. Παλαιολόγος, «Ανάπτυξη ορεινών περιοχών υπό το πρίσμα νέων προσεγγίσεων». Εισήγηση στην Επιστημονική ημερίδα με γενικό τίτλο: Αναπτυξιακές προοπτικές του τουρισμού στην Εύβοια, Χαλκίδα 1999.

6 *Βλιάμος - Καραγιάννης*, σ. 102.

7 *Δροσοπούλου*, σ. 56.

8 Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Αγροτικός τουρισμός μια εναλλακτική λύση*, Αθήνα 1988 (εκδ. ΑΤΕ), σ. 22-23.

Μορφές Αγροτουρισμού

Ο αγροτουρισμός αναπτύσσεται κατά τα τελευταία είκοσι περίπου χρόνια μέ διαφορετικούς τρόπους και διαφορετικούς ρυθμούς σε ολόκληρη την Ευρώπη[9].

Ο αγροτουρισμός έχει εμφανιστεί μέχρι σήμερα με ποικιλία μορφών, οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με το μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης, τις ανάγκες των τουριστών και το είδος των προσφερομένων υπηρεσιών. Οι κυριότερες μορφές είναι[10]:

– αγροτουρισμός σε αγροκτήματα που παρέχουν διαμονή και φαγητό στο σπίτι του αγρότη

– αγροτουρισμός σε αγροκτήματα που παρέχουν διαμονή και φαγητό σε ξεχωριστό οίκημα

– αγροτουρισμός σε προστατευόμενους χώρους (φυσικά πάρκα)

– αγροτουρισμός σε «τουριστικά χωριά»

– αγροτουρισμός σε αγροκτήματα συνεταιριστικής μορφής.

Αγροτουρισμός και τοπική ανάπτυξη

Πρωταρχικός στόχος της Γενικής Γραμματείας Ισότητας ήταν η απόκτηση οικονομικής αυτοδυναμίας για τις συνεταιριζόμενες αγρότισσες[11]. Ιδιαίτερα σε σχέση με την απασχόληση του τοπικού πληθυσμού, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δραστηριότητα αυτή δημιουργεί προϋποθέσεις για την επαγγελματική αποκατάσταση των αγροτών συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση του εισοδήματός τους. Παράλληλα δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, κυρίως για νέους και γυναίκες, γεγονός που οδηγεί στη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην περιφέρεια. Ο αγροτουρισμός ενισχύει παράλληλα το αγροτικό εισόδημα, χωρίς φυσικά να υποχρεούται ο αγρότης να εγκαταλείψει τις γεωργικές του ασχολίες, παρέχει ακόμα τη δυνατότητα οργάνωσης της περιοχής σε επίπεδο μικρών μονάδων συνεταιριστικής ή οικογενειακής μορφής και τέλος συμβάλλει στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών[12].

Σε πολλές περιπτώσεις η ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του αγροτουρισμού έχει λειτουργήσει σαν γέφυρα για τη μετάβαση από το αγροτικό στο τουριστικό επάγγελμα, πράγμα το οποίο δεν πρέπει να συνεπάγεται τη βαθμιαία μερική ή πλήρη εγκατά-

9 Κ. Αποστολόπουλος, *ό.π.*, σ. 26.

10 Πάρις Τσάρτας, *Μελέτη για τον Αγροτουρισμό*, Αθήνα 1991 (εκδ. ΕΤΒΑ), σ. 372-375.

11 Κ. Αποστολόπουλος, *όπ. π.*, σ. 60.

12 *Βλιάμος - Καραγιάννης*, σ. 101.

λειψη του αγροτικού επαγγέλματος. Μάλιστα, σε κάποιες περιοχές παρατηρείται το φαινόμενο της μετατροπής της αγροτουριστικής μονάδας σε καθαρά τουριστική, αφού οι αγροτικές εργασίες στην ουσία εγκαταλείπονται και η αγροτική εκμετάλλευση διατηρείται ως βιτρίνα που επιτρέπει στη μονάδα να εντάσσεται σε αγροτουριστικά προγράμματα και να δικαιούται χρηματοδοτήσεις και φοροαπαλλαγές.

Το θεσμικό πλαίσιο των αγροτικών συνεταιρισμών

Οι βασικοί νόμοι που αναφέρονται στην οργάνωση και λειτουργία των αγροτικών συνεταιρισμών είναι τρεις: Ο νόμος 602/1914 Περί συνεταιρισμών, ο νόμος 921/1979 Περί γεωργικών συνεταιρισμών και ο νόμος 1541/1985 Περί αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων[13].

Ο νόμος 602/1914 είναι γενικός νόμος που αφορά όλα τα είδη συνεταιρισμών[14]. Στο νόμο αυτό τίθενται οι βασικές αρχές οργάνωσης και δημοκρατικής λειτουργίας των συνεταιρισμών, όπως οι διατάξεις που ορίζουν τα προσόντα για την εγγραφή των μελών και αυτές που αναφέρονται στην ελεύθερη αποχώρηση των μελών από το συνεταιρισμό. Παράλληλα, όμως, θεσπίζει και διατάξεις που προβλέπουν την έντονη παρέμβαση του κράτους στον καθορισμό των δραστηριοτήτων και στον έλεγχο της λειτουργίας των συνεταιρισμών. Ο νόμος στη συνέχεια τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με διάφορα νομοθετήματα.

– Ο νόμος 921/1979 είναι ειδικός νόμος για τους γεωργικούς συνεταιρισμούς. Στο νόμο αυτό εισάγονται εκσυγχρονιστικές καινοτομίες, όπως κρατική οικονομική ενίσχυση για την ανάπτυξη της συνεταιριστικής εκπαίδευσης, διατάξεις για την οργάνωση της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης των αγροτών στις τριτοβάθμιες συνεταιριστικές οργανώσεις, επέκταση των εργασιών των συνεταιρισμών στις συναλλαγές με μη μέλη τους κ.λπ. Ο νόμος 921/1979 δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει με επιτυχία τα προβλήματα του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος και ιδιαίτερα το πρόβλημα του μικρού κλήρου και της μικρής εκμετάλλευσης μέσω των συνεταιρισμών[15].

– Ο νόμος 1541/1985 για τις αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις ψηφίστηκε με στόχο την υποβοήθηση της οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσω των συνεταιρισμών

13 Λευτέρης Νιονάκης, Μάιος 1999, συνέντευξη με θέμα: «Οι αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί στη χώρα μας». Τμήμα Συνεταιρικών Οργανώσεων και Εκμεταλλεύσεων Τ. Ε. Ι. Κρήτης (αδημοσίευτο).

14 *Αβδελίδης*, σ. 50.

15 Λ. Νιονάκης, *όπ. π.*

και τη δημιουργία οικονομικά βιώσιμων συνεταιριστικών μονάδων[16]. Οι καινοτομίες που περιέχει ο νόμος αυτός είναι: α) η πρόβλεψη επέκτασης των δραστηριοτήτων των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων σε τουριστικές δραστηριότητες και β) η καθιέρωση της αρχής της ισότητας των δύο φύλων ως προς τη συμμετοχή στους συνεταιρισμούς, εφόσον «τακτικά μέλη αγροτικού συνεταιρισμού μπορούν να γίνουν ενήλικοι, άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι ασχολούνται αυτοπροσώπως επαγγελματικά και αποκλειστικά σε οποιονδήποτε κλάδο της αγροτικής οικονομίας και ιδίως στην παραγωγή προϊόντων γης, κτηνοτροφίας, αλιείας και μελισσοκομίας, καθώς και στην παραγωγή προϊόντων αγροτικής βιοτεχνίας και οικοτεχνίας» (άρθρο 8). Είναι φανερό ότι ο νόμος αυτός θεσπίζει την επέκταση των δραστηριοτήτων των αγροτικών συνεταιρισμών και προς την κατεύθυνση του αγροτουρισμού, όπως και την ανεμπόδιστη συμμετοχή των γυναικών σε αυτούς.

Αγροτουριστικά προγράμματα

Η ίδρυση γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών από τη Γενική Γραμματεία Ισότητας αποτελεί την πρώτη προσπάθεια ένταξης συνεταιρισμών σε αγροτουριστικά προγράμματα. Η προσπάθεια αυτή, που ξεκίνησε το 1983 με την ίδρυση του συνεταιρισμού της Πέτρας Λέσβου, εντάχθηκε στο πλαίσιο της τότε εθνικής πολιτικής, στην οποία κυριαρχούσαν δύο άξονες:

Ο πρώτος άξονας περιστρεφόταν γύρω από την περιθωριοποιημένη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Στη συγκεκριμένη πρωτοβουλία της Γραμματείας Ισότητας η έμφαση δόθηκε στην αγρότισσα, η οποία θεωρήθηκε ως η πιο περιθωριοποιημένη ελληνίδα λόγω των ιδιαιτέρων προβλημάτων της στο χώρο της εργασίας και του σπιτιού.

Ο δεύτερος άξονας στρεφόταν γύρω από τη δυνατότητα ανάπτυξης του συνεταιριστικού κινήματος ως λύσης στο πρόβλημα της μικρής αγροτικής παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό οι ειδικοί στόχοι της κυβερνητικής πολιτικής στον τομέα της ισότητας των δύο φύλων ήταν: α) η ένταξη της αγρότισσας στην παραγωγή με όρους ίσους προς αυτούς του άνδρα και β) η ενεργοποίησή της στο αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα.

Η πρωτοβουλία ίδρυσης των γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών εντάχθηκε συγκεκριμένα στο πρόγραμμα των θετικών δράσεων για την ένταξη της γυναίκας στην παραγωγή και ξεκίνησε με τη μορφή προγραμμάτων - πιλότων[17]. Στόχος των προ-

16 *Δροσοπούλου*, σ. 141-142.

17 *Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί*. Φυλλάδιο του ΕΟΤ.

γραμμάτων αυτών ήταν «η προσπάθεια διασφάλισης μιας οικονομικής αυτοτέλειας για την ελληνίδα αγρότισσα, σαν πρώτο βήμα που οδήγησε στο δρόμο της κοινωνικής απελευθέρωσης»[18]. Η έμφαση δηλαδή δινόταν στην οικονομική αυτοδυναμία των γυναικών και όχι στη δημιουργία συμπληρωματικού εισοδήματος για τις αγρότισσες, που είναι ο στόχος των αγροτουριστικών προγραμμάτων.

Η εργασία της αγρότισσας, τόσο στο αγροτικό νοικοκυριό όσο και στη γεωργική εκμετάλλευση, παρόλο που είναι γνωστή, δεν μπόρεσε να μετρηθεί μέχρι σήμερα με συγκεκριμένα αριθμητικά στατιστικά στοιχεία. Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η αγρότισσα, με την ενεργό συμμετοχή της στη γεωργική εκμετάλλευση και στην παραγωγή ειδών για αυτοκατανάλωση, συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στην οικονομία βιοπορισμού της οικογένειας, καθώς επίσης και με την αποκλειστικά προσωπική της απασχόληση στις οικιακές εργασίες, στην ανατροφή των παιδιών και στη φροντίδα των ηλικιωμένων, στην κοινωνική - πολιτιστική ανάπτυξη και ευημερία της οικογένειας[19]. Παρ' όλα αυτά υπήρξαν πράγματι στοιχειοθετημένοι λόγοι που παρουσιάστηκαν, για να αιτιολογηθεί η επιλογή του συνεταιριστικού σχήματος ως σχήματος κατάλληλου για την ένταξη της αγρότισσας στην παραγωγή όπως: α) το γεγονός ότι ο συνεταιρισμός μπορεί να ενθαρρύνει τη συμμετοχή της αγρότισσας στη σύγχρονη μορφή αγροτικής παραγωγής, β) το ότι η συμμετοχή στο συνεταιρισμό επιτρέπει στην αγρότισσα να εισπράττει η ίδια την αμοιβή της, χωρίς τη διαμεσολάβηση του άνδρα και γ) το ότι η συμμετοχή στο συνεταιρισμό επιτρέπει στην αγρότισσα να εξοικειωθεί με τις δημοκρατικές διαδικασίες και επομένως να πολιτικοποιηθεί[20]. Ακόμη, οι λόγοι που προβλήθηκαν για να αιτιολογηθεί η επιλογή αυτού του είδους του συνεταιρισμού ήταν οι εξής : α) το αντικείμενο δραστηριότητας του συνεταιρισμού έπρεπε να είναι οικείο στις αγρότισσες και β) ο αγροτουρισμός θεωρήθηκε ως μία μορφή τουριστικής δραστηριότητας καινοτόμος και φιλική προς το περιβάλλον και την τοπική παράδοση.

Το πρόγραμμα ίδρυσης και στήριξης των συνεταιρισμών πραγματοποιήθηκε με εθνικούς κυρίως πόρους και με συνεργασία τοπικών αρχών και κρατικών φορέων που ποικίλλουν ανά συνεταιρισμό. Από το 1991 τα προγράμματα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας για τη δημιουργία δομών στήριξης αγροτουριστικών συνεταιρικών επιχειρήσεων για γυναίκες έχουν ενταχθεί στο πλαίσιο της Κοινοτικής πρωτοβουλίας NOW,

18 *Τουρισμός και Οικονομία*, τευχ. 149, Αύγουστος 1992.
19 *Α. Παπαδάκη-Κλαυδιανού - Ε. Γιασεμή*, σ. 4.
20 *Τουρισμός και Οικονομία*, Αύγουστος 1992, τευχ. 115.

μια πρώτη δέσμη μέτρων της οποίας αναφέρεται στην προώθηση των μικρών επιχειρήσεων, της αυτοαπασχόλησης και των συνεταιρισμών των γυναικών.

Βασικά στοιχεία των πρώτων Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών

Ορισμένα βασικά λειτουργικά στοιχεία για τους υφιστάμενους σήμερα αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς έχουν ως εξής[21]:

1. Συνεταιρισμός Αμπελακίων

Ο Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Αμπελακίων δημιουργήθηκε από το Συμβούλιο Ισότητας των δύο φύλων και τη συνεργασία της Νομαρχίας Λάρισας, του ΕΟΤ και άλλων Οργανισμών. Λειτουργεί από το 1985. Εδώ οι γυναίκες αποφάσισαν να αναζωπυρώσουν τη σπάνια εστία απ' όπου ακτινοβόλησε το πνεύμα του συνεργατισμού, που έδωσε λύσεις πρωτοπόρες σε θέματα κοινωνικής οργάνωσης. Ο Συνεταιρισμός διαθέτει 60 κρεβάτια στα σπίτια των μελών. Διαθέτει επίσης τους καλοκαιρινούς μήνες ένα γραφικό αναψυκτήριο, το «Ρόδο».

Ιστορική αναδρομή - Κοινή Συντροφία των Αμπελακίων

Φέτος συμπληρώθηκαν 220 χρόνια από την ίδρυση της πρώτης Κοινής Συντροφίας των Αμπελακίων, επομένως η Κοινή Συντροφία των Αμπελακίων ήταν και παραμένει, με ισχυρό ιστορικό ντοκουμέντο, ο πρώτος συνεταιρισμός της νεότερης και σύγχρονης εποχής στον κόσμο. Η Κοινή Συντροφία ήταν μια Συνεργατική Εταιρία με έδρα την Κοινότητα των Αμπελακίων, η οποία αποτελούνταν από 22 μικρά χωριά της περιοχής.

Τα μέλη της εταιρίας αυτής ανέρχονταν σε έξι χιλιάδες και αποτελούνταν από κεφαλαιούχους και γαιοκτήμονες, που συμμετείχαν τόσο προσωπικά όσο και οικονομικά - οι τελευταίοι και με τα αιτήματά τους, καθώς και από τεχνίτες, εργάτες και εργάτριες, που συμμετείχαν με την προσωπική τους εργασία. Η σύνθεση αυτή των μελών της Κοινής Συντροφίας αποτελεί το χαρακτηριστικό διαφοροποιό στοιχείο σε σχέση με παρόμοιες εταιρίες πριν και μετά από αυτή, το οποίο από τότε και μέχρι σήμερα προκάλεσε -και προκαλεί ακόμη- το θαυμασμό όχι μόνο ειδικών μελετητών (κοινωνιολόγων, οικονομολόγων κ.ά.) αλλά και πολλών άλλων, άμεσα ή έμμεσα σχετικών. Και αυτό γιατί η Κοινή Συντροφία κατόρθωσε να συμβιβάσει τα συμφέροντα των αιωνίων αντιπάλων, του κεφαλαίου και της εργασίας, να συμβιβάσει λοιπόν και να εξομαλύνει κατά έναν κοινά αποδεκτό τρόπο, για 30 και πλέον χρόνια, τις κοινωνικές ανισότητες των διαφόρων παραγωγικών τάξεων. Ο συμβιβασμός αυτός χαρακτηρίστηκε

21 Κ. Αποστολόπουλος, όπ.π., σ. 61.

από τον Τύπο το 1938 ως ειρηνική επανάσταση. Αυτή λοιπόν η Κοινή Συντροφία ήταν ένα συνεργατικό σχήμα που το 1890 ο Φιλάρετος το ονόμασε «Κοινοτικο-συνεργατική εταιρία των Αμπελακίων». Τα προϊόντα που παρήγε η Κοινή Συντροφία ήταν βαμβακερά νήματα, τα οποία ακολουθούσαν την κάθετη διαδικασία παραγωγής: βαμβάκι - επεξεργασία - νήμα - βαφή - τελικά προϊόντα. Αυτά εξάγονταν τότε διά ξηράς (καραβάνια) και διά θαλάσσης σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης. Η Κοινή Συντροφία ως προς τη δομή και τη λειτουργία της είχε στοιχεία εργατικά τόσο κεφαλαιοκρατικά όσο και γενικά, ήταν ένα πρωτότυπο για την εποχή εκείνη συνεργατικό μοντέλο. Ήταν ένας συνεργατικός συνεταιρισμός, όπου συνεργάζονταν αρμονικά το κεφάλαιο με την εργασία και μάλιστα με ένα τέτοιο σχήμα, που θα το ζήλευαν ακόμη και σήμερα εκπρόσωποι των δυο αυτών βασικών συντελεστών της παραγωγής. Τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα ήταν καταπληκτικά και ανεπανάληπτα την εποχή εκείνη στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Κοινή Συντροφία είχε υποκαταστήματα σε πολλές πόλεις της Ευρώπης, όπως: Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Οδησσό, Πετρούπολη, Τεργέστη, Λειψία, Αμβούργο, Άμστερνταμ, Λονδίνο και αλλού. Το κύριο υποκατάστημά της στο εξωτερικό βρισκόταν στη Βιέννη, στο κρατικό αρχείο της οποίας υπάρχουν μέχρι σήμερα ζωντανά ιστορικά ντοκουμέντα.

Σήμερα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό επικρατεί σύγχυση για το ποιος ήταν ο πρώτος συνεταιρισμός στον κόσμο. Αυτή η σύγχυση επικρατεί, γιατί θεωρείται ότι ο συνεταιρισμός της Ροτσντέηλ της Αγγλίας (1844) είναι ο πρώτος συνεταιρισμός παγκοσμίως. Την αντίληψη αυτή έθεσε υπό αμφισβήτηση με στοιχεία ο καθηγητής Συνεργατισμού κ. Σταύρος Μαριάδης, ομιλητής στην εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στα Αμπελάκια με αφορμή τη συμπλήρωση 220 χρόνων από την ίδρυση της Κοινής Συντροφίας των Αμπελακίων.

Ο κ. Στ. Μαριάδης στην εισαγωγή της ομιλίας του ανέφερε: «Ορισμένοι Έλληνες παρακινούμενοι περισσότερο από μία, μέχρι ενός ορίου δικαιολογημένη, εθνική υπερηφάνεια και λιγότερο από ειδικές γνώσεις πάνω στη συνεταιριστική θεωρία, ισχυρίζονται, χωρίς βέβαια καμία ιδιαίτερη επιστημονική τεκμηρίωση, ότι η Κοινή Συντροφία ήταν ο πρώτος συνεταιρισμός του σύγχρονου συνεταιριστικού κινήματος στον κόσμο και επιμένουν επί του προκειμένου, με απώτερο σκοπό να κατοχυρώσουν αυτή την πρωτιά για την Ελλάδα. Προσωπικά όμως δέτω το ακόλουθο ερώτημα: Είναι αρκετή η πρωτιά αυτή για τη χώρα μας ή μήπως της ανήκει κάτι σημαντικά περισσότερο; Έχει μεγάλη ιστορική σημασία για τη χώρα μας αυτή η πρωτιά σε παγκόσμιο επίπεδο. Είναι να απορεί λοιπόν κανένας πώς οι επιμένοντες για την πρώτη περίπτωση δεν αντιλαμβάνονται ότι, ενώ πρέπει και μπορούμε να διεκδικήσουμε διεθνώς ένα μείζονος σημα-

σίας ιστορικό γεγονός για την Ελλάδα, αυτοί επιμένουν για τη διεκδίκηση ενός γεγονότος που είναι προφανέστατα ελάσσονος σημασίας».

Και αυτό είναι ο συνεταιρισμός της Ροτσντέηλ (Rochdale) της Αγγλίας (1844), με τον οποίο ξεκίνησε το σύγχρονο παγκόσμιο συνεταιριστικό κίνημα, προπομπός όμως του οποίου υπήρξε η Κοινή Συντροφία των Αμπελακίων (1780). Πήρε δε τον τίτλο του πρώτου σύγχρονου συνεταιρισμού του κόσμου για τον παρακάτω τυπικό κυρίως λόγο: Γιατί ήταν πράγματι ο πρώτος συνεταιρισμός στη νεότερη και σύγχρονη εποχή που καλύφθηκε με συγκεκριμένο συνεταιριστικό νόμο, ο οποίος (νόμος) κατοχύρωσε όχι μόνο το πνεύμα και τις αρχές του συνεταιρισμού αυτού, αλλά ταυτόχρονα τον καθιστούσε και θεσμό στην Αγγλία, από την οποία μεταπήδησε και στο εξωτερικό δημιουργώντας έτσι το σύγχρονο παγκόσμιο συνεταιριστικό κίνημα. Ο συνεταιρισμός της Ροτσντέηλ ακολούθησε τόσο χρονολογικά όσο και στο πνεύμα και στην ουσία την Κοινή Συντροφία και ήταν μια εκσυγχρονισμένη εξελικτική μορφή της. Ποιο λοιπόν γεγονός είναι σημαντικότερο; Το «πρώτος» σύγχρονος συνεταιρισμός ή το πρώτος συνεταιρισμός γενικά, της νεότερης και σύγχρονης εποχής στον κόσμο[22];

2. Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός της Πέτρας Λέσβου

Ο πρώτος γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός ιδρύθηκε από το Συμβούλιο Ισότητας των δύο φύλων σε συνεργασία με τη Νομαρχία Λέσβου, τον ΕΟΤ και άλλους φορείς. Λειτουργεί από το 1983 και αποτέλεσε ένα επιτυχημένο πιλοτικό πείραμα που άνοιξε το δρόμο για τη δημιουργία ενός δικτύου Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών στην Ελλάδα, το οποίο συνεχώς διευρύνεται. Ο συνεταιρισμός στην Πέτρα διαθέτει 100 δωμάτια και 200 κλίνες, studios και διαμερίσματα.

3. Συνεταιρισμός Χίου

Ο Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Χίου λειτουργεί από το 1985. Δημιουργήθηκε από το Συμβούλιο Ισότητας των δύο φύλων με τη συνεργασία της Νομαρχίας Χίου, του ΕΟΤ και άλλων Οργανισμών. Ο Συνεταιρισμός διαθέτει 65 δωμάτια στα σπίτια των γυναικών-μελών του. Ο Συνεταιρισμός της Χίου συνεχίζει σήμερα τη λειτουργία του όπως ακριβώς άρχισε, δηλαδή με κέρδος, έστω και μικρό. Σύμφωνα με το καταστατικό τού Συνεταιρισμού, όργανά του είναι η Γενική Συνέλευση, το Διοικητικό Συμβούλιο και το εποπτικό Συμβούλιο[23].

---

22 Βλ. Εφημ. *Ελευθερία της Λάρισας* 12-5-1999, σ. 8.

23 *Α. Παπαδάκη-Κλαυδιανού - Ε.Γιασεμή*, σ. 8.

4. Συνεταιρισμός Αγ. Γερμανού Πρεσπών

Ιδρύθηκε το 1985 με τη στήριξη της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, της Νομαρχίας Φλώρινας και του ΕΟΤ. Ο Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Αγ. Γερμανού διαθέτει 40 κλίνες σε 4 παραδοσιακά αναπαλαιωμένα κτήρια στο χωριό Αγ. Γερμανός.

5. Συνεταιρισμός Ψαράδων Πρεσπών

Ιδρύθηκε το 1994 με τη βοήθεια της Νομαρχίας Φλώρινας, του Γυναικείου Συνεταιρισμού Αγ. Γερμανού Πρεσπών Φλώρινας και άλλων οργανισμών. Ο Συνεταιρισμός των Ψαράδων διαθέτει 16 δωμάτια και 31 κλίνες.

6. Συνεταιρισμός Μαρώνειας

Ο Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός της Μαρώνειας ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, με τη συμπαράσταση της Νομαρχίας Ροδόπης, και με τη στήριξη του ΕΟΤ, της Τράπεζας Μακεδονίας-Θράκης και άλλων οργανισμών. Ο Συνεταιρισμός διαθέτει 15 δωμάτια με 38 κλίνες στα σπίτια των μελών.

7. Συνεταιρισμός Αράχοβας

Ο Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός της Αράχοβας δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία των γυναικών και με συμπαράσταση της Διεύθυνσης Οικιακής Αγροτικής Οικονομίας και του Υπουργείου Γεωργίας, της Νομαρχίας Βοιωτίας, της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, του ΕΟΤ και άλλων φορέων.

Ο Συνεταιρισμός διαθέτει 200 κρεβάτια στα σπίτια των γυναικών-μελών. Ο φιλοξενούμενος έχει τη δυνατότητα, αν το θέλει, να συμμετάσχει στην καθημερινή ζωή ή και στις αγροτικές ασχολίες ή να παρακολουθήσει την υφαντική τέχνη, καθώς και τη δύσκολη τεχνική του «χρυσοκεντήματος», που είναι και αυτή μια δραστηριότητα του συνεταιρισμού.

8. Συνεταιρισμός Δαδιάς Σουφλίου

Ο Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Δαδιάς Σουφλίου δημιουργήθηκε το 1993 και έχει 40 μέλη. Διαθέτει 10 δωμάτια με 30 κλίνες στα σπίτια των μελών.

Η Φιλοσοφία της συγκριτικής μελέτης- Έρευνας

Η διερεύνηση αυτή αναφέρεται στα αποτελέσματα μιας σε μικρή κλίμακα έρευνας πρωτογενών στοιχείων, η οποία πραγματοποιήθηκε το θερινό εξάμηνο του 1999 και

είχε ως αντικείμενο διερεύνησης τους Γυναικείους Αγροτουριστικούς Συνεταιρισμούς στην Κρήτη. Ο αντικειμενικός σκοπός της πρώτης αυτής διερεύνησης ήταν να διερευνηθεί αν υπάρχουν Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί στην Κρήτη, ώστε να μελετηθούν τα ατομικά τους, οικογενειακά και κοινωνικά στοιχεία, να διερευνηθούν οι στάσεις των μελών απέναντι στο συνεταιριστικό κίνημα, να σχολιαστούν οι επιδράσεις των συνεταιρισμών απέναντι στη ζωή των γυναικών-μελών και τέλος να προταθούν μέτρα επίλυσης των συγκεκριμένων προβλημάτων.

Εισαγωγή στην Έρευνα

Με το βλέμμα στραμμένο στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, στο ΕΥΡΩ, στη παγκοσμιοποίηση της οικονομίας αλλά και στη χιλιετία με τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που αυτή συνεπάγεται, θα ήθελα να εξετάσω ένα τουριστικό πρότυπο που κατά την άποψή μου φάνηκε πως έχει ξεχαστεί, αν και έχει απεριόριστες δυνατότητες στην Κρήτη. Η Κρήτη ως ένα πρότυπο περιφέρειας στην Ελλάδα, με 5,4% του συνολικού Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, με 3,6% της βιομηχανικής παραγωγής, με 5,7% των υπηρεσιών και 8,3% της αγροτικής παραγωγής (πράγμα που ισχυροποίησε την πρόθεσή μου για την παρούσα διερεύνηση) κατέχει σήμερα την τρίτη θέση μετά το Νότιο Αιγαίο και την Αττική στην κατάταξη των περιφερειών, με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ που ανέρχεται σε 3,45 εκατ. δραχμές για το 1998,σε ποσοστό 10,2% του μέσου όρου, παραμένοντας σταθερή σε διάστημα μιας δεκαετίας. Όσον αφορά στον τουρισμό, η Περιφέρεια Κρήτης με ποσοστό 26% κατέχει τη δεύτερη υψηλότερη συμμετοχή μετά το Ν. Αιγαίο στις διανυκτερεύσεις των αλλοδαπών στη χώρα (οι οποίες έφθασαν τα 10.636.757), ενώ ταυτόχρονα κατέχει και τη δεύτερη υψηλότερη αναλογία διανυκτερεύσεων ανά κάτοικο (19) φτάνοντας τις 882.444. Σημειώνεται τέλος ότι οι κλίνες σε ξενοδοχειακά καταλύματα το 1998 έφτασαν τις 115.352 στο σύνολο της περιφέρειας[24]. Έτσι με την παρακολούθηση των παραπάνω μεγεθών, και ειδικότερα του πρωτογενή και του τριτογενή τομέα, ξεκίνησε η διερεύνηση ύπαρξης Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών στην Κρήτη. Τελικά ο Νομός Χανίων ήταν ο μοναδικός Νομός στον οποίο λειτουργούν Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί και που αναφέρονται παρακάτω.

24 Εφημ. *Κέρδος* 1999, Ετήσια ειδική έκδοση για την Κρήτη, Αθήνα, σ. 3.

Οι Αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί στο Νομό Χανίων[25]

-Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γαβαλοχωρίου

-Αγροτικός Συνεταιρισμός Ειδικών Σκοπών Αγροτικής Βιοτεχνίας και Οικοτεχνίας Γυναικών Βουλγάρω

-Σύλλογος Γυναικών Καράνου «Η Αγρότισσα»

-Συνεταιρισμός μεταξιού και οικολογικής καλλιτεχνικής χειροτεχνίας (Καλαμίτσι Αμυγδάλου)

-Συνεταιρισμός Γυναικών Παραδοσιακής Χειροτεχνίας Επαρχίας Κισάμου

-Γυναικείος Συνεταιρισμός Υφαντικής - Παραδοσιακών Τεχνών Ανώπολης

-Συνεταιρισμός Παραγωγών Καλλιτεχνίας και Βιοτεχνίας Νομού Χανίων

-Συνεταιρισμός Καλλιτεχνουσών Νομού Χανίων

Η φιλοσοφία των αγροτουριστικών συνεταιρισμών

Η ιδέα της ίδρυσης και λειτουργίας των υπό διερεύνηση γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών γενικά ανήκει στη Γενική Γραμματεία Ισότητας των δύο φύλων. Ο στόχος ήταν η προσφορά μιας ανθρώπινης μορφής τουρισμού. Επιπλέον, η Γενική Γραμματεία Ισότητας είδε το συνεταιριστικό κίνημα ως έναν από τους πιο κατάλληλους μηχανισμούς για την εξασφάλιση της οικονομικής αυτοδυναμίας της αγρότισσας Ελληνίδας[26].

Διαδικασία της Έρευνας στο Νομό Χανίων

Για τη διερεύνηση του θέματος συντάχθηκαν ερωτηματολόγια. Άλλα εστάλησαν με fax και άλλα με το ταχυδρομείο. Πολλά επίσης συμπληρώθηκαν κατόπιν τηλεφωνικού ραντεβού. Το ερωτηματολόγιο ολόκληρο περιελάμβανε 6 σελίδες ερωτήσεις που βασίστηκαν στους παρακάτω άξονες.

Δομή του ερωτηματολογίου

1. Τα στοιχεία του Συνεταιρισμού (από τη χρονολογία ίδρυσης έως και τον αριθμό απασχολουμένων στο Συνεταιρισμό)

2. Τα δημογραφικά στοιχεία των συνεταιριζομένων (από το μορφωτικό επίπεδο μέχρι και την οικογενειακή κατάσταση)

---

25 Σωτ. Ι. Αγαπητίδης, «Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί», περ. *Συνεταιριστική Πορεία. Δράση, Ιδεολογία, Επιστήμη*, τευχ. 10 (Αθήνα 1998), σ. 93.

26 Λ. Νωνάκης, *όπ. π.*

3. Το ιστορικό ίδρυσης του Συνεταιρισμού (από τον τρόπο ίδρυσης, τους λόγους ίδρυσης, την προσφορά εργασίας μέχρι και τους λόγους εισόδου τους στο Συνεταιρισμό)

4. Τα οργανωτικά, τα οικονομικά και η υπάρχουσα υλικοτεχνική υποδομή του Συνεταιρισμού

5. Το λειτουργικό μέρος του Συνεταιρισμού, καθώς και η διοικητική του εξάρτηση από άλλους φορείς, και τέλος οι αντικειμενικοί στόχοι του Συνεταιρισμού

Ανάλυση των απαντήσεων των ερωτηματολογίων

Στο Νομό Χανίων τα ερωτηματολόγια μοιράστηκαν αλλά και εστάλησαν σε όλους τους Αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς, ενώ δεν επεστράφησαν τα μισά, πιθανόν λόγω φόρτου εργασίας, αφού τα ερωτηματολόγια εστάλησαν κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο, και πιθανότατα λόγω έκτασης του ερωτηματολογίου (6 σελίδες ερωτηματολόγιο).

Πάντως το απαντητικό υλικό αυτών των ερωτηματολογίων στάθηκε ικανό για γόνιμα συμπεράσματα. Οι Συνεταιρισμοί που δέχθηκαν τη συνεργασία της πρώτης αυτής διερεύνησης για το Νομό Χανίων είναι ο Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γαβαλοχωρίου με πρόεδρο την κ. Φρονιμάκη, ο Συνεταιρισμός Μεταξιού και Οικολογικής Καλλιτεχνικής Χειροτεχνίας (Καλαμίτσι Αμυγδάλου) με πρόεδρο την κ. Κουτσοβούλου και ο Συνεταιρισμός Παραγωγών Καλλιτεχνίας και Βιοτεχνίας Νομού Χανίων με πρόεδρο την κ. Μαρίνη.

Οπως διαβάζει κανείς μόνο τα ονόματα των συνεταιρισμών, αντιλαμβάνεται ότι κάθε Συνεταιρισμός που διερευνήθηκε διαφέρει ως προς το αντικείμενο παραγωγής (επιτηδεύματος), δηλαδή παράγονται από κεραμικά, υφαντά, ασήμι, κρητικά μαχαίρια μέχρι κουρελούδες, αξιόλογα προϊόντα από μετάξι, οικολογικά προϊόντα, ημερολόγια, τσάντες για ψώνια κ.λπ. Οι υπεύθυνοι κάποιων Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών του Νομού Χανίων ήταν πιο συγκροτημένοι αλλά και συνεργάσιμοι, γι' αυτό και έδωσαν περισσότερα στοιχεία. Έτσι τα γενικά συμπεράσματα που προέκυψαν από τα ερωτηματολόγια ήταν τα παρακάτω.

-Ακόμα και σε αυτούς τους Συνεταιρισμούς όπου υπάρχει μεγάλη εμπειρία και δραστηριότητα, διαφαίνεται ότι ο αγροτικός χώρος δεν είναι ομοιογενής, ώστε και οι συνεταιριζόμενες αγρότισσες να έχουν τα ίδια προβλήματα. Ανάλογα φυσικά με την περιοχή διαφαίνονται και διαφορετικά προβλήματα.

-Το γεγονός ότι η συνεταιριζόμενη αγρότισσα δεν έχει άμεση αμοιβή δυσκολεύει ίσως τη συνεταιριστική ιδέα. Το πρόβλημα αυτό επιβεβαιώθηκε και από τη συνέντευξη[27].

27 Λ. Νωνάκης, *όπ. π.*

-Οι γυναίκες των υπό διερεύνηση αγροτικών περιοχών παρουσιάζουν, σύμφωνα με τα ερωτηματολόγια, χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συνεταιριζομένων είναι απόφοιτες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

-Ο φόρτος εργασίας της Ελληνίδας αγρότισσας ακόμα και σήμερα αποτελεί πρόβλημα στην ενεργό συμμετοχή της στο συνεταιρισμό.

-Η ανεπάρκεια των γνώσεων δημιουργεί δυσκολίες στην εκμάθηση νέων μοντέλων διαχείρισης και καινοτομιών, ακόμα και αυτής της προώθησης ντόπιων προϊόντων για παράδειγμα.

-Τέλος, οι συνεταιριζόμενες καλούνται να εφαρμόσουν καινούργιες τεχνικές σε ένα περιουσιακό στοιχείο που δεν ανήκει σε αυτές (καθ' ολοκληρίαν) και αυτό φυσικά δυσκολεύει κάπως την επιχειρηματική τους δραστηριότητα.

Συγκριτική Αξιολόγηση

Από τη συγκριτική μελέτη των αγροτουριστικών συνεταιρισμών της χώρας μας με τους τρεις γυναικείους αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς των Χανίων προέκυψαν παρόμοια στοιχεία και στις δύο πλευρές.

Υπάρχει γενικά έλλειψη τεχνογνωσίας και επαρκούς εμπειρίας στην αρχική φάση της ανάπτυξής τους. Η κρατική βοήθεια ήταν σημαντική στην αρχική φάση 1985-1989, αλλά έλειψαν ο συντονισμός και η συγκεκριμενοποίηση των στόχων. Η πολιτεία θα έπρεπε να θεσμοθετήσει ένα όργανο με περισσότερες αρμοδιότητες για τη χάραξη πολιτικής ανάπτυξης της συνεταιριστικής αυτής μορφής ολόκληρο αυτό το χρονικό διάστημα μέχρι σήμερα. Η περίοδος 1989-1993 χαρακτηρίζεται από μια στασιμότητα, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, όπως οι συνεταιρισμοί της Αράχοβας και των Μαστιχοχωρίων Χίου, όπως προέκυψε και από την έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών[28].

Σε όλες τις περιοχές όπου δημιουργήθηκαν αυτοί οι συνεταιρισμοί η ίδρυσή τους λειτούργησε σαν ένα ιδιαίτερο πολιτιστικό «σοκ» που άλλαξε εν μέρει κάποια ειωθότα. Απ' ό,τι προέκυψε και από κατ' ιδίαν συζητήσεις, οι συνεταιρισμοί αυτής της μορφής προκάλεσαν ισχυρές αντιδράσεις και μάλιστα τόσο από τους άνδρες όσο και από ντόπιους επαγγελματίες. Πάντως είναι γεγονός ότι η πρωτοβουλία της ίδρυσης των συνεταιρισμών επηρέασε πολύ θετικά την κοινωνική καταξίωση των γυναικών στην περιοχή τους[29].

---

28 *Α. Παπαδάκη-Κλαυδιανού - Ε. Γιασεμή*, σ. 8.

29 Λ. Νωνάκης, *όπ. π.*

Οι συνεταιριζόμενες πιστεύουν ότι η οικονομική συνεισφορά τους στην οικογένεια έχει συντελέσει στο να υπάρξει κοινωνική αναγνώριση της γυναικείας δουλειάς στο σπίτι ως επαγγέλματος χρήσιμου για την οικογένεια και την κοινωνία. Μέχρι την ίδρυση των συνεταιρισμών η κοινωνία θεωρούσε τις γυναίκες «αργόσχολες». Σήμερα οι συνεταιριζόμενες με τη βοήθεια του συνεταιρισμού «νιώθουν σαν υπάλληλοι μέσα στα ίδια τους τα σπίτια».

Τα κυριότερα προβλήματα που προέκυψαν από την διερεύνηση:

– Έλλειψη στην παροχή τεχνογνωσίας και επιμόρφωσης των συνεταιριζομένων.

– Ανεπαρκής υποδομή διαχείρισης με αποτέλεσμα διαφωνίες, προβλήματα και συγκρούσεις που λειτουργούν αρνητικά στους συνεταιρισμούς. Αδυναμία των συνεταιρισμών να ξεπεράσουν το «σύνδρομο» της κρατικής επιδότησης και να αναλάβουν δυναμικά την ευθύνη προώθησης των εργασιών μέσω του συνεταιρισμού.

– Έλλειψη διαφήμισης των συνεταιρισμών στο εσωτερικό και στο εξωτερικό.

Θετικές συνέπειες

Τα θετικότερα στοιχεία από την ανάπτυξη των γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών είναι τα εξής:

Η ευρύτερη καταξίωση των μελών του συνεταιρισμού στην τοπική κοινωνία.

Η ύπαρξη πρόσθετων εισοδημάτων για τις γυναίκες-μέλη και η ανάληψη επαγγελματικών ευθυνών.

Η καθιέρωση της παρουσίας των αγροτισσών στο χώρο της υπαίθρου μέσω μιας συνεταιριστικής προσπάθειας. Μάλιστα, η συνολική επίδραση της ίδρυσης των συνεταιρισμών στην τοπική κοινωνική και οικονομική ζωή αξιολογείται πολύ θετική, και αυτό διότι αυξήθηκε η απασχόληση των γυναικών στις περιοχές όπου ιδρύθηκαν οι συνεταιρισμοί. Οι περιοχές έγιναν ευρύτερα γνωστές τουριστικά και αποτέλεσαν πόλο έλξης τουριστών, με θετικά αποτελέσματα για το σύνολο των περιοχών. Θετικότερη ήταν η επίδραση σε περιοχές με αγροτικό χαρακτήρα και χαμηλά εισοδήματα (όπως στα Μαστιχοχώρια Χίου).

Προτάσεις

Η επισήμανση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναικείοι συνεταιρισμοί δεν έχει σκοπό την αμφισβήτηση ούτε της συνεταιριστικής ιδέας ούτε του θεσμού των γυναικείων συνεταιρισμών. Για την αποδοτικότερη λειτουργία των γυναικείων συνεταιρισμών πρέπει να ιδρύονται μεν συνεταιρισμοί, αφού όμως προηγουμένως ερωτηθούν

οι ίδιες οι γυναίκες για τις ανάγκες τους και κυρίως αφού ενημερωθούν για τις δυνατότητες που έχουν και τις επιλογές που μπορούν να κάνουν.

Εάν επιτραπεί η έκφραση της υποκειμενικής άποψης, πρέπει να υπάρχει η συνεχής ενημέρωση της αγρότισσας από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ή και με τη βοήθεια των υπαλλήλων της Αγροτικής Οικιακής Οικονομίας, ώστε να ενθαρρύνονται οι ίδιες οι γυναίκες να αναλάβουν πρωτοβουλία και να ιδρύσουν συνεταιρισμούς σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, ενώ παράλληλα θα μειώνεται η ανάγκη εξάρτησής τους από τους κρατικούς φορείς. Έχει αποδειχθεί από μελέτες γυναικείων αστικών και αγροτικών συνεταιρισμών σε Ευρωπαϊκές χώρες ότι, όταν οι συνεταιρισμοί ξεκινούν με την πρωτοβουλία των ίδιων των γυναικών με τη βοήθεια ιδιωτικών και όχι κρατικών υπαλλήλων, τα μέλη γρήγορα μετατρέπονται από εξαρτημένα σε αυτόβουλα άτομα και βλέπουν το συνεταιρισμό σαν «δική τους δουλειά» και τους εαυτούς τους πιο πολύ ως επιχειρηματίες παρά ως υπαλλήλους.

Επίσης, θεωρείται αναγκαία η ίδρυση ενός γυναικείου συνεταιρισμού που να συνοδεύεται από εντατικά μαθήματα στα μέλη για θέματα συνεταιριστικά και αυτοδιαχείρισης. Η λεπτομερής ενημέρωση των μελών για τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματά τους, όπως τα ορίζουν το καταστατικό και η σχετική νομοθεσία, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την καλή λειτουργία του συνεταιρισμού και αποτελεσματικές λύσεις σε μια σειρά προβλημάτων που, όπως είδαμε, προέρχονται από την ανεπαρκή γνώση αυτών των θεμάτων. Καλό θα είναι να υποχρεώνουν όλα τα μέλη να συμμετέχουν στις συλλογικές διοικητικές και εργασιακές διαδικασίες, ώστε οι συνεταιριζόμενες να περνούν από όλα τα στάδια οργάνωσης και λειτουργίας, να γνωρίζουν τα δικαιώματα και τις ευθύνες που καθένα από τα μέλη έχει. Προτείνεται ακόμα η ίδρυση ενός φορέα που θα αναλαμβάνει ευρύτερες και μονιμότερες αρμοδιότητες στο χώρο των γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών. Επίσης απαιτείται έρευνα για νέες περιοχές όπου θα επεκταθούν προγράμματα γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών, καθώς και προώθηση ενός προγράμματος διαφήμισης του συνόλου των γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών της χώρας. Τέλος, χαρακτηριστική ήταν η απάντηση και των τριών συνεταιρισμών του Νομού Χανίων στο ερώτημα «Ποιοι είναι οι στόχοι του συνεταιρισμού και ποιοι είναι οι απώτεροι στόχοι σας;». Οι απαντήσεις ήταν: «Συλλογική ευθύνη», «αλληλεγγύη», «ισότιμη οργάνωση», ενώ καταλυτική ήταν η τελευταία τους απάντηση «να φύγω σαν πρόεδρος χωρίς όμως να κλείσει ο Συνεταιρισμός».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

–Π. Σ. Αβδελίδης, *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975 (Εκδ. Παπαζήση).

– *Αγροτουρισμός - Διακοπές στην Υπαιθρο* (Φυλλάδιο Υπουργείου Γεωργίας), Αθήνα 1997.

– *Αγροτουρισμός: Μια νέα μορφή διακοπών στην Ελλάδα* (Φυλλάδιο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας), Αθήνα 1998.

– Σπύρος Βλιάμος - Στέφανος Καραγιάννης, *Έρευνα Ανάπτυξης Συνδέσμου Παραδιρφύων Κοινοτήτων* (Εργαστήριο Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού Πανεπιστημίου Θεσσαλίας), τομ. Α΄, Αθήνα 1998.

– Ελένη Γεωργιάδου, «Οι αγρότισσες στους Συνεταιρισμούς και τις Γεωργικές Εκμεταλλεύσεις».

– *Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί* (ενημερωτικά Φυλλάδια του ΕΟΤ με κείμενα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας), Αθήνα.

– Σόνια Δροσοπούλου, *Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί*, Αθήνα 1989.

– *Ελληνίδα Αγρότισσα και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί*, Αθήνα 1992 (Εκδ. ΕΚΚΕ).

– *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (περ.), Αθήνα 1991-1999.

– Ε.Σ.Υ.Ε., *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού απασχόλησης ετών 1990-1995*.

– *Νότια Χίος: Βαβύλοι - Σκλαβιά - Αρμόλια - Εμπορειό - Δότια - Πυργί - Φανά - Ολύμποι - Μεστά - Λιμένας - Βέσσα*, Χίος 1995 (εκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χίου).

– Παναγ. Παπαγαρύφαλος, *Ελληνίδα Αγρότισσα και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί*, Αθήνα 1986.

– Α. Παπαδάκη-Κλαυδιανού - Ε. Γιασεμή, *Εκπαιδευτικές ανάγκες επιμόρφωσης των μελών των Γυναικείων Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών*, Αθήνα 1991 (εκδ. ΕΚΚΕ).

– *Τόπος. Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, Αθήνα 1995-1999 (περ.).

– *Τουρισμός και Οικονομία*, Αθήνα (περ.).

– *Τουριστική Αγορά*, Αθήνα 1991-1992 (περ.).

ΖΑΧΑΡΕΝΙΑ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ

ΑΛΗΣΜΟΝΗΤΕΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ

Οι αλησμόνητες πατρίδες των Ελλήνων συνδέτουν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο ελληνικής ιστορίας, που ακόμη ψάχνει να βρεί μια θέση στις σελίδες της. Εδώ και χιλιάδες χρόνια, με κίνητρο την προαιώνια δίψα της φυλής για καλύτερη ζωή, το ελεύθερο πνεύμα του πολιτισμού και τη δυναμικότητα του Ελληνισμού, εκατομμύρια Έλληνες, σαν αστέρευτος ποταμός, πορεύονται σε τόπους άλλους: άποικοι πρώτα, μέτοικοι έπειτα, κάτοικοι αργότερα, ντόπιοι στο τέλος, ριζωμένοι κατάβαθα στην καινούργια γη που πότισαν με τον ιδρώτα τους και συχνά με το αίμα τους.

Από πολύ νωρίς, στους προϊστορικούς κιόλας χρόνους, η εξαπλωτική τάση των παναρχαίων εκείνων Ελλήνων οδήγησε τα βήματά τους ως τις εσχατιές του γνωστού κόσμου. Σχηματίστηκε έτσι σιγά σιγά ένα γιγάντιο ελληνικό αποικιακό μισοφέγγαρο γύρω από την κυρίως Ελλάδα, με τη μιά του άκρη στη Βόρεια Ήπειρο και την άλλη στη Νότια Μικρασία, αγκαλιάζοντας ενδιάμεσα Μακεδονία - Θράκη - Κωνσταντινούπολη, τινάζοντας ένα βέλος ως τη γη του Πόντου, στο εσωτερικό της Ασίας, και φθάνοντας νοτιοανατολικά ως την ηλιολουσμένη Κύπρο.

Στους αιώνες που ακολούθησαν όλες αυτές οι ελληνικές πατρίδες πρόσθεσαν λίγο πολύ τη συμβολή τους, από πετραδάκι μέχρι θεμέλιο λίθο, στο μεγαλειώδες οικοδόμημα του παγκόσμιου πολιτισμού. Μια ιδέα της συμβολής αυτής δίνει ο ρόλος της Ιωνίας στους αρχαίους χρόνους κι ο ρόλος της Κωνσταντινούπολης το μεσαίωνα.

Μιας Κωνστανινούπολης τυλιγμένης στην πρωινή πάχνη, φωτισμένης απ' το ανέσπερο φως του Φαναριού, λουσμένης στον εξαίσιο κυματισμό της γης και στη γλυκάλμυρη θαλασσινή αύρα απ' το Βόσπορο. Της Αρχόντισσας του Κόσμου, που αγνάντευε απ' τη μια μεριά τις ελληνικές πολιτείες του Πόντου, της Μαύρης Θάλασσας, κι απ' την άλλη τη Θράκη και την Ανατολική Ρωμυλία. Στα χίλια τόσα χρόνια της δύναμής της η Κωνσταντινούπολη ποτέ δεν αμφισβητήθηκε από κανένα ξένο μονάρχη, κανένα συγγραφέα, κανένα περιηγητή ως βασιλίδα των πόλεων του κόσμου όλου. Η ονειρική Κωνσταντινούπολη, κυριολεκτικά γέφυρα Ανατολής και Δύσης, πραγματικός οφθαλμός της οικουμένης, σταυροδρόμι μεταξύ δύο ηπείρων και

φάρος Ελληνισμού κι Ορθοδοξίας, τέντωνε νωχελικά το παντοδύναμο κορμί της στους επτά απαλούς λόφους όπου ήταν χτισμένη και μάγευε με το δάμπος της και την πιο σκληροτράχηλη καρδιά. Δέος κυρίευε τα επιδρομικά στίφη που κατάφερναν να διασχίσουν τις επαρχίες της αυτοκρατορίας και να φθάσουν μπροστά στον επιβλητικό πέτρινο θώρακα της βασιλεύουσας. Πέντε ολόκληρα χιλιόμετρα απλώνονταν τα διπλά χερσαία τείχη, και την ατέρμονη γκρίζα τους επιφάνεια αυλάκωναν κάθε πενήντα εξήντα βήματα πελώριοι πύργοι με οδοντωτά μπεντένια. Εκατόν είκοσι τέτοιοι πύργοι ορθώνονταν στο εξωτερικό τείχος και εβδομήντα ένας στο εσωτερικό, ημικυκλικοί, τετράπλευροι, εξάπλευροι ή οκτάπλευροι. Μαζί με τους πυργίσκους που τους συνόδευαν, ο αριθμός τους πλησίαζε τους τετρακόσιους και στα δύο τείχη. Κι απ' τις σαράντα τρεις πύλες της Βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, απ' όπου έμπαινε ο πλούτος του κόσμου που ερχόταν απ' τις τέσσερις άκριες της γης, ξεχώριζε η Χρυσή Πύλη που τη διέσχιζαν κάθε φορά οι νικηφόροι αυτοκράτορες και οι στρατηγοί, σαν γύριζαν από τις εκστρατείες. Μια άλλη, μικρή, σχεδόν κρυμμένη πύλη, έμελλε να παίξει αργότερα τον πιο φοβερό ρόλο στην ιστορία της Βυζαντινής Αρχόντισσας - η Κερκόπορτα ...

Τα θαυμαστά μνημεία της Κωνσταντινούπολης έστεκαν πάντα όρθια και μεγαλόπρεπα σε χαρές και σε οδύνες της Αυτοκρατορίας. Και πρώτο απ' όλα η Αγιά Σοφιά, το λαμπρότερο οικοδόμημα της Βυζαντινής ιστορίας και το κυριότερο εθνικοθρησκευτικό σύμβολο της ελληνικής φυλής για 13 αιώνες. Ο γιγάντιος τρούλλος της, με διάμετρο 33 μέτρων, στηριγμένος περήφανα πάνω σε ρωμαλέα τόξα, από το ύψος του των 55.60 μέτρων, δίνει στον επισκέπτη του ναού την αίσθηση της γαλήνης αλλά και του μεγαλείου του ουράνιου θόλου. Πεσσοί και πυλώνες, ημιθόλια και διώροφες κιονοστοιχίες, τόξα και παραστάδες περιζώνουν τον νάρθηκα, ενώ οι υπόλοιποι χώροι είναι σοφά διαμορφωμένοι και σκόπιμα μισοφωτισμένοι, ώστε να αναδεικνύεται καλύτερα ο πάμφωτος κεντρικός θόλος, αφού 42 παράθυρα σε μια κυκλική ζώνη στη βάση του τον περιχύνουνε με χειμάρρους από ηλιοφώς και χρώματα.

Στους θόλους της εκκλησιάς που είχε κάποτε τετρακόσια σήμαντρα και εξήντα δυό καμπάνες θαρρείς αντηχεί ακόμη η ψαλμωδία απ' την τελευταία λειτουργία εκείνο τον μαρτυρικό Μάη πριν 546 χρόνια και στις ξεχασμένες πολεμίστρες αντιβουΐζει ο αγέρας την απελπισμένη φωνή του Παλαιολόγου: «Η Πόλη έπεσε και εγώ ζω ακόμη;...».

Απ' όλους τους λαούς που ζήλεψαν τις χάρες ενός ουρανού πάντα γελαστού και μιας γης πάντα απλόχερης, εκείνος που απόθεσε βαθύτερα τη σφραγίδα της παρουσίας του στις χαριτωμένες ακτές του Αιγαίου, στη Μικρά Ασία, ήταν οι Έλληνες. Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός έχει ηλικία αιώνων. Οι αρχαίες ελληνικές πόλεις της Μικρασίας

ήταν τα αστραφτερά μετέωρα που σελάγισαν και φώτισαν το μολυβένιο ουρανό ενός κόσμου βουτηγμένου στη βαρβαρότητα και στην αμάθεια. Κύριες πηγές για την ιχνηλασία των πρώτων βημάτων του Ελληνισμού στα μικρασιατικά παράλια, ο Όμηρος, ο «πατέρας της Ιστορίας» Ηρόδοτος κι ο Παυσανίας, Μικρασιάτες όλοι τους, αλλά και τα αδιάψευστα απομεινάρια του ανεπανάληπτου πολιτισμού: Έφεσος, Φιλαδέλφεια, Αλικαρνασσός, Νίκαια, Μίλητος, Φώκαια, Μαγνησία, Νικομήδεια, Αττάλεια, Πέργαμος. Αναμμένα κεριά μέσ' στο σκοτάδι του χρόνου, φέγγουν και φωτίζουν τους δρόμους των Ελλήνων, κι ας είναι τώρα τουριστικά αξιοθέατα στα τουρκικά πακέτα ταξιδιών.

Σημαντικά κέντρα με μεγάλες Ελληνικές παροικίες έδωσαν ζωή στα παράλια κι αποτέλεσαν δυναμικές εστίες πολιτισμού, εμπορίου, παιδείας, τεχνών, επιχειρηματικής δραστηριότητας. Πλούσιες πόλεις, αλματωδώς αναπτυσσόμενες, ευημερούσες, γρεμες στη συμβίωση των κατοίκων τους, αγαπημένες φίλες, πιασμένες χέρι χέρι σε πολύχρονο χορό στην πλατιά ακτή της Μικρασίας.

Κι ανάμεσά τους, κοπέλα γλυκύτατη και χαριτωμένη, κομψή και κοσμοπολίτισσα, η Σμύρνη η ξακουσμένη, η πεντάμορφη. Χτισμένη, όπως μαρτυρεί η παράδοση, απ' τον Μέγα Αλέξανδρο, ήταν σύμφωνα με τον Στράβωνα «η ωραιότερη πόλη της Ασίας». Ο θρύλος τη θέλει ιδρυμένη από τη βασίλισσα των Αμαζόνων Σμύρνα, της οποίας το κεφάλι απεικονίζεται πάντα στα μετάλλια των συμμαχιών της πόλης με τους γείτονές της. Τούτη η Μικρασιατική μητρόπολη του Ελληνισμού έμελλε να γίνει κέντρο πλούσιο και δυναμικό, μια ευρωπαϊκή πόλη φυτεμένη στην Ανατολή, αφού, όπως ομολογούν και οι δεκάδες ξένοι περιηγητές, στην Ανατολία το άνθισμα μιας πόλης εξαρτάται από το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού που την κατοικεί. Στη Σμύρνη το 1803, σε σύνολο 100.00 κατοίκων, οι 30.000 ήταν Έλληνες και το 1910, σε σύνολο 225.000 κατοίκων, οι Έλληνες ήταν 100.000. Τουρκογειτονιές και μαχαλάδες μεταμορφώνονταν γρήγορα σε κοσμικές συνοικίες, κτήρια πανέμορφα κι εντυπωσιακά υψώνονταν θαρρετά κι αβίαστα, η τελευταία λέξη της τέχνης αλλά και της τεχνολογίας παρουσιαζόταν αμέσως εδώ, το εμπόριο ανθούσε και η «γκιαούρικη Σμύρνη», όπως την αποκαλούσαν οι τούρκοι, ήταν το δεύτερο λιμάνι της αυτοκρατορίας. Λίγο πριν το τέλος, μια στατιστική είχε καταγράψει 2.500 ατμόπλοια και 3.500 ιστιοφόρα 2,5 εκατομμυρίων τόνων να μπαινοβγαίνουν σ' αυτό το λιμάνι μέσα σ' ένα χρόνο.

Μα ο αφανισμός, η συμφορά, ο πόνος ήρθαν και για τις χαριτωμένες Ιωνικές πόλεις, με τη μορφή φωτιάς, καταστροφής, ξεριζωμού κι ημερών χαμού και δυστυχίας. Αιώνες πολιτισμού σωριάστηκαν σε θλιβερά καιόμενα ερείπια, πνίγηκαν στις κραυγές της απόγνωσης, καθώς ο θάνατος διάβαινε και θέριζε τους καρπούς της ειρήνης. Συνολι-

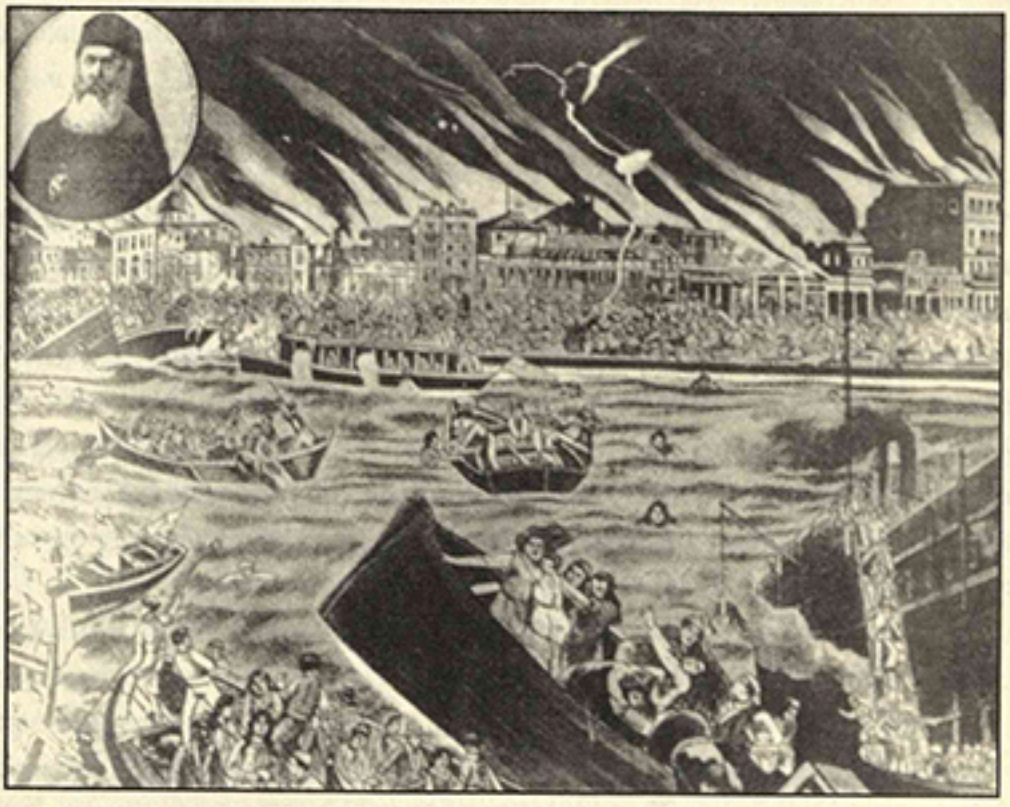

Σκηνή τής καταστροφής τής Σμύρνης και προσωπογραφία του Χρυσοστόμου σε λαϊκή εικόνα της εποχής.

Στο δρόμο για την προσφυγιά.

κά 300.000 πρόσφυγες απ' όλη τη Μικρασία προσπαθούσαν πανικόβλητοι να επιβιβασθούν σε ταλαίπωρα πλεούμενα της δυστυχίας, που θα τους έφερναν, πληγωμένους, καταξεσχισμένους, πάμπτωχους πια, στις ελληνικές ακτές της ελπίδας. Με δυσκολία έβλεπαν μέσα από τα καυτά τους δάκρυα το ολοκαύτωμα, τον τόπο τους να καίγεται, σαν ανοιχτή πληγή να αιμορραγεί στη μαχαιριά της μοίρας.

Πέρα, μακρυά, στις βόρειες ακτές της Μικρασίας, απλώνεται ακόμη ο μύθος των Αργοναυτών, χρυσίζουν στα παράλια, σαν το χρυσόμαλλο δέρας, πολιτείες ξέχειλες από ζωή, ελληνικές: Ηράκλεια, Σαμσούντα, Σινώπη, η πατρίδα του Διογένη, Κασταμονή, Αργυρούπολις, Αμάσεια, Κερασούντα, Τοκάτη, Καισάρεια, Τραπεζούντα, Αθήναι. Απ' το Βόσπορο ως την αρχαία Κολχίδα τα ελληνικά βήματα προσδιορίζουν τη θέληση, το θάρρος, τον πολιτισμό του πιο απομεμακρυσμένου κομματιού της ελληνικής διασποράς. Η ιστορία του Πόντου ξεκινά ουσιαστικά το 700 π.Χ., όταν οι Ίωνες από τη Μίλητο της Δυτικής Μικράς Ασίας έστειλαν μια μικρή ομάδα αποίκων να εγκατασταθεί εκεί, στην ακατοίκητη ως τότε ακτή της Μαύρης Θάλασσας. Από την ίδρυση της Σινώπης μέχρι τη δημιουργία του ελληνικού παραλιακού μετώπου, τον εξελληνισμό της άμεσης ορεινής ενδοχώρας, τη θρησκευτική - πολιτιστική ενοποίηση του χώρου, με τον εκχριστιανισμό όλων των εθνικών ομάδων και τη διαμόρφωση μιας κοινής συνείδησης, χρειάσθηκαν περίπου 13 αιώνες. Ο τόπος όλος, τα παραφθαρμένα τοπωνύμια, το τοπίο, τα μνημεία και τα βράχια, τα σπίτια, τα σχολεία, τα λιθάρια και τα ορεινά βοσκοτόπια, οι κάβοι, οι φάροι, τα καθαγιασμένα ερείπια των εκκλησιών, τα κελύφη των μοναστηριών και τα χαρακωμένα αυστηρά πρόσωπα των αγίων μιλούν για όλους εκείνους που σημάδεψαν αυτή τη γη με το πέρασμά τους. Πατρίδα των Αμαζόνων, των θρύλων και της λήθης, κρύβει στα σπλάγχνα του σύμβολα Ελληνισμού και Ορθοδοξίας. Η Ιερά Μονή της Παναγίας Σουμελά, στην Τραπεζούντα, σκαμμένη σε μια κάθετη βραχοπλαγιά, 1320 μέτρα πάνω από ένα φοβερό γκρεμό, έχει ζωή 15 αιώνων και αναμνήσεις αίγλης, τιμημένη με χρυσόβουλλα Βυζαντινών αυτοκρατόρων, με φιρμάνια Σουλτάνων, στολισμένη με βαρύτιμα αναθήματα και κειμήλια.

Βαρύτιμα αναθήματα ήταν και τα χρόνια της ευημερίας και της ειρήνης των Ελληνοποντίων στη γη τους. Ακριβά κι ατίμητα κειμήλια που λησταύθηκαν και ποδοπατήθηκαν και ρήμαξαν. Από την αρχή των μεγάλων διωγμών ως το τέλος, πάνω από 200.000 Έλληνες εξολοθρεύτηκαν με το βόλι, το μαχαίρι, την κρεμάλα και την κακουχία, ενώ σχεδόν 400.000 διάβηκαν περίτρομοι τα κοντινότερα σύνορα και κατέφυγαν στη Ρωσία. Και το 1923, όταν σήμανε η ώρα της ανταλλαγής των πληθυσμών, ό,τι ελληνικό είχε απομείνει στον Πόντο σύρθηκε καταματωμένο και κατακουρελια-

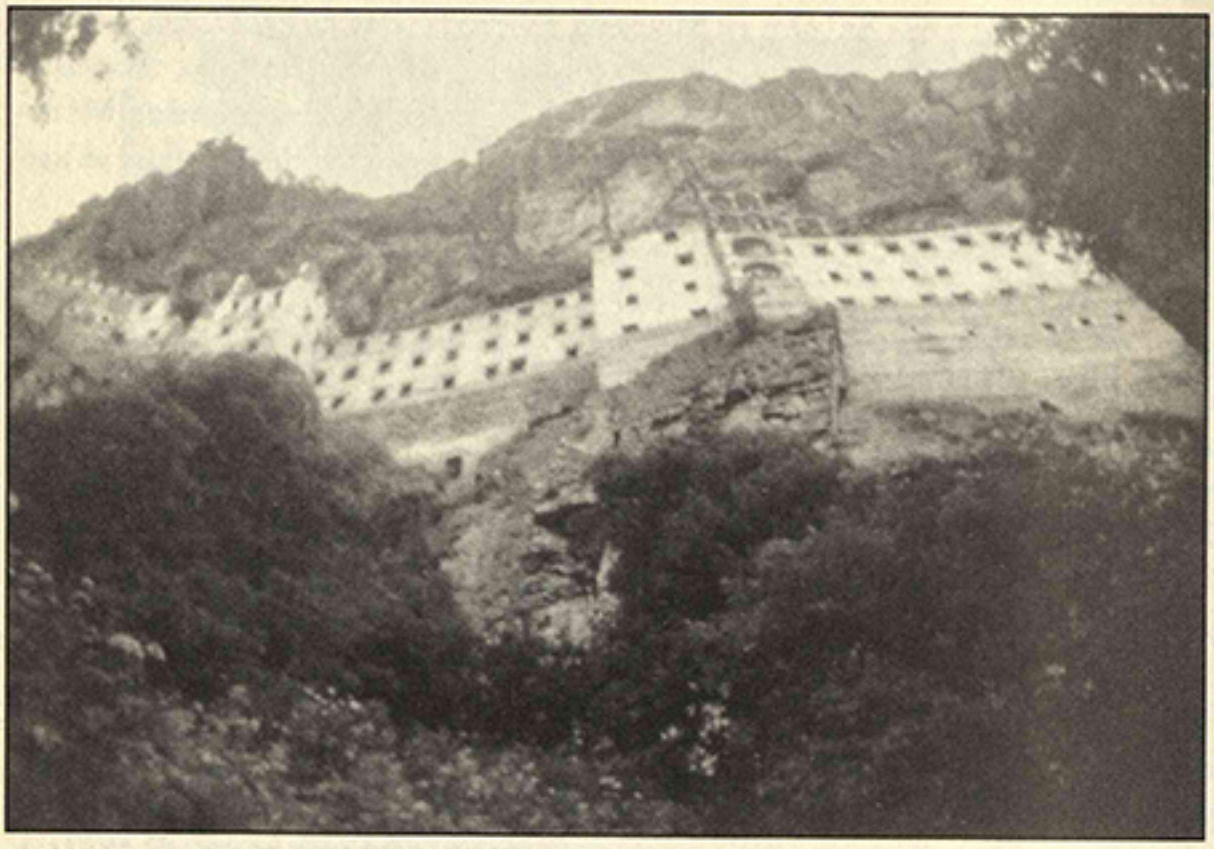

Η Ιερά Αυτοκρατορική Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή
της Υπεραγίας Θεοτόκου του Σουμελά.

σμένο στην Ελλάδα, με τη ράχη διπλωμένη στα δύο κάτω από τους κατασκόνιστους εκείνους προσφυγικούς μπόγους που κλείνανε μέσα τους 36 αιώνες ελληνικής Μικρασιατικής κληρονομιάς.

Βαθειά στην ενδοχώρα, κοντά στα σύνορα με την Περσία, μια πόλη, το κάστρο της οποίας ήταν ο πυρήνας της πρωτοχριστιανικής Θεοδοσιουπόλεως, συνεχίζει ως σήμερα να φέρει τ' όνομά της : «Ερζερούμ» - παραφθορά της αραβικής ονομασίας που σήμαινε «στα σύνορα των Ρουμ» - των Ρωμιών.

Δυό μεγάλες οροσειρές, ο Αίμος κι η Ροδόπη, περικλείουν την περιοχή της Ανατολικής Ρωμυλίας, μια τεράστια κοιλάδα, θεσπέσια σε φυσική ομορφιά και ξέχειλη από πλούτο, που αποτελεί την καρδιά της Βαλκανικής. Με πυκνή βλάστηση που σκαρφαλώνει στα βουνίσια ψηλώματα, τους απέραντους και πολυφημισμένους ροδώνες, είναι μια πραγματική ηδονή των αισθήσεων, σ' ένα μαγευτικό νερότοπο βορειοανατολικά της Φιλιππούπολης. Χαριτωμένες πόλεις με έντονο το ελληνικό στοιχείο, κι ανάμεσά τους να ξεχωρίζει η πανέμορφη Ανδριανούπολη. Σ' όλη την ιστορική διαδρομή

Άποψη της παλιάς Φιλιππούπολης.

τής περιοχής οι Έλληνες υπήρξαν ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία του έμψυχου υλικού της, αφού από ενωρίς είχαν φθάσει σ' ολόκληρη τη θρακική λουρίδα, μέχρι τον Αίμο και τις ακτές του Εύξεινου Πόντου, στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Το όνομα Ρωμυλία ήταν κι αυτό παράφραση της λέξης Ρουμελία, από τον τουρκικό όρο «Ρουμ - ιλί» που σημαίνει «χώρα των Ρωμιών». Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες δεν είχαν πάψει ποτέ να αποκαλούνται Ρωμαίοι και για την Πύλη οι Ελληνορθόδοξοι χριστιανοί αποτελούσαν το έθνος των Ρωμαίων.

Ως πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμυλίας είχε ορισθεί στο Συνέδριο του Βερολίνου η πανέμορφη Φιλιππούπολη, με τη μεγάλη και ακμαία ελληνική παροικία της. Νερά και βουνά παντρεύονται καταμεσίς της Φιλιππούπολης, αφού από τη μια μεριά τη διασχίζει και τη χωρίζει στα δυό ο πλατύς γαλήνιος Έβρος, ενώ σε μια επίπεδη σχεδόν κοιλάδα ξεπετιούνται εφτά γρανίτινοι λόφοι κι απάνω και γύρω στους τρεις είναι

Η Θεσσαλονίκη από τη θάλασσα.

χτισμένη η Φιλιππούπολη, πόλη αρχαιότατη, η Ευμολπιάς και Κενδρισός, προτού την κατακτήσει ο Μακεδόνας Φίλιππος.

Ο ίδιος Φίλιππος, ο άρχοντας της μακεδονικής γης, της περήφανης κι ελληνικής που απλώνεται βόρεια της Θεσσαλίας, ακουμπώντας στους τρεις φυσικούς κίονες της Χαλκιδικής μέσ' στο γαλάζιο Αιγαίο. Πανάρχαιο πολιτισμό, ελληνικό, φωτίζει το αστέρι της Βεργίνας στη χρυσή λάρνακα που κλείνει τα μυστικά αιώνων. Κι ο θρύλος του νεαρού στρατηλάτη, του Μεγαλέξανδρου, διαχρονικός κι αξεπέραστος, πλανιέται μέσ' στις φυλλωσιές στα πυκνά δάση της Μακεδονίας, τρέχει στην Μικρασία, λούζεται στη Μαύρη Θάλασσα, περνά τον Καύκασο, τους Ασιάτες ποταμούς και ξαναζεί στα γαλανά ελληνικά μάτια των ξανθόμαλλων Καλάς, στα βάθη της ατέλειωτης ηπείρου.

Πόσες φορές καταχτητές αλλόθρησκοι δεν πάτησαν τ' άγια χώματα της Μακεδονίας, πόσο αίμα δεν χύθηκε σε ποτάμια κι έφθασε κι έβαψε τη θάλασσα. Πόσοι δεν δέλησαν τη νύφη του Θερμαϊκού, την πανέμορφη Θεσσαλονίκη, σαν καταφύγιο, σαν διέξοδο, σαν αντίτιμο νίκης. Μα εκείνη, ακτινοβόλο αστέρι του Βορρά, μάνα κι αδερφή όλων των άλλων μακεδονικών πόλεων, συνεχίζει τη μακραίωνη ιστορία της, με πολύτιμο φυλαχτό της τον κήπο της Παναγιάς, το ιερό κι αυστηρό Άγιον Όρος, στη χερσόνησο του Άθω.

Πολύ δυτικότερα μια άλλη ελληνική περιοχή, η Πελαγονία, αργότερα Βόρεια Ήπειρος, αγκάλιαζε τον κύριο κορμό της Ελλάδας και καθρεφτιζόταν νωχελικά μια στην Αχρίδα, μια στις Πρέσπες και μια στην κρυστάλλινη λίμνη Παμβώτιδα στα Γιάννενα. Οι Πελαγόνες είχαν δεχθεί θερμά στην πατρίδα τους τους Μακεδόνες, πρόσφεραν στον Φίλιππο και στον Αλέξανδρο σπουδαίους μαχητές, ακόμη και δοξασμένους στρατηγούς, όπως ο περίφημος Λεοννάτος που ακολούθησε πιστά τον μέγα στρατηλάτη στα απώτατα ασιατικά του βήματα. Εδώ, στη γη του Πύρρου, εδώ, όπου σύμφωνα με τη μυθολογία τοποθετείται ο Άδης κι ο ποταμός Αχέροντας, δεν υπάρχουν απλόχωροι κάμποι κι ηρεμία της γης. Υπάρχουν κακοτράχαλα κι απόγκρεμα βουνά και ποταμοί άγριοι κι απέραστοι. Μα η φύση απαλαίνει σαν θέλει το τοπίο και ζωγραφίζει με τ' απαράμιλλα χρώματά της πίνακες ατίμητους.

Περιοχές και χωριά γεμάτα Ελληνισμό, ονόματα ελληνικά κι ιστορικά μέσ' στην τραγικότητά τους: Κορυτσά, Άγιοι Σαράντα, Αργυρόκαστρο, Πρεμετή, Χιμάρα, Δέλβινο, Τεπελένι, Μοσχόπολη, ονομαστοί αρχαιολογικοί χώροι όπως το Βουθρωτό, η Απολλωνία. Ελπίδες, αισιοδοξία, δόξα και νίκες στον τελευταίο πόλεμο γράφτηκαν με χρυσά γράμματα στις σελίδες της ελληνικής Ιστορίας. Κι ύστερα, όλος αυτός ο Ελληνισμός των 240.000 ψυχών στάθηκε αποσβολωμένος κι αποκομμένος, κλαδί σπασμένο, παιδί ορφανεμένο και αφημένο σε μια ξένη μάνα. Και ακόμη και σήμερα υποφέρει, πονά, οι γριές μανάδες μαζεύουν το αίμα στις άσπρες μπόλιες τους, σαν άγιο μύρο της φυλής το κρατούν στον κόρφο τους και περιμένουν τη μέρα της Ανάστασης.

Εκεί κάτω, χρυσοπράσινο φύλλο ριγμένο στα ανατολικά νερά της Μεσογείου, ίδιο δελφίνι αφρολουσμένο, θαλασσινό κοχύλι με την ευωδιά του δυόσμου, η Ελληνίδα Κύπρος κοιτάει πάντα δυτικά, προς τη μάνα της. Νησί του έρωτα, γέννησε κι ανάθρεψε την Αφροδίτη, την έλουσε στα γαλανά νερά της, την πότισε απ' την πάχνη των δέντρων πάνω στο Τρόοδος και τη δροσιά του ανέμου στον Πενταδάκτυλο. Από τότε, στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. που Μυκηναίοι κι άλλοι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στο νησί κι αφομοιώνοντας τον ιθαγενή πληθυσμό το μετέτρε-

ψαν σε ελληνικό, μέχρι σήμερα η Κύπρος κατακτήθηκε απ' τους ισχυρούς του κόσμου, μα παρέμεινε μια μικρή Ελλάδα, αφού το 80% των κατοίκων της είναι Έλληνες. Γλυκοφιλημένη απ' τη θάλασσα, αναδύεται μέσ' απ' τους αφρούς, αναδεύεται σε κυματισμούς ανθών, πλανιέται σ' αρχαϊκούς κίονες κι ανασαίνει μπαχάρια της Ανατολής κι αρώματα της Δύσης.

Μα μια πράσινη λαβωματιά της σκίζει τη σάρκα και αιμορραγούνε τα βουνά και οι λόγγοι της. Είκοσι πέντε χρόνια στη νοητή πράσινη γραμμή οι Κύπριοι Έλληνες έχουν καταδέσει την κραυγή τους: «Δεν είναι εδώ τα σύνορά μας!» - γραφή απελπισίας κι αποφασιστικότητας πάνω στους τοίχους, κάτω απ' το ψυχρό βλέμμα των φρουρών, πεταγμένη κατάμουτρα στους δυνατούς της γης. Κι όταν αλλού τα τείχη που χωρίζαν πολιτείες έχουν γκρεμιστεί από καιρό, η Λευκωσία, ρημαγμένη από καταστροφές και θάνατο, καμένη στην πυρά απ' τις βόμβες ναπάλμ, μάζεψε τα κομμάτια της απ' τα ερείπια, μα παραμένει χωρισμένη στα δυό, πληγωμένη κι αγιάτρευτη απ' την πράσινη λαβωματιά της. Μαζί με τη Λεμεσό, τη Λάρνακα, την Πάφο αγναντεύουν κατά το βοριά κι αναζητούν τις αδερφές τους, την Αμμόχωστο, τη Μόρφου, την Κερύνεια.

Πέντε χιλιάδες εκκλησίες και παρεκκλήσια φωλεύουν στην Κύπρο. Και πόσες δεν ερημώθηκαν τις ώρες της καταστροφής, πόσα αριστουργήματα λατρείας δεν χάθηκαν στα ερείπια και στα σύγχρονα παζάρια της Δύσης.... Κι ένα εκκλησάκι εκεί στο δρόμο της πράσινης γραμμής, πάνω στο λόφο, μάταια περιμένει να ακουστεί η θλιμμένη καμπάνα του, εκεί, στο καμπαναριό του, όπου ανεμίζει τόσα χρόνια το κόκκινο φλάμπουρο με την ημισέλινο και τα σωθικά του δεν είναι πια τόπος πίστης κι Ορθοδοξίας, δεν καίει θυμίαμα εκεί στον ένα και μοναδικό Θεό και Πλάστη, μα είναι αποθήκη όπλων και πυρομαχικών, φυλάκιο και κρυψώνα του θεού του πολέμου....

Όλες αυτές οι μικρές Ελλάδες γνώρισαν και τη μεγαλύτερη φρίκη και δέχτηκαν όλο το βάρος των επιδρομών βάρβαρων λαών, που οι ορδές τους κατηφόριζαν κι έρχονταν, προσβλέποντας προς τη Μεσόγειο, διψασμένες για σφαγή, διαρπαγή και υποδούλωση άλλων. Στις μανιασμένες συγκρούσεις υπερίσχυε τελικά η πλευρά που είχε για μοναδικό και μόνιμο έργο της τον πόλεμο συντρίβοντας εκείνους που χρησιμοποιούσαν τα χέρια τους και για δουλειές πιο δημιουργικές. Οι ελληνικές πολιτείες πατήθηκαν και σκλαβώθηκαν, μια τύχη άλλωστε που είχε και η κυρίως Ελλάδα.

Αιώνες δουλείας αβάσταχτοι πέρασαν, πραγματική δοκιμασία της ικανότητας της ελληνικής φυλής για επιβίωση. Η μακρόχρονη και υπομονετική προσπάθεια αναγέννησης, άνθησης και συνέχειας του Ελληνισμού διακοπτόταν από συχνούς αιματηρούς παροξυσμούς. Δεν υπάρχει χώρα στον κόσμο με ιστορικό παρελθόν που να παρουσιά-

ζει μια τέτοια συνεχή διαδοχή μεγαλείων και ολέθρων. Κανένας άλλος λαός δεν έχει να παρουσιάσει για το έδαφος που καταλαμβάνει τίτλους τόσο αρχαίους και με τέτοια διάρκεια. Τους τίτλους αυτούς τους έχει κληρονομήσει από το χώμα του, που είναι χώμα του Αιγαίου εδώ και εκατομμύρια χρόνια, τους έχει από αυτή τη γη που η φυσιογνωμία της, η χάρη, το φως, τα τοπία της είναι αιγαιοπελαγίτικα από τότε που την πάτησαν άνθρωποι.

Οι Έλληνες έχουν κληρονομήσει τους τίτλους αυτούς από τη μακραίωνη ιστορία τους, από το δημιουργικό πνεύμα τους, τις επιστήμες τους, τα γράμματα και τις τέχνες τους, την πίστη τους, την ηθική τους και τη δημοκρατία τους, από την επιμονή τους και την επαγρύπνησή τους να διατηρήσουν τη μεγάλη αυτή κληρονομιά του ανθρώπου, της οποίας επί αιώνες ήταν οι φρουροί και το οχυρό της Ανατολής. Τους έχουν από τους αναρίθμητους ανθρώπους τους που πέθαναν ακρωτηριασμένοι, από το αίμα τους και τα δάκρυά τους που δεν στερεύουν ούτε στιγμή και που όμως φαίνεται να τους δίνουν καινούργια δύναμη μετά από κάθε προσβολή, βασανιστήρια και θάνατο. Οι τίτλοι αυτοί κρατούν από τους γονείς, τους αδελφούς, τους γιους τους, που έπεσαν για την αιώνια πατρίδα, που απόμειναν απογυμνωμένα ερείπια, αξιοθρήνητα λείψανα στις ακτές της Μικρασίας, του Πόντου και της αιματοβαμμένης Κύπρου που ακόμη αιμορραγεί απ' την πληγή της πράσινης γραμμής και χάνεται στα μάτια των αγνοούμενων που ξεθωριάζουν στις παλιές φωτογραφίες. Κι ακόμη από εκείνους που οι τάφοι τους έμειναν άγνωστοι στα καταχιόνιστα βουνά της Βορείου Ηπείρου, της Θράκης και της Μακεδονίας, που αγκάλιασαν με τη ματιά του θανάτου τα τείχη της βασιλίδας των πόλεων, της αιώνιας ελληνικής πρωτεύουσας, της πολυαγαπημένης Κωνσταντινούπολης, τις μαύρες εκείνες μέρες της Άλωσης, το 1453, αλλά και πολλά χρόνια αργότερα με τις σφαγές και τον εξανδραποδισμό του ελληνικού στοιχείου, που έβαψε άλικη τη μητρόπολη του Ελληνισμού.

Η Ελλάδα είχε εγκαινιάσει την ανεξαρτησία της κατέχοντας μια πολύ μικρή εδαφική έκταση. Τεράστιες περιοχές κατοικημένες από Έλληνες είτε εξακολούθησαν να μένουν κάτω από ζυγό είτε περιελήφθησαν στις επικράτειες άλλων κρατών. Χρειάστηκε η διεξαγωγή διαδοχικών πολέμων, για να προωθηθούν τα σύνορα της νέας Ελλάδας και να περικλείσουνε μέσα τους, με φοβερές θυσίες, μερικούς μόνο από κείνους που τότε ακριβώς και γι' αυτό το λόγο χαρακτηρίστηκαν με το μελαγχολικό επίθετο «αλύτρωτοι». Αλλά και μετά τους πολέμους εκατομμύρια ακόμα Έλληνες έμειναν έξω από την Ελλάδα, με συνέπεια, από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τα μέσα του 20ού, ακρογωνιαίος λίθος της ελληνικής εθνικής συνείδησης να γίνει η ενσωμάτωσή τους στην πατρίδα.

Τον Μάρτιο του 1921 ο Πατέρας της Κρητικής Λαογραφίας Παύλος Βλαστός έγραφε:

Τα εθνικά μας όνειρα δεν ετελειώσαν όλα
αν δεν τελειώσει η λουτρουγιά σ' τσ' Αγιάς Σοφιάς τα θόλα.
Εν μέγα κράτος η Ελλάς ετότες θα γενούμε
Όπως στην αρχαιότητα κι ημείς να δοξαστούμε.
Η Θράκη και όλη η Ήπειρο και η Μακεδονία
Και όλη η Ανατολή, κι η Σμύρνη κι η Ιωνία.
Κι αυτά τα Δωδεκάνησα, η Κύπρος και η Ρόδο
Να γίνει η Ελλάς παράδεισος των κρίνων και των ρόδων.
Αετοί, γεράκια των βουνών και της στεριάς οι δράκοι,
τρέξωμε στην Ανατολή, στην Άγκυρα στη Θράκη.
Κι έφθασεν Ελληνόπουλα το πλήρωμα του χρόνου,
και του Παλαιολόγου μας Ανάσταση του θρόνου!

Οι εθνικοί όμως πόθοι δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Για διάφορους λόγους, αντί για την ενσωμάτωση των «αλύτρωτων» στην Ελλάδα, εκείνοι έζησαν συνεχείς βίαιους ξεριζωμούς από τις προαιώνιες εστίες τους. Κάθε τόσο οι δημιουργοί των λαμπρών ελληνικών πολιτισμών μεταμορφώνονταν σε θλιβερούς, ρακένδυτους πρόσφυγες, που σέρνονταν στους δρόμους του Κόσμου, που οδηγούσαν προς τα ελληνικά σύνορα. Ξεριζώνονταν απ' τις πολύπαθες ελληνικές πατρίδες, απ' την πανάρχαια αφράτη γη που είχε καρπίσει σοδειές και σοδειές ανθρώπους κι αστραποφόρα μαλάματα του νου. Σαν πουλιά πετάριζαν σμάρια σμάρια πάνω από χώματα ιερά κι αγαπημένα, αλοίμονο, όχι σαν χελιδόνια που κάποτε θα ξαναγύριζαν στις φωλιές τους, μα κυνηγημένα κι αποδιωγμένα απ' τις εστίες τους. Κι έτρεχαν σαν λαβωμένα ζαρκάδια καθώς ποτάμιζε το αίμα πολύκρουνο, σαν πλατύφυλλο δάκρυ, καθώς έσμιγε το αίμα της καρδιάς τους με τις άλικες παπαρούνες της πανάρχαιας γης τους, καθώς χανόταν και καιγόταν στις φλόγες το γαλανό όνειρο. Κι αν άνθιζαν οι ήλιοι του κόσμου γι' άλλους λαούς, γι' αυτούς το μεγάλο λιοτρόπι της χαράς είχε μαραθεί, το ηλιοφώς είχε σβήσει κι έπρεπε να αναζητήσουν καινούργιους δρόμους μέσ' στο σκοτάδι της απόγνωσης και του σπαραγμού.

Από τις ανθηρές εκείνες ελληνικές κοινότητες και πολιτείες δεν απόμεινε τίποτα ή σχεδόν τίποτα, καθώς η ταυτότητά τους πνίγεται μέσ' στο νεφέλωμα της αμφιβολίας και στην ομίχλη του θρύλου. Ο χρόνος, ανελέητος, συνέχιζε ρυθμικά το βήμα του, οι ελληνικές πατρίδες βούλιαζαν μές στη στάχτη της λήθης, της εγκατάλειψης. Πο-

λιτισμοί αιώνων, δείγματα απαράμιλλα τέχνης, αποδείξεις ελληνικότητας απόμεναν θλιβερά ερείπια να αποδεικνύουν τη βαρβαρότητα και τη λυσσώδη θηριωδία εναντίον ό,τι όμορφου, πολιτισμένου, ειρηνικού. Κι οι καινούργιες γενιές έχαναν την πολιτιστική κληρονομιά τους, σφυρηλατημένη μ' ανείπωτες θυσίες για χάρη τους, σε τόπους ξεκομμένους από τη μικρή λουρίδα γης όπου βρήκαν καταφύγιο.

Στις δύσκολες αυτές ελληνικές ώρες, μέσ' στην αγωνία και στον πόνο, μια άλλη, το ίδιο πονεμένη γωνιά του Ελληνισμού, η Κρήτη, δεχόταν στον κόρφο της τα ορφανεμένα ξερριζωμένα Ελληνόπουλα απ' όπου κι αν έρχονταν. Ίσως γιατί κι εκείνη είχε υποφέρει αιώνες δουλείας κι επέζησε ζεσταμένη μόνο με τη φλόγα της ελληνικής καρδιάς της, και με το πύρωμά της έσπασε τις βαριές αλυσσίδες της. Δεν ήταν η Κρήτη το χωνευτήρι των ξερριζωμένων, των προσφύγων, μα η θερμή αγκαλιά, η συμπονετική καρδιά, η γεμάτη κατανόηση ματιά, το γλυκό χάδι στο πρόσωπο του κατατρεγμένου Έλληνα, το ζεστό δάκρυ στη χούφτα της ξαναπληγωμένης Ελλάδας, γινόταν αυτή η μάνα που μοίραζε το πικρό ψωμί στα παιδιά της μα και στα ορφανά που έρχονταν από τόπους μακρυνούς, ελληνικούς:

Παιδιά του πόνου, άμοιρα, ποιο μαύρο κατακαίρι
Νυκτιάς, που δεν φωτίζεται από κανέν' αστέρι
Βγαρμένο απ' την κόλασι, στην ώμορφή σας χώρα
Εφύσηξ' άγριο, δριμύ, κ' η σκοτεινή του μπόρα
Εσκόρπισε το θάνατο, τη φρίκη και τον τρόμο
Και σας επέταξε μακρυά, συντρίμματα, στο δρόμο;
Έχω θερμή την αγκαλιά, και γύρετε, παιδιά μου.
Η δυστυχία σας πολύ ραΐζει την καρδιά μου!
Ξέρω τον πόνο του σταυρού! και νοιώθω την οδύνη
Που την καρδιά της μάννας σας τρομακτικά σπαράζει.
Αχ, ο Θεός!..... Γιατί ζωή στον τύραννο ν' αφίνη
Και να μη ρίχνη κεραυνό στον δήμιο, που σφάζει!
Πόσες φορές ο πόνος σας σε χρόνια περασμένα
Ο ίδιος δεν εσπάραξε τα στήθια μου κ' εμένα!
Μέσ' στα βαρειά τα σίδερα, που πάλευα δεμένη
Πόσες φορές με την καρδιά δεν είδα ματωμένη
Χειμώνες μαύροι, παγεροί και άγριοι να δέρνουν
Τ' αγαπημένα μου παιδιά!.. κ' οι μπόρες να τα παίρνουν
Από τη στέγη τη θερμή!.. μακρυά να τα πετούνε
Και πεινασμένα και γυμνά στους δρόμους να γυρνούνε;

Κι όταν ο πόνος μ' έκαμε να σπω τις αλυσίδες
Και να πετούνε γύρω μου του λυτρωμού ελπίδες
Κριτήρια παράνομα ερχότανε να πούνε
Πως έπρεπε τα χέρια μου και πάλι να δεθούνε!

Πολλοί λένε πως οι ξεριζωμένοι από τις πατρίδες τους Έλληνες που μεταφυτεύτηκαν στην Ελλάδα αποτελούνε μέσα στο πανελλήνιο το καλύτερο ανθρώπινο υλικό. Είναι πιο αγνοί - ίσως γιατί ζήσανε κάτω από ξένη κατοχή και φέρουν πάνω στο κορμί τους τις βαθειές πληγές του σκλάβου, είναι πιο εργατικοί - ίσως γιατί ο πρόσφυγας μαθαίνει καλύτερα πώς βγαίνει το ψωμί, είναι πιο καλοσυνάτοι - ίσως γιατί είναι πιο πονεμένοι, είναι ίσως οι πιο θερμοί πατριώτες. Για το τελευταίο, η εξήγηση θα μπορούσε ίσως να είναι αυτή που δίνει ο Κωνσταντίνος Άμαντος:

«Την πατρίδα την αισθάνονται καλύτερα όσοι την έχασαν
και την λησμονούν ευκολώτερα όσοι δεν την εστερήθησαν ποτέ.»

Σ' ατέρμονα κλωθογυρίσματα κλώθει η Κλωθώ της Μοίρας τα νήματα και ξετυλίγει το ατέλειωτο κουβάρι, μ' όλα εκείνα που ήταν, που είναι, που θα 'ρθουν, καθώς γυρεί παντοτινό το τραγούδι του χρόνου. Κι η Ιστορία κεντά δαντέλες και πλέκει και περιπλέκει εποχές, μνήμες, οράματα, δυστυχίες και χαρές, ξεριζωμούς κι ανθούς πεταμένους στο κύμα του καιρού, αγναντεύοντας βουνά απρόσιτα των αετών, θαλασσοστεριές αξέχαστες, πολιτείες χαριτωμένες κι αγαπημένες, που φέρνουν τώρα πια σφίξιμο στην καρδιά κι αναμνήσεις ολοζώντανες.

Μα τούτο το κείμενο δεν είναι ένα μνημόσυνο σε χαμένες και ξεχασμένες πατρίδες. Είναι ένα ταξίδι σε ελληνικούς τόπους αλαργινούς, μια γιορτή χαράς σ' αλησμόνητες ελληνικές πολιτείες, μια πνευματική επικοινωνία με καρδιές ελληνικές, με ψυχές ακατάβλητες στο πέρασμα του χρόνου, ένα σεργιάνι στους καρπισμένους αγρούς του Ελληνισμού.

Βρυσομάνα μου Κωνσταντινούπολη, μυριολαβωμένη Κύπρος, πατρίδα μου Μικρασία, θαλασσοκύμαντες πολιτείες του Πόντου, αγριοδάμαστη Θράκη κι Ανατολική Ρωμυλία, πανάρχαια Μακεδονία μου, αιώνια Βόρειος Ήπειρος. Τα παιδιά τής ακατάλυτης Ελλάδας, τα παιδιά τής άλλης πολυβασανισμένης αδερφής σας, της μάνας του ευρωπαϊκού πολιτισμού, της Κρήτης, δεν σας ξεχνούν. Κρατούν πάντα ανοιχτή την αγκαλιά τους, όπως και τότε που δέχονταν στα σπλάγχνα του τρωικού Νησιού τ' αποκομμένα βλαστάρια του ελληνικού δέντρου. Τιμούν τον απανταχού Ελληνισμό διαβεβαιώνοντας πως οι ελληνικές πατρίδες δεν είναι χαμένες, μα μένουν για πάντα ΑΛΗΣΜΟ-

ΝΗΤΕΣ στις καρδιές μας, κι επιβεβαιώνουν τα λόγια του Φώτη Κόντογλου, στο «Φως Εσπερινόν», τον επίλογο του έργου του «Το Αϊβαλί η Πατρίδα μου»:

«Ακατάλυτη ελληνική φύτρα! Ποτές δεν θα ξεραθείς, ποτές δεν θα πεθάνεις! Από το γέρικο και τιμιώτατο κορμί σου πετιούνται ολοένα καινούργια βλαστάρια, που γεύοντάς τα και τ' αγρίμια τιμερεύουνε! Σε κάθε καινούργια γέννα σου χαίρεται ο κόσμος, μα οι οχτροί σου τα κράζουνε στερνοπαίδια, ως που δεν αργείς να φέρεις άλλον δράκο στον κόσμο, κι αποσβολώνουνται!

Ας παρατήσουνε πια τους παλαιούς Έλληνες, κι ας ακούσουνε τον καινούργιο Πίνδαρο που κράζει από την Κύπρο:

Η Ρωμιοσύνη είν' φυλή συνόκαιρη του κόσμου.
Κανένας δεν ευρέθηκε για να την εξαλείψει,
κανένας, γιατί σκέπει την 'πού τα 'ψη ο Θεός μου.
Η Ρωμιοσύνη θα χαθεί όντας ο κόσμος λείψει!».

Όχι, ούτε ο κόσμος θα λείψει, ούτε οι Έλληνες είναι τ' αποπαίδια του κόσμου, όπως πολλοί το θέλησαν ή το θέλουν, και η Ρωμιοσύνη ποτέ δεν θα χαθεί, όσο είναι κλεισμένη στις ζεστές καρδιές εμάς και των παιδιών μας.

Κι όπως τότε, στις μέρες της συμφοράς και του πόνου, όταν, με λάσπη ζυμωμένη με τα δάκρυα τους και με πέτρες τις ατσαλωμένες τους καρδιές, εκείνα τα Ελληνόπουλα έχτιζαν με τα χέρια τους τα καινούργια θεμέλια για τις νέες εστίες τους, έτσι και σήμερα, σε πείσμα των καιρών και των τρανών της γης, τα παιδιά της Ελλάδας θα πορευτούν το δρόμο της Ειρήνης και της Δημιουργίας, κρατώντας ιερή παρακαταθήκη την ατίμητη κληρονομιά τους, θα συνεχίσουν να δυμούνται και να τιμούν, αλλά και να προχωρούν πάντα μπροστά, εκπληρώνοντας τ' όραμά τους για έναν καλύτερο κόσμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

– Θόδωρος Καρζής, *Οι Πατρίδες των Ελλήνων*, εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1992.
– Νίκος Δεσύλλας, *Ήπειρος*, εκδ. «Σύνολο», Αθήνα 1994.
– *Στη γη του Πύρρου- Διαχρονικός Ελληνισμός στην Αλβανία*, κείμενα: Τίτος Πογχαλάς, φωτογραφίες: Λίζα Εβερτ, εκδ. «Αστερισμός», Αθήνα 1993.
– *Πόντος - Ανατολία - Φωτογραφικό οδοιπορικό*, κείμενα: Μαριάννα Κορομηλά, φωτογραφίες: Λίζα Εβερτ, Ντόρα Μηναΐδη, Μαρία Φακίδη, Εκδ. Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα 1994.

– Alfred Berl, *Ο Ελληνισμός στη Θράκη και στην Κωνσταντινούπολη*, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1994.
– Ιωάννης Καλοστύπης, *Μακεδονία*, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1993.
– Νικόλαος Τωμαδάκης, *Περί Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως* (1453), εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1993.
– *Σμύρνη* (Λεύκωμα), εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1991.
– Rene Puaux, *Οι τελευταίες ημέρες της Σμύρνης*, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1993.
– Φάνης Κλεάνθης, *Η Ελληνική Σμύρνη*, Αθήνα 1996.
– Charles De Scherzer, *Σμύρνη* (τ. Α και Β), εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1995.
– *Κύπρος*, εκδ. Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου, Λευκωσία 1991.
– *Ιστορικό Αρχείο Κρήτης* (Χανιά), *Αρχείο Παύλου Βλαστού*.

ΚΩΣΤΗΣ ΗΛ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ
(1872-1950)
Ο αντιστασιακός και φιλάνθρωπος Μητροπολίτης Κρήτης

1. Γέννηση και σπουδές

Ο Βασίλειος Μαρκάκης γεννήθηκε στον Κεραμέ Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης την ημέρα των Θεοφανείων (6 Ιανουαρίου) του έτους 1872. Πατέρας του ήταν ο Εμμανουήλ Μαρκάκης και μητέρα του η Μηλιά, το γένος Καλαϊτζηδάκη. Βαφτίστηκε από τον εφημέριο του χωριού του και κατόπιν (1895 και εξής) αδελφό της Ι. Μονής Πρέβελη Μελέτιο Τσιριτάκη, με ανάδοχο τον επίσης μοναχό Ιλαρίωνα Φραγγεδάκη[1].

Τελείωσε το Δημοτικό Σχολείο του χωριού του και, στη συνέχεια, φοίτησε στο ελληνικό σχολείο που έδρευε, τον καιρό εκείνο, στη γειτονική Μύρθιο, χωριό επίσης της επαρχίας Αγίου Βασιλείου, και στο Γυμνάσιο Ρεθύμνου[2]. Πολύ ενωρίς διακρίθηκε για τις σπουδαίες αρετές του, την επιμέλεια και επίδοσή του στα γράμματα. Γι' αυτό, το έτος 1890 (5 Σεπτεμβρίου), αφού χειροθετήθηκε μοναχός από τον τότε επίσκοπο Λάμπης και Σφακίων Ευμένιο Ξηρουδάκη, αναχώρησε αμέσως ως υπότροφος της Ι. Μο-

---

1 Οι πληροφορίες προέρχονται από το *Μοναχολόγιο της Ι. Μονής Πρέβελη*, 1920, α/α 72. Ο ακριβής τίτλος του Μοναχολογίου είναι ο εξής: *Γενικόν Ιστορικόν Μοναχολόγιον της Ι. Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, επικαλουμένης Πρέβελη, 1920. Επί Ηγουμένου Θεοκλήτου Τζαγκαράκι.* Και ακολουθεί, στην ίδια σελίδα, η εξής ενδιαφέρουσα σημείωση: «Το Μοναχολόγιο τούτο συνετάχθη υπό του επί διετίαν και πλέον παραμείναντος εν τη Μονή ως εξορίστου πρώην Μητροπολίτου Αθηνών Θεοκλήτου Μηνοπούλου. Αφίχθη 16/3/1918. Ανεχώρ. 16/6/1920. Συνέλεξε και παρέλαβε πολλάς ιστορικάς της Μονής σημειώσεις προς έκδοσιν ιστορίας Αυτής. Εν Ι. Μ. Πρεβέλη 16/6/1920». Και υπογράφει ο Γραμματέας της Μονής *Αρχιμ. Αγαθάγγελος Μαστορογιαννάκης*. Να σημειώσουμε ότι το Μοναχολόγιο αυτό φέρει αύξοντες αριθμούς (α/α) και είναι πληρέστερο άλλου, παλιότερου του έτους 1895. Στο Μοναχολόγιο αυτό ο αείμνηστος Βασ. Μαρκάκης φέρεται, όπως ήδη σημειώσαμε, με αύξοντα αριθμό 72.

2 *Ό.π.*

νής Πρέβελη στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, από την οποία και έλαβε το πτυχίο του με «άριστα» τον Ιούνιο του 1896.

Λόγω της επανάστασης που τον καιρό εκείνο επικρατούσε στο νησί, ο Βασίλειος, μετά το πέρας των σπουδών του, δεν μπόρεσε να κατέβει στην Κρήτη και αναγκάστηκε να παραμείνει για μια τριετία ακόμα στην Αθήνα. Γράφτηκε στη Νομική Σχολή τού Πανεπιστημίου Αθηνών, στην οποία, κατά διαστήματα, παρακολούθησε τα μαθήματα. Στο τριετές αυτό διάστημα υπηρέτησε παράλληλα και ως διάκονος[3] και ιεροκήρυκας στους ι. ναούς του αγίου Φιλίππου στην Αθήνα και του αγίου Κωνσταντίνου στον Πειραιά.

2. Ο Βασίλειος στη Σχολή του Αγίου Πνεύματος

Το 1898, που η κατάσταση είχε ήδη εξομαλυνθεί αρκετά, ο Βασίλειος επέστρεψε και πάλι στην Κρήτη. Τον καιρό εκείνο (12 Μαΐου 1898) Μητροπολίτης Κρήτης είχε εκλεγεί ο Ευμένιος Ξηρουδάκης, αγαπημένος του πνευματικός πατέρας και προστάτης κατά τα χρόνια των σπουδών του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης[4]. Το Σεπτέμβριο ο Βασίλειος, ιεροδιάκονος ακόμα, διαδέχεται στη διεύθυνση της Σχολής του Αγίου Πνεύματος το λαμπρό φιλόλογο και λόγιο καθηγητή τού Γυμνασίου Ρεθύμνης Μιχαήλ Πρεβελάκη, ο οποίος είχε τη διεύθυνση της Σχολής από το 1895[5].

Τα μαθήματα τώρα πια, με την παρουσία και του Βασιλείου Μαρκάκη αλλά και άλλων φωτεινών μορφών τού πνευματικού Ρεθύμνου της εποχής εκείνης, έγιναν τακτικότερα και συστηματικότερα. Υπήρχε μεγαλύτερη άνεση διδασκόντων και διδασκομένων και περίοδος μεγάλης προόδου ανοίχτηκε για τη Σχολή. Με αξιοσημείωτο ζήλο και αφοσίωση ο Βασίλειος εργάστηκε δύο συνολικά χρόνια για την πνευματική και υλική καθοδήγηση των εβδομήντα και πλέον τροφίμων της Σχολής, που προέρχονταν από τις επαρχίες Αγίου Βασιλείου, Αμαρίου και Σφακίων[6]. Το σχολείο και οι-

3 Διάκονος είχε χειροτονηθεί ήδη από τις 15/8/1895, όταν φοιτούσε ακόμα στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης.

4 Ευγενίου Κωσταρίδου, *Η σύγχρονος Ελληνική Εκκλησία*, Εν Αθήναις 1921, 157.

5 Πάντως, στο σημείο αυτό, ο Μ. Μ. Παπαδάκης εσφαλμένα σημειώνει ότι ο Μαρκάκης ανέλαβε υπηρεσία ως απλός καθηγητής στη Σχολή του Αγίου Πνεύματος το έτος 1895, που, εξάλλου, τον καιρό εκείνο, δεν είχε λάβει ακόμη το πτυχίο της Θεολογίας. Βλ. Μ. Μ. Παπαδάκη, *Το Μοναστήρι του Πρέβελη στην Κρήτη*, Αθήνα 1978, 164. Επίσης, Ευγενίου Κωσταρίδου, ό.π., και Ν. Ζευγαδάκη, «Ο προς Κύριον αποδημήσας αείμνηστος Μητροπολίτης Κρήτης Βασίλειος» (Νεκρολογία), Εφημ. Ηρακλείου *Ελεύθερος Τύπος*, 13/1/1950.

6 Μάλιστα, στις 10 Μαΐου 1899 η εφημ. *Αναγέννησις* του Ρεθύμνου, αρ. φύλλου 21, παρουσιάζει το Βασίλειο ως Διευθυντή της Σχολής να υποδέχεται στο Άγιο Πνεύμα τον Πρίγκιπα Γεώργιο.

κοτροφείο του Αγίου Πνεύματος δεν είχε τώρα πια τίποτε να ζηλέψει από τα ευρωπαϊκά πρότυπα της εποχής του. Οι μαθητές του, για την εποχή εκείνη, θεωρούνταν ως οι πλέον κατάλληλοι, για να επανδρώσουν τις πρώτες θέσεις στην κοινωνία ως διδάσκαλοι ή ιερείς.

Στο μεταξύ, και ενώ η Σχολή του Αγίου Πνεύματος παρουσίαζε αυτήν την καταπληκτική ανοδική πορεία, ξαφνικά απομακρύνθηκε από την κηδεμονία τής Ι. Μονής Πρέβελη. Στην άσχημη αυτήν εξέλιξη, με όλα τα γνωστά δραματικά συνεπακόλουθα, που κατέληξαν τελικά στο κλείσιμο της ιστορικής Σχολής του Αγίου Πνεύματος, οδήγησε η νέα πραγματικότητα την οποία εγκαινίασαν η ανακήρυξη της Κρητικής Πολιτείας στα 1898 και το άρθρο 532 του Ποινικού Κώδικα περί ιδρύσεως ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων[7]. Κατά το διάστημα αυτό ο Βασίλειος, που από τις 8 Μαΐου του έτους 1899 είχε χειροτονηθεί σε ιερέα[8], μετατέθηκε στο Ηράκλειο ως καθηγητής των Θρησκευτικών στο Γυμνάσιο, Δι-

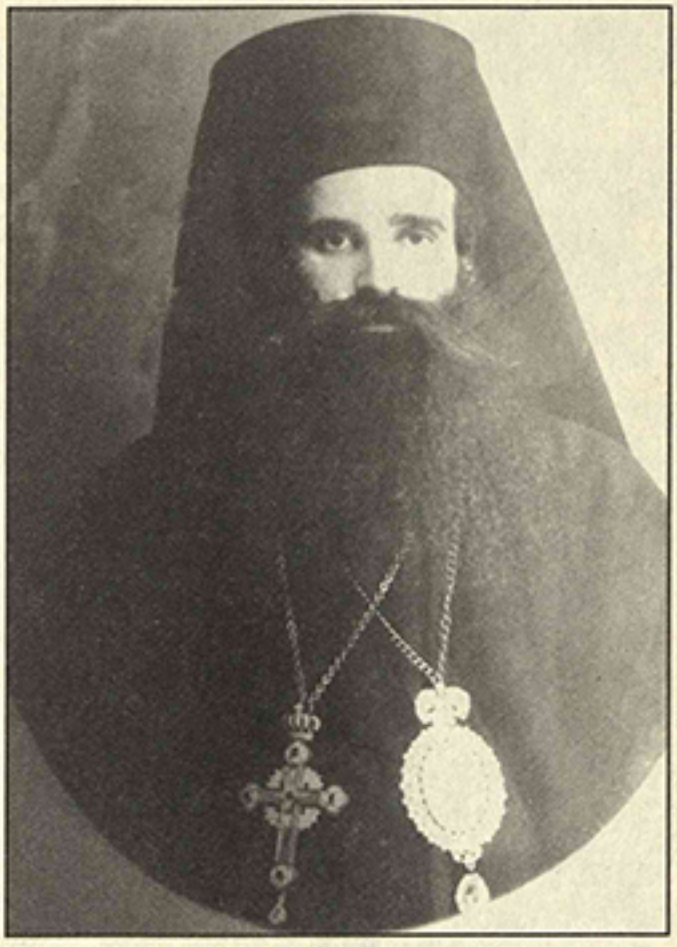

Εικ. 1. Η φωτογραφία αυτή του Μητροπολίτη Κρήτης Βασιλείου Μαρκάκη, που δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά, φυλάσσεται σε συγγενική του οικία στον Κεραμέ Αγίου Βασιλείου, τόπο καταγωγής του, και στο κάτω μέρος φέρει την ιδιόχειρη αφιέρωσή του: «Ο Αρκαδίας Βασίλειος εν Χριστώ διάπυρος ευχέτης». Εδώ ο Βασίλειος εικονίζεται σε πολύ νεαρή ηλικία, μάλλον αμέσως μετά τη χειροτονία του σε επίσκοπο Αρκαδίας.

7 Βλ. και Μιχ. Μ. Παπαδάκη, ό.π., 179. Επίσης, Κωστή Ηλ. Παπαδάκη, Το Δημοτικό Σχολείο Κεραμέ (1899-1988), *Αναζητήσεις*, τ. 5 (1997), 149.

8 Η πληροφορία από το *Μοναχολόγιο της Ι. Μονής Πρέβελη*, ό.π. Ο Μ. Μ. Παπαδάκης αναφέρει ως ημερομηνία χειροτονίας του σε ιερέα τη 15η Αυγούστου του έτους 1899.

Εικ. 2. Και μια άλλη φωτογραφία του Βασιλείου, ως επισκόπου και εδώ Αρκαδίας, αλλά σε πολύ ωριμότερη ηλικία. Η φωτογραφία αυτή είναι αρκετά γνωστή και κυκλοφόρησε στο α΄ μισό του αιώνα ως καρτ-ποστάλ.

δασκαλείο, Ελληνικό Σχολείο και Παρθεναγωγείο της πόλεως.

3. Ο Βασίλειος Επίσκοπος Αρκαδίας

Το έτος 1900 πέθανε ο επίσκοπος Αρκαδίας Νικόδημος και μεταξύ των τριών υποψηφίων προτάθηκε από την Ι. Σύνοδο της Εκκλησίας της Κρήτης και ο Βασίλειος, παρότι τον καιρό εκείνο ήταν ηλικίας μόλις 28 χρόνων. Ο Βασίλειος, αφού, όπως το όριζε ο νόμος, προκρίθηκε από τον Ηγεμόνα Πρίγκιπα Γεώργιο, χειροτονήθηκε στις 30 Ιουνίου του 1902[9], ημέρα της εορτής των Αγίων Αποστόλων, από την Ι. Σύνοδο της Εκκλησίας της Κρήτης ως επίσκοπος Αρκαδίας και στις 25 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, με ηγεμονικό διάταγμα, εγκαταστάθηκε στη νέα έδρα τού επισκόπου Αρκαδίας, στους Αγίους Δέκα της Μεσαράς Κρήτης[10] (εικ. 1).

Τον ένθεο ζήλο του νεότατου

9 Ευγενίου Κωσταρίδου, ό.π., και Θεοδώρου Β. Τζεδάκη, «Επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου Καστρινογιαννάκη, Κριτική εις τον λόγον του Κρήτης Ευμενίου προς τα μέλη της Ι. επαρχιακής Συνόδου Κρήτης (τη 20 Οκτωβρίου 1902)», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 7-8 (Ιαν.-Δεκ. 1992), 24. Κατά το *Μοναχολόγιο της Ι. Μ. Πρέβελη* (ό.π.), η χειροτονία του Βασιλείου σε επίσκοπο έγινε το έτος 1905.

10 Η μεταφορά της επισκοπής Αρκαδίας στη Μεσσαρά έγινε με το Ν. 276/1900 της Κρητικής Πολιτείας, ο οποίος έδινε ταυτόχρονα στη συγκεκριμένη επισκοπή τις εκεί επαρχίες της Μητροπόλεως Κρήτης. Βλ. Αρχιμ. Θεοδ. Β. Τζεδάκη, λήμμα «Κρήτης Μητρόπολις», στη *Θ.Η.Ε. (Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια)* 7, στ. 1027-1028. Επίσης, Ευγενίου Κωσταρίδου, ό.π., 157 και εφημ. Ηρακλείου *Η Δράσις*, 12/1/1950, *Κρητικός Αγών*, 12/1/1950 και *Η ΙΔΗ*, 13/1/1950.

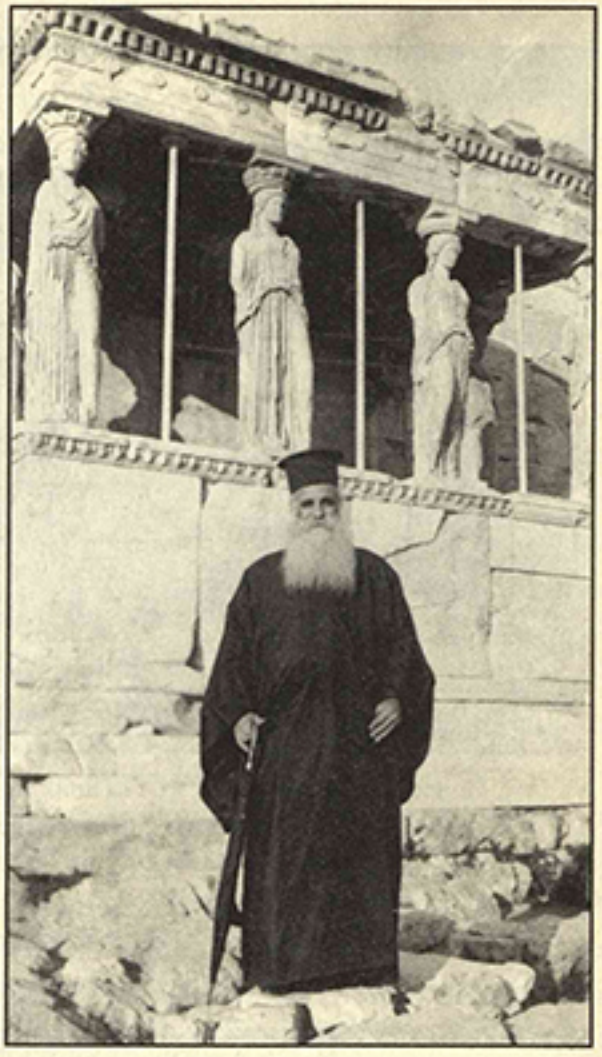

Εικ. 3. Σε ιδιόχειρη σημείωσή του ο Βασίλειος σημειώνει: «Εις τας Καρυάτιδας εν Παρθενώνι τη 28.11.36. † ο Αρκαδίας Βασίλειος».

τον καιρό εκείνο επισκόπου Αρκαδίας Βασιλείου «ν' αναδειχθεί εν τη πιστή και ευόρκω επιτελέσει των εμπεπιστευμένων αυτώ καθηκόντων» εξαίρει ο επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος Καστρινογιαννάκης σε «Κριτική εις λόγον του Κρήτης Ευμενίου προς τα μέλη της Ι. επαρχιακής Συνόδου Κρήτης», στις 20 Οκτωβρίου 1902[11]. Και πραγματικά, στη συνέχεια, ο Βασίλειος ανταποκρίθηκε απόλυτα στις προσδοκίες όλων των κατοίκων, και κληρικών και λαϊκών, της περιφέρειάς του. Η έδρα του, στους Αγίους Δέκα, που για οχτώ ολόκληρους αιώνες, από την εποχή τού αποστόλου Τίτου μέχρι το 824, υπήρξε έδρα του Μητροπολίτη Κρήτης, στερούνταν επισκοπικού μεγάρου. Ο Βασίλειος ανέγειρε αμέσως και με δικές του δαπάνες απλό και απέριττο επισκοπείο, στο χώρο παλιού οθωμανικού νεκροταφείου, τον οποίο αγόρασε αποκλειστικά με τους μισθούς του. Αλλά και τον Καθεδρικό Ναό της κωμόπολης και από μέσα και από έξω τελείως ανακαίνισε και τους Τάφους των Αγίων Δέκα μαρτύρων εντόπισε έξω από την κωμόπολη –όπου, κατά την παράδοση, μαρτύρησαν οι Άγιοι– και πάνω σ' αυτούς οικοδόμησε λαμπρό βυζαντινού ρυθμού ναό, αφιερωμένο στην ιερή μνήμη τους[12]. Ακόμα, έκτισε εκκλησίες σε χωριά της επαρχίας του και ανακαίνισε τον ιερό ναό της Παναγίας της Καλυβιανής (εικ. 2).

11 Θεοδ. Β. Τζεδάκη, «Επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου Καστρινογιαννάκη Κριτική...», *ό.π.*

12 Εμμ. Λ. Πετράκη, *Ιστορία της Εκκλησίας εν Κρήτη*, Ηράκλειο 1925, 58, 62, 63.

Εικ. 4. Ο Βασίλειος, με την ασκητική ζώνη να διακρίνεται ελαφρά στη μέση, στο φράγμα του Μαραθώνα, στις 29/11/1936.

4. «Ο ζήλος του οίκου σου καταφάγεταί με» (Ιω. 6', 17)

Όμως, πέραν αυτών των καθαρά εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων του, ο Βασίλειος εργάστηκε αποτελεσματικά και στον κοινωνικό τομέα και προσέφερε σπουδαίες υπηρεσίες σε παραγωγικά και γεωργικά έργα. Οι χωρικοί στο σεμνό πρόσωπο του Βασιλείου αναγνώρισαν, από την πρώτη κιόλας στιγμή, τόσο τον επίσκοπό τους ποιμένα και διδάσκαλο της εκκλησίας όσο και τον πρωτοπόρο και προοδευτικό γεωργό, τον πολύτιμο γεωπόνο στις διάφορες αγροτικές και γεωργικές τους εργασίες που τόσο πολύ τον είχαν ανάγκη. Έτσι, ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητές του στον τομέα αυτό, σημειώνουμε το δρόμο Αγίας Βαρβάρας - Μοιρών που με προσωπικές ενέργειές του διανοίχτηκε. «Όπου υπάρχουν δρόμοι», συνήθιζε να λέγει ο Βασίλειος, «υπάρχει και πρόοδος, γιατί μέσω αυτών και εγώ μπορώ ανετότερα να επικοινωνώ με το ποίμνιό μου και την πολιτεία, αλλά και τα προϊόντα της γης μπορούμε να διαθέτουμε γρηγορότερα και σε καλύτερες τιμές»[13] (εικ. 3, 4).

13 Γιάννη Δαλέντζα, «Βασίλειος Μαρκάκης ο αντιστασιακός Μητροπολίτης Κρήτης», εφημ. *Πατρίς*, 19/1/1980.

Όμως, το έργο που κυρίως ανέδειξε το Βασίλειο στο χώρο αυτό της κοινωνικής-αγροτικής προσφοράς ήταν η «Πρακτική Γεωργική Σχολή» της Μεσαράς. Ο Βασίλειος, παρότι βρήκε την περιοχή της Μεσαράς με παχύ και αποδοτικό έδαφος, όμως διαπίστωσε ότι όλες οι γεωργικές δουλειές γινόντουσαν χωρίς μέθοδο, χωρίς σύστημα και μελέτη. Όλα είχαν αφεθεί στην τύχη και στις ευνοϊκές καιρικές συνθήκες. Τα μέσα καλλιέργειας ήταν πρωτόγονα και οι γνώσεις των αγροτών απλές και στοιχειώδεις, με αποτέλεσμα η απόδοση της εργασίας τους να μην είναι η αναμενόμενη. Το ενδιαφέρον του Βασιλείου στράφηκε αμέσως και προς τον τομέα αυτό. Δίδασκε προσωπικά ο ίδιος τους γεωργούς. Κατά τις επισκέψεις του στην επαρχία, ύστερα από το φλογερό κήρυγμά του στην εκκλησία, ο προοδευτικός Ιεράρχης καθόταν ανάμεσα στους απλούς ανθρώπους της υπαίθρου και συζητούσε επί ώρες μαζί τους για τον τρόπο και το σύστημα εργασίας στην ύπαιθρο, για τις καλλιέργειες και τις ασθένειες των φυτών, για τη λίπανση και τα κλαδεύματα των διαφόρων δέντρων. Για πρώτη φορά, την εποχή εκείνη, ακουγόταν Ιεράρχης, πέραν των καθαρών επισκοπικών του καθηκόντων, που είναι η νουθεσία και η κατά Χριστόν διαπαιδαγώγηση του λογικού ποιμνίου του, να ασχολείται και με τα παραγωγικά και γεωργικά έργα των ανθρώπων. Και αυτό ακριβώς είναι που τον καταξίωνε απεριόριστα στη συνείδηση του πληρώματος της Εκκλησίας[14].

Το γεωργικό πρόβλημα της Μεσαράς συνέχισε να απασχολεί το Βασίλειο έντονα για μια δεκαετία περίπου, όταν, στο τέλος, το έτος 1917, φανέρωσε τις σκέψεις του στα μέλη της Μοναστηριακής Επιτροπής του Ηρακλείου. Πρόεδρος της Επιτροπής ήταν τότε ο επίσκοπος Πέτρας και τοποτηρητής του Μητροπολιτικού θρόνου Τίτος. Ο Τίτος έσκυψε με πολύ, ομολογουμένως, ενδιαφέρον και άκουσε τις όμορφες και προοδευτικές απόψεις του Βασιλείου. Αφού τις μελέτησε προσεκτικά, υιοθέτησε την εισήγησή του και πέτυχε από τη Μοναστηριακή Επιτροπή του Ηρακλείου την παραχώρηση στην Επιτροπή τού πλουτοπαραγωγικού τμήματος του μετοχίου Βροντισίου της Αγίας Παρασκευής. Εκεί, και σε γειτνίαση με την επισκοπή του, ο Βασίλειος, γεμάτος από την ευτυχία που δίνει στον άνθρωπο η απαρχή της πραγματοποίησης των ονείρων του, έβαλε το θεμέλιο λίθο της προόδου για την περιοχή της Μεσαράς, αλλά και ολόκληρης της Κρήτης, με τη δημιουργία, το 1917, της Πρακτικής Γεωργικής Σχολής[15].

Μέρα και νύχτα ο Βασίλειος παρακολουθούσε από κοντά και βοηθούσε προσωπι-

14 Πρβλ. ό.π., και Στέφανου Γοντικάκη, «Οι Μητροπολίτες της εκατονταετίας», στο τεύχος *Ο Στρατηλάτης άγιος Μηνάς ο πολιούχος του Ηρακλείου, και τα πρώτα 100 χρόνια της μεγάλης Εκκλησίας του* (Αφιέρωμα εφημ. *Αλλαγή* 1995), σ. 32.

15 *Ό.π.*

Εικ. 5. Μια ακόμα πολύτιμη φωτογραφία του Αρκαδίας Βασιλείου, στην οποία εικονίζεται, λουσμένος από το φως της δικής του δημιουργίας, να στέκεται μπροστάρης πάνω στην αλωνιστική μηχανή, «κατά την έναρξιν του αλωνισμού», όπως ιδιοχείρως σημειώνει, «της εν Γόρτυνι Κρήτης Γεωργικής Σχολής, 1937».

κά για την ολοκλήρωση του μεγάλου του έργου. Αισθανόταν σαν σκαπανέας που ανοίγει διάπλατα το δρόμο, για να περάσει ο ειρηνικός στρατός των προοδευτικών γεωργικών κατακτήσεων. Η σπουδαιότητα του έργου τον φλόγιζε και τον τόνωνε, κυριολεκτικά τον ενθουσίαζε. Σεμνά και απλά και χωρίς επίδειξη εκτελούσε το χρέος του, λουσμένος από το φως της δικής του δημιουργίας της ησυχασμένης και καθαρής του συνείδησης (βλ. εικ. 5). Και πραγματικά, η γεωργική πρακτική εκπαίδευση, όταν ολοκληρώθηκε το έργο, έβγαζε προοδευτικούς γεωργούς, τεχνίτες, γεωπόνους, που σκορπίζονταν στη συνέχεια σε ολόκληρο το νησί και έφερναν νέα συστήματα καλλιέργειας και προωθούσαν τους χωρικούς σε σωστότερους και αποδοτικότερους τρόπους εργασίας.

Μεγάλο τέλος, ενδιαφέρον έδειχνε ο Βασίλειος και στη φιλοξενία στην επισκοπική του περιφέρεια πολλών ντόπιων και μάλιστα ξένων περιηγητών, που έτρεφαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις άφθονες αρχαιότητες της Μεσαράς, και έτσι συντέλεσε πολύ, ώστε να αυξηθεί το περιηγητικό ρεύμα προς τα μέρη εκείνα. Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι η ομολογία του Λευκαδίτη περιηγητή Π. Θ. Κουνιάκη για τη θερμή φιλοξενία που του επεφύλαξε ο Βασίλειος το 1918, όταν ο πρώτος τον επισκέφτηκε στην επισκοπή του στους Αγίους Δέκα[16].

16 Βλ. Π. Θ. Κουνιάκη, *Εικόνες από τη ζωή στο παλιό Ρέθυμνο*. Επιμέλεια: Γ. Π. Εκκεκάκης, Ρέ-

5. Νέες προοπτικές. Ο Βασίλειος Μητροπολίτης Κρήτης

Από το 1933, που πέθανε ο Μητροπολίτης Τίτος (1922-1933), ανοίγεται για το Βασίλειο το στάδιο διεκδίκησης του Μητροπολιτικού Θρόνου της Κρήτης[17]. Η Ελληνική Πολιτεία με το νόμο 5621/1932 μεταξύ άλλων προέβλεπε και περιορισμό των επισκόπων της Μεγαλονήσου σε τέσσερις –ένας ανά νομό– ύστερα από συγχώνευση. Αυτό θα επιτυγχανόταν με το θάνατο κάθε φορά του ενός από τους δυο επισκόπους του κάθε νομού, οπότε αυτός που θα απέμενε θα αναγνωριζόταν αυτόματα επίσκοπος ολόκληρου του νομού. Όμως, θέμα δημιουργήθηκε στην Εκκλησία της Κρήτης κατά το έτος 1933, όταν, μετά το θάνατο του Κρήτης Τίτου, ήλθε και εγκαταστάθηκε στη Μητρόπολη Κρήτης στο Ηράκλειο, σύμφωνα εξάλλου με το γράμμα του παραπάνω νόμου, ο άλλος από τους αρχιερείς του νομού, δηλαδή ο Αρκαδίας Βασίλειος Μαρκάκης, αν και το Πατριαρχείο είχε εκλέξει κανονικά Μητροπολίτη Κρήτης τον Τιμόθεο Βενέρη, επίσκοπο μέχρι τότε Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου. Τελικά, ο Τιμόθεος υπερίσχυσε του Βασιλείου και ενθρονίστηκε το έτος 1934. Όμως, αργότερα, κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Κρήτης Τιμόθεος παύεται χωρίς καν να του δοθεί δυνατότητα απολογίας του από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και Μητροπολίτης στο θρόνο του αγίου Τίτου εκλέγεται το 1941 ο Αρκαδίας Βασίλειος (1941-1950)[18] (εικ. 6).

6. Ο Αντιστασιακός Βασίλειος

Και από τη νέα του αυτή θέση ο Βασίλειος δεν έπαυσε ούτε στιγμή να διδάσκει, να ποιμαίνει και να νουθετεί το λογικό ποίμνιό του με ανεξάντλητο ζήλο και ανταπάρνηση, φωτολουσμένος κυριολεκτικά από την αγάπη του λαού του. Όμως, τα γεγονότα της επίθεσης των Δυνάμεων του Άξονα κατά της Ελλάδας και της Κρήτης, που ση-

---

δυμνο 1997, 130-131. Πρβ., επίσης, στο σημείο αυτό και Γ. Α. Στογιώγλου, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, Θεσσ/νίκη 1990, 147 και Κωστή Ηλ. Παπαδάκη, «Η Ιερά Μονή Βλατάδων και οι ιδρυτές της Δωρόθεος και Μάρκος Βλαττής», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 10 (1993), 190-191, όπου καταγράφεται η περιφορά ανά την επαρχία της επισκοπής Αρκαδίας της Αγιόκουπας –του ποτηρίου, δηλαδή, διά του οποίου ο Ιησούς καθιέρωσε το ι. μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας– της Ι. Μ. Βλατάδων, από τον ιερομόναχο Ευγένιο Παπανικολούδη και η ένθερμη σύσταση του επισκόπου Βασιλείου προς το ποίμνιό του για την ευλαβική προσκύνηση του πολυτίμητου αυτού κειμηλίου.

17 Ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Κρήτης, αρχιεπίσκοπος σήμερα, έφερε τότε τον τίτλο του *Μητροπολίτη*.

18 Για όλες αυτές τις εξελίξεις βλ. Αρχιμ. Θεοδ. Β. Τζεδάκη, λήμμα «Κρήτης Μητρόπολις», ό.π., και Βασ. Θ. Σταυρίδου, «Η Εκκλησία της Κρήτης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 5-6 (Ιαν.-Δεκ. 1991), 105-106.

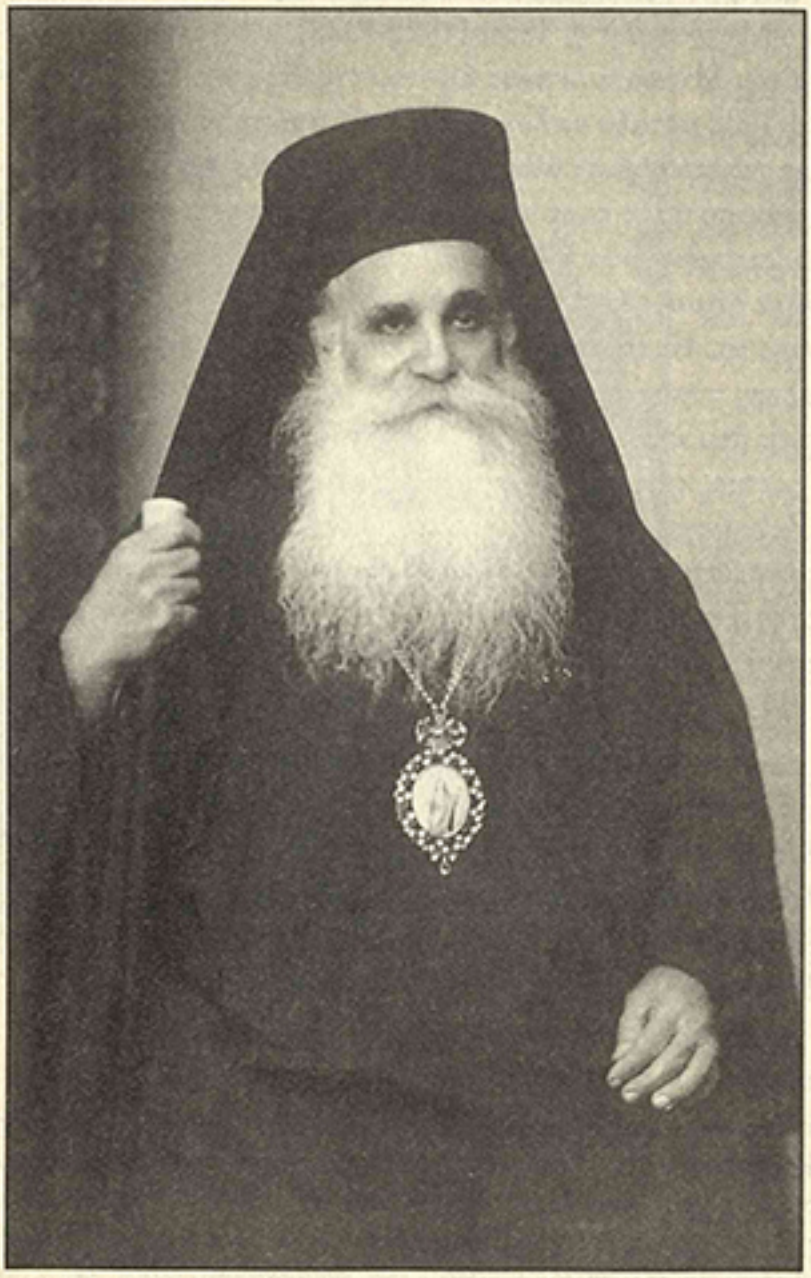

Εικ. 6. Ο Βασίλειος ως Μητροπολίτης Κρήτης υπογράφει «Το Μητροπολίτης Κρήτης Βασίλειος ολόψυχος ευχέτης...». Τη φωτογραφία αυτήν ευγενώς μου παραχώρησε ο πρωτανεψιός του Βασιλείου κ. Φρίξος Μαρκάκης, Αθήνα.

μάδεψαν από την πρώτη κιόλας στιγμή την ανάληψη του μητροπολιτικού θρόνου της Κρήτης από το Βασίλειο Μαρκάκη, συντέλεσαν στην ανάδειξη και νέων, πολυτάραχων, τη φορά αυτή, πτυχών του βίου του και των αρετών του. Γιατί κατά τη διάρκεια του πολέμου ο Βασίλειος θα αποδειχτεί ένας αληθινά φλογερός, έντιμος και αγνός πατριώτης και κληρικός. Και η δράση του αυτή είχε αρχίσει μερικούς μήνες πιο πριν, με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου στις 28 Οκτωβρίου 1940, όταν ο Βασίλειος ήταν ακόμη επίσκοπος Αρκαδίας. Από αυτήν την πρώτη κιόλας στιγμή του πολέμου ο Βασίλειος ορθώθηκε αγέρωχος και δυνατός στο μετερίζι του καθήκοντος προς τον Χριστό και την πατρίδα. Ακόμα και σήμερα πολλοί διατηρούν στη μνήμη τους την εικόνα του Δεσπότη τους, μπροστά στην είσοδο της επισκοπής του στους Αγίους Δέκα, να ευλογεί όλα τα στρατευμένα παιδιά της επισκοπής του που έφευγαν για το μέτωπο, προσφέροντάς τους, μαζί με την ευλογία και την ευχή του, και από ένα σταυρουδάκι. Δεν υπήρχε Μεσαρίτης

που να έφυγε για το μέτωπο χωρίς το Σταυρό και την ευχή του Δεσπότη. Στη συνέχεια, με συνεχείς ποιμαντορικές εγκυκλίους του ο Βασίλειος έδινε εντολή προς όλες τις εκκλησίες της επισκοπής του να τελούνται καθημερινά στον εσπερινό παρακλήσεις και να προσεύχονται όλοι μαζί, κλήρος και λαός, για τη σωτηρία των στρατευμένων παιδιών της πατρίδας, ενώ ο ίδιος επισκεπτόταν τώρα πολύ συχνότερα τα χωριά της δεσώστης επαρχίας του και έδινε θάρρος και υπομονή στις χαροκαμένες μανάδες και στις οικογένειες που είχαν παιδιά στο μέτωπο. Έκανε, τέλος, εράνους για τη συγκέντρωση κουβερτών, μάλλινων ενδυμάτων και εισφορών από το λαό και τα οικεία εκκλησιαστικά συμβούλια, προκειμένου να τα αποστέλλει στην Επιτροπή Αλληλεγγύης Μετώπου. Ο ίδιος δε προσέφερε για το σκοπό αυτό τα δυο του άλογα, που εκείνη την εποχή ήταν το μόνο μεταφορικό μέσο για να περιοδεύει ανά την επαρχία του[19].

Αλλά και αργότερα, μετά το Μάιο του 1941, όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν την Κρήτη, ο Βασίλειος, ως Μητροπολίτης Κρήτης τώρα πια, δε δέχτηκε σε καμιά περίπτωση να συμβιβαστεί με τη βία της γερμανικής κατοχής, αλλά, αντίθετα, συνδέθηκε με το αντάρτικο που πρώτο οργανώθηκε στο Ηράκλειο και σε κάθε περίσταση εκδήλωνε την αντίθεσή του προς αυτήν. Στις 20 Μαΐου 1941, ημέρα που έπεσαν οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές στην Κρήτη, τελέστηκε ο εσπερινός στον άγιο Μηνά χοροστατούντος του Κρήτης Βασιλείου με τον αρχιμανδρίτη Φώτιο Θεοδοσάκη και τον ιερέα Γεώργιο Κυπριωτάκη. Μετά το πέρας του εσπερινού Μητροπολίτης και ιερείς βροντοφώνησαν: «όλοι μαζί εναντίον των Ούννων» και έφυγαν ορισμένοι από αυτούς για το φρούραρχο Εμμ. Τσαγκαράκη, προκειμένου να εφοδιαστούν με όπλα, αλλά δε βρήκαν τίποτε. Έτρεξαν τότε στην αποθήκη του στρατού που ήταν δίπλα στο Πανάνειο νοσοκομείο και, αφού παραβίασαν την πόρτα, πήραν όσα όπλα μπορούσαν και ξεχύθηκαν στη μάχη. Εν τω μεταξύ ο Βασίλειος, μαζί με τον παπα-Μηνά και τον παπα-Γιώργη Κυπριωτάκη, βγήκαν στους δρόμους και τους παρότρυναν όλους, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, να πάρουν μέρος στον αγώνα. Όπλισαν όσους τους ακολούθησαν και στη συνέχεια ανέβηκαν πάνω στο μπεντένι, κοντά στη Χανιόπορτα. Εκεί πήραν θέση μάχης και εμπόδισαν τους Γερμανούς να μπουν στην πόλη. Η σκηνή, κατά την οποία ο Μητροπολίτης ανασκουμπωμένος το ράσο και με την πατερίτσα στο χέρι αναρριχάται στα ενετικά τείχη και κτυπώντας την πατερίτσα του στη γη με ορμή ενθαρρύνει και εμψυχώνει τους υπερασπιστές του Μεγάλου Κάστρου, συνεχίζει να παραμένει ακόμα ζωντανή στη συνείδηση του λαού[20].

19 Πρβ. εφημ. *Κρητικά Νέα*, 24/2/1941.

20 Αντώνη Κ. Σανουδάκη, *Εκκλησία και Αντίσταση* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1993, 18. Όπως

Εξαπολύοντας νέες εγκυκλίους του προς τους ναούς όλης της Κρήτης ο Βασίλειος συνέχισε να εμψυχώνει τον κόσμο και να στρέφεται ευθέως κατά των στυγνών κατακτητών καλώντας ιερείς, μοναχούς και λαϊκούς να αναλάβουν έργο διαφώτισης του λαού. Ο άμβωνας του αγίου Μηνά έγινε από το Βασίλειο φάρος παρηγοριάς και ελευθερίας, αλλά και περήφανο βήμα εναντίον των Γερμανών κατακτητών. Το κήρυγμά του, όπως και των άλλων ιερωμένων, είχε διπλή μορφή· είτε τη συμβολική, αλληγορική είτε την ευθαρσή ομολογία και προτροπή για αγώνα[21]. Έτσι, ο Βασίλειος μετά από κάθε λειτουργία στον άγιο Μηνά και σε άλλες εκκλησίες της Μητρόπολής του βροντοφωνούσε θαρρετά παραδειγματίζοντας και δυναμώνοντας τα πλήθη: «Καλή Λευτεριά!» και σε κάθε μεγάλη εορτή: «Και του χρόνου ελεύθεροι!»[22]. Επίσης, κατά τις διάφορες εκτελέσεις ο Άγιος Κρήτης καυτηρίαζε δριμύτατα τη βαρβαρότητα αυτή των κατακτητών και, με τον καιρό, έφτασε να θεωρείται ως ο πνευματικός ηγέτης όλων των αγωνιζόμενων Κρητικών. Μάλιστα, λόγω της υψηλής θέσης που κατείχε, ο Βασίλειος μπορούσε να εμψυχώνει και τους πιο αδύνατους του ποιμνίου του στην άμεση και ενεργητική ή την παθητική αλλά με εμμονή αντίδρασή τους κατά του εχθρού της πίστης και της πατρίδας. Συνέπεια της δράσης του αυτής ήταν η σύλληψή του από τους κατακτητές στις 26 Μαρτίου 1942 και η βίαιη απομάκρυνσή του στην Αθήνα, όπου κρατήθηκε για μια τριετία περίπου, μέχρι τις 12 Φεβρουαρίου 1945, μακριά από το αγαπημένο του ποίμνιο και κάτω από αυστηρότατη επιτήρηση.

7. Από τη θανατική καταδίκη στην ισόβια εξορία

Τα γεγονότα που οδήγησαν τελικά στην εξορία του Βασιλείου από τους Γερμανούς έχουν ως εξής: Την παραμονή του Ευαγγελισμού του κατοχικού έτους 1942 ο τότε Έλληνας Νομάρχης Ηρακλείου, ύστερα από διαταγή των γερμανικών αρχών κατοχής, με τηλεφώνημά του ζήτησε από το Μητροπολίτη Βασίλειο την άλλη μέρα, κατά την πανηγυρική δοξολογία στον ι. ναό του αγίου Μηνά, να μιλήσει υπέρ των Γερμανών. Τότε εκείνος του απάντησε ευθαρσώς: «Όχι, κ. Νομάρχα, δε θα ομιλήσω υπέρ των Γερμανών αλλά κατά!». Και η απάντηση του Νομάρχη ήταν: «Σεβασμιώτατε, λυπάμαι πολύ αλλά θα το μετανιώσετε!».

σημειώνεται εδώ, η στάση αυτή του Μητροπολίτη Μαρκάκη δε βεβαιώνεται μόνο από γραπτές μαρτυρίες, αλλά και από προφορικές, όπως η μαρτυρία του Μανώλη Μπαντουβά. Βλ. επίσης «Ο κλήρος στη Μάχη της Κρήτης», εφημ. *Αλλαγή* Ηρακλείου, 24/5/1991.

21 Αντώνη Κ. Σανουδάκη, ό.π., 120.

22 Εφημ. *Πατρίς* Ηρακλείου, «Βασίλειος Μαρκάκης ο αντιστασιακός Μητροπολίτης Κρήτης», 19/1/1980 και Αντώνη Κ. Σανουδάκη, ό.π., 121.

Πραγματικά, στις 25 Μαρτίου 1942 ο Βασίλειος λειτούργησε στον ιερό ναό τού αγίου Μηνά και καταφέρθηκε ανοικτά εναντίον των κατακτητών. Το αμέσως επόμενο κιόλας πρωί, 26 Μαρτίου, ο Βασίλειος συλλαμβάνεται στο γραφείο του από μια ομάδα της Γκεστάμπο, προκειμένου να οδηγηθεί στο εκτελεστικό απόσπασμα, από το οποίο κατόρθωσε να τον σώσει την τελευταία στιγμή ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Εμμ. Λουλακάκης[23], ο οποίος, όπως σημειώνει σε επιστολή του προς το Μητροπολίτη Βασίλειο[24], μεσολάβησε στον πολεμικό σύμβουλο του Γερμανού Διοικητή Κρήτης Dr Alexinat λέγοντάς του ότι, εάν ο Αρχηγός της Εκκλησίας της Κρήτης τουφεκιστεί, τότε όλοι οι Κρητικοί θα επαναστατήσουν εναντίον τους. Όμως, ο Alexinat υπενδύμισε στο Λουλακάκη ότι οι Γερμανοί έχουν στα χέρια τους ενοχοποιητικές εγκυκλίους του Βασιλείου με τις οποίες καλεί τον κόσμο να αγωνιστεί με θάρρος στην Αλβανία και στη Μάχη της Κρήτης, καθώς και δημοσιεύματα εφημερίδων που αναφέρονται σε κατοχικά του κηρύγματα και ειδικότερα στο κήρυγμα της 25ης Μαρτίου 1942. Και ο Γερμανός, σε έξαλλη κατάσταση, συνέχισε να λέγει στο Γενικό Διοικητή Κρήτης Εμμ. Λουλακάκη: «Έτσι ο Μητροπολίτης σας εξερέθιζε και εφανάτιζε τα πλήθη, εξάπτων το μίσος εναντίον μας, και έγινε αφορμή του φόνου και της κακοποιήσεως των αλεξιπτωτιστών μας υπό των πολιτών. Θα τον κλείσωμεν στην Αγυιάν και θα τον εκτελέσωμεν! Ο φόνος των στρατιωτών μας από το φανατισμένο πλήθος ζητά εκδίκησιν. Η θέση μου», αφηγείται στην επιστολή του ο Κρητικός Γενικός Διοικητής Λουλακάκης, «έγινε ακόμα δυσκολότερη και ως μόνη διέξοδο στο διάλογο βρήκα την όντως ορθή δικαιολογία ότι εγώ, ως πολιτική αρχή της νήσου, ουδεμίαν δικαιοδοσίαν είχα επί του θρησκευτικού Ηγέτου της, καθ' όσον η Εκκλησία της Κρήτης, ως ημιαυτόνομος, υπήγετο διοικητικώς εις την αρμοδιότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Επομένως, ο μόνος αρμόδιος για οποιαδήποτε επέμβαση ήτο ο Πατριάρχης. Ο Γερμανός συνήλθε από την αλλόφρονα κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει και εκμεταλλευόμενος το νέο κλίμα που δημιουργήθηκε πρότεινα τροποποίηση της απόφασης γεγονός που, ευτυχώς, επετεύχθη»[25].

Μετά από όλο αυτόν τον εκτενέστατο διάλογο, που ο Λουλακάκης διέσωσε στην επιστολή του προς το Βασίλειο και στον οποίο εμφανίζεται να προσπαθεί να τον προ-

23 Στέφανου Γοντικάκη, ό.π. Ο Στ. Γοντικάκης σημειώνει ότι, όταν μετά την απελευθέρωση ο Λουλακάκης κατηγορήθηκε με το ερώτημα του θανάτου ως δωσίλογος, ο Βασίλειος δεν είχε λησμονήσει και του ανταπέδωσε την ευεργεσία.

24 Αρχείο π. Ανδρέα Νανάκη, «*Επιστολές Εμμ. Λουλακάκη της 20/2/1945 προς Μητροπολίτην Βασίλειον*», στον Α. Σανουδάκη, ό.π., 121.

25 «*Ο κλήρος στη Μάχη της Κρήτης*», εφημ. *Αλλαγή* Ηρακλείου, 24/5/1991.

στατεύσει από την εκτέλεση, ο Γερμανός Διοικητής Alexinat θα καταλήξει λέγοντας: «Η μεγαλύτερη επιείκεια που ημπορούμε να δείξωμεν εις την περίπτωσιν του Μητροπολίτου Μαρκάκη είναι να φύγει αμέσως από την Κρήτην με το πρώτον Βενζινόπλοιον ως θα ορίσωμεν τον τόπον της διαμονής του εις Μονήν της Παλαιάς Ελλάδος»[26]. Έτσι, η θανατική εκτέλεση του Βασιλείου την τελευταία στιγμή και ύστερα μάλιστα από προσωπική επικοινωνία του Γερμανού Διοικητή με τον ίδιο το Φύρερ μετατράπηκε σε ισόβια εξορία.

Για να αποφευχθεί η βίαιη σύλληψή του, ο Εμμ. Λουλακάκης θα αντιπροτείνει για το Μητροπολίτη: «1) Να μείνη εις τας Αθήνας, όπου θα είχε την προστασίαν της Εκκλησίας και της Κυβερνήσεως και 2) Να διατεθή θέσις εις το αεροπλάνον, ώστε να μην καταπονηθή και κινδυνεύση διά του βενζινοπλοίου»[27].

Στο έγγραφο της εξορίας του Βασιλείου, με αρ. V.2.239, ο Γερμανός Διοικητής Dr Alexinat απευθυνόμενος προς το Γενικό Διοικητή Κρήτης Εμμ. Λουλακάκη σημειώνει: «Η αρχή κατοχής κηρύσσει ανεπιθύμητον την περαιτέρω άσκησιν των καθηκόντων του Μητροπολίτου Μαρκάκη εις Ηράκλειον. Ένεκα τούτου ζητούμεν, όπως με άμεσον ισχύν της παρούσης τού απαγορεύσητε την άσκησιν των καθηκόντων του προς το συμφέρον της δημοσίας ασφαλείας» (βλ. εικ. 7).

Ύστερα από όλες αυτές τις δραματικές εξελίξεις ο Βασίλειος οδηγείται από μια ομάδα της Γκεστάμπο στο αεροδρόμιο του Ηρακλείου, όπου τον έβαλαν σε ένα στρατιωτικό αεροπλάνο που τον μετέφερε στο αεροδρόμιο Τατοΐου της Αθήνας. Εκεί τον εγκατέλειψαν, γέροντα και ταλαιπωρημένο, με ένα μπογαλάκι στη ράχη. Μη έχοντας ο Βασίλειος κάποιο μεταφορικό μέσο για να φθάσει στην Αθήνα, ανέβηκε σε διερχόμενο κάρο που μετέφερε πέτρες. Πήγε σε έναν ανηψιό του και παρέμεινε σε αυτόν για μικρό χρονικό διάστημα[28].

Όμως, να πού και εδώ στην κατοχική Αθήνα ο Κρήτης Βασίλειος, έχοντας πλήρη επίγνωση του προς τον πλησίον καθήκοντός του, κατάφερνε, ξεφεύγοντας το βλέμμα των Γερμανών κατακτητών, να επικοινωνεί τακτικά με το ποίμνιό του της Αθήνας αλλά και με τη Μητρόπολή του εδώ στην Κρήτη, και, ως στοργικότατος πνευματικός πατέρας, να παρηγορεί και να ενθαρρύνει με μεστά και γεμάτα ελπίδα λόγια την Αντίσταση στον κατακτητή. Με πραγματικά θαυμάσιο τρόπο σε άρθρο του με τον τίτλο «Αναμνήσεις» ένας Κρητικός αλβανομάχος μάς σκιαγραφεί κάτω από τα αρ-

26 Αρχείο π. Ανδρέα Νανάκη, ό.π.
27 Ό.π.
28 Πληροφορία της ανηψιάς του Βασ. Μαρκάκη κ. Πολύμνιας Λιοπυράκη-Μαρκάκη.

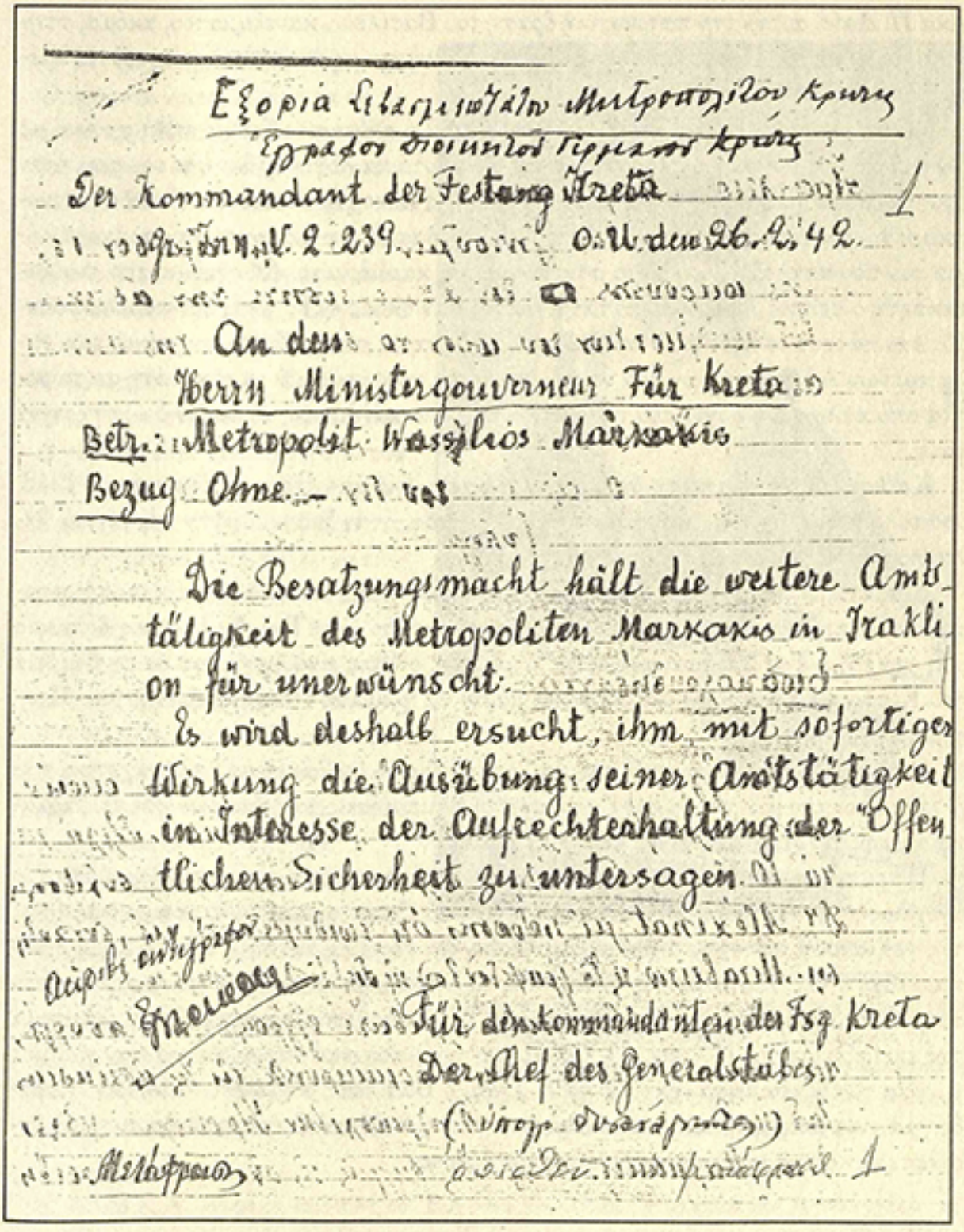

Εξορία Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κρήτης
Έγγραφον Διοικητού Γερμανού Κρήτης

Der Kommandant der Festung Kreta 1

Gr. Inn. V. 2 239. O.U. den 26.2.42.

An den
Herrn Ministergouverneur Für Kreta

Betr.: Metropolit Wassilios Markakis

Bezug Ohne.

Die Besatzungsmacht hält die weitere Amtstätigkeit des Metropoliten Markakis in Iraklion für unerwünscht.

Es wird deshalb ersucht, ihm mit sofortiger Wirkung die Ausübung seiner Amtstätigkeit in Interesse der Aufrechterhaltung der öffentlichen Sicherheit zu untersagen.

Αὐτοῖς ἐπιγράφον
[illegible]

Für den Kommandanten der Fsg. Kreta
Der Chef des Generalstabes
(ὑπογρ. δυσεύαγνωστος)

Μετάφραση [illegible] 1

Εικ. 7. Το εξοριστήριο έγγραφο του Μητροπολίτη Κρήτης Βασιλείου Μαρκάκη.

χικά Π. Δανδ. αυτήν την πατριωτική δράση του Βασιλείου και εξόριστου, ακόμα, στην κατοχική Αθήνα. Η μαρτυρία του είναι αυθεντική και τη μεταφέρουμε αυτούσια αμέσως παρακάτω:

«Ένας Ασιάτης σοφός λέγει: "Με τα λεπτά ο άνθρωπος ζει ως επτά χρόνια, με ένα καλό όμως λόγο ζη ως εβδομήντα επτά". Αυτά τα λόγια ήρθαν στο νου μου, όταν πριν κάμποσα χρόνια μέσα στις μαύρες μέρες της κατοχής αντίκρυσα σ' ένα στρατιωτικό νοσοκομείο της Αθήνας το Μητροπολίτη Βασίλειο και άκουσα τα παρήγορα λόγια του που στάλαζαν βάλσαμο στις πονεμένες καρδιές μας. Διωγμένος από τον κατακτητή ο σεπτός Ιεράρχης, κατατρεγμένος σαν όλους εμάς τότε, δεν παρέλειψε ευθύς σαν πάτησε το πόδι του στην Αθήνα να φθάση ως τα κρεββάτια του πόνου των σακατεμένων Αλβανομάχων, για να γλυκάνη τον πόνο τους και να σκορπίση με τα μεστά από καλωσύνη λόγια του την ελπίδα πως μια καλλίτερη αύριο δεν θα αργήση να φανή.

Καθισμένοι γύρω από τη θερμάστρα, το χειμωνιάτικο εκείνο απόγευμα του 1942, αναπολούσαμε την μακρυνή μας σκλάβα πατρίδα, όταν ξαφνικά στην πόρτα του θαλάμου φάνηκε η σεβάσμια μορφή του.

Κρητικοί οι περισσότεροι αναγνωρίσαμε αμέσως τον Δεσπότη μας και όσοι μπορούσαν να περπατήσουν σπεύσαμε να ασπασθούμε το χέρι Του. Κι Εκείνος δίδοντάς μας την ευχή Του θυμάμαι μας είπε: "Υπομονή, ο Θεός είναι μεγάλος· με τη βοήθεια του Κυρίου θα πατήσωμε μια μέρα και πάλιν τα χώματα της αγαπημένης μας Κρήτης".

Κάθισε κάμποση ώρα μαζί μας και, όταν προς το βραδάκι μας καληνύχτησε, νοιώθαμε όλοι μας μια ανακούφιση που ίσως οι περιποιήσεις των γιατρών και τα φάρμακα να μην την είχαν δώσει ως εκείνη την ώρα»[29].

Η τριετής όμως παραμονή του Βασιλείου κατά την εποχή εκείνη του λιμού και της ανέχειας στην Αθήνα ήταν κάτι παραπάνω από εξορία· οι κακουχίες και οι στερήσεις της γερμανικής κατοχής υπέσκαψαν σοβαρά την ήδη εύθραυστη υγεία του και, με την παρέμβαση της υποτυπώδους ελληνικής πολιτείας, μεταφέρθηκε για νοσηλεία στο αθηναϊκό θεραπευτήριο «Ευαγγελισμός», όπου παρέμεινε το μεγαλύτερο διάστημα της εκεί εξορίας του (βλ. εικ. 8). Όμως, τα τραύματα από τον κλονισμό που γνώρισε η υγεία του δεν έκλεισαν έκτοτε ποτέ. Έτσι, ο Βασίλειος αποτελεί το φωτεινό παράδειγμα ενός ακόμα άξιου ποιμένα ανάμεσα στις χιλιάδες έλληνες ρασοφόρους που θυσιάστηκαν στους μακραίωνες αγώνες του έθνους.

29 Εφημ. Ηρακλείου *Κρητικός Αγών* 13/1/1950.

Η Εκκλησία της Κρήτης, κλήρος και λαός, αδιάκοπα ως το τέλος της Κατοχής θα αγωνίζεται για την επάνοδο του Μητροπολίτη Βασιλείου καθώς και του συναγωνιστή του επισκόπου Κισάμου Ευδοκίμου Συγκελλάκη. Ο πρωτοσύγκελος Ευγένιος Ψαλλιδάκης εναγωνίως, στις 15 Φεβρουαρίου 1944, θα γράψει προς τον επίσκοπο Κυδωνίας Αγαθάγγελο: «Ελέχθη υπό του κ. Υπουργού Γενικού Διοικητού Κρήτης, ότι το Φρούριον Κρήτης δεν συγκατατίθεται πλέον να επιστρέψει εις την έδραν του ο Σεβασμιώτατος...», και αυτό παρά τις ελπίδες που του είχε δώσει ο Διοικητής Κρήτης, στις 31 Ιανουαρίου του ίδιου έτους. Ο επίσκοπος Αγαθάγγελος θα επιδείξει και νέο ενδιαφέρον, αλλά και πάλι χωρίς κανένα αποτέλεσμα[30].

Τελικά, μετά την κατάρρευση του Άξονα στα 1945 και την απελευθέρωση της Χώρας μας από τους Γερμανούς, ο Βασίλειος επέστρεψε και πάλι στο Ηράκλειο και συνέχισε με λίγα υπολείμματα δυνάμεων να ποιμαίνει την Ι. Μητρόπολη Κρήτης σε μια δυ-

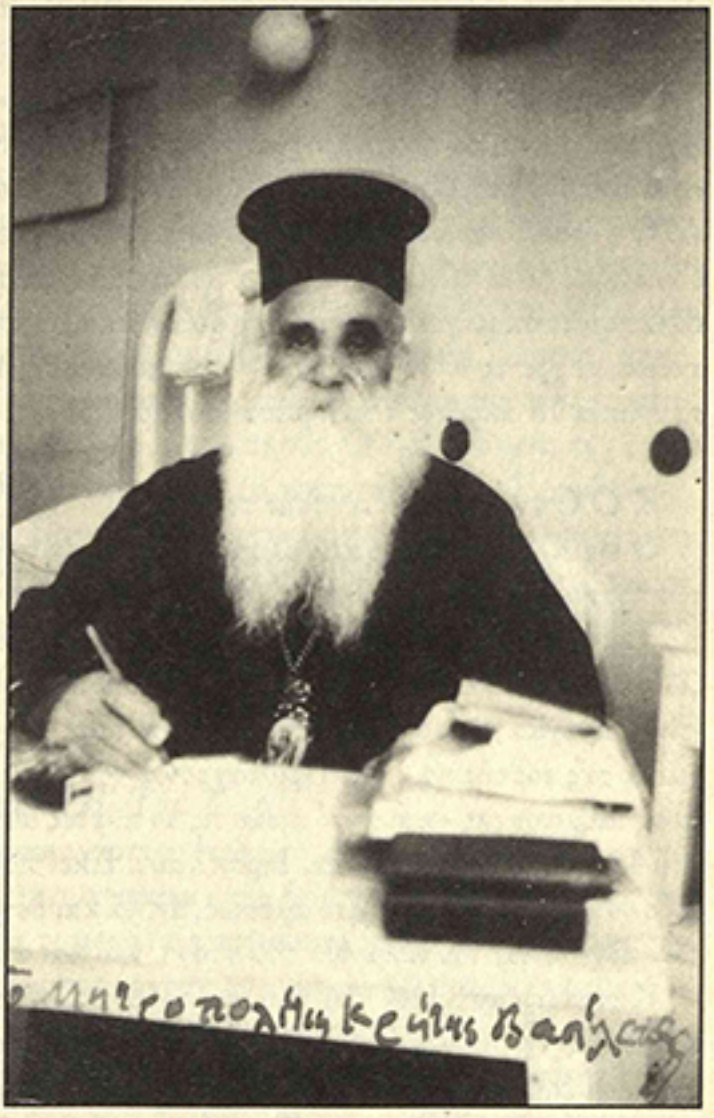

Εικ. 8. Μια σπάνια φωτογραφία του Κρήτης Βασιλείου, ως εξόριστου στην Αθήνα, στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός». Τη φωτογραφία αυτή, το εξοριστήριο έγγραφο του Βασιλείου (εικ. 7), καθώς και τις φωτογραφίες με αριθμό 3, 4, 5 ευγενώς μου παραχώρησε η ανιψιά του κ. Πολ. Λιοπυράκη-Μαρκάκη, την οποία και από τη θέση αυτή θερμά ευχαριστώ.

30 Α.Ι.Μ.Κ.Α., ιδιόχειρη επιστολή του Ευγενίου Ψαλλιδάκη στον επίσκοπο Αγαθάγγελο της 15 Φεβρουαρίου 1944. Αρχείο Επισκοπής Κυδωνίας και Αποκορώνου αρ. πρ. 94/28-2-1944 και Α.Ι.Μ.Κ.Α., απάντηση Αγαθαγγέλου προς Ευγένιον Ψαλλιδάκη, αρ., πρ. 94/29-2-1944, στον Α. Σανουδάκη, ό.π.

σκολότατη περίοδο ανόρθωσης από τα συντρίμμια του πολέμου. Η ημέρα της επανόδου του σήμανε για όλους τους Κρητικούς ημέρα ανέκφραστης χαράς. Παρόλο που ο ταπεινός Ιεράρχης είχε ζητήσει από τους αρμόδιους να μην ειδοποιηθεί κανένας ότι θα ερχόταν, ο κόσμος το πληροφορήθηκε και του έγινε παλλαϊκή υποδοχή. Το αυτοκίνητο που τον μετέφερε σταμάτησε μπροστά από το μητροπολιτικό ναό του αγίου Μηνά. Ο γηραιός και καταταλαιπωρημένος από την εξορία Ιεράρχης κατεβαίνει με κόπο. Γονατίζει, φιλά το κρητικό χώμα και με δάκρυα στα μάτια ανέρχεται τα σκαλιά της εκκλησίας, όπου γίνεται επίσημη δοξολογία. Παρέμεινε στο θρόνο για μια πενταετία ακόμα, μέχρι τις 10 Ιανουαρίου 1950, όταν αποδήμησε προς Κύριον πλήρης ημερών και σε ηλικία 78 ακριβώς ετών, μετά από αρχιερατεία 48 χρόνων.

8. Ο Θάνατος - Η κηδεία του

Ο Βασίλειος πέθανε από ελαφρά γριππώδη πνευμονία, την οποία δεν άντεξε λόγω του προχωρημένου της ηλικίας και της εξασθενημένης γενικότερα κατάστασής του από τις κακουχίες της Κατοχής και την καρδιακή πάθηση που τα τελευταία χρόνια τής ζωής του ολοένα και περισσότερο τον κατατυραννούσε και τον κατέβαλλε σωματικά. Είναι, πραγματικά, συγκινητικές οι τελευταίες στιγμές του Βασιλείου, που άρχισαν την ημέρα της εορτής του, την Πρωτοχρονιά του έτους 1950, που ασθένησε για πρώτη φορά μεταβαίνοντας –και αυτό παρά τις αντίθετες συστάσεις του θεράποντος ιατρού του– στο Μητροπολιτικό ναό του Ηρακλείου. Εκεί προέστη στη θεία Λειτουργία και στη δοξολογία που ακολούθησε αμέσως, αλλά και δέχτηκε, για τελευταία φορά, τις ευχές των αρχών και του ποιμνίου του στον ι. ναό και στη Μητρόπολη κατόπιν.

Κατά την ασθένειά του που ακολούθησε, ο Βασίλειος έδειξε σπάνια καρτερία και ανεξάντλητη υπομονή και θάρρος. Συνεχώς, μέρα και νύχτα, προσευχόταν έχοντας παραδώσει ολοκληρωτικά τον εαυτό του στα χέρια του Δεσπότη Χριστού. Έγινε μέτοχος των ι. Μυστηρίων του Ευχελαίου και της Θείας Ευχαριστίας, την οποία έλαβε από τα χέρια του επισκόπου Λάμπης και Σφακίων Ευμενίου Ξηρουδάκη. Και όταν πια, μετά από όλα αυτά, αδυνατούσε εξαιτίας του λήθαργου στον οποίο είχε περιπέσει να κινεί τη γλώσσα σε προσευχή, κινούσε –και όλοι γύρω το αντιλαμβάνονταν αυτό– τα χείλια και τη διάνοια, ώσπου, αδυνατώντας πια να το κάνει και αυτό, ψέλλισε σε όλους τους συγγενείς και φίλους που βρίσκονταν γύρω από την επιθανάτια κλίνη του να εκτελέσουν την τελευταία του θέληση και επιθυμία με τη λέξη «προσευχή»! Κάποτε, σημειώνει ο ιεροκήρυκας Νικ. Ε. Ζευγαδάκης[31], που ήταν παρών στις τελευταί-

31 Βλ. εφημ. Ηρακλείου *Ελεύθερος Τύπος*, 12/1/1950.

ες εκείνες εναγώνιες στιγμές του πολιού και αξιοσέβαστου ποιμενάρχη, τον άκουσαν να ψελλίζει βαθύτατα ικανοποιημένος τις τελευταίες λέξεις του επίγειου βίου του: «Ευρίσκομαι με τον Χριστόν!». Και ναι! Ήταν ήδη με Εκείνον που σε όλη τη μακροχρόνια ζωή του πιστά και με τόση θέρμη ο Βασίλειος είχε υπηρετήσει.

Η κηδεία του έγινε την Παρασκευή 13/1/1950. Η συμμετοχή των επισκόπων της Κρήτης υπήρξε γενική. Στη νεκρώσιμη για αρχιερείς ακολουθία έλαβαν μέρος οι επίσκοποι: Αρκαδίας Ευγένιος Ψαλλιδάκης, Κυδωνίας και Αποκορώνου Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Αθανάσιος Αποστολάκης, Ιεράς και Σητείας Φιλόθεος Μαζοκοπάκης και Κισάμου και Σελίνου Ευδόκιμος Συγκελλάκης. Πρωτοφανής ήταν και η συρροή του κόσμου παρά τη σφοδρή κακοκαιρία που επικρατούσε, γιατί ο Βασίλειος ήταν ιδιαίτερα σε όλους αγαπητός. Ο ενταφιασμός του έγινε στον περίβολο του ι. ναού του αγίου Κωνσταντίνου, στο νεκροταφείο του Ηρακλείου.

Τοποτηρητής, μετά το θάνατο του Βασιλείου, ορίστηκε ο επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Αθανάσιος Αποστολάκης, διότι ο Διονύσιος Μαραγκουδάκης, που είχε τα πρωτεία, εμποδιζόταν λόγω ασθενείας. Διάδοχος, τελικά, στο Μητροπολιτικό θρόνο της Κρήτης εκλέχτηκε ο Ευγένιος Ψαλλιδάκης (1950-1978), μέχρι τότε επίσκοπος Αρκαδίας (1946-1950).

9. «Τον καλόν αγώνα ηγώνισμαι» (Β΄ Τιμ. δ΄, 8)

Ο Βασίλειος άφησε φήμη αγαθού και ενάρετου Ιεράρχη. Δε διακρίθηκε, βέβαια, τόσο για τη διοικητική του ικανότητα ή τη συγγραφική του δράση, όσο για τα σπάνια της ψυχής του χαρίσματα και μάλιστα για το μεγάλο πατριωτισμό του, το θάρρος και την παρρησία του, τον ένθεο ζήλο και την αυταπάρνησή του, χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του άνδρα που, όπως παρακολουθήσαμε, τον κατέστησαν ήδη από την πρώτη κιόλας στιγμή, λόγω της υψηλής θέσης την οποία κατείχε, πνευματικό αρχηγό των αγωνιζόμενων ενάντια στο γερμανικό φασισμό Κρητών. Έτσι, ο Βασίλειος αποτέλεσε και συνεχίζει έκτοτε να αποτελεί με αυτήν τη διαγωγή και εθνική του δράση φωτεινό παράδειγμα πατριωτισμού για τους μεταγενέστερους ενός επιπλέον άξιου και ευσυνείδητου Έλληνα κληρικού στους μακραίωνες αγώνες του έθνους.

Αναδείχτηκε, ακόμα, στοργικότατος προς το ποίμνιό του πνευματικός πατέρας, γαλήνιος, ανεξίκακος, πράος και ειρηνικός, καταδεκτικός, ταπεινός, καλοκάγαθος και φιλακόλουθος. Όσον αφορά αυτήν την τελευταία του αρετή, όπως μαρτυρεί το πνευματικό του παιδί, ο Νικ. Ζευγαδάκης[32], στο ιδιαίτερο δωμάτιό του, που ήταν ένα τέ-

32 Βλ. εφημ. Ηρακλείου *Ελεύθερος Τύπος*, 13/1/1950.

λειο καλογερικό κελλάκι, υπήρχε αναλόγιο με παλιά λειτουργικά βιβλία από τα οποία ο φιλακόλουθος ιεράρχης διάβαζε καθημερινά, πρωί και βράδυ, την ακολουθία της κάθε μέρας.

Όμως, πέραν των παραπάνω, υπάρχουν και πολλές άλλες αρετές που χαρακτήριζαν τον Κρήτης Βασίλειο, όπως η αγάπη του προς τις παραδόσεις, τον πολιτισμό και την πρόοδο του τόπου και, κυρίως, η μεγάλη φιλανθρωπία του, που μέχρι σήμερα έχει μείνει πραγματικά παροιμιώδης. Κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε, στη συνέχεια, σε ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτής της φιλανθρωπίας του άνδρα, όπως τις διαβάσαμε σε εφημερίδες και περιοδικά ή έτυχε να τις πληροφορηθούμε από τρίτους. Όταν, λοιπόν, ο Βασίλειος για πρώτη φορά διορίστηκε καθηγητής στη Σχολή τού Αγίου Πνεύματος –όπου, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, υπηρέτησε με ζήλο και αφοσίωση μέχρι την εκλογή του σε επίσκοπο Αρκαδίας–, έδειξε με ποικίλους τρόπους την ευγνωμοσύνη του προς τη Σχολή, αλλά και το Μοναστήρι του Πρέβελη που τον σπούδασε και τον βοήθησε, στην πνευματική και επιστημονική του ανάδειξη. Έτσι, στη μεν Σχολή τού Αγίου Πνεύματος δώρισε ένα μεγάλο μέρος των πρώτων του μισθών ως καθηγητής, δηλαδή δώδεκα χρυσά εικοσάφραγκα, στο δε ναό του Θεολόγου, του Πίσω Μοναστηριού του Πρέβελη, έξι χρυσά εικοσάφραγκα[33]. Αλλά και αγότερα, τους τελευταίους μήνες του 1941, όταν ο Βασίλειος είχε γίνει πια Μητροπολίτης Κρήτης αλλά δεν τον είχαν απομακρύνει ακόμα οι Γερμανοί από το Μητροπολιτικό του Θρόνο, έλαβε μέριμνα για το αγαπημένο του Μοναστήρι, τον Πρέβελη, που τα κατοχικά στρατεύματα το είχαν άγρια λεηλατήσει και του είχαν αρπάξει με τη βία –και στο έγκλημα αυτό συνέπραξαν και αρκετοί ντόπιοι– όλη την κινητή περιουσία του και ιδίως τα σιτηρά και τα όσπρια μέχρι κόκκου και είχε, για το λόγο αυτό, το μοναστήρι περιέλθει σε πολύ μεγάλη φτώχεια και ανέχεια[34]. Απεύθυνε, λοιπόν, θερμή παράκλησι-σύσταση προς τα Μοναστήρια του νομού Ηρακλείου να βοηθήσουν την Ι. Μονή τού Πρέβελη. Έτσι, οι μονές Απεζανών, Απανωσήφη και Οδηγήτριας αμέσως ανταποκρίθηκαν στην έκκλησή του και απέστειλαν στον Πρέβελη βοήθεια από εξακόσιες οκάδες σπόρο σιτηρών. Ο ίδιος δε αγόρασε με δικά του χρήματα από τη Γεωργική Σχολή Μεσαράς εκατόν ογδόντα οκάδες εκλεκτού σπόρου σιταριού και τον απέστειλε επίσης στο Μοναστήρι[35] (εικ. 9).

Κοντά σ' αυτά, διηγούνται ότι δεν υπήρχε περίπτωση να επισκεφτεί κάποιος το

33 Μιχ. Μ. Παπαδάκη, ό.π., 165-166.
34 *Μοναχολόγιο* Ι. Μονής Πρέβελη, ό.π.
35 Μ. Μ. Παπαδάκη, ό.π., 414.

Εικ. 9. Μια ακόμη άγνωστη φωτογραφία του Κρήτης Βασιλείου μετά από μια χειροτασία του στην Ι. Μ. Πρέβελη, όταν ακόμη ήταν επίσκοπος Αρκαδίας. Ο Βασίλειος, εδώ, εικονίζεται σε μεγάλη ηλικία, και το πιθανότερο η φωτογραφία να τραβήχτηκε κατά τα έτη 1936-1941, επί ηγουμενίας Αγαθαγγέλου Λαγουβάρδου, που διακρίνεται δεξιά του με τη στολή. Πίσω και αριστερά του ο προηγούμενος Συμεών Μαμαλάκης (1929-1933). Η μίτρα που φορά ο Βασίλειος ανήκε στον επίσκοπο Λάμπης Νικόδημο (1795-1845) και εκτίθεται, σήμερα, μαζί και η αρχιερατική στολή του Βασιλείου, στο Μουσείο της Ι. Μ. Πρέβελη (βλ. Μ. Ανδριανάκη, *Ι. Μ. Πρέβελη*, Ρέθυμνο 1998², 118). Τη φωτογραφία ευγενώς μου παραχώρησε η Ι. Μ. Πρέβελη, την οποία και από τη θέση αυτή θερμά ευχαριστώ.

Βασίλειο, όταν ήταν Επίσκοπος ή Μητροπολίτης, κι εκείνος να μην ανταποκρινόταν στην επίσκεψή του φιλεύοντάς τον με κάτι, όσο μικρό και ευτελές κι αν ήταν αυτό· ένα κομμάτι πρόσφορο, λίγο άρτο, ένα ρούχο ή οτιδήποτε άλλο είχε μαζί του την ώρα εκείνη. Οι φήμες γύρω από τη φιλανθρωπία του άνδρα πραγματικά είναι πολλές και ποικίλες και συχνά εγγίζουν την υπερβολή[36]. Η μοναδική του απόλαυση ήταν να ελεεί

36 Ο αείμνηστος Μητροπολίτης Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου κυρός Θεόδωρος Τζεδάκης μού είχε διηγηθεί για τον άνδρα το εξής χαρακτηριστικό ανέκδοτο: Επισκέφθηκε, λέγει, κάποτε κάποιος το Βασίλειο και μην έχοντας ο τελευταίος τη στιγμή εκείνη τίποτε άλλο να του δώσει, βρήκε στην τσέπη του το μαντήλι του: «πάρτο, του λέγει, για να με θυμάσαι!...».

τους φτωχούς και πάσχοντες κάνοντας πράξη στη ζωή του την ευαγγελική περί αγάπης και φιλευσπλαχνίας διδασκαλία. Γι' αυτό και το πούμνό του τον υπεραγαπούσε και κατά το θάνατό του τον έκλαψε με τα πιο πικρά και άδολα δάκρυα.

Όμως, το κεφάλαιο της φιλανθρωπίας του Κρήτης Βασιλείου δεν κλείνει ούτε σε αυτό το σημείο, αλλά κατοπτρίζεται ξεκάθαρα και μέσα από την προσωπική διαθήκη του· το μοναδικό του ακίνητο –το οίκημα της επισκοπής Αρκαδίας στους Αγίους Δέκα– το δώρισε, πεθαίνοντας, στην υπηρεσία τουρισμού της περιοχής του, ενώ η χρηματική του περιουσία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Ο περισσότερο ευνοημένος συγγενής του έλαβε μόλις εννιά χιλιάδες δραχμές, γιατί, απλούστατα, δε βρέθηκαν περισσότερα χρήματα να διατεθούν! Όλα του τα χρήματα ο Βασίλειος τα διέθετε σε έργα φιλανθρωπίας και αγάπης και ποτέ δεν κρατούσε τίποτε για τον εαυτό του. Από επίσημα χείλη μάλιστα πληροφορηθήκαμε, σε αυτό το τελευταίο, ότι ο Βασίλειος κηδεύτηκε με μπαλωμένα ράσα! Τόση ήταν η «πτωχεία» του άνδρα σε υλικά αγαθά[37]. Τέλος, σύμφωνα με το επίγειο παράδειγμά του και την τελευταία του επιθυμία, δεν επιτράπηκε να κατατεθεί κανένα στεφάνι στη σορό του και όλα τα ποσά που συγκεντρώθηκαν στη μνήμη του διατέθηκαν για την ενίσχυση διαφόρων φιλανθρωπικών σωματείων και ιδρυμάτων της Μητροπόλεως Κρήτης.

10. «Ο της δικαιοσύνης στέφανος» (Β΄ Τιμ. δ΄, 8)

Για την εν γένει δράση του ο Μητροπολίτης Κρήτης Βασίλειος Μαρκάκης έλαβε τα εξής παράσημα, που διατηρούνται σήμερα στο Μουσείο της Ι. Μ. Πρέβελη, της οποίας ο Βασίλειος υπήρξε αγαπητός αδελφός: α) «Χρυσό Σταυρό των Ταξιαρχών του Τάγματος Γεωργίου του Α΄», που του απονεμήθηκε από το Βασιλιά Γεώργιο το Β΄ και β) τα Παράσημα του ελληνοτουρκικού και ελληνοβουλγαρικού πολέμου του 1912-1913, συνοδευόμενα από σχετικό τιμητικό δίπλωμα υπογραμμένο από τον Ελευθ. Βενιζέλο ως Υπουργό των Στρατιωτικών.

Αυτός υπήρξε ο Μητροπολίτης Κρήτης Βασίλειος Μαρκάκης. Ένας άνδρας με αδαμάντινο ήθος, ακέραιο χαρακτήρα, βαθιά ανθρωπιστικά αισθήματα και απέραντη καλοσύνη. Σε καιρό ειρήνης ο σεβάσμιος Γέροντας των Ηρακλειωτών και ο χαρισματικός, σε καιρό πολέμου, ηγέτης της εθνικής συνείδησης των «απανταχού Κρητών». Το υψηλό καύχημα των χωριανών του Κεραμιανών, ο στύλος και ευεργέτης της με-

37 Και την πληροφορία αυτή οφείλω στον αείμν. Μητροπολίτη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου κυρό Θεόδωρο Τζεδάκη, ενώ τα ίδια μού βεβαίωσε «εξ ιδίας εμπειρίας» και η κ. Πολύμνια Λιοπυράκη-Μαρκάκη, δεύτερη ανιψιά του Βασιλείου.

γάλης και ιστορικής του Αγίου Πνεύματος Σχολής και της τροφού Ιεράς τού Πρέβελη Μονής.

Παρόλα αυτά, ο θαυμάσιος αυτός εκκλησιαστικός άνδρας παραμένει σήμερα εντελώς ξεχασμένος και σε αυτό το ίδιο το νησί του, που με τόσο πάθος αγάπησε και υπηρέτησε σε δύσκολες για τον τόπο στιγμές. Πενήντα χρόνια συμπληρώνονται φέτος από το θάνατό του (Ιαν. 1950) και όμως ούτε μια αράδα δεν έχει ακόμα συνταχτεί γύρω από την προσωπικότητα και το θεάρεστο έργο του[38], ενώ ούτε μια προτομή ή, έστω, ένας δρόμος δεν υπάρχει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, το Ρέθυμνο, ή το χωριό του, τον Κεραμέ, που να μας υπενθυμίζει την αληθινά σπάνια και κατάλευκη βιβλική μορφή του. Και όμως, ο όλος βίος και η αγία πολιτεία του, η πραότητα, η φιλανθρωπία, η αγάπη του προς το συνάνθρωπο, και, κυρίως, η πατριωτική προσφορά του κατά τα δίσεκτα χρόνια της γερμανικής Κατοχής θα μπορούσαν ασφαλώς να αποτελέσουν λαμπρό παράδειγμα προς μίμηση από τους μεταγενεστέρους.

Ας είναι η μνήμη του αιωνία!

38 Η μελέτη μας δε αυτή, όπως διαπιστώσαμε από την παρούσα έρευνά μας, αποτελεί την πρώτη αυτοτελή βιογραφία του άνδρα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΛΟΥΠΑΣΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ: ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ*

Όταν πρὶν ἀπὸ πέντε χρόνια ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης πλήρης ἡμερῶν ἔφευγε γιὰ τὸ χωρὶς ἐπιστροφὴ ταξίδι, λίγοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ θέλησαν ἢ ποὺ μπόρεσαν νὰ διακρίνουν τὴ σημασία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ. Τὸ θλιβερὸ μήνυμα δὲν ἔφτασε παρὰ στοὺς πιὸ στενοὺς συγγενεῖς, σὲ ἀγαπημένους φίλους καὶ μαθητὲς τοῦ Δασκάλου. Ἡ κηδεία του ἔγινε, κατὰ τὸ λεγόμενο, σὲ στενὸ κύκλο. Οἱ ἐφημερίδες, τὰ μέσα ἐνημερώσεως γενικότερα, δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα. Δὲν τὸ ἔμαθαν; Ἀσφαλῶς ναί, ἔστω καὶ μὲ κάποια καθυστέρηση. Δὲν εἶχαν κάτι νὰ γράψουν ἢ νὰ ποῦν γιὰ τὸν ἀπελθόντα καθηγητής; Ἀσφαλῶς ναί, ἔστω καὶ χάριν τῆς ἐνημερώσεως τοῦ κοινοῦ. Δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὸ νὰ ἑτοιμάσουν ἀφιερώματα, ὅπως συνηθίζουν -ἀκόμη καὶ γιὰ πρόσωπα μὲ ἀμφίβολης ἀξίας καὶ σημασίας ἔργο. Ἔτσι ὁ πολὺς κόσμος δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ πληροφορηθεῖ ἔστω καὶ τὴν τελευταία ὥρα ποιός ἦταν ὁ Τωμαδάκης.

Οἱ φίλοι του καὶ οἱ μαθητές του, πιστοὶ στὸ χρέος ποὺ ἔνιωθαν νὰ βαραίνει τοὺς ὤμους των, δὲν παρέλειψαν νὰ μιλήσουν καὶ νὰ γράψουν, νὰ τελέσουν μνημόσυνα, νὰ τιμήσουν δεόντως τὴ μνήμη ἀνδρὸς ἀγαθοῦ. Ἀτενίζοντας τὸ ἔργο του καὶ τὴν παρουσία του γενικότερα ἐπεσήμαναν τὸ αὐταπόδεικτο, ὅτι πρόκειται γιὰ περίπτωση ἀπὸ τὶς σπανιότερες στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὄχι μόνο τὸ εὖρος ἀλλὰ καὶ τὸ βάθος καὶ ὁ ὄγκος καὶ τὸ βάρος τοῦ ἔργου του καταπλήσσουν. Κορωνίδα τῆς δημιουργικῆς παρουσίας τοῦ Τωμαδάκη ἦταν τυπικὰ ἡ ἰδιότητα τοῦ Καθηγητῆ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι πὼς τὰ ἐνδιαφέροντά του ἀλλὰ καὶ οἱ δυνάμεις του τὸν ἔφεραν ταξιδιώτη καὶ σὲ ἄλλους πολλοὺς χώρους, τοὺς ὁποίους μὲ ὑψηλὸ αἴσθημα εὐθύνης, μὲ ζῆλο καὶ μὲ πάθος ἐξερεύνησε, κατέκτησε καὶ κατόπιν παρουσίασε σὲ κάθε ἐνδιαφερόμενο γιὰ μελέτη καὶ γιὰ περαιτέρω ἔρευνα.

---

* Κείμενο ὁμιλίας ποὺ ἐκφωνήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια φιλολογικοῦ μνημοσύνου τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, μὲ τὴ συμπλήρωση πενταετίας ἀπὸ τὸ θάνατό του, στὶς 5 Δεκεμβρίου 1998 στὸ Ἐνοριακὸ Κέντρο Κισάμου. Τὴν τελετὴ ὀργάνωσαν ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Κισάμου καὶ Σελίνου καὶ ἡ Ἱστορικὴ Λαογραφικὴ καὶ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία Κρήτης.

Ο Νικόλαος Β. Τωμαδάκης.

Ὁ Τωμαδάκης ἀνέδειξε τὴ Βυζαντινολογικὴ Ἐπιστήμη, καθὼς τὴν ἀπαγκίστρωσε ἀπὸ τὴν παλαιότερη καὶ τὴ νεότερη Φιλολογία, ἐπὶ πλέον δὲ πρῶτος αὐτὸς κατέλαβε τὴν ἕδρα τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἕδρα τὴν ὁποία ἐλάμπρυνε ἐπὶ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν. Μὲ μνημειώδη συγγράμματα, ὅπως ἡ τρίτομη *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, ὁ *Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων*, τὰ *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινά*, τὰ *Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά*, συλλογὲς μελετῶν γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Βυζαντινολογίας. Ὡς ἱστορικὸς δὲν ἀρκέσθηκε στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίσκεψη τῆς ἱστορικῆς ὕλης, ἀλλὰ ἀνέτρεξε στὶς πηγές, ἀναζήτησε τὴν ἀλήθεια χρησιμοποιώντας τὴν κριτικὴ μέθοδο, συνέθεσε τὸ ἱστορικὸ ὑλικό. Ἔγραψε μελέτες σχετικὲς μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ὡς τὴν ἐποχή μας. Δὲν ὑστεροῦν ὅμως οὔτε σὲ ὄγκο οὔτε σὲ σημασία οἱ μελέτες τοῦ Τωμαδάκη οἱ ἀναφερόμενες σὲ θέματα Γλώσσας, Λαογραφίας, Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Ὡς κατακλείδα τῶν ἐνδιαφερόντων του καὶ τῆς δημιουργικῆς του πορείας θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ θεωρήσει σειρὰ ποιημάτων ποὺ καλύπτουν χρονικὰ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του.

Ὅπως γίνεται φανερό, τὸ ἔργο τοῦ Τωμαδάκη εἶναι δυνατὸν νὰ ταξινομηθεῖ καὶ καταταχθεῖ σὲ ἐπὶ μέρους ὁμάδες - ἑνότητες. Εἶναι χρήσιμο αὐτό, ἐπειδὴ βοηθάει τόσο στὴν κατάδειξη τοῦ ὄγκου ποὺ τὸ συγκεκριμένο ἔργο ἔχει ὅσο καὶ στὴν εὐκολότερη ἀξιοποίησή του ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερόμενους. Ἀντίβαρο ὅμως σ' αὐτὴ τὴν κατάτμηση (ἡ ὁποία θὰ δημιουργήσει ἐνδεχομένως σὲ ὁρισμένους διαστικοὺς καὶ προχειρολόγους τὴν αἴσθηση ὅτι ὁ Τωμαδάκης δὲν περιοριζόταν στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης του ἀλλά, κατὰ τὴν παροιμία, ἔμπαινε σὲ ξένα χωράφια) ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικότατο γνώρισμα ποὺ διατρέχει ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐλατήρια ποὺ κινοῦσαν τὸν Τωμαδάκη, προκειμένου νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τόσο μεγάλη ποικιλία θεμάτων ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ μελετήσει καὶ διαπραγματευθεῖ μὲ ἀσίγαστο πάθος, μὲ θαυμαστὴ ἐπιμονὴ καὶ ὑπομονή, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Γιατὶ πράγματι καταπλήσσει ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Τωμαδάκης συγκρότησε τὸ ἐπιβλητικὸ οἰκοδόμημά του. Μὲ μεθοδικότητα, διεισδυτικὴ ἱκανότητα καὶ πλήρη ἐπάρκεια γνώσεων ἐπανερχόταν σὲ θέματα ποὺ καὶ ἄλλοτε τὸν εἶχαν ἀπασχολήσει. Κατὰ τὴν ἔννοια τῶν ἐπάλληλων ὁμόκεντρων κύκλων προωθοῦσε τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη. Τὰ πορίσματα στὰ ὁποῖα κατέληγε δὲν ἄφηναν περιθώρια γιὰ ἀμφισβητήσεις, πολλὲς φορὲς οὔτε κἂν γιὰ προσθῆκες.

Κίνητρο τοῦ Τωμαδάκη, ποὺ τὸν τροφοδοτοῦσε μὲ ἀστείρευτες δυνάμεις, ἦταν ἡ προσήλωσή του στὴν ἀξία καὶ στὸ μεγαλεῖο τῆς ἔννοιας τῆς πατρίδας. Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ σύνολό του τοῦ εἶχε ἀσκήσει καταλυτικὴ ἐπίδραση. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ξενίζει αὐτό. Ὁ Τωμαδάκης ἦταν γόνος ἱστορικῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀγριλὲ Σελίνου. Πρόγονοί του εἶχαν ἀγωνισθεῖ μεταξὺ τῶν πρώτων κατὰ τοὺς ἐθνικο-

απελευθερωτικοὺς ἀγῶνες τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ ἴδιος συνέπεσε νὰ γεννηθεῖ καὶ κυρίως νὰ ἀνδρωθεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἔθνος κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἐθνάρχη Ἐλευθερίου Βενιζέλου πραγματοποιοῦσε τὶς μεγάλες ἐξορμήσεις τῶν Βαλκανικῶν καὶ τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ἡρωικὴ ἐποχὴ τὴ χαρακτήρισε ὁ ἴδιος ἀργότερα προσθέτοντας: «Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἡρωισμοῦ οἱ Νεοέλληνες ἐσκέπτοντο Πατρίδα, Θρησκείαν καὶ Ἑλληνικὴν Παιδείαν. Εἰς τοὺς πατέρας μας αὐτοὺς ὀφείλομεν ὅ,τι σήμερον νεμόμεθα καὶ ὅ,τι καλούμεθα νὰ ὑπερασπίσωμεν ἀπὸ βαρβάρου καὶ ἀτίμου ἐπιβολῆς τῶν προαιωνίων μας ἐχθρῶν: τὴν ἐλευθερίαν μας καὶ τὴν πνευματικήν μας ἀναμόρφωσιν»[1]. Τὸ ὅραμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ποὺ συνήρπαζε τὶς ψυχὲς τῶν Ἑλλήνων, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴ σημαδέψει, ἀνεξίτηλα μάλιστα, τὴν παιδικὴ ψυχὴ τοῦ Νικολάου Τωμαδάκη. Λίγο ἀργότερα, στὸ μέσον τῆς ἐφηβείας, ἐδοκίμασε τὴν ὀδύνη καὶ τὴν ἀπέραντη ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴ συμφορὰ τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς. Αὐτὰ τὰ προσωπικὰ βιώματα ἔλαβαν ἄλλες διαστάσεις καὶ ἀπέκτησαν διαφορετικῆς ποιότητας βάρος, ὅταν, φοιτητὴς πιὰ καὶ πτυχιοῦχος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς κατόπιν, ἐπιδόθηκε στὴ μελέτη καὶ στὴν ἀξιολόγησή τους στὸ πλαίσιο ὅμως τώρα τῆς συνολικῆς ἐθνικῆς Ἱστορίας.

Χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὸ ἔχει γράψει ἢ μὲ ἄλλο τρόπο ὁμολογήσει ποτέ, εἴμαστε βέβαιοι πὼς δὲν ἔχουμε μπροστά μας τὸν ψυχρὸ ἐπιστήμονα, καὶ μάλιστα φιλόλογο, ἱστορικό, γλωσσολόγο, λαογράφο, ὁ ὁποῖος ἐγκύπτει καὶ μελετᾶ τὸ ἀντικείμενό του ἀπερίσπαστος καὶ ἀδιάφορος γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἔχουμε ὅμως τὸν πατριώτη ἐπιστήμονα, ὁ ὁποῖος ἐλαύνεται ἀπὸ τὸν πόθο νὰ προαγάγει ἀπὸ τὴ δική του θέση τὴ γνώση τὴ σχετικὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς πατρίδας του. Ἂν ὁ λόγος ἦταν γιὰ λογοτεχνικὸ ἔργο, θὰ λέγαμε πὼς πρόκειται γιὰ τὸν ποιητὴ ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ Ἱστορία, δηλαδὴ γιὰ τὸν ἐθνικὸ ποιητή. Εἶναι ἀδόκιμος ὁ ὅρος *ἐθνικὸς ἐπιστήμων*, εὔκολα ὅμως γίνεται ἀντιληπτὸς ὁ ἐπιχειρούμενος παραλληλισμός. Τὸ ὅτι δέ, ὅπως πολλοὶ μέχρι σήμερα ἔχουν ἐπισημάνει, ἡ Κρήτη ἰδίως εἶναι παροῦσα σὲ κάθε σχεδὸν μελέτη, σὲ κάθε κείμενο τοῦ Τωμαδάκη ἐπιβεβαιώνει *δι' ἄλλης ὁδοῦ* αὐτὸν τὸ χαρακτηρισμό. Γιατί, πράγματι, ἔγραψε γιὰ τὴν Κρήτη τόσα πολλά, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ ἰσχυριζόμαστε πὼς αἰσθήματα λατρείας τὸν συνέδεαν μὲ αὐτήν, τοῦτο ὅμως δὲν τὸν ἀπέτρεπε οὔτε τὸν ἐμπόδιζε ἀπὸ τὸ νὰ ἔχει μονίμως καὶ σταθερῶς στραμμένο τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἀντιθέτως, τὸν τροφοδοτοῦσε μὲ δυνάμεις ἀστείρευτες καὶ μὲ διάθεση ἀκαταμάχητη.

Ἂν θὰ θέλαμε νὰ προσδιορίσουμε τὸ ὁρμητήριό του -ᾶς ἐπιτραπεῖ ὁ ὅρος-, θὰ ἀντιμετωπίζαμε σοβαρὸ δίλημμα: Κρήτη ἢ Κωνσταντινούπολη; Ἡ μεγαλόνησος τὸν γέννησε, τὸν ἐξέθρεψε, τοῦ παρεχώρησε τὸ στίβο στὸν ὁποῖο γιὰ πρώτη φορὰ

[1] *Σύλλαβος*, 227.

ἐδοκίμασε τὶς δυνάμεις του καὶ ἔσπειρε τὰ ὄνειρά του. Γῆ μᾶλλον μητρὶς παρὰ πατρίς, ὑπέθαλψε αἰσθήματα, ἐκτὸς ἀπὸ ἀγάπης, τρυφερότητας καὶ στοργῆς. Εἶχε τὸ ρόλο τῆς μάνας ποὺ περιμένει ἀπὸ τὸ παιδί της κάτι τὸ ἔκτακτο καὶ μεγάλο ὡς ἀνταπόδοση. Κάτι ποὺ τὸ παιδὶ δὲν ἀρνήθηκε, ἀφοῦ εἶχε πλήρη τὴ συναίσθηση τοῦ χρέους. Καὶ ὄχι μόνον τοῦτο: σκοπὸ τῆς ζωῆς του ἔθεσε τὴν ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ χρέους. Ἡ Κωνσταντινούπολη, ἐξ ἄλλου, ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ὁποίου ὁ Τωμαδάκης ἔμελλε νὰ ἀναλώσει μέγα μέρος τῶν δυνάμεών του. Ἦταν ἡ πολυύμνητη καὶ πολυθρύλητη πόλη, γιὰ τὴν ὁποία καὶ αὐτὸς ἔκθαμβος ὁμολόγησε: «Ἑδρα πανδιδακτηρίου, μεγάλων σχολῶν ὅπου θὰ διδάσκουν καὶ θὰ φιλοσοφοῦν "οἱ ὕπατοι τῶν φιλοσόφων", τόπος συγκεντρώσεως οἰκουμενικῶν συνόδων, καθέδρα τοῦ ἐπιγείου, τοῦ κατ' ἐξοχήν, "βασιλέως", ἀγλάισμα τῆς οἰκουμένης! Ἐκεῖ θὰ συρρεύσουν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας πλήρεις θαυμασμοῦ οἱ πρέσβεις πολυαρίθμων ἐθνῶν ἐξ ὅλης τῆς γῆς, διὰ νὰ θαυμάσουν τὴν δύναμιν τοῦ ὑγροῦ πυρός, τὸν πλοῦτον καὶ τὸν κόσμον τοῦ "ἱεροῦ" παλατίου, τὰς τελετουργίας εἰς τὸν θαυμάσιον χῶρον τῶν ἀνακτόρων καὶ τοῦ ἱπποδρόμου. Ἀκόμη τὸ θαῦμα αὐτὸ τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τὴν μεγαλυτέραν προσευχὴν τὴν ὁποίαν ὑλοποίησεν ἕως τότε τὸ ἀνθρώπινον γένος, τὴν διοίκησιν, τὸν στρατόν, τὸ ἐμπόριον, τὰς ἀγοράς, τὴν σοφίαν, τὰ μοναστήρια, τοὺς διπλωμάτας, τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι ἀνεζήτουν νέα εἴδη καὶ νέα ρίγη καὶ ἄλλοι ἀναδιφοῦσαν παλαιὰ χειρόγραφα καὶ ἠκολούθουν παλαιὰ μέτρα διὰ νὰ ἐκφράσουν σύγχρονα αἰσθήματα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀκόμη θὰ ξεκινήσουν οἱ στρατηγοὶ διὰ τὰ "θέματα", οἱ κονσιλιάριοι διὰ τὰς ἐπαρχίας, οἱ ἐπίσκοποι διὰ νὰ ποιμάνουν ἕως τὰς ἄκρας τῆς γῆς τὸ θεόσωστον πούμνιον»[2].

Τὸ δίλημμα, ἐν τούτοις, ποὺ φαίνεται νὰ ἀντιμετωπίζει ὅποιος μελετᾶ τὸ ἔργο τοῦ Τωμαδάκη εἶναι ψεύτικο. Γιατὶ Κρήτη καὶ Κωνσταντινούπολη εἶναι οἱ δύο στύλοι στοὺς ὁποίους στηρίζεται αὐτὸ τὸ ἔργο. Ὑπάρχει ἐπὶ πλέον εὐρύτερη ἔννοια ποὺ ἀγκαλιάζει τὰ πάντα, τὰ συνέχει καὶ τὰ προβάλλει ὡς σύνολο μὲ ἀδιατάρακτη ἀλληλουχία, μὲ συνέχεια καὶ μὲ συνέπεια. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴ ζωή της καὶ γιὰ τὴν πορεία της μέσα στο χρόνο. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ ἕνα ὡς τὸ ἄλλο ἄκρο της, γιὰ τὶς μεγάλες πόλεις της καὶ γιὰ τὶς μικρότερες, γιὰ τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ γεωγραφικά της διαμερίσματα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν νησιῶν της καὶ τῶν πηγῶν της καὶ τῶν χωραφιῶν καὶ ὁποιουδήποτε ἄλλου τόπου. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἕλληνες κάθε ἐποχῆς, ἐπίσημους καὶ μή, ποὺ κατὰ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεών τους ἔβαλαν τὸ λιθαράκι τους στὴ διαμόρφωση τῆς κοινῆς πορείας.

[2] *Σύλλαβος*, 4.

Τὸ ἱστορικὸ πεδίο στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς μελέτες τοῦ Τωμαδάκη καλύπτει ὁλόκληρη τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ σημαντικὸ μέρος τῆς νεότερης. Μπορεῖ νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν ἐργογραφία του τὸ μεγάλο συνθετικὸ ἱστορικὸ ἔργο -πρᾶγμα ἀπολύτως φυσιολογικό, πλῆθος ὅμως μελετῶν ἢ καὶ μονογραφιῶν γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα προώθησαν τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ἔδωσαν ἀπαντήσεις σὲ ἐκκρεμῆ ζητήματα. Μὲ τὰ μελετήματά του γιὰ τὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιο, γιὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀραβοκρατίας στὴν Κρήτη, γιὰ τὶς σλαβικὲς ἐποικίσεις στὴν Κρήτη, γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, γιὰ ἐκείνη τοῦ 1866-69, καθὼς καὶ γιὰ πλῆθος εἰδικῶν θεμάτων ἐκάλυψε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ κενὸ ποὺ ὑπῆρχε, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει, στὸν τομέα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας. Ξεκινώντας ὅμως ἀπὸ τὴν ἀγαπημένη του Βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔγραψε σημαντικὲς μελέτες καὶ γιὰ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπως γιὰ τὴν Ἤπειρο. Μὲ τὸ ἔργο του δὲ γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Ἁλώσεως συνετέλεσε, ὥστε ὅλοι νὰ γνωρίσουμε καλύτερα ὄχι μόνο τοὺς ἰδίους τοὺς συγγραφεῖς ἀλλὰ καὶ τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ 1453. Στὸν τομέα εἰδικότερα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, μάλιστα δὲ τῆς Κρήτης, τὸ ἔργο τοῦ Τωμαδάκη εἶναι τόσο μεγάλο καὶ τόσο σημαντικό, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκπονηθεῖ μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ἔκτασης συνθετικὴ ἐργασία χωρὶς τὴν ἄριστη γνώση του. Πλῆθος ἐπισκοπῶν, μοναστηριῶν, προσώπων, ἀρχειακῶν στοιχείων, ἐγγράφων κ.ἄ. ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὴν ἀφάνεια στὴν ὁποία ἐπὶ δεκαετίες ἢ καὶ αἰῶνες παρέμεναν. Βρίσκοντας στηρίγματα καὶ ἐπικουρία σὲ ὑμνολογικὰ καὶ σὲ ἁγιογραφικὰ κείμενα, οἰκοδομώντας δὲ πάνω στὴν ἑδραία χριστιανική του πίστη καὶ στὴν ὁμόλογη συνείδησή του ἀναδείχθηκε, ἀθόρυβα καὶ χωρὶς τυμπανοκρουσίες, μέγας εὐεργέτης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Εἶναι τοῦτο κάτι ποὺ δὲν ἔχει εὐθέως καὶ ἐπισήμως ἀναγνωρισθεῖ. Εἶναι κάτι ποὺ καὶ τὸν ἴδιο ἰδιαιτέρως ἐπίκρανε, τὸ ὁμολογοῦσε δὲ ὅταν ἔπρεπε νὰ κάνει λόγο γιὰ τὸ μνημειῶδες ἔργο του *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας*: ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Κρήτης μόνον ὁ Σεβασμιώτατος Κισάμου καὶ Σελίνου ἀγκάλιασε μὲ στοργὴ καὶ μὲ ἐνδιαφέρον τὸ ἔργο αὐτό. Σήμερα ἡ ἐκκρεμότητα παραμένει. Ἴσως δὲν εἶναι ἀργὰ γιὰ τακτοποίηση, πολὺ περισσότερο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὁλόκληρο τὸ ἔργο, παρὰ μόνο τὸ τμῆμα του τὸ σχετικὸ μὲ τὶς Πηγές.

Περνώντας στὸ χῶρο τῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Λογοτεχνίας θὰ συναντήσουμε μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιόλογες ἐργασίες ποὺ ἔχουν γράψει Ἕλληνες μελετητὲς καὶ ἐπιστήμονες. Πρόσωπα καὶ θέματα τῆς Βυζαντινῆς, τῆς Μεταβυζαντινῆς καὶ τῆς Νεοελληνικῆς ἐποχῆς βρῆκαν στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητῆ Τωμαδάκη τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὰ διαπραγματεύθηκε κατὰ τρόπο ἀνάλογο τῆς σημασίας καὶ τῆς βαρύτητάς τους. Στὰ μεγάλα ἔργα του *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ ἡ Ποίησις*, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, *Συλλάβιον*, *Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά*, *Νεοελληνικὰ Δοκίμια καὶ Μελέται* (σὲ δύο τόμους), *Ἀ-*

πανδίσματα περιλαμβάνονται δεκάδες μελέτες, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι μοναδικές, θὰ ἐξακολουθήσουν δὲ ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα νὰ ἀποτελοῦν σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἀντίστοιχα θέματα. Ἴσως ὅμως κορυφαῖο ἐπίτευγμα καὶ ἔργον ἐς ἀεὶ τοῦ Τωμαδάκη εἶναι ἡ μελέτη καὶ ἡ παρουσίαση τῶν δύο μεγάλων μορφῶν τῆς Ποίησης, τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ καὶ τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Οἱ Ὕμνοι τοῦ Ρωμανοῦ ἔγιναν εὐρύτερα γνωστοὶ μὲ τὴ μνημειώδη «Ἀθηναϊκὴ ἔκδοση». Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πίνδαρος τῆς Ἐκκλησίας μᾶς ἔγινε πιὸ οἰκεῖος χάρη στὶς μελέτες τοῦ Τωμαδάκη. Ἡ ἔκδοση δὲ τῶν ἔργων τοῦ Σολωμοῦ στὴ σειρὰ τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» ὄχι μόνο ἔθεσε σὲ νέες βάσεις τὶς σολωμικὲς μελέτες, ἀλλὰ καὶ ἀπετέλεσε σταθμὸ γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν νεοελλήνων λογοτεχνῶν. Πρέπει δὲ νὰ προστεθεῖ ὅτι μὲ σειρὰ ὁλόκληρη μελετῶν σχετικῶν μὲ τὸ σολωμικὸ ἔργο ὁ Τωμαδάκης ἀναδείχθηκε κορυφαῖος σολωμιστής.

Ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον του στράφηκε καὶ πρὸς ἄλλα πρόσωπα σημαντικὰ τόσο τῆς πρόσφατης ὅσο καὶ παλαιότερων περιόδων τῆς Γραμματείας μας. Ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ Κοντυλάκης, ὁ Βηλαρᾶς, ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τοὺς νεώτερους, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος, Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, Γεώργιος Πλήθων ὁ Γεμιστός, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ μακρινοὺς εἶναι ἐλάχιστο δεῖγμα ποὺ ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ μεγάλη σειρὰ ἐξεχόντων προσώπων. Δὲ θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίξαμε ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Τωμαδάκη περιλαμβάνει τὴν πλουσιότερη καὶ τὴν πλέον ἐντυπωσιακὴ συλλογὴ προσωπογραφιῶν. Μπροστά μας παρελαύνουν προσωπικότητες ἀπὸ ὅλους τοὺς χώρους τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Ἄλλες μικρότερου, ἄλλες μεγαλύτερου βεληνεκοῦς. Μορφὲς σεβάσμιες ἢ ἡρωικές, μὲ τὰ σημάδια τοῦ ἐπίγειου μόχθου τους ἔντονα ἀποτυπωμένα πάνω τους. Ἀναστήματα ἀγέρωχα ἢ ἐπιβλητικά, μεγέθη ἀσυνήθιστα. Ἀλλὰ καὶ ταπεινοὶ ἐργάτες τοῦ πνεύματος, ἀγωνιστὲς τῶν μετόπισθεν, παραγκωνισμένοι ἀκρίτες τῆς ζωῆς. Ἅγιοι καὶ φιλόσοφοι, αὐτοκράτορες καὶ ρακένδυτοι καλόγεροι, ματωμένοι ἥρωες τῆς πίστης καὶ τῆς πατρίδας μαζὶ μὲ λόγιους πατριάρχες καὶ ποιητὲς κανόνων καὶ κοντακίων. Συνωθοῦνται καὶ σεμνύνονται γιὰ ὅ,τι μικρὸ ἢ μεγάλο δημιούργησαν. Πρέπει κάποιος νὰ εἶναι ἄριστα καταρτισμένος ἢ νὰ ἔχει σχετικῶς ἐνημερωθεῖ, ὥστε νὰ μὴν ἐκπλαγεῖ ἀπὸ τὸ μέγα πλῆθος. Ὀνόματα ὅπως *Ἱλαρίων Γραδενίγος, Γρηγόριος Πάρδος* ἐπίσκοπος *Κορίνθου, Ἰωάσαφ Δωριανός, Εὐάγριος ὁ Ἐπιφανεύς, Ἰωάννης Εὐκρατᾶς, Κυριάκος Μελίρρυτος, Δημήτριος Κυδώνης, Ζαχαρίας Πρακτικίδης, Γεράσιμος ὁ Καλογνώμων, Βασίλειος ὁ Σελευκείας, Ἀθανάσιος Βαρούχας, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, Γεώργιος Ἀμιρούτζης* καὶ ἑκατοντάδες ἄλλα, ποὺ γιὰ τὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων εἶναι παντελῶς ἄγνωστα, ἔχουν συχνότατη παρουσία στὸ ἔργο τοῦ Τωμαδάκη. Τοῦ ἦταν ὅλοι πολὺ οἰκεῖοι, φίλοι ἀληθινοὶ καὶ εἰλικρινεῖς ποὺ τὸν συντρόφευαν στὴν ἀπομόνωση τοῦ πνευματικοῦ του ἐργαστηρίου καὶ τοῦ μιλοῦσαν γιὰ τὴν εὐγνωμοσύνη ποὺ ἔνιωθαν ἀπέναντί του, ἀφοῦ αὐτὸς ἦταν ποὺ τοὺς πρόσεξε καὶ ποὺ ἀναγνώρισε τὴν

ὅποια προσφορά τους καὶ ποὺ μίλησε γιὰ τὸ ἔργο τους. Μίλησε μὲ τόση ζεστασιὰ μὰ καὶ με τόση ἄνεση, ὥστε μᾶς θυμίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ γερο παπποῦς μιλάει στὰ ἐγγονάκια του γιὰ τοὺς προγόνους των καὶ γιὰ τὰ κατορθώματά τους καὶ ὅλ' αὐτὰ τὰ ξέρει πολὺ καλά, σὰν παραμύθι καὶ σὰν τραγούδι. Καὶ ὁ κατάλογος αὐτῶν τῶν ὀνομάτων μακραίνει ἀκόμη περισσότερο, ἂν λογαριάσουμε καὶ ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ἀσχολήθηκε ὅταν πέθαναν γράφοντας γι' αὐτοὺς νεκρολογίες καὶ ἀποτιμώντας τὸ ἔργο ποὺ ἐπετέλεσαν στὴν ἐπίγεια διαδρομή τους. Ἂν λογαριάσουμε καὶ ἐκείνους γιὰ ἔργα τῶν ὁποίων ἔγραψε βιβλιοκρισίες ἐπισημαίνοντας εἴτε τὶς ἀδυναμίες τους εἴτε τὰ θετικὰ γνωρίσματά τους, σὲ κάθε δὲ περίπτωση ὑποδοηθώντας μὲ τὶς εὔστοχες παρατηρήσεις του τὴν παραπέρα πορεία τους.

Ὁ τομέας ὅμως στὸν ὁποῖο ἡ προσφορὰ τοῦ Τωμαδάκη ξεπέρασε ὄχι μόνο τὰ συνήθη ἀλλὰ καὶ τὰ ἀκραῖα μεγέθη εἶναι αὐτὸς τῆς γλώσσας. Ὁ Τωμαδάκης δὲν ἦταν γλωσσολόγος - Φιλολογία εἶχε σπουδάσει, καὶ οἱ κλίσεις του τὸν εἶχαν στρέψει πρὸς τὰ Βυζαντινὰ καὶ τὰ Νεοελληνικὰ πράγματα. Ὅπως ὅμως ὅλοι οἱ μεγάλοι τῶν φιλολογικῶν ἐπιστημῶν, ἐγνώριζε ἄριστα ὅτι τὰ πάντα οἰκοδομοῦνται στὴν ἐπαρκῆ καὶ μόνο γλωσσικὴ ἐνημέρωση καὶ συγκρότηση. Ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας, ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, ἡ συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ τοὺς ἀττικίζοντες ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ ποιητές, ἡ ἐπικοινωνία ἀλλὰ καὶ ἡ ἔρευνα ἡ σχετικὴ μὲ τὴν κοσμικὴ ἑλληνικὴ γραμματεία τῆς Μεσαιωνικῆς γενικὰ περιόδου, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ παρακολούθηση τῶν πραγμάτων στὸ χῶρο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ὅπου ἡ δεσπόζουσα φυσιογνωμία τοῦ Σολωμοῦ ἐξέπεμπε ἐκτυφλωτικὴ λάμψη, συνετέλεσαν, πέραν ὅλων τῶν ἄλλων, ὥστε νὰ γίνει κύριος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸ σύνολό της, τῆς μιᾶς ἐνιαίας, ἀδιαίρετης καὶ ἀδιάσπαστης ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἀπὸ τὰ πρῶτα του ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα διαφάνηκε ἡ πορεία τὴν ὁποία ἔμελλε νὰ ἀκολουθήσει. Κοντὰ στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ καὶ γενικότερα στὴ δημώδη γλωσσικὴ παράδοση, ἐγκρατὴς δὲ ὅσον ὀλίγοι τῆς λόγιας παράδοσης, ἦταν σὲ θέση ὄχι μόνο νὰ ἰσορροπεῖ ἐκεῖ ὅπου ἄλλοι οὔτε νὰ πλησιάσουν μποροῦσαν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποδίδει τὰ *Καίσαρος Καίσαρι* μὲ παρρησία, χωρὶς φόβο καὶ χωρὶς πάθος. Ἔτσι, μετὰ τὴν παρατήρησή του ὅτι «πρωτίστη ὑπερβολὴ ἦτο ἡ ἀτυχεστάτη ὑπόθεσις νὰ γραφῇ ἡ νεοελληνική μας λογοτεχνία εἰς ἄπταιστον καθαρεύουσαν φθάνουσα συχνὰ μέχρι καὶ τοῦ γελοίου», προβαίνει στὴ διαπίστωση πὼς «ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία θὰ ἦτο γλωσσικῶς ἀνύπαρκτος, ἂν οἱ συγγραφεῖς δὲν εἶχον παιδευθῇ εἰς τὴν ἀρχαίαν». Ἀναλαμβάνοντας δὲ τὸ μερίδιο εὐθύνης ποὺ ὡς πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς ἐπιστήμονα τοῦ ἀναλογεῖ δηλώνει εὐθέως: «ἤμεθα ἀνέκαθεν ὑπὲρ τῆς διπλῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀδιάρρητον πραγματικότητα, καὶ δὴ καὶ ἐμελετήσαμεν τὴν δημώδη γλῶσσαν καὶ λογοτεχνίαν (...) δὲν ἐγκρίνομεν ἀλλ' ἀποδοκιμάζομεν τὰς ὕβρεις κατὰ τῶν λαϊκῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων, ὅτι τάχα ἡ δημώδης εἶναι βάρβαρος, χωρὶς γραμματικήν, μῖγμα τουρκαλβανικῶν, σλαβικῶν καὶ ἄλλων λέξεων καὶ τὰ πα-

ρόμοια. (...) Τὴν δημώδη γλῶσσαν ἐμελέτησαν οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Κοραῆ, κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας καί, ἂν ὑπάρχῃ γλωσσικὴ ἐπιστήμη εἰς τὴν Ἑλλάδα, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν Γ. Χατζιδάκιν καὶ τοὺς μαθητάς του, ὡς ἡμεῖς».

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς καὶ πλῆθος ἄλλες ἔχουν περιληφθεῖ στὴ μελέτη τοῦ Τωμαδάκη *Ὠφέλησεν ἢ ἔβλαψεν ἡ Καθαρεύουσα;*. Μελέτη ἡ ὁποία ἔχει χαρακτηρισθεῖ γλωσσικὸ μανιφέστο καὶ ἡ ὁποία ἐντέχνως πλὴν δολίως ἀποσιωπᾶται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀναφέρονται στὰ γλωσσικά μας πράγματα. Ὁ λόγος εἶναι προφανής: πρόκειται γιὰ ὁλοκληρωμένη ἀντικειμενικὴ ἀνατομία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, ἡ ὁποία δὲν ἐξυπηρετεῖ τοὺς στόχους ὅσων θέλουν νὰ φαίνεται ἡ μιὰ μόνο πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ ἡ ἁπλωμένη πάνω της μοχθηρία καὶ ἠμιμάθειά τους. Ἀλλ' ἂν ἕνα κείμενο σὰν αὐτὸ ποὺ ἀναφέρθηκε εἶναι δυνατὸν νὰ παραμερισθεῖ μὲ τὴν ἐπιστράτευση παντοίων μέσων, ὑπάρχουν δεκάδες (ἢ ἑκατοντάδες;) ἄρθρων, μελετῶν, πραγματειῶν μὲ θέματα γλωσσικά. Τοπωνύμια, ὀνόματα κύρια καὶ οἰκογενειακά, ὁρολογία, κριτικὲς παρατηρήσεις, εἰδικὰ θέματα μπῆκαν κάτω ἀπὸ τὸ μικροσκόπιο τοῦ γλωσσολόγου Τωμαδάκη καὶ μελετήθηκαν τόσο ὅσο ἀπὸ κανέναν ἄλλο. Γιατὶ πρέπει καὶ τοῦτο νὰ τονισθεῖ, ὅτι ἐλάχιστοι ἐπιστήμονες ποὺ διακονοῦν στὸ ναὸ τῆς Γλωσσολογίας ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἔργο ἀνάλογο πρὸς αὐτὸ τοῦ (μὴ γλωσσολόγου) Τωμαδάκη.

Μόνο χάρη παραδείγματος μνημονεύονται ἐνώπιόν σας οἱ μελέτες *Ἡ κατάληξις -άδα τῆς Νέας Ἑλληνικῆς καὶ ὁ σχηματισμὸς αὐτῆς* (21 σελίδες), *Τὰ εἰς -atum > -ᾶτον τῆς Βυζαντινῆς γλώσσης καὶ ἡ ἐπίδοσις αὐτῶν εἰς τὴν Νεοελληνικὴν* (53 σελ.), *Συμβολὴ εἰς τοὺς ναυτικοὺς ὅρους τοῦ ιζ' αἰῶνος* (43 σελ.), *Τὸ ξύλον* (34 σελ.), *Τὸ ξύλον τοῦ σταυροῦ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἑλληνικῇ ὑμνογραφίᾳ* (46 σελ.). Σὲ ἑκατοντάδες δὲ ἀνέρχονται οἱ σελίδες ἄλλων γλωσσικῶν μελετῶν ποὺ εἴτε σὲ ἀποκλειστικῶς γλωσσικὰ θέματα ἀναφέρονται εἴτε τμῆμα εὐρύτερων πραγματειῶν ἀποτελοῦν.

Προκειμένου δὲ τὸ ἐκλεκτὸ ἀκροατήριο νὰ λάβει μικρὴ μόνο γεύση τῆς ἀξίας καὶ τῆς σημασίας αὐτῶν τῶν μελετῶν, ἂς ἐπιτραπεῖ ἐπιτροχάδην ἀναφορὰ στὶς μνημονευθεῖσες μελέτες *Τὸ ξύλον τοῦ σταυροῦ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἑλληνικῇ ὑμνογραφίᾳ* καὶ *Ἡ κατάληξις -άδα τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*. Στὴν πρώτη μεταξὺ τῶν πολλῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων ἐξετάζονται 1.Τὸ πάθος τῆς σταυρώσεως, διὰ τῶν ρημάτων. Καὶ καταγράφονται 37 διαφορετικὰ ρήματα ποὺ ἀνευρίσκονται στὴν ὑμνολογία τοῦ Σταυροῦ. 2.Τὰ ρήματα τῆς σταυρώσεως, ποὺ ἀνέρχονται σὲ 63. 3.Οἱ προσδιορισμοὶ (ἐπιθετικοὶ καὶ ἄλλοι) μὲ τοὺς ὁποίους προσδιορίζεται τὸ ξύλο τοῦ σταυροῦ καὶ οἱ ὁποῖοι βρέθηκαν 39. 4.Οἱ προσδιορισμοὶ (ἐπιθετικοὶ καὶ ἄλλοι) μὲ τοὺς ὁποίους προσδιορίζεται ὁ

[3] *Παρνασσὸς* 23, 1981, 5-18. Ἀναδημοσίευση: *Νεοελληνικὰ Δοκίμια καὶ Μελέται τομ. Β'*, Ἐν Ἀθήναις 1983, 301-314.

Σταυρός. Ἀνέρχονται σὲ 103. 5.Τὰ ρήματα τῆς Ὑμνογραφίας ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸ ξύλο τοῦ σταυροῦ, 142 συνολικῶς (ἀπὸ τὸ γράμμα ε π.χ. ὑπάρχουν τὰ ρήματα *ἐγκωμιάζω, εἰμί, εἰσάγω, ἐκδικῶ, ἐκλυτρῶ, ἐκτυπῶ, ἐλευθερῶ, ἐμφαίνω, ἐξαγοράζω, ἐξαλείφω, ἐξανθῶ, ἐξαφανίζω, ἐπαίρω, ἐπέρχομαι, εὐδοκῶ, εὐλογῶ, εὑρίσκω, ἐφαπλῶ - οὖμαι, ἔχω*). Στὴ δεύτερη μελέτη, γιὰ τὴν κατάληξη -άδα τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, ὑπάρχει ἀναφορὰ στὰ ἐπίθετα καὶ ἐπώνυμα εἰς -ᾶδος, στὰ τοπωνύμια εἰς -άδω > -ᾶδος, στὸ λεξιλόγιο τῆς Νέας Ἑλληνικῆς (οὐσιαστικά, ἐπίθετα, ρήματα, ἐπιρρήματα) τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὴν ἐξεταζόμενη κατηγορία. Ὁ λόγιος καθηγητής, ἐναντίον τοῦ ὁποίου πολλοὶ ἔστρεψαν τὰ βέλη τους γιὰ τὶς γλωσσικές του ἀπόψεις, χρησιμοποιεῖ στὴ μελέτη του λέξεις ὅπως *καντουνάδα, κατσάδα, μαρμελάδα, μπροσκάδα, μπουγάδα, ἐντράδα, πουλλάδα, μπουρμπάδα, ἀμπασσάδα, σβελτάδα, σκασμάδα, σοροκάδα, σπιρτάδα, σαπουνάδα, φρεσκάδα, κολιμπᾶδες, βλυχάδα, κουζουλάδα, περιπλοκάδα, ἀναμεσάδα, κουτουράδα, μπουνταλάδα* καὶ *ἑκατοντάδες* ἄλλες. Ἴσως καὶ ἐπειδὴ μὲ ἔμμεσο ἀλλὰ σαφῆ τρόπο ἤθελε νὰ καταδείξει τὴν *ἀναβροχάδα, τὴ ρηχάδα* καὶ τὴν *ἀγγουράδα* (ἀνωριμότητα) πολλῶν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀναγορεύονται σὲ κήνσορες καὶ ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοὺς ἄλλους νὰ ἀποδέχονται τὶς ἀναλατάδες (ἀνόητες κουβέντες) ποὺ ἐκστομίζουν καὶ γράφουν, ἐνῶ τοὺς χρειάζεται *τσουβαλάδα* ἢ καὶ *κλοτσοπατινάδα*.

Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη παράμετρος τοῦ ἔργου τοῦ Τωμαδάκη, ἰδιαιτέρως σημαντική. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ αὐτοτελῶς ἐκδοθέντα ἔργα του, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονται σὲ δεκάδες, ὑπάρχει ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἐργασιῶν του ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἀπὸ τὶς σελίδες ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, τιμητικῶν τόμων καὶ ἐκδόσεων, ἀφιερωμάτων, πρακτικῶν ἐπιστημονικῶν συνεδρίων, ἐγκυκλοπαιδειῶν, ἐφημερίδων. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν ἔγιναν στὴν Ἀθήνα ἀλλὰ σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις. Χανιά, Καστέλλι Χανίων, Ρέθυμνο, Ἡράκλειο, Ἅγιος Νικόλαος, Νεάπολις Λασιθίου, Σητεία, Σύρος, Θεσσαλονίκη, Ζάκυνθος, Κέρκυρα, Ἀλεξανδρούπολις, Βόλος, Μεγαλόπολις, Ἰωάννινα, Ἄρτα, Τρίκαλα, Καβάλα, ἀκόμη καὶ ἡ Λευκωσία καὶ ἄλλων χωρῶν πόλεις τιμήθηκαν ἀπὸ τὸν Τωμαδάκη καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἰδίως πρέπει νὰ τονισθεῖ τοῦτο σὲ σχέση μὲ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καθὼς ἔχει μεγάλη ἀξία τὸ νὰ συμβάλλει ἕνας καθηγητὴς Πανεπιστημίου στὴν τόνωση καὶ στὴν προαγωγὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς ἐπαρχίας. Πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ᾽ ὄψη καὶ τὴν ἐκλαΐκευση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τὴν ὁποία μέσω εἰδικῶν δημοσιευμάτων, μέσω διαλέξεων καὶ ὁμιλιῶν προήγαγε ὁ Τωμαδάκης. Θὰ διαπιστώσουμε ἔτσι ὅτι ἐπετέλεσε ἔργο ἐθνι-κῆς σημασίας, πολὺ περισσότερο διότι τοῦτο τὸ ἔπραξε ὄχι ἐπειδὴ ἤθελε νὰ γίνει εὐρύτερα γνωστός, ποιά ἀνάγκη ἐξ ἄλλου εἶχε γιὰ κάτι τέτοιο, ἀλλὰ διότι αἰσθανόταν καὶ δεχόταν ὡς ἠθικὸ χρέος του αὐτὴν τὴ δραστηριότητα.

Ἂς ἐπιτραπεῖ μιὰ προσωπικὴ ἐξομολόγηση. Ὅποιος ἀποπειρᾶται νὰ μιλήσει γιὰ τὸν Ν. Τωμαδάκη ἢ νὰ ἀποτιμήσει τὸ ἔργο του πολὺ σύντομα διαπιστώνει, ἂν δὲν τὸ γνωρίζει ἀπὸ πρίν, ὅτι ἐπιχειρεῖ ἡράκλειο ἄθλο. Οἱ δυνάμεις του ὅμως δὲν τὸν ἐγκαταλείπουν, διότι εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ σοφοῦ καθηγητῆ ποὺ τὶς ἀνανεώνει. Πηγὴ ἀκένωτη, ὄχι μόνο χορηγεῖ σοφία ἀλλὰ καὶ διδάσκει καὶ φρονηματίζει. Ὁ Τωμαδάκης δὲν ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ πραγματοποίησαν κάτι ξεχωριστὸ καὶ συνεισέφεραν στὸν πολιτισμό. Ἔκαμε κάτι πιὸ μεγάλο καὶ πιὸ χρήσιμο: ἔσπασε τὸ φράγμα τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργοῦ. Χαλκέντερος, ἀκαταπόνητος, μὲ ἀκμαῖες πνευματικὲς δυνάμεις ὡς τὸ ἔσχατο γῆρας ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ ἢ ἔστω νὰ συμβιβασθεῖ μὲ τῶν κοινῶν θνητῶν τὴν ἀντίληψη ποὺ θέλει τὸν ἄνθρωπο κάποια στιγμὴ νὰ «βγαίνει στὴ σύνταξη». Συνειδητὸς χριστιανός, μὲ πίστη ἀμετάθετη στὴ δικαίωση ὅσων παραμένουν σταθεροὶ στὶς ἐπάλξεις, ἀνάλωσε τὶς δυνάμεις του μέχρι τέλους προετοιμαζόμενος γιὰ τὴν καλὴν ἀπολογίαν. Δὲ λιποψύχησε, δὲ λιποτάκτησε, δὲ γόγγυσε. Δὲ μέτρησε τὴν προσφορά του γιὰ νὰ δεῖ ἂν ἔφτασε στὸ ἀπόγειο, ὥστε νὰ σταματήσει. Ἂν ὑποψιαζόμαστε ἢ καὶ πιστεύουμε ὅτι οἱ Γίγαντες τῆς Μυθολογίας ἦταν ἐπινόηση τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων μὲ ἀφηρημένη οὐσία καὶ σκιώδη ὑπόσταση, σήμερα μποροῦμε νὰ ἔχουμε τὴν πεποίθηση ὅτι εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίσουμε δίπλα μας, μπροστά μας, ὁδηγό μας, φίλο μας, δάσκαλό μας ἕνα πραγματικὸ Γίγαντα, τοῦ πνεύματος πλέον. Ὡς τώρα ἔχουμε ὑποπέσει σὲ ἕνα ἀσυγχώρητο λάθος: δὲν προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε ὅτι ὁ Ν. Τωμαδάκης δὲν ἦταν μόνο πανεπιστημιακὸς δάσκαλος. Δὲν προσπαθήσαμε νὰ ἐξηγήσουμε γιατί τὸ ἔργο του ξεφεύγει ἀπὸ τὰ μᾶλλον στενὰ ὅρια τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας καὶ ἀγκαλιάζει τὸ σύνολο τῆς ζωῆς, μάλιστα τὴν ἐθνική της διάσταση.

Ἔχουμε μπροστά μας δρόμο πολύ. Ὄχι μόνο γιὰ νὰ δείξουμε πῶς πράγματι τιμᾶμε τὸν ἀείμνηστο διδάσκαλο συνεχίζοντας κατὰ τὶς δυνάμεις μας τὸ ἔργο του, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ βεβαιώσουμε καὶ νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι καὶ ἀπὸ ἕναν ἐργάτη τοῦ πνεύματος τὸ ἔθνος πολλὰ μπορεῖ νὰ περιμένει. Ὡστόσο, ὑποκλινόμαστε μὲ σεβασμὸ καὶ μὲ εὐγνωμοσύνη στὴν ἱερὴ σκιὰ τοῦ Ν. Τωμαδάκη, καὶ εὐχόμαστε, προεξάρχοντος τοῦ Σεβασμιωτάτου, ἡ ψυχή του νὰ ἀναπαύεται ἐν σκηναῖς δικαίων.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΡΟΝΤΙΔΗΣ ΓΕΡΟΝΤΑΚΗΣ (1907-1991)

Ένας αξιόλογος αυτοδίδακτος ζωγράφος*

Όταν μου προτάθηκε από τον κ. Μανώλη Μανατάκη, αντιδήμαρχο και υπεύθυνο των πολιτιστικών θεμάτων του Δήμου Χανίων, να διερευνήσω για την «Ελλωτία» ένα θέμα με τους ντόπιους λαϊκούς ζωγράφους, βρέθηκα σε δύσκολη θέση, γιατί οι πληροφορίες που έχω δε μου δίνουν τη δυνατότητα να αναφερθώ σε μερικούς αξιόλογους ζωγράφους στον τόπο μας, ζωγράφους που να μπορεί να τους χαρακτηρίσει κάποιος –σχετικός με την ιστορία των εικαστικών τεχνών– «σημαντικούς Χανιώτες λαϊκούς ζωγράφους». Φυσικά και δεν εννοώ ότι θα μπορούσα κάνοντας τις συγκρίσεις να τοποθετήσω ενδεχομένως κάποιους δίπλα σε ένα Θεόφιλο, ένα Παγώνη, Καγκαρά, Βινιάδη, Τσιρώνη, Ποταμιάνο του ευρύτερου ελλαδικού χώρου αλλά ούτε σε ένα Σκουλά του Ρεθύμνου. Αντιπρότεινα λοιπόν, σχεδόν αυθόρμητα, να ασχοληθώ με ένα παραπλήσιο θέμα, τους ντόπιους αυτοδίδακτους ζωγράφους, οι οποίοι αποδεδειγμένα είναι αρκετοί και μάλιστα μερικοί ιδιαίτερα αξιόλογοι, όπως ο Δρανδάκης, ο Μαραθάκης, ο Λουράκης, ο Καραγιαννάκης και φυσικά ο Γεροντίδης Γεροντάκης.

Είχα την τύχη να γνωρίσω το έργο τους από την εφηβεία μου, και ευτύχησα πριν δύο χρόνια να οργανώσω μια έκθεση στη βίλα Κούνδουρου και στο Εικαστικό εργαστήρι του Δήμου Χανίων που διευθύνω. Εκτός από τους τρεις τελευταίους που ανέφερα, στην έκθεση παρουσίασαν τα έργα τους και άλλοι εννέα νεώτεροι αυτοδίδακτοι καλλιτέχνες. Χωρίς να παραβλέψω την αξία των Λουράκη, Καραγιαννάκη (τους γνώρισα και ως προσωπικότητες, αφού επισκέφτηκα τα εργαστήρια που διατηρούν μέσα στα σπίτια τους), που θα επιθυμούσα να παρουσιάσω με άλλη ευκαιρία. Σκέφτηκα, λοιπόν, να παρουσιάσω το έργο του αποθανόντος το 1991 Γιώργη Γεροντίδη Γεροντάκη «διανθι-

* Επιλογή αποσπασμάτων από κείμενα που σκιαγραφούν τη ζωή και το έργο του Γ. Γ. Γεροντάκη και σχόλια σ' αυτά με πρόθεση κριτικής προσέγγισης της παρουσίασης στην εποχή του.

σμένο» φυσικά με στοιχεία, πληροφορίες, μαρτυρίες αλλά και... υπερβολές ενδεχομένως από τη ζωή τού αυτοδίδακτου ζωγράφου, που ευτύχησε να ζήσει, να γεράσει βλέποντας να γράφονται για το έργο του και για τη ζωή του πολλά... εξωζωγραφικά, και αυτά περισσότερο ως ρεπορτάζ με φιλολογικό χαρακτήρα παρά ως μια κριτική κατάθεση ουσιαστικής προσέγγισης του καλλιτεχνικού έργου του. Αυτονόητη όμως διαδικασία, αν σκεφτούμε ότι δεν υπήρχαν εξειδικευμένοι ιστορικοί της τέχνης όλα αυτά τα χρόνια αλλά ούτε σπουδαγμένοι καλλιτέχνες που να γνωρίζουν ουσιαστικά το αντικείμενο (με εξαίρεση βέβαια περιπτώσεις όπως του Α. Πετρουλάκη). Αυτός ήταν ο πρώτος λόγος που μου κέντρισε το ενδιαφέρον και με έκαμε να σκύψω στο αρχείο που διατηρεί η κόρη του Στέλλα, η οποία με ευγένεια μου το παραχώρησε για την καλύτερη σκιαγράφηση του πορτραίτου τού ζωγράφου Γ. Γ. Γεροντάκη. Ο δεύτερος λόγος ήταν η εγκάρδια φιλοξενία –για τη μελέτη των έργων– από τη χήρα σύζυγό του.

Το εγχείρημά μου τελικά έχει δύο σκέλη.

Πρώτον: Με την παρουσίαση δημοσιευμένων γραπτών –άρθρων κυρίως– με θέμα τον Γ. Γεροντίδη Γεροντάκη και την τέχνη του για περισσότερο από 50 χρόνια ο αναγνώστης είναι σε θέση να σχηματίσει μια εικόνα του ζωγράφου ως ενός καλλιτέχνη ιδιαίτερα προικισμένου, εργατικού και αγαπητού στην κοινωνία των Χανίων και ιδιαίτερα στους «πνευματικούς» ανθρώπους της εποχής του.

Δεύτερον: Αποδεικνύεται με αφορμή τα κείμενα αυτά για τον Γ. Γεροντίδη Γεροντάκη, έμμεσα, πως από τα χρόνια του μεσοπολέμου και εντεύθεν[1], τουλάχιστον για μισό αιώνα, η τεχνοκριτική και η παρουσίαση εικαστικών θεμάτων ήταν και αυτά «πριμιτίβ» διαδικασίες επικοινωνίας σε σχέση με το αντικείμενο, που εκ προοιμίου είναι, εκτός από θεματοκεντρικό, και πολυπλεύρως, αισθητικά απελευθερωτικό. Δηλαδή υπόκειται σε μορφολογική ανάλυση με τις όποιες υφολογικές προεκτάσεις παρούσες, κάτι που δυστυχώς απουσίαζε από σχεδόν όλα τα κείμενα.

Τον άχαρο ρόλο διακριτικού έμμεσου σχολιασμού στα κείμενα αξιόλογων –κατά τεκμήριο– ανθρώπων της εποχής του Γιώργη Γεροντίδη Γεροντάκη ανέλαβα από τη μεριά μου με πρόθεση να βοηθήσω να βγουν κάποια συγκεντρωτικά συμπεράσματα για τον καλλιτέχνη και για την εποχή του. Σ' αυτό έχω ένα βοήθημα, τη δυνατότητα μεγαλύτερης συγκριτικής διαδικασίας τώρα, στα πρόθυρα του 21ου αιώνα, οπότε έργα και γεγονότα κρίνονται με ιστορική πρόθεση αποστασιοποιημένα και προφανώς περισσότερο αντικειμενικά.

---

1 Φυσικά και στα χρόνια που προηγήθηκαν υπήρχε αντίστοιχο κλίμα, μόνο που αυτό το διαισθάνεται ο αναγνώστης, αφού στη συγκεκριμένη περίπτωση μας ενδιαφέρει να παραλληλίσουμε την τεχνοκριτική με τις δημοσιεύσεις πάνω στο έργο του Γ. Γ. Γεροντάκη.

Ακόμα και αν μερικά αποσπάσματα που επέλεξα φαίνονται εκ των υστέρων να αδικούν την κριτική διατύπωση των αρθρογράφων σε σχέση με την αντικειμενική κατάσταση –τοπικά αλλά και παγκόσμια– των εικαστικών πεπραγμένων, αυτό γίνεται καλοπροαίρετα και με πρόθεση πάντα να αναδειχθεί από τη μεριά μου το προαναφερθέν εικαστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησε, εργάστηκε και έζησε ο Γ. Γ. Γεροντάκης. Γι' αυτό και αφήνω να διαφανεί η προσωπικότητά του μέσα από το σχολιασμό που ακολουθεί. Στο τέλος αφήνω για τον εαυτό μου την πολυτέλεια της επιγραμματικής –περιληπτικής– διατύπωσης.

Γεώργιος Γεροντίδης Γεροντάκης
(1907-1991)

1. Α. Μάλμο (Εφημ. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, Χανιά 2.10.1935)

Η θαυμάσια τεχνική αξία της πολυπλεύρου ζωγραφικής παστέλ, υδατόχρωμα, κάρβουνο, λάδι και σχέδιον του κ. Γεροντάκη καταρρίπτει κάθε θεωρία της δημιουργίας των τεχνικών αξιών εκ της επιστήμης. Ο κ. Γεροντάκης ήτο ένας ημερομίσθιος εργάτης μέχρι τινός. Δεν έχει να επιδείξη ουδέ μίαν περγαμηνήν, ουδέ μίαν φοίτησιν ή τεχνικήν ή επιστημονικήν μόρφωσιν απολύτως επίκτητος απλώς γεννηθείς αλλά διά να μην απεθάνη ποτέ!! Εις το λεγόμενον «ατελιέ» του εν τη συνοικία Κάτω Κουμ Καπί κάθε επισκέπτης ευρίσκετο προ αποκαλύψεως της επικτήτου καλλιτεχνικής του αξίας(...) Ενώ η θάλασσα είναι δι' όλον τον κόσμον και τους ποιητάς κυανή, διά τον κ. Γεροντάκην ενίοτε είναι μαύρη, λευκή ή και ερυθρά!! Ο κ. Γεροντάκης γεννά άνευ τεχνικής μηχανοποιημένης προστακτικής, γεννά από μίαν και μόνον διαταγήν, την αισθητικήν! Από μίαν και μόνον Σχολήν, την φύσιν! Από ένα και μόνον Πανεπιστήμιον, την φτώχεια. Από ένα και μόνον σύγγραμμα, το πνεύμα του! Από ένα και μόνον καθηγητήν, αυτόν τον δημιουργόν! Και με μόνην αμοιβήν της ψυχής του την ικανοποίησιν! Ποτέ αντιγραφή, ποτέ ανειλικρινής, ποτέ μιμητής, ποτέ συμφεροντολόγος,

αλλά θείος, ηθικός και άσημος ως ο Γαλιλαίος. Εργάζεται μήπως διά να ζήσει; Αστεία πράγματα. Καλλιτέχνης Ζωγράφος και να έχει ψωμί δεν γίνεται, εκτός διορισμού ως καθηγητού καλλιγραφίας, οπόταν διά τον κ. Γεροντάκην ούτε λόγος να γίνεται, η σπάτουλα και η βρούτσα θα του δώσουν ψωμί...

Ο Α. Μάλμο συνεχίζει με τη λόγια έκφραση της εποχής –όντας ποιητής– να περιγράφει τις δυσκολίες που πέρασε ο Γ. Γεροντίδης. Ο λόγος του σχεδόν μελοδραματικός:

Μια ωραία γυναίκα δεν τον ενδιαφέρει ως μοντέλο. Ένα Μιναρέ που αύριον δεν θα υπάρχη σπεύδει να τον απαθανατίση εις το Λάδι, το Υδατόχρωμα, το Παστέλ. Χωρίς να το εννοή, παρασύρεται, και ορθώς, από την ιστορικήν αξίαν παρά από την μεμονωμένην καλλονήν ορισμένων εικόνων!

Ο Μάλμο, που χαρακτηρίζει τον Γ. Γ. Γεροντάκη ποιητή της οράσεως, τον παρατηρεί σ' αυτή τη νεαρή ηλικία αφ' υψηλού και τολμά να μελλοντολογήσει:

Φοβούμαι όμως διά το μέλλον, διότι η καλλιτεχνική του αξία θα του δώση λεπτή αισθητική και παρ' όλην την δυσμορφίαν του (!!) θα τον προσέξουν και θ' αρχίση η πάλη της οντότητός του, δημιουργούσης απαισιοδόξους ιδέας διά την καλλιτεχνικήν και ψυχικήν του αξίαν.

Εκείνο που θα κρατήση την αναπνοήν τού επισκέπτη της Εκθέσεως του ζωγράφου Γεροντάκη που άνοιξε χθες θα είναι ο αυθορμητισμός με τον οποίον ο καλλιτέχνης εκφράζεται· γιατί ανάμεσα σε τόσους πίνακες και σε τόσα σκίτσα δεν θα βρεθή κανένα που να μαρτυρά το μόχθο, τη συνειδητή δηλαδή προσπάθεια του δημιουργού ν' αποδώση κάτι που τον βασανίζει να εκφρασθή όπως λέμε.

Παντού θα συναντήση κανείς πρόσωπα, τοπία, μορφές του υλικού κόσμου και του εμψυχωμένου, ξεκομμένα από κάποια υπαρκτή ζωή, λαχταριστά, πονεμένα, ζωηρά, δυναμικά στην ερμηνεία τους. Αυτά τα κομμάτια ποτέ δεν είναι αντιγραφές γινομένες μ' επιμέλεια και προσοχή από τη φύση, από τους ανθρώπους. Γι' αυτό τα ελάχιστα πρόσωπα που φανερώνονται γνωστά σε σκίτσα του Γεροντάκη μπορεί να έχουν αποτυπωμένη τη χαρακτηριστική τους αίσθηση που ένοιωσε ο ζωγράφος, δεν έχουν όμως την ατομική σφραγίδα του καλλιτέχνη, γιατί δεν ξεφεύγουν από τον κόσμο των δικών του ιδεών, την κοσμογονία που πάει δημιουργώντας. Αυτή την Γένεσιν οφείλομεν να γυρέψωμε στη ΦΑΝΤΑΣΙΑ του ζωγράφου. Τώρα τι είναι αυτή η ποιητική φαντασία, η δημιουργική τάσις; Είναι η εσωτερική επιταγή που του λέει να εκφράση αδρά αναπλάθοντας το ό,τι του φαίνεται πως αξίζει να διασωθή από τη ζωή. Ερμηνεύει έτσι έναν υπαρκτό κόσμο, που μολονότι έχει πραγματική τη ρίζα, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα τέτοιος όπως μας τον παρουσιάζει· γι' αυτό σ' εμάς που κυνηγάμε ν' αναγνω-

ρίσωμε τις μορφές της φαντασίας του ζωγράφου, μας μένει η βαθειά και εκπληκτική εντύπωσι πως έζησαν και υπάρχουν τα όντα που ενσαρκώνουν οι βαρειές γραμμές του και οι ζωηρόχρωμες και ανοιχτές του πινελλιές. Αυτό μου φαίνεται πως είναι η ζωηρότερη καλλιτεχνική δικαίωσι του έργου του. Γιατί ο τρόπος που μας εμφανίζει τη ζωή είναι αποκαλυπτικός και επιβλητικός, νοιώθομε να έχωμε συναντήσει αυτούς τους τύπους, να μας επιβάλλωνται, να μας συγκινούν...

Ακολουθεί ένα απόσπασμα για την αφηρημένη ιδέα της μορφής που μας παραπέμπει στον Πλάτωνα, στη θεωρία των ιδεών και στη μίμηση 6ου βαθμού:

... Για τα τεχνικά του μέσα δεν μπορώ να μιλήσω. Μιλώ για εκείνο που διαισθάνομαι και εκφράζω τη γνώμη πως, όπως και στο γραπτό λόγο το ύφος δεν είναι δίδαγμα αλλά «εξάσκησις ταλέντου», δεν μπορεί παρά και στη ζωγραφική τα μέσα της εξωτερικεύσεως να είναι εξαρτημένα από τον αυθορμητισμό, τη φαντασία, την ποιητικότητα του ζωγράφου.

Το ζωγράφο μας τον παρακολουθούμε χρόνια, τον είδαμε σε εκθέσεις του 1937 και 1938. Βρίσκομε πως ωριμάζει και προχωρεί εισδύοντας προς τη ζωή και συνδέοντας τα στοιχεία της. Το μέλλον θα δείξη αν ο ποιητικός τόνος της φαντασίας βρη την τελείωσί του στη σύνθεσι μιας πλατύτερης και πιο μεστής κοινωνικής κι Εθνικής ΖΩΗΣ.

2. Ι. Γ. Μανωλικάκης (Εφημ. *Ασύρματος*, Αθήνα, 26.3.1946)

... Η μεγαλόνησος έχει μια μεγάλη παράδοση στη ζωγραφική και στην αγιογραφία. Ο Θεοτοκόπουλος (Γκρέκο), οι Τζαγκαρόλοι, ο Μπουναλής και τόσοι άλλοι είναι καλλιτέχνες με παγκόσμια αναγνώριση και δόξα. Και τώρα ακόμα παρουσιάζει μιαν αξιοπρόσεκτη κίνηση. Ο καθηγητής κ. Γεωργιάδης, ο Φραντζεσκάκης και ο Δ. Κοκότσης είναι καλλιτέχνες που κρατάν τις πρώτες βαθμίδες της ιεραρχίας των Ελλήνων ζωγράφων. Ο πρώτος μάλιστα έχει επανειλημμένως τιμηθή, τα έργα του έχουν βραβευθή στις διάφορες εκθέσεις. Οι πιο νεώτεροί τους, οι κ.κ. Αλεξανδράκης, Ρωμανός, Καρτάκης, Λογαριαστάκης, Θεοδωρίδης, Μαρία Ζωγράφου, ο μακαρίτης Βολουδάκης κ.ά., παρουσιάζουν μια αξιόλογη επίδοση και έχουν στο ενεργητικό τους λαμπρές επιτυχίες. Ανάμεσα στους τελευταίους ο Γεροντάκης με την εργατικότητά του και το πλούσιο ταλέντο του έχει πάρει μια σημαντική θέση και αρχίζει να διακρίνεται για την πιστή αφοσίωσή του σ' αυτό που λέγεται πραγματική Τέχνη. Για να φτάση όμως ως εδώ ο νέος καλλιτέχνης, δούλεψε σκληρά και αντιμετώπισε με πείσμα όλες τις κακοτυχίες της ζωής...

Ο αρθρογράφος συνεχίζει παραθέτοντας τις κακουχίες που πέρασε ο Γ. Γ. Γερο-

ντάκης στα νεανικά του χρόνια. Αναφέρει τον Ναξάκη, διευθυντή της ΑΒΕΑ, ως ευεργέτη του αφού τον γνώρισε, τον ζωγράφο Ρωμανό που προσπάθησε να του δώσει μερικά μαθήματα. Συνεχίζει για τη ζωή του επισημαίνοντας:

... Τα έργα του επηρεασμένα από τη ζωή του εργάτη, που ο καλλιτέχνης τη γνώρισε καλά, παρουσιάζουν μια χαρακτηριστική αθρότητα, και τα μούτρα των προσώπων του είναι πάντα πονεμένα από τα βάσανα και τον καθημερινό κάματο. Οι βασανισμένοι και κουρασμένοι εργάτες βρήκαν τον απολογητή τους. Στην τοπιογραφία επίσης που σημειώνει μια εξαιρετική επίδοση ο καλλιτέχνης βρήκε την ευκαιρία να σκορπίση με απλοχεριά όλη την ποίηση που κρύβει μέσα στην ψυχή του και να την κάμη φως, αέρα και χρώμα στις θαλασσογραφίες του και στις αγροτικές εικόνες του. Εδώ ο Γεροντάκης αναδείχθηκε πραγματικά μεγάλος καλλιτέχνης που μπορεί να συναγωνισθή, στην ακουαρέλα τουλάχιστον, πολλούς άλλους πρώτης γραμμής καλλιτέχνες στην Ελλάδα. Είναι ακόμη από τους λίγους Έλληνες καλλιτέχνες που δεν έπαψε να ζωγραφίζη στα χρόνια της κατοχής και έτσι έχει να παρουσιάση –έκαμε μάλιστα και μια ειδική έκθεση προμηνών στα Χανιά– μια σειρά έργων εμπνευσμένων από τα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς, στα οποία απεικονίζεται όλη η φρίκη και ο όλεθρος που οι Γερμανοί σκόρπισαν στο πολυβασανισμένο νησί της Κρήτης. Τώρα είναι κατώτερος υπάλληλος του Αρχαιολογικού Μουσείου Κρήτης. Διορίστηκε εκεί με ενέργειες του κ. Νίκου Τωμαδάκη που τόσο του βρέθηκε πάντα και του εξαιρετικού ανθρώπου, του εφόρου αρχαιοτήτων κ. Β. Θεοφανίδη[2].

Παρακάτω περιγράφει τις συνθήκες στο Μουσείο και την οργάνωση του μικρού ατελιέ με τα λίγα έπιπλα και τα πολλά έργα:

... Σε μια γωνιά μια πολύ πρωτότυπη νουτύρ-μορτ, τελευταίο έργο τού καλλιτέχνη. Δύο υπέροχες γάμπες γυναικείες, με φίνες καλοτεζαρισμένες κάλτσες, που τις στρώνουν δυο ωραία γυναικεία χέρια. Ένα θυμιατό που καπνίζει, κάτω μερικές λίρες σκόρπιες. Ένα χαρτί τράπουλας –άσσος καρό– και μια νεκροκεφαλή. Ομολογώ πως δε βρήκα πιο φιλοσοφημένη νουτύρ-μορτ απ' αυτήν. Ο Γ. Γεροντάκης είναι ένας μεγάλος μποέμ. Τα βραδάκια στις ταβερνούλες του λιμανιού, στου Λαμπάκη, στου Κατελάνου, στου Μπρόκαλη και στου Μανίτη, παρέα με απλούς και φτωχικούς ανθρώπους τού λαού, πίνει το κοκκινέλι του και γυρίζοντας στο ατελιέ του, μόνος, μακριά από τον κό-

2 Στο κείμενο αυτό ο Διευθυντής του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης Νικόλαος Τωμαδάκης δείχνει την πνευματική του ωριμότητα μέσα από τις σαφέστατες διατυπώσεις για τα θέματα του νεαρού ζωγράφου Γ. Γ. Γεροντάκη. Παρά ταύτα οι ορολογικές υπαινικτικές διατυπώσεις –κυρίως για τη χρησιμοποίηση της ποιητικής φαντασίας– στηρίζονται σε ένα ερωτηματικό δίαυλο με τον αναγνώστη.

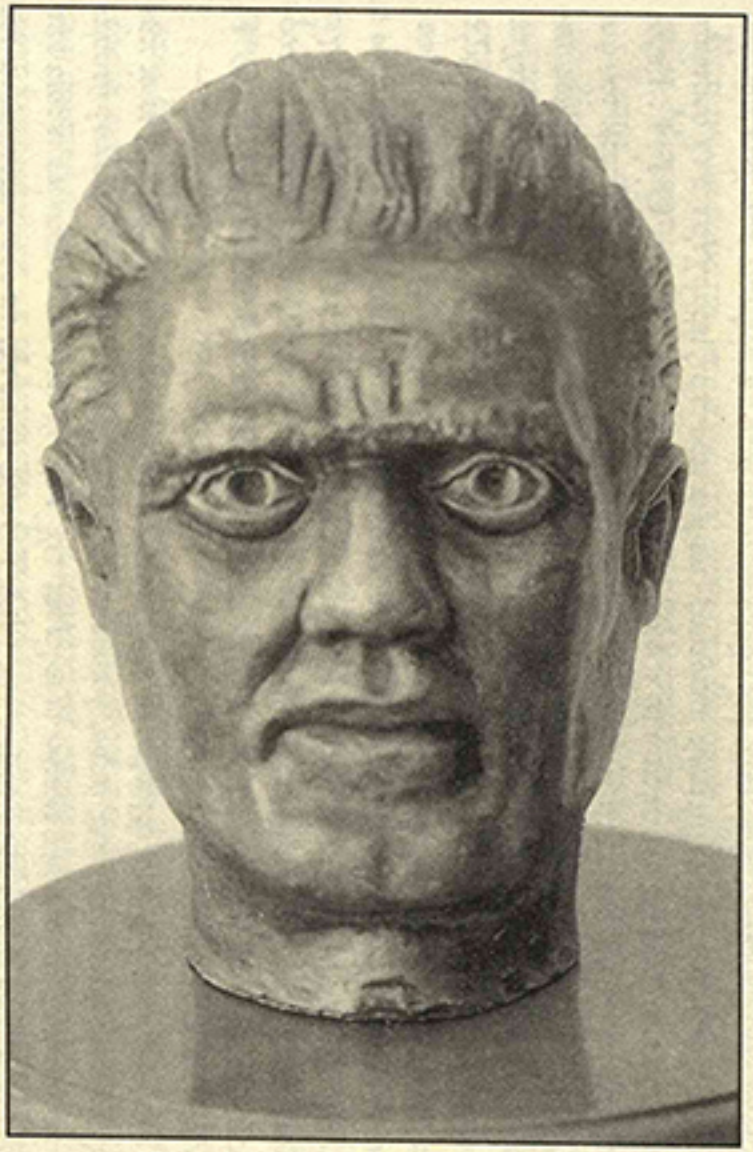

Γλυπτό αυτοπορτραίτο σε νεαρή ηλικία. Βαμμένος πατιναρισμένος γύψος (1946).

Η κυρία Γεροντίδη Γεροντάκη. Βαθύ ανάγλυφο με πρωτότυπο καθάρισμα. Βαμμένος πατιναρισμένος γύψος (1948).

σμο αφοσιώνεται στη δουλειά του. Ένα όνειρο έχει. Να μπορέση να πάρη μετάθεση στην Αθήνα για να παρακολουθήση μαθήματα στη Σχολή Καλών Τεχνών. Αναφέρει το όνειρό του, ίσως και καμμιά μέρα συγκινηθούν οι αρμόδιες αρχές του υπουργείου Παιδείας.

Ο Μανωλικάκης σε ένα κείμενο γεμάτο αλήθεια και αφηγηματική γλαφυρότητα δεν είχε δυο κουβέντες για την τεχνική ή το ύφος του ζωγράφου.

3. Γ. Κ. Μουτάφης (Εφημ. *Νέα Εποχή*, Χανιά, 26.11.1949)

Μπαίνοντας στην έκθεση του κ. Γ. Γεροντάκη στο «Χρυσόστομο» βρίσκεται ο θεατής ανάμεσα σε 60 περίπου ζωγραφικούς πίνακες και σε μερικά έργα γλυπτικής τα οποία ο συμπολίτης καλλιτέχνης παρουσιάζει για πρώτη φορά.

Η αναφορά αυτή του Γ. Κ. Μουτάφη είναι από τις λίγες στην πολύ μεγάλη αρθρογραφία για το έργο του Γ. Γ. Γεροντάκη που κάνει λόγο για το πολύ σημαντικό έργο του και ως γλύπτη. Με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να αναφέρω ότι ο Γ. Γ. Γεροντάκης υπήρξε ένας ικανός γλύπτης αυτοδίδακτος, φυσικά χωρίς πολλές γνώσεις κυρίως στην τεχνική της γλυπτικής Τέχνης, αλλά ιδιαίτερα εσωτερικός όπου η αλήθεια του δέματος –πορτραίτα οικείων ανθρώπων συνήθως έφτιαχνε και αυτοπορτραίτα στον πηλό– διατηρεί τα ίδια μορφολογικά χαρακτηριστικά των ζωγραφικών του έργων, δηλαδή έναν ποιητικό ρεαλισμό –που δεν έχει αποκοπεί από τα πρωτογενή στοιχεία που του προσδίδει η έλλειψη ακαδημαϊκής παιδείας– με μια αυστηρή ιεράρχηση στα ουσιώδη και μια σχετική αφαιρετικότητα στο πλάσιμο της επιμέρους φόρμας. Ο Γ. Γ. Γεροντάκης άφηνε τα πήλινα αυτά γλυπτά, που ήταν συνήθως ελαφρώς μικρότερα του φυσικού μεγέθους, να στεγνώσουν και μετά τα έβαφε με χρώματα ουδέτερα, συνήθως μολύβια, που αγόραζε από συγκεκριμένο μαγαζί της πόλης. Η διαδικασία αυτή δείχνει έλλειψη γνώσης –τεχνικής των καλουπιών– για να βγουν στο γύψο, τον προσδιορίζει ως αυτοδίδακτο και φυσικά μεγεθύνει το συμπέρασμα ότι ήταν και ένα σπουδαίο ταλέντο στη γλυπτική –με κριτήριο πάντα το αποτέλεσμα των μορφών. Παρακάτω ο Γ. Κ. Μουτάφης εκθειάζει τις ικανότητες του Γ. Γ. Γεροντάκη, με ευγένεια μιλάει για την καλλιτεχνική του ιδιοφυΐα, αλλά και τη σπάνια εργατικότητα καθώς υπηρετούσε με πάθος την κλίση που είχε από παιδί στις εικαστικές και θείες Τέχνες. Και ο Γ. Κ. Μουτάφης ολοκληρώνει ως εξής:

Γιατί ο κ. Γεροντάκης εργάζεται το «παστέλ» τόσο καλά, ώστε εμείς οι ίδιοι που έχουμε, έστω και ελάχιστες μόνο, γνώσεις ζωγραφικής πρέπει να το ομολογήσουμε πως λίγοι, πολύ λίγοι, είναι εκείνοι οι εργάτες της Τέχνης που δουλεύουν με τέτοια επιδεξιότητα στο δύσκολο αυτό τομέα της θείας Τέχνης. Επίσης, τα δυο χαριτωμένα του

έργα «Γυναικείος Στοχασμός» και η «Πλέκτρουσα» είναι ειλικρινά, έργα περίφημα, μ' αρκετή ζωντάνια πάνω τους που σου μιλούν στην ψυχή με τις σεμνές τους μορφές και τη στοχαστικότητά τους. Τέλος, απ' τα διαλεχτά έργα τού καλλιτέχνη μας, έβγαλα το συμπέρασμα πως: το καθαυτό δημιουργικό του έργο αρχίζει ύστερα από επίμονες αναζητήσεις κι από ατέλειωτες οδυνηρές δοκιμές, για να φτάσει μέχρι τα σημερινά ικανοποιητικά αποτελέσματα. Αλλά στη στήλη αυτή δεν έχει θέση η κριτική. Ο φιλότεχνος αναγνώστης μου δεν έχει παρά να επισκεφτεί... την αίθουσα του «Χρυσόστομου».

4. Κυρ. Μητσοτάκης (Εφημ. *Νέα Εποχή*, Χανιά, 9.1.1950)

Ομίχλη πυκνή. Τα δέντρα γερμένα και σχεδόν ξερά από τα αλλεπάλληλα κτυπήματα τ' αέρα, απ' το πρωί. Τα χορταράκια καψαλισμένα απ' την παγωνιά την περίσσια. Πουλί δε φαίνεται πουθενά που να δείχνει τη ζωή στην παγωμένη φύση. Όλα κρυώνουν. Μια θολούρα απλώνεται παντού. Οι απαλές, οι αμάλαγες νιφάδες του χιονού αρχίζουν να πέφτουν. Πέφτουν στροβιλίζοντας απαλά απαλά. Και όπου πέφτουν καθίζουν, κολλούν. Και τα δένδρα σκύβουν, λυγίζουν. Όλα πάει να τα σκεπάσει το χιόνι, το απαλό χιόνι. Πιο κάτω, μόνο το σπιτάκι, το μικρό σπιτάκι με την καπνοδόχο φαίνεται να 'χει ζωή. Το τζάκι που καπνίζει. Και το δρομάκι έχει νωπές πατημασιές. Έτσι που να φαίνεται, να διακρίνεται μέσα στη θολούρα. Το τζάκι ανάβει, η λάμπα φωτίζει. Μια ακτίνα φωτεινή φαίνεται από τη χαραμάδα. Τίποτ' άλλο...

Τίποτ' άλλο!! Πραγματικά, δε χρειάζεται άλλο για να σχηματίσει ο αναγνώστης μια ιδέα για το πόσο φιλολογικά και έξω από την Τεχνοκριτική ή έστω την παρουσίαση εικαστικού έργου είναι αυτά τα κείμενα. Γιατί δεν ήταν μόνο αυτό το... λογοτεχνικό απόσπασμα που χαρακτηρίζει την περιγραφή... πινάκων ή γλυπτών της εποχής!!

5. Σπύρος Μελάς (Εφημ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 26.8.1950)

Ο Ακαδημαϊκός Σπύρος Μελάς σε ένα κείμενο, που εκτός από το θέμα του για τον Γ. Γ. Γεροντάκη αναφέρεται στην Κρητική Εστία και στον Ραδιοφωνικό Σταθμό Χανίων, μεταξύ άλλων αναφέρει με γλαφυρότητα, χωρίς... φιλολογίες:

... Αλλά υπάρχει ένας συμπαθητικός φύλακας: Αυτός ο Γεροντάκης, ο αυτοδίδακτος ζωγράφος και γλύπτης που έχει γίνει το στοιχειό τού μουσείου. Γιατί κατοικοεδρεύει εκεί μ' όλη την οικογένειά του και τα σύνεργά του. (...) Στο βάθος της σκιερής και σιωπηλής αυτής αυλής είναι τα δυο καμαράκια, εργαστήρι και κατοικία, όπου ο Γεροντάκης κατοικεί με τα έργα του. Ένα κρεβάτι με απλά και φτωχικά στρωσίδια, και γύρω πίνακες, σχεδιάσματα, κραγιόνια, παστέλια, ακουαρέλλες, λάδια, όλα τα Χανιά

και όλη η Κρήτη, που έχει αποδώσει ένα μάτι, που εδίδαξεν η φύσι να βλέπη, και ένα χέρι που δεν είχε ποτέ άλλον οδηγό από το αίσθημα. Το λιμάνι, τα καράβια, τα τοπία, τα σπίτια, οι τύποι παρελαύνουν σ' αυτή την πινακοθήκη, που προσπαθεί να περισώση ό,τι μπορεί από τη γραφική Κρήτη που φεύγει. Και πλάι σ' αυτά, μικρά ανάγλυφα και πλαστικά έργα γλυπτικής που ποτέ δεν εδιδάχθη επίσης και που μαρτυρούν για το ταλέντο του. Με τους νέους μου φίλους της «Κρητικής Εστίας» το διευθυντή της Ελ. Δρουδάκη –που είναι επίσης δεξιός σχεδιαστής (προφανώς εννοεί επιδέξιος) και το επιτελείο της, το Βελισσάριο Μουστάκα και το Μαραγκουδάκη συζητούμε για τον καλλιτέχνη, γύρω από το ερώτημα: – Έτσι λοιπόν θα μείνη, αβοήθητος;

Το πόσο βοηθήθηκε στα επόμενα χρόνια ο Γ. Γ. Γεροντάκης από παράγοντες, δημοσιογράφους, φιλότεχνους το γνωρίζουν ασφαλώς η σύζυγός του και η κόρη του. Ίσως να διαφανεί κάπως με την παράθεση και άλλων άρθρων που σκιαγραφούν στοιχειωδώς τη ζωή του τα επόμενα χρόνια.

6. Νίκος Βαμβακάς (Εφημ. *Εθνική Φωνή*, Χανιά, 28.12.1960)

Ο Ν. Βαμβακάς στο μικρό αυτό άρθρο ξεκινάει με γενικεύσεις για το πώς εννοεί την έκφραση των λογοτεχνών, των μουσικών, των ζωγράφων:

... Τον τραβούσε εκείνο το άλλο, που και αυτός δεν ήξερε, γιατί κανένας απολύτως, όπως είπαμε, δεν τον εδίδαξε τίποτα ποτέ. Άρχισε ν' ανακατεύη γύψους, για να καταλήξη στο χαρτόνι. Η ποικιλία των χρωμάτων δεν του άρεσε και προτίμησε τ' ακραία χρώματα, το μαύρο και το άσπρο, με τους μεταξύ των τόνους. Σκάλιζε για μήνες και για χρόνια, για να καταλήξη σήμερα στη χαρτοχαρακτική του. Και αν δεν γνωρίζετε τι είναι η σημερινή τέχνη του Γεροντάκη, πρέπει να πάτε να την ιδήτε στην αίθουσα του ΣΕΓΑΣ απέναντι στο τέννις. Και αν δεν έχετε έργα του Γεροντάκη σπίτι σας, να σπεύσετε να πάρετε. Γεροντάκη πίνακες κάθε ημέρα δεν θα βρίσκετε. Στην έκθεσή του αυτή που τελειώνει μαζί με τον χρόνο που περνούμε είναι 65 πίνακες, οι καλύτεροι από όλους που τώρα και δυο χρόνια έχει κάμει. Οι μισοί πουλήθηκαν και κάθε ημέρα φεύγουν. Ο Δήμος μονάχα πήρε 16 πίνακες. Ο θεοφιλέστατος επίσκοπός μας δυο, ο Λιμενάρχης κ. Τραντάς, ο πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου και αρκετοί από τους πλέον επίλεκτους συμπολίτας μας έχουν αγοράσει.

Τον Νικ. Βαμβακά δε θυμάμαι να τον έχω γνωρίσει. Έχω γνωρίσει όμως την αντίληψη που περιγράφει παραπάνω με ομολογουμένως πρίμιτιβ... αθωότητα. Σίγουρα ήθελε να βοηθήσει τον Γ. Γ. Γεροντάκη που προφανέστατα θαύμαζε το έργο του, όμως διερωτάται κανείς: με αυτό τον τρόπο; Και όμως, αυτή την τακτική τη γνώρισα στις εκδέσεις ως παιδί, έφηβος και άνδρας τις δεκαετίες '60, '70, '80. Όταν δίπλα στο έργο

ετοποθετείτο μια μικρή χάρτινη ταμπελίτσα με την αναφορά: «επωλήθη εις τον...» ή δίπλα στον τίτλο στην ίδια ταμπελίτσα γράφανε με καμάρι: «Το αγόρασε ο...». Θυμάμαι τον διακριτικό αγώνα που κάναμε κάποιοι άνθρωποι, αρχές της δεκαετίας του '80, να αντικαταστήσουμε αυτές τις βαρύγδουπες ανακοινώσεις της αγοραπωλησίας με μια διακριτική κόκκινη βουλίτσα.

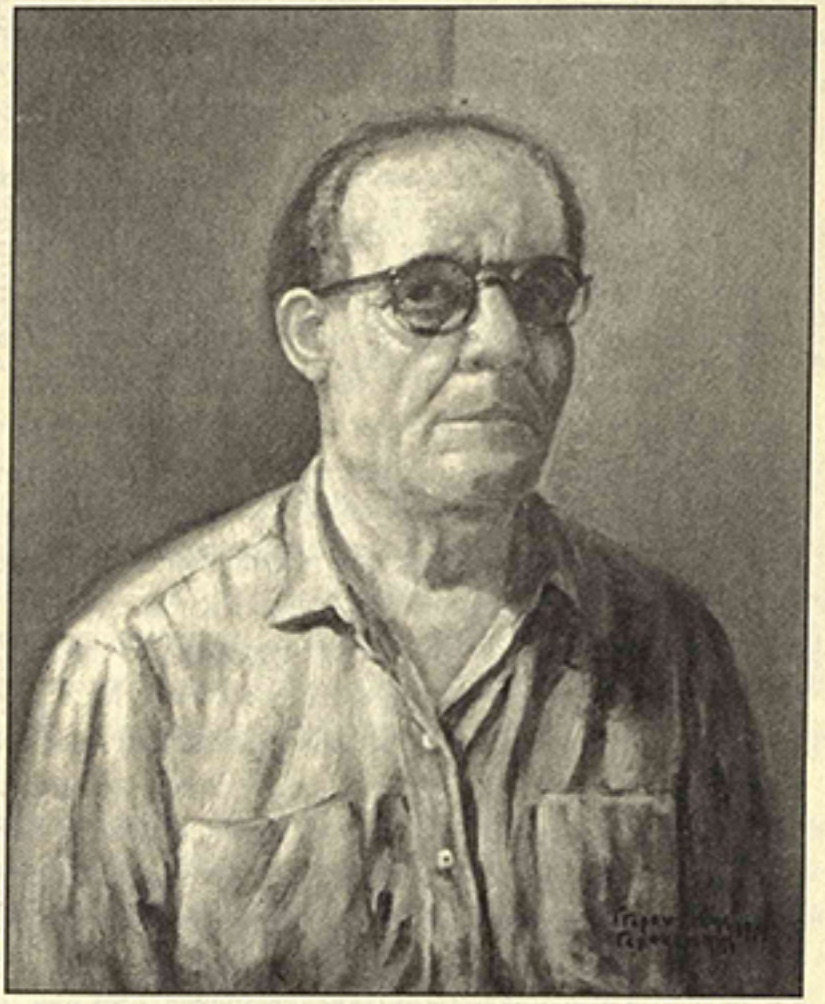

Αυτοπροσωπογραφία σε φυσικό μέγεθος. Ελαιογραφία (1971).

7. Μιχάλης Γρηγοράκης (Εφημ. *Παρατηρητής*, Χανιά, 29.12.1960)

... Η Έκθεση έργων Γεροντάκη π' άνοιξε απ' τα μέσα του μήνα αυτού στην αίθουσα ΣΕΓΑΣ (Στρατώνες) με την οποία και κλείνει η πνευματική κίνηση της χρονιάς στέφθηκε μ' επιτυχία, πραγματοποιήθηκε δε χάρη στο ενδιαφέρον και την εργατικότητα τριών τεσσάρων εξωσωματειακών πνευματικών ανθρώπων. Εννοείται βέβαια πως και η συμβολή του ίδιου του ζωγράφου υπήρξε σημαντική και πολύπλευρη. Τώρα, απ' ό,τι προσέξαμε, η έκθεσις έργων χαρτοχαρακτικής του Γεροντάκη μπορεί να χαρακτηριστή σαν το πιο αξιοπρόσεχτο καλλιτεχνικό γεγονός, όχι μονάχα της χρονιάς, μα και της τελευταίας πενταετίας. Μπορεί να χαρακτηριστή αν όχι πρωτοφανές, τουλάχιστο μοναδικό το φαινόμενο της κοσμοσυρροής και της αγοράς έργων την πρώτη κιόλας μέρα που άνοιξε η έκθεση.

Ο Μιχάλης Γρηγοράκης αγαπάει τις τέχνες και τους καλλιτέχνες. Γνωρίζοντας καλά τη δημοσιογραφική προσέγγισή του στα καλλιτεχνικά δρώμενα τουλάχιστον τα 17 τελευταία χρόνια είμαι σίγουρος ότι, εάν ο ίδιος έγραφε τώρα για ένα καλλιτέ-

χνη, δε θα αναφερόταν στην παράμετρο αυτή –την αγορά έργων γενικά και αόριστα–, κάτι που δεν συνηθίζουν σήμερα οι αρθρογράφοι. Στη συνέχεια ο Μ. Γρηγοράκης αναφέρεται στην οκτάχρονη εκθεσιακή απουσία του Γ. Γεροντάκη, εκθειάζει τη χαρτογραφική και συνεχίζει:

... Μ' αυτό το πνεύμα της αλλαγής η ζωγραφική τού Γεροντάκη οδηγήθηκε στη σημερινή τεχνοτροπία. Όσοι την είδαν, αρμόδιοι και αναρμόδιοι, έχουν να πουν πως είναι ένας εντελώς καινούργιος τρόπος εκφραστικότητας που τον διαπνέει η ζωηρότητα, η αρμονία των γραμμών και η γοητευτική σύνθεση. Πρωτοτυπεί δηλαδή ο αυτοδίδακτος αυτός ζωγράφος; Ασφαλώς ναι!! Και πρωτοτυπεί με σοβαρότητα και σιγουριά, που του εξασφαλίζει, αν όχι για τώρα, τουλάχιστον για το μέλλον μια καλή θέση στο πάνθεο των καλλιτεχνών. Δυστυχώς για τώρα ο Γεροντάκης δεν έχει βρει την πρέπουσα αναγνώριση. Κάθε ταλέντο μαραζώνει στην επαρχία. Κι αυτό γιατί οι σαλτιμπάγκοι της καλλιτεχνίας της πρωτεύουσας αποσπούν με τις καλοδιαφημισμένες ανοησίες των το ενδιαφέρον του κοινού και των ειδικών, ώστε κάθε συνειδητή και σοβαρή καλλιτεχνική εκδήλωση της επαρχίας να παραμελείται.

Σε αυτή την άποψη νομίζω ότι έχει δίκιο ο Μ. Γρηγοράκης, άλλωστε το ίδιο δεν συμβαίνει και τώρα... σαράντα χρόνια μετά; Και ίσως είναι αναπόφευκτο, αν αναλογιστούμε ότι το μεγάλο μέρος των παραγόντων που ασχολούνται με την τέχνη συγκεντρώνεται στα μεγάλα κέντρα. Νέα Υόρκη, Παρίσι, Ρώμη, Λονδίνο και τρομμένων των αναλογιών Αθήνα. Φυσικά, εκτός από τους καλλιτέχνες, γκαλερίστες, διευθυντές μουσείων, τεχνοκριτικούς, συλλέκτες κ.λπ. Αυτό το βιώνουμε όλοι οι καλλιτέχνες που ζούμε στην επαρχία –αφού το επιλέξαμε–, αλλά θεωρούμε, μέσα στα όρια των υγιών φιλοδοξιών μας, ότι η τέχνη μας αξίζει να γίνει ευρύτερα γνωστή. Τότε διαπιστώνουμε ότι δεν έχουμε τις ίδιες ευκαιρίες με τους «πρωτευουσιάνους»... Στη συνέχεια ο Μ. Γρηγοράκης αναφέρεται στη δημιουργία του Γ. Γ. Γεροντάκη με τη χρήση μαυρόασπρης γκάμας:

Παράτησε λοιπόν ο Γεροντάκης τα χρώματα –αυτό συμβήκε και με την πλειονότητα των ζωγράφων της εποχής μας[3] και κοίταξε ν' αποδώση τ' αντικείμενο στην κυρία του βάση με προοπτική που θα 'βγαινε μοναχά απ' την καθαρή γραμμή και τις φωτοσκιάσεις. Τη μορφή των έργων την υποτάσσει στην καλοσχεδιασμένη γραμμή, αποφεύγει τις οπτικές απάτες πετυχαίνοντας έτσι την απ' όλες τις πλευρές επιτυχή όρα-

3 Σε αυτό ο Μ. Γρηγοράκης έχει άδικο, αφού, ως γνωστόν, γύρω στα 1960 κυριαρχούν στον κόσμο η ποπ αρτ και ο αφηρημένος εξπρεσιονισμός, υφολογικά κινήματα που χρησιμοποιούσαν πολύ το χρώμα.

ση του κόσμου (;). Το ασπρόμαυρο των έργων αυτών δεν πλήττει το μάτι. Αντίθετα το μαγεύει, όπως το μαγεύει κι ο μοναδικός χρωματισμός ενός Βαν Γκογκ ή ενός Γκωγκέν. Το ζωηρό, το κοφτό χρώμα ενός ήλιου κι ενός σπαρτού του Βαν Γκογκ ή ενός τοπίου της Ταϊτής του Γκωγκέν στον Γεροντάκη θα μας αποδοθή μ' ένα έντονα ρωμαλέο άσπρο που θα αποκαλυφτή αφού ξυστή το μαύρο επίχρισμα του ταμπλώ.

Αναμφισβήτητα ο Μιχάλης Γρηγοράκης θαυμάζει το έργο του Γ. Γ. Γεροντάκη. Ο ίδιος είναι γνώστης της τέχνης και της ιστορίας της, εδώ όμως πέφτει σε μια αντίφαση: από τη μια μεριά εκθειάζει τα έντονα χρωματιστά έργα των μεγάλων ζωγράφων και απ' την άλλη τα συγκρίνει με τα εντελώς ουδέτερα μαυρόασπρα έργα του Γεροντάκη!

8. Χρ. Εμ. Αγγελομάτης (Περ. *Σήμερα*, Αθήνα, Μάιος 1961)

Στα Χανιά της Κρήτης, ζει ένας μοναδικός καλλιτέχνης, ο κ. Γ. Γεροντάκης. Είναι ένας αυτοδίδακτος ζωγράφος που η τέχνη του ξεπέρασε τα όρια του νησιού και ίσως μια μέρα θα γραφούν γι' αυτόν πράγματα και πέραν από την Ελλάδα. Κατωτέρω δημοσιεύεται η κριτική μιας νέας του εκθέσεως. Πριν όμως, αξίζει να διαβασθούν οι γραμμές αυτές για έναν άνθρωπο με το πιο πηγαίο ταλέντο και με ψυχή γεμάτη αίσθημα και φως.

Δεν ξέρει πολλά γράμματα, αλλά με τα λίγα που ξέρει, ζωγραφίζει παραστατικά τον εαυτό του στα δύο αυτά αυτοβιογραφικά σημειώματα που παρέδωσε στον γράφοντα. Δημοσιεύονται όπως τάγραψε, χωρίς καμμιά μεταβολή, παρά μόνο στην ορθογραφία.

«Γεννήθηκα στη Σμύρνη, στα 1907, από πατέρα κρητικό και μάννα σμυρνιά (...)

(...) Εδούλεψα σε πολλά επαγγέλματα. Στο Αγρίνιο, δούλεψα σε μαγειριό, στην Αθήνα σε φούρνο στην οδό Πειραιώς (σε γερμανικό)...

Σα δούλεψα 10 χρόνια στό εργοστάσιο (το ΑΒΕΑ), πήρα των ομματιών μου κι έφυγα από το εργοστάσιο το 1935. Άρχισα να δουλεύω για κοντινά χωριά, πάντες, πανώ απούτανε της μόδας κείνο τον καιρό, και με την ευκαιρία αυτή πλησίαζα τη Φύση και μελέταγα τα χρώματά της κείνα που κρύβει και που σαν τη νοιώθεις τα αισθάνεσαι και πλημμυρίζεσαι από μια ανεξήγητη γοητεία. Άρχισα να δουλεύω ακουαρέλλα, παστέλ, λάδι, μολύβι και κούτσα κούτσα έκανα την πρώτη μου ατομική έκθεση στα 1937. Το 1938, έγινε η Α΄ Παγκρήτιος Έκθεσις. Έλαβα μέρος μ' ένα πίνακα παστέλ «Ούτε στο κρασί». Τον εκτίμησε τότε ο Γενικός Διοικητής και τον πήρε. Τώρα, βρίσκεται στο Λόγ. του Δήμου Χανίων.

Το 1940, η 6΄ ατομική μου έκθεσις. Μίλησε τότε στα εγκαίνια ο έφορος αρχαιοτή-

των Κρήτης, κ. Β. Θεοφανίδης, με πρόλογο στον κατάλογο του κ. Ν. Τωμαδάκη. Το 1945, έγινε η Β' Παγκρήτιος Έκθεσι. Έλαβα μέρος και το 1949 η Γ' ατομική μου έκθεσι με προπλάσματα, παστέλ και ακουαρέλλες. Σ' αυτή την έκθεσή μου μίλησε στα εγκαίνια ο κ. Δ. Σακόρραφος, καθηγητής φιλολογίας και μετέπειτα Γενικός Γραμματεύς Γεν. Διοικήσεως Κρήτης. Το 1956 για τη μάχη της Κρήτης, έγινε στο Φιλολογικό Σύλλογο «Χρυσόστομος» και για πρώτη φορά έβαλα την νέα μου τέχνη την γυψογραφία, από αυτόν τον πίνακα που πήρατε και σεις. Την νέα τέχνη, την γυψογραφία, την εμπνεύσθηκα τυχαία, αυθόρμητα, από τα 1954».

Από τότε ο κ. Γεροντάκης, ο αξιόλογος αυτός και αυτοδίδακτος καλλιτέχνης συνεχίζει το έργο, ενώ ταυτόχρονα, δεν παύει να είναι φύλαξ του αρχαιολογικού Μουσείου. Όσοι είδαν την εργασία του, μένουν κατάπληκτοι εμπρός στη γονιμότητα, την φαντασία, την έμπνευσι, την θαμβωτική ποικιλία των χρωμάτων που χρησιμοποιεί. Ακόμη από το άρτιο σχέδιο, την δύναμη και την κλίμακα της εμπνεύσεώς του. Θάταν, αληθινά, κάτι να ωργανώνετο μια έκθεσις των έργων του Γεροντάκη στας Αθήνας. Θα είχαν όλοι την ευκαιρία να θαυμάζουν ένα αληθινά πηγαίο ταλέντο.

9. Αλκ. Παπαδάκη (Εφημ. Κρήτη, Χανιά, 10.9.1962)

Η γνωστή λογοτέχνις Αλκυόνη Παπαδάκη, που στα άρθρα της υπέγραφε με σκέτο το μικρό «Αλκυόνη», γράφει ένα «καλόηχο» με ποιητικές απογρώσεις κείμενο για τον Γ.Γ. Γεροντάκη. Άλλωστε, η ιδιαιτερότητα που είχε η ζωή του ζωγράφου άφηνε προεκτάσεις γι' αυτό. Η μυθοποίηση δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Επέλεξα μερικά αποσπάσματα:

Άξιο φίλο βρήκες τούτη τη φορά, άμοιρη πόλη. Περίσσεια σε καμάρωσε, σ' αγάπησε. Και ψάχνει ασκόλαστα πάνω σου, βρίστει, γεύεται, πλάθει (...) Πλάθει με τη φλόγα, με τη φωτιά καλλίτερα την κοκκινόμπλαβη, που ανάφτει βαθειά στον άνθρωπο η αληθινή τέχνη. Γιατί ο Γεροντάκης είναι γνήσιος καλλιτέχνης. Σε αναγκάζει το έργο του να μολογήσεις όσο ασπούδαστος κι αν είσαι. Μπρος στους πίνακές του νοιώθεις κείνο που δίνει κάθε έργο τέχνης, αληθινό. Μια στιγμή η καρδιά σου παύει το πάλαιμα και γιομίζει. Χορταίνει και χαμογελά. Δε σου ταιριάζει να μιλήσεις. Φτωχά τα λόγια. Κι ακόμα τα γράμματα. Μόνο κάτι όμοιες στιγμές, ο άνθρωπος ξεπέρασε το ριζικό του, έβγαλε φτερά και πέταξε στους κόσμους, και τους νίκησε (...) Ο Γεροντάκης δε ζωγραφίζει ύστερ' από παραγγελία. Δεν είναι τεχνίτης. Ακόμη και τον ίδιο πίνακα δυο φορές δεν καταφέρνει να τον κάμει. Μοιάζει πουλί, θαρρείς κι η τέχνη. Και σαν έχει όρεξη πετά (...) έχει τη δύναμη να σκύψει με το πινέλο του το ζαρωμένο ξύλο, να φτάνει βαθειά, στην καρδιά του δέντρου, και να το κάνει να μιλεί. Να μιλεί ή να τραγουδεί; Πιο

ταιριαστό το δεύτερο. Άσπρο μαύρο με τη δική του τεχνοτροπία είναι τα περισσότερα έργα του ζωγράφου.

Η Αλκυόνη πέφτει σε μια σχετική αντίφαση: από τη μια γράφει ότι ο Γ. Γ. Γεροντάκης δεν είναι τεχνίτης και από την άλλη αναφέρει ότι χρησιμοποιεί δική του τεχνοτροπία. Προφανώς η Α. Παπαδάκη θέλει να τονίσει το δαιμόνιο, ανήσυχο, αβόλευτο του χαρακτήρα του Γ. Γεροντάκη που τον κάνει συνεχώς να ψάχνει σχεδόν πειραματικά –όπως πολλοί σύγχρονοι ζωγράφοι– τη μορφολογική διατύπωση της φόρμας του χωρίς να επαναπαύεται στα κεκτημένα. Γι' αυτό και ο Γ. Γ. Γεροντάκης επεδίωκε να ανανεώνει την τεχνική του.

Αυτό το δηλώνει η Αλκυόνη με τον τρόπο της στον επίλογο του κειμένου της:

Ο Γεροντάκης πάντα ψάχνει για κάτι καινούργιο, πάντα μάχεται. Ποτέ δε μένει αναπαμένος, δεν ικανοποιείται. Γνώρισμα και τούτο αληθινού καλλιτέχνη...

10. Στρατής Μυριβήλης (*Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών*, 1963)

... Μα σίγουρα το πιο σύγχρονο εύρημα που διαθέτει το Μουσείο είναι ο φύλακάς του, ο Γεώργιος Γεροντάκης. Ένας λαϊκός[4] *ζωγράφος με δυσεύρετη ευαισθησία και σπάνια παρατηρητικότητα.*

Είναι αμόρφωτος ο κυρ Γιώργης και, πιστέψτε με, τίποτα σοβαρό δεν χάνει η Τέχνη του. Τα εκφραστικά του μάτια είναι γεμάτα αγαθότητα και απ' τα χείλη του δεν λείπει ποτέ το πρόσχαρο γέλιο, που ξεσκεπάζει την παιδιάστικη ψυχή του. Η αδυναμία του μετά τη ζωγραφική είναι η Αρχαιολογία και μιλά γι' αυτήν με μια ενστικτώδη λατρεία κι έναν πραγματικόν έρωτα. Όταν ακούσει πως κάπου βρέθηκε πάλι κάποιος καινούργιος αρχαίος τάφος ή τίποτ' άλλο σχετικό, κλειδώνει το Μουσείο, παίρνει μιαν αξίνα και πάει κι αυτός απρόσκλητος να ψάξει, να βοηθήσει. «Να σας πάω λοιπόν στο ατελιέ μου...», μας λέει χαμογελώντας αινιγματικά, σαν του ζητάμε να μας δείξει τα έργα του. Μας πάει λοιπόν στην κουζίνα του φτωχικού του, πού 'ναι δίπλα στο Μουσείο. Στεκόμαστε κατάπληκτοι στο κατώφλι. Ποτέ δε φανταζόμασταν πως θα 'χαμε να δούμε μια τόσο πλούσια έκθεση. Τέμπερες, κάρβουνο, μολύβι, παστέλ. Και τι δεν υπήρχε εκεί μέσα. Κρεμασμένα δεξιά κι αριστερά μέσα στη μικρή κουζίνα, πάνω σε χαρτόνια, σε σανίδια, σε καναβάτσα, σε γυαλιά, οι πίνακες σκαρφαλώνουν ως το ταβάνι. Κρύβονται πίσ' απ' την πόρτα, γεμίζουν παντού τους τοίχους. Είναι μια αναπάντεχη έκπληξη. Πρόκειται για ένα πραγματικά δαιμόνιο ταλέντο. Αν πάτε ποτέ στα

4 Προφανώς ο Σ. Μυριβήλης χαρακτηρίζει τον Γ. Γ. Γεροντάκη λαϊκό ζωγράφο λόγω της αποδοχής που έχει στις λαϊκές μάζες.

Χανιά, ζητήστε τον. Είναι μια πραγματική χαρά να κουβεντιάζει κανείς μαζί του...

Δεν είχα την τύχη να γνωρίσω από κοντά το Γ. Γ. Γεροντάκη, αλλά, αν κρίνω από τα γραπτά του τα τόσο γλαφυρά και λιτά στη διατύπωση, που δείχνουν σοφία μέσα στην «αγραμματοσύνη» του, αντιλαμβάνομαι γιατί ο Σ. Μυριβήλης αναφέρεται με τόση θέρμη στον αυτοδίδακτο ζωγράφο.

11. Θάλεια Καλλιγιάννη (Εφημ. *Κρητικός κόσμος*, Χανιά, 12.1.1963)

Με πολλή συγκίνηση στάθηκα μπροστά στις 43 τέμπερες και στους 32 πίνακες της χαρτοχαρακτικής που η Παγκρήτιος είχε εκθέσει, στην αίθουσα των εκθέσεών της, του κ. Γ. Γεροντάκη.

Αν και από χρόνια πλάι στο μολύβι του δημοσιογράφου και συγγραφέως κρατώ κατά καιρούς το πινέλο ή το πεννάκι, θα μου ήταν δύσκολο να «κριτικάρω» έναν καλλιτέχνη. Απλώς μεταφέρω εδώ τη συγκίνησή μου κι αυτό είναι υπέρ του καλλιτέχνη που την προκάλεσε. Είχα την ευτυχία να γνωρίσω προσωπικά τον κ. Γεροντάκη κατά το 1960 και '61 που ταξίδευσα στα Χανιά και να τον παρακολουθήσω στο εργαστήριό του στο παλιό Μουσείο Χανίων. Σεμνός και ακούραστος δουλευτής ο κ. Γεροντάκης προσπάθησε από χρόνια πολλά με διάφορους τρόπους να εκδηλώσει την καλλιτεχνική του ανησυχία. Η χαρτοχαρακτική, η βελονογραφία[5] τού έδωσε θαυμάσιες ευκαιρίες στο λευκό και στο μαύρο, σε συνθέσεις πολύ απαιτητικές, να δείξει όλη τη δεξιοτεχνία του (...) Ο καλλιτέχνης το πετυχαίνει θαυμάσια απαθανατίζοντας στους πίνακές του αυτούς τα «Παλιά Χανιά» και δίνοντας ζωή και στα πιο ασήμαντα μα καλλιτεχνικά αντικείμενα, όπως είναι μια καμαρωτή πόρτα, μια πέτρινη σκάλα, μια γωνιά, ή και δρόμος με βροχή[6]. Η συγκίνηση κορυφώνεται στις τέμπερες, όσο κι αν έχουν το πρωτόγονο στοιχείο που άλλωστε τόσο ενθουσιάζει και παραβιάζεται τα τελευταία χρόνια. Γνωστοί κι εδώ δρόμοι, γνωστές γωνιές με το άγγιγμα του χρόνου στο ξεφτισμένο μπαλκόνι, στο καιροχτυπημένο με την αλμύρα της θάλασσας παραθαλάσσιο σπιτάκι, με τη φθορά πάνω στον ασβέστη ή στην πέτρα ακόμα, στη γρίλια του παλιού βενετσιάνικου σπιτιού σού μιλούν.

Η Θάλεια Καλλιγιάννη συνεχίζει την περιγραφή με γλαφυρές εικόνες και... καλολογικά στοιχεία:

Συχνά έχουμε αφαιρέσεις χωρίς να ενοχλούμεθα. Ο καλλιτέχνης κατορθώνει να

---

5 Ο ορισμός αυτός της τεχνοτροπίας τού σχεδίου ήταν εντελώς αυθαίρετος και αυτοσχεδιαστικός. Στην ουσία είναι πυκνό αρνητικό χάραγμα σε σκούρα επιφάνεια.

6 Καλλιτεχνικό αντικείμενο και αυτός;

Σαντριβάνι. Ελαιογραφία (1966).

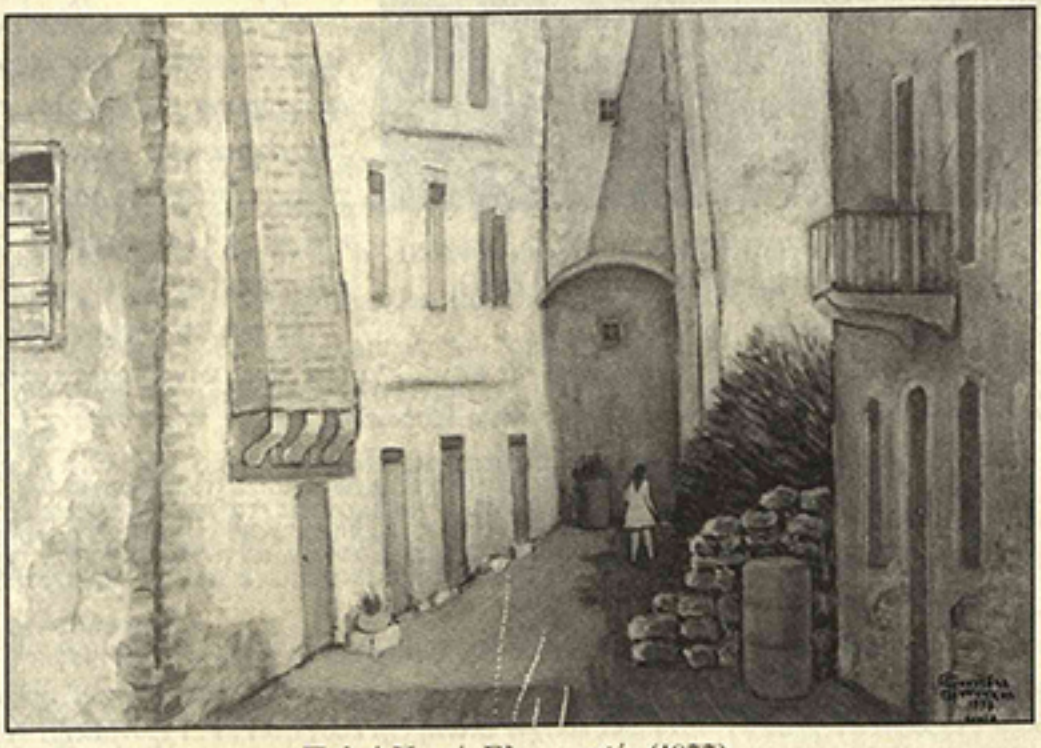

Παλιά Χανιά. Ελαιογραφία (1977).

Η κυρία Γεροντίδη Γεροντάκη με τη Στέλλα βρέφος. Ανάγλυφο ρητίνης βαμμένο πατιναρισμένο (1957).

μας πείθει ότι έτσι που το είδε είναι καλύτερα. Εν πάση περιπτώσει, σαν αυτοδίδακτος που είναι, κι αυτό δεν έχει καμμιά σημασία εφ' όσον σπουδάζει μόνος του χρόνια κοντά στην απέριττη απλότητα της κλασικής εποχής των αντικειμένων του Μουσείου, ο κ. Γεροντάκης δημιούργησε ένα προσωπικό στυλ χωρίς επιδράσεις και επικίνδυνους ακροβατισμούς στους λαβύρινθους της «απεικονικής» ζωγραφικής[7] που μας ξάφνιασε πριν μερικά χρόνια, μας μάγεψε με την ελευθερία της, αργότερα την χαιρετίσαμε, την παραδεχτήκαμε, μερικοί την παρακολουθήσαμε και είδαμε τα «αβυσσαλέα βάθη των ψυχών» τα «απύθμενα ένστικτα», τα «κεραμιδαριά» με εφημερίδες, πέτρες, πίσσες, ξύλα, τενεκέδες και ό,τι άλλο κατέβασε η πυρωμένη φαντασία του καιρού μας.

Η αρθρογράφος εννοεί την ύστερη φάση της μοντέρνας τέχνης και τα επιτεύγματά της: τον Νεοεξπρεσιονισμό «σχολή αγρίων», νεορεαλισμό της Κεντρικής Ευρώπης, τέχνη της κίνησης (Action Art) των Αμερικανών ζωγράφων Ρόζενμπεργκ, Πόλοκ, αλλά και την Αρχή της Άρτε Πόβερα, Φλούξους με τον Μπόις κ.λπ. Γνωρίζοντας τα περιγραφικά έργα της Θ. Καλλιγιάννη, αυτά που έχει δωρίσει στο Δήμο Χανίων, αντιλαμβάνομαι την αντί-

7 Εδώ προφανώς η Καλλιγιάννη κάνει λάθος τον όρο. Εννοεί την «ανεικονική» ζωγραφική, δηλαδή τη ζωγραφική που δεν είναι αναγνωρίσιμη η εικόνα, η παράσταση. Πάντως δεν εννοεί την «απεικονιστική» ζωγραφική που ούτως ή άλλως έθεσε εκείνη την εποχή ο Γ. Γ. Γεροντάκης. Αυτό φαίνεται από τα παρακάτω.

όραση στη σύγχρονη τέχνη της εποχής της... Στο φαινόμενο αυτό εξάλλου δεν ήταν μονάχη, απλά αυτή, όντας δημοσιογράφος, είχε το θάρρος να γράψει διατυπώνοντας την άγνοια των πλατιών μαζών για την τέχνη του 20ού αιώνα: Ό,τι είναι αντιπεριγραφικό το βαφτίζουμε ακαταλαβίστικο και φαντασιόπληκτο και μένουμε αμέτοχοι στα «εκτρώματα.. Πάντως, η Θ.Κ. «καινοτομεί» εν τη αγνοία της, αφού συμπληρώνει: ... για να μας κουράσει αφόρητα τελευταία, να μην την παραδεχόμαστε πια παρά μόνο για «διακοσμητική».

Έλεος! Η μοντέρνα τέχνη διακοσμητική! Ούτε κιλίμι ή εφαρμογή... μεταξωτών κουκουλιών σε μαύρο φόντο να ήταν. Ταλαίπωρη «τεχνοκριτική» της εποχής... Τη Θ. Καλλιγιάννη δεν τη γνώρισα. Ελαφρύ το χώμα που τη σκεπάζει...

12. Μιχ. Πολυχρονάκης (Εφημ. *Εθνική Φωνή*, Χανιά, 13.4.1966)

...Ο Γεροντάκης υπήρξε πηγαίος, αδιάφθορος και κλασσικός στη νοοτροπία του. Δεν ακολούθησε τα θολά και αβέβαια αυτοσχεδιάσματα της μοντέρνας τέχνης που τίποτα δεν εκφράζει και τίποτα δεν προσθέτει στη μεγάλη υπόθεση της ζωγραφικής...

Ειλικρινά νιώθω ένα σφίξιμο στο στομάχι, όταν διαβάζω τέτοιες απόψεις, γιατί βέβαια είναι κεκτημένο δικαίωμα του καθενός να εκφράζει τις απόψεις του, αλλά ποιες απόψεις... απέναντι σε όρους της ιστορίας της Τέχνης που δεν κατέχει όπως «κλασικός» (προφανώς εννοεί ακαδημαϊκός), αφού ο όρος κλασικός χρησιμοποιείται σε καλλιτέχνες που αντέχει το έργο τους στο χρόνο, που έχει διαχρονικά στοιχεία. «Δεν εκφράζει τίποτα η μοντέρνα τέχνη»: αν είναι δυνατόν! Προφανώς ο αρθρογράφος αγνοεί ότι η Μοντέρνα Τέχνη όχι μόνο εκφράζει, αλλά ανέδειξε στο ευρύ φάσμα που εκδηλώθηκε παγκοσμίως κινήματα όπως ο κυβισμός, ο εξπρεσιονισμός, ο σουρεαλισμός κ.λπ. και καλλιτέχνες όπως ο Πικάσσο, ο Μουρ, ο Νταλί, ο Τζιακομέτι, ο Μπέικον, αλλά και ο Γκίκας, ο Σπυρόπουλος και τόσες χιλιάδες ακόμα άξιων καλλιτεχνών. Φυσικά, οι ασυνάρτητες διατυπώσεις του αρθρογράφου Μ. Πολυχρονάκη δε θα άξιζαν μνημόνευσης, εάν δεν ήταν συνηθισμένο φαινόμενο της εποχής. Αναφέρω ένα απόσπασμα:

... Η πληθωρική αυτή καλλιτεχνική φύση αποστρέφεται το ακαδημαϊκό μοτίβο (;) ακριβώς γιατί αυτό δεν εκφράζει πυρετώδικες φανταστικές καταστάσεις. Ενώ το τοπίο αποτελεί πάντα μια καινούργια απεικόνιση της ζωής, ένα μάξιμουμ της αισθητικής τελείωσης (;).

13. Μίλτης Παρασκευαΐδης (Εφημ. *Ελεύθερος Κόσμος*, Αθήνα, 8.1.1970)

Η «Στοά Τέχνης» παρουσιάζει αυτές τις ημέρες στους φιλότεχνους των Αθηνών

την ιδιότυπη επινόησι «Χαρτοχαρακτικής» του λαϊκού καλλιτέχνη των Χανίων Γ. Γεροντίδη Γεροντάκη, ο οποίος, αφού επί αρκετά χρόνια φιλοτεχνούσε και εξέθετε στην Κρήτη σχέδια, παστέλ, ακουαρέλλες και προπλάσματα γλυπτικής[8]*, κυριεύθηκε από ενθουσιασμό για τη χαρακτική και επεδίωξε να δημιουργήσει νέον τρόπον τεχνικής της. Αδιαφορώντας για τη δυνατότητα αντιτύπων περισσότερων του ενός επενόησε την επάλειψι της επιφάνειας των χαρτονιών με δύο στρώματα μπογιάς άσπρης και μαύρης και αφαιρεί αργότερα.*

Στη συνέχεια αναφέρεται στη γνωστή τεχνική του Γ. Γ. Γεροντάκη και καταλήγει:

... Οπωσδήποτε η περίπτωσις του Γεροντίδη είναι πράγματι αξιοπρόσεκτη και αποδεικνύει τη δημιουργική ζωτικότητα και αυθορμησία του περιβάλλοντος της σύγχρονης ελληνικής λαϊκής τέχνης ακόμα και όταν εκδηλώνεται με άσκοπα ξεστρατίσματα, χωρίς τη διαφώτιση και καθοδήγηση που θα έπρεπε να είχε ασκήσει στην τέχνη του η ελληνική παιδεία.

Η αντίφαση είναι εμφανής στο σχόλιο του Μ. Παρασκευαΐδη: Από τη μια μεριά τον θεωρεί λαϊκό –αν και δεν είναι– και από την άλλη απαιτεί μια άλλη παιδεία, προφανώς έντεχνη...

14. Γ. Δ. Καψωμένος (Περ. *Κρητικά Γράμματα*, Χανιά, Οκτώβριος 1972)

Ο αρθρογράφος σχεδόν περιληπτικά αναφέρεται στις δυσκολίες της ζωής του Γ. Γ. Γεροντάκη με ένα λόγο σαφή και ποιητικό. Ξεχωρίζω δυο αποσπάσματα:

Πηγαίο ταλέντο στην εικαστική τέχνη ο Γεροντάκης αποτελεί ένα από τα πολύτιμα κεφάλαια του τόπου. Διασταύρωση κρητικής φλέβας από πατέρα και σμυρναϊκού αίματος από μητέρα, έχει έκτυπες στην ψυχοσύνθεσή του τις αντίστοιχες καταβολές –την υπερήφανη ευδιεγερσία της Κρήτης και τη μυστικόφρονη καλαισθησία τού Μικρασιατικού Ελληνισμού...

... Με το δίδυμο κέντρισμα του πόνου και του πόθου ο Γεροντάκης έφηβος ακόμη δίδει τους πρώτους αυτοσχέδιους καρπούς. Αλλ' η ποιότητά τους δεν είναι μόνο τεκμηρίωση της έμφυτης πνοής: γίνεται πρόσθετο κίνητρο για παραπέρα επιδόσεις. Έτσι, από σταθμό σε σταθμό ο καλλιτέχνης υψώνεται ολοένα σ' ανοιχτότερους ορίζοντες, δίδοντας τη μαρτυρία μιας αστείρευτης αυτοέμπνευσης και αυτοπραγμάτωσης, με ενάμιλλη δύναμη στη ζωγραφική, στη Γλυπτική, στη Χαρακτική, στη Χαρτοχαρακτική

8 Σωστά τα διατυπώνει ο Μ. Παρασκευαΐδης, ως προπλάσματα, αφού ο Γ. Γ. Γεροντάκης δεν τα τελείωνε σε σκληρό υλικό, μάρμαρα δηλαδή ή χυτά σε ορείχαλκο.

μορφή τέχνης η τελευταία ατομικής έμπνευσής του. Από το 1937-1971 έχει δώσει το παρόν σε 20 Εκθέσεις.

15. Ελένη Π. Γύζη (Περ. Καλειδοσκόπιο, Αθήνα, 1978)

Είναι απογοητευτικό να διαπιστώνει κάποιος ότι στην εποχή μας η απόκτηση μερικών προκαθορισμένων γνώσεων μιας Σχολής και της Α΄ ή Β΄ τεχνικής θεωρείται μόρφωση –μόρφωση, που στα χέρια των «καλλιτεχνάδων» εξαφανίζει οριστικά και την παραμικρότερη δυνατότητα της προσωπικής τους δράσεως. Όσοι, βέβαια, είναι σε θέση να το διακρίνουν αυτό και να κατανοήσουν ακόμα τι κινδύνους για το αυθόρμητο αίσθημα κρύβει η «καλουπωμένη» μόρφωση, μπορούν πραγματικά να εκτιμήσουν τα έργα κάθε αυτοδίδακτου καλλιτέχνη και να διακρίνουν σ' αυτά όλα τα αληθινά στοιχεία της γνήσιας ζωγραφικής αισθήσεως. Και όταν, μάλιστα, τα έργα αυτά γίνονται κάτω από τις σκληρότερες βιοποριστικές συνθήκες, τότε αναμφισβήτητα και η αντικειμενική τους αξία γίνεται μεγαλύτερη. Και μακάρι, κάποτε, το φιλότεχνο κοινό να έχει τη δυνατότητα να κρίνει σύμφωνα και με τα απλά αυτά ζωγραφικά δεδομένα, αλλάζοντας κατά κάποιο τρόπο τα καλλιτεχνικά κριτήρια που του είχαν υποβάλει.

Δυστυχώς η αρθρογράφος μπερδεύει τη γνησιότητα με την εικαστική μόρφωση. Κάθε ανοιχτόμυαλος κριτικός τέχνης δε θα 'πεφτε σε τέτοια γκάφα. Αφού είναι γνωστό στην εποχή μας πως η αξιολόγηση δε γίνεται με τα κριτήρια της όποιας καλλιτεχνικής μόρφωσης, και γι' αυτό άλλωστε δικαιώνονται και ο Θεόφιλος και ο Γκρέκο και ο Μόραλης...

Κάπως έτσι προετοιμασμένοι θα πρέπει να δεχτούμε τη ζωγραφική προσφορά τού Γεροντάκη. Γιατί πρόκειται για γνήσια προσφορά με μια ξεχωριστή καλλιτεχνική φυσιογνωμία, που όχι μόνο μπορεί να κριθεί σα φαινόμενο στη ζωή τού τόπου μας, αλλά και να δημιουργήσει προϋποθέσεις για μια σειρά συλλογισμών ερευνητικής κριτικής επιστήμης. Κάπως έτσι προετοιμασμένοι θα πρέπει νάμαστε για να νιώσουμε το μέγεθος της αδάμαστης θρησκευτικής λατρείας του καλλιτέχνη για τη ζωγραφική και το περιγραφικό της σχήμα, που βρίσκει την τελείωσή της σε μια έντονη συνθετική εναρμόνιση τόνων σε αντιθέσεις, σε μιαν απόλυτα ιδιόμορφη ισορροπία πλαστικών στοιχείων.

Ο Γεροντάκης είναι ένας αυτοδίδακτος καλλιτέχνης, που ευτυχώς στις περισσότερες πτυχές του έργου του η μανία της λογικής δεν έχει γονατίσει το ένστικτο. Γνήσιος και ανεπιτήδευτος ο χρωστήρας του στήνει ένα πανηγύρι, που είναι απόρροια εκείνης της πρωτόγνωρης, κάθε φορά, λαχτάρας και χαράς που νιώθει ο άνθρωπος ανακαλύπτοντας τον κόσμο των μορφών. Οπλισμένος με μια σπάνια ζωγραφική όραση αντικρύζει κατάματα το θέμα του χωρίς φόβο, παραμορφωτικές διαθέσεις και τη δι-

στακτικότητα των σπουδαγμένων μας δημιουργών. Και τούτο ίσαμε που ν' αφομοιωθεί μαζί του και να γίνει ένα. Τότε, ακριβώς, είναι που επιτυγχάνει και το μοναδικό. Γιατί χάρη στον απόλυτο αυτό ταυτισμό του με τη φύση κατορθώνει να διατυπώσει σε γραμμή και χρώμα τον ξεχωριστό ζωγραφικό του χαρακτήρα. Ένα χαρακτήρα, που είτε φανερώνεται με το λάδι, είτε με το παστέλ, είτε με το μολύβι, δεν εντάσσεται σε τεχνοτροπίες αλλά κατευθύνεται αδέσμευτος από το ένστικτο και μόνο. Ένα χαρακτήρα, που παρουσιάζεται μέσα από αλλεπάλληλες χρωματικές εξάρσεις και ρωμαλέο σχέδιο, και συχνά μια ιδιότυπη τεχνική. Λένε οι Γερμανοί πως «ο καλλιτέχνης ζωγραφίζει με το αίμα του», αλλά εδώ είναι η περίπτωση που –εμείς πρέπει να συμπληρώσουμε– ο καλλιτέχνης ζωγραφίζει με την ευαισθησία, που το ένστικτό του συλλαμβάνει, με την ψυχή και με το αίμα της καρδιάς του! Άλλωστε αυτό που διακρίνει τον καλλιτέχνη από τον επιστήμονα δεν είναι η φαντασία αλλά το αίσθημα. Και τη συναισθηματικότητα του Γεροντάκη ερεθίζουν τα απλά, καθημερινά γεγονότα. Έτσι οι αφές του πινέλου του δεν ιστορούν, αλλά διασώζουν. Και όλοι ξέρουμε, ότι η τέχνη είναι αυτή που έχει διασώσει τα έθιμα και τις δοξασίες κάθε λαού μες στους αιώνες. Από αυτή την άποψη, λοιπόν, η τέχνη του Γεροντάκη συμπληρώνει την ιστορία –την ιστορία της πόλεως των Χανίων. Και μοιάζει σα να υψώνεται μπροστά σ' ένα δικαστήριο, μάρτυρας κατηγορίας για την καταστροφή μιας πόλεως· μάρτυρας που δύναμη παίρνοντας κάθε βράδυ από το χρωστήρα του ζωγράφου, στον παντογνώστη ήλιο καταγγέλλει την καταστροφική μάνητα του σημερινού ανθρώπου.

16. Βελισσάριος Μουστάκας (Εφημ. *Κήρυξ*, Χανιά, 18-19.4.1979)

Ο αρθρογράφος Β. Μουστάκας ξεκινάει ένα αφιέρωμα στον Γ. Γ. Γεροντάκη περιγράφοντας την ήδη δημοσιευμένη ζωή του και τις συνθήκες της για μια ακόμα φορά και συνεχίζει:

... Αυτό είναι το σπίτι και ατελιέ του Γιώργη Γεροντάκη, όπως το είδα το 1950, νέος δημοσιογράφος και λογοτέχνης πρωτόβγαλτος. Όπως πρωτογνώρισα τον ζωγράφο και τ' αγαπημένα του πρόσωπα, την κόρη, την γυναίκα του, την τέχνη του. Το τρίπτυχο της ζωής του Γεροντάκη. Οι αξεδώριαστες αγάπες του. Οι βρυσομάνες του κουρασμένου καλλιτέχνη απ' τον αγώνα της ζωής και της μοίρας του. Πρώτα η τέχνη, η απαιτητική και ζηλόφθονη ερωμένη του. Ύστερα η κόρη του και η γυναίκα του. Τίποτα άλλο εκτός απ' αυτά και τα πάντα μέσα σ' αυτά. Αυτά η δύναμη και η αδυναμία του. Το ταμπούρι και το καταφύγιό του.

Πάλεψε για την απόκτησή των. Δούλεψε νύχτες πάνω στα χαρτιά με χρώματα, κλαίγοντας, παλεύοντας για να βρει το δρόμο μόνος του. Έκοψε την ψυχαγωγία του,

το ψωμί του για μια παλέτα μπογιάδες. Δούλεψε σκληρά για να ζήσει και να φτάσει το ιδανικό του: την Τέχνη.

Ο Β. Μουστάκας συνεχίζει στο ίδιο πνεύμα την αναφορά του. Όπου αναφέρεται στη ζωγραφική το κάνει αναπτύσσοντας τη θεματοκεντρική της διάσταση:

Σ' αυτή την ένδεη διάθεσή του χρωστάμε βυζαντινά χαλάσματα, βενετσιάνικα αρχοντικά, τούρκικους μαχαλάδες από τον Τοπ Χανά, το Κουν Καπί, την Οβριακή, την Σπλάντζια, το Πλακάδο. Η αγάπη αυτή, το πιστεύω του, μας διέσωσε παλιά αλετριβειδιά, νερόμυλους, συμπαθητικά αγρόσπιτα, σπίτια από τα προάστια, σχέδια που έπαιρνε βιαστικά, στα κλεφτά, πριν ανοίξει το Μουσείο ή μετά τα μεσημέρια και τα απόβραδά του και τα δούλευε ξενυχτώντας στο σπίτι του.

Το μεγάλο κείμενο του Β. Μουστάκα που δημοσιεύθηκε δυο συνεχόμενες μέρες κάνει αναφορά, εκτός των άλλων, στις αντιδράσεις του καλοσυνάτου καλλιτέχνη σ' ανθρώπους γνωστούς της εποχής, όπως ο Κυριάκος Μητσοτάκης και ο καθηγητής Νίκος Τωμαδάκης, σε εγκαίνια στο «Χρυσόστομο». Και αναφέρει παρακάτω:

Δεν υπάρχει γραφική γωνιά στα παλιά Χανιά, ιστορικά κτήρια, αρχαιολογικά δέματα, χαλάσματα που να μην τον έχουν συγκινήσει και να μην τα έχει περιγράψει με τον ακούραστο χρωστήρα του. Ο Δήμος Χανίων απόκτησε μια τέτοια σειρά, που στολίζουν την αναξιοποίητη πινακοθήκη του.

Και ο Βελισσάριος Μουστάκας τελειώνει:

Ο Γιώργης Γεροντάκης θα μείνει ο μελαγχολικός ποιητής της ζωγραφικής, που ανασταίνει τους καημούς και τα πάθια τών εγκαταλελειμμένων και ετοιμοθανάτων πραγμάτων, ο ζωγράφος που ανέστησε την ιστορική μνήμη των παλαιών Χανίων.

17. Αντώνης Πετρουλάκης (Εφημ. *Χανιώτικα Νέα*, Χανιά, 17.2.1987)

Το κείμενο του Α. Πετρουλάκη που ακολουθεί το ξεχώρισα και το παραδέτω στην έρευνα αυτή για τον Γ. Γ. Γεροντάκη σχεδόν αυτούσιο. Ο λόγος; Ο μεστός λόγος του Πετρουλάκη, λόγος του ανθρώπου της Τέχνης, διατυπώνεται χωρίς υπερβολές.

Φέτος συμπληρώνονται 80 ακριβώς λόγια από τη γέννηση του συμπολίτη μας ζωγράφου Γιώργη Γεροντίδη Γεροντάκη και πενήντα χρόνια συνεχούς καλλιτεχνικής δημιουργίας του. Ο Φιλολογικός Σύλλογος «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ» τιμώντας τη διπλή αυτή επέτειο και αναγνωρίζοντας την προσφορά τού καλλιτέχνη στον τόπο διοργανώνει την αναδρομική τούτη έκθεση των έργων του. Για το Σύλλογο είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι η σταδιοδρομία του άξιου και σεμνού αυτού καλλιτέχνη ξεκίνησε από το «Χρυσόστομο» το 1937, όπου εκείνος παρουσίασε για πρώτη φορά δουλειά του. Ειδικότερα όμως για τη γενιά μας, αλλά και για μένα προσωπι-

Νεκρή φύση. Λαδοπαστέλ (1964).

κά, έχει η σημερινή εκδήλωση μια ξεχωριστή διάσταση, θα 'λεγα συγκινησιακή. Ο Γιώργης Γεροντάκης, μαζί μ' ελάχιστους ακόμη πνευματικούς ανθρώπους της πόλης μας, στα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια αποτελούσαν τα μόνα στηρίγματα στις δικές μας πνευματικές και καλλιτεχνικές ανησυχίες και αναζητήσεις. Το έργο του Γεροντάκη, σ' ολόκληρη τη μακρά εξελικτική του πορεία, αποτελεί μια αληθινή μαρτυρία ζωής ενός ευαίσθητου και στοχαστικού καλλιτέχνη που πολύ αγάπησε και πόνεσε τον άνθρωπο και το περιβάλλον του, τη φύση, τ' απλά πράγματα του καθημερινού βίου. Όλα δηλαδή εκείνα τα στοιχεία που αποτέλεσαν τα σύμβολα της εικαστικής του δημιουργίας.

Η κριτική στάση του Α. Πετρουλάκη γίνεται με ματιά ιστορικής απόστασης. Αυτό τον βοηθάει να αποκοπεί από συναισθηματισμούς βιωματικούς και να προσεγγίσει εκ των υστέρων περισσότερο αντικειμενικά την τέχνη του Γ. Γ. Γεροντάκη:

... Ο Γεροντάκης, που ζωγράφιζε από μικρό παιδί, συστηματοποίησε τη δουλειά του γύρω στο 1935. Σαν αυτοδίδακτος ζωγράφος που ήταν, δεν μπόρεσε ή δε θέλησε –φαινομενικά τουλάχιστον– να συμπορευτεί μέχρι τη δεκαετία του '70 με τα νε-

Νεκρή φύση: Βιβλία, φωτογραφία Στέλλας, γλυπτό κεφάλι. Λαδοπαστέλ (1971).

ώτερα καλλιτεχνικά κινήματα της εποχής. Επιδιώκει, αντίθετα, μ' ένα εντελώς προσωπικό ρεαλιστικό τρόπο και μια διάθεση ποιητική, να εκφράσει τον πλούσιο εσωτερικό του κόσμο, τον φορτισμένο με τα πικρά βιώματα του ξεριζωμένου Έλληνα. Στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '30 και στα χρόνια της κατοχής τα έργα του Γεροντάκη διατρέχει μια αδιόρατη μελαγχολία, ένα στοιχείο φθοράς. Σ' αυτή την περίοδο ζωγραφίζει ανθρώπους, ιδίως αυτοπροσωπογραφίες, νεκρές φύσεις με χαμηλόφωνα χρώματα και σκούρους τόνους. Λίγο αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του '50, το χρώμα εξαφανίζεται ολοσχερώς από τη ζωγραφική του Γεροντάκη. Ο καλλιτέχνης ζωγραφίζει με πάθος ερειπωμένα σπίτια της παλιάς πόλης και ύπαιθρα. Στα έργα αυτής της περιόδου υιοθετεί ένα τρόπο ζωγραφικής σε μαύρο-άσπρο, που μοιάζει εξωτερικά με την τεχνική τής χαρακτικής. Στη ζωγραφική αυτή παρατηρούμε ακόμη πιο έντονο το στοιχείο της φθοράς που προαναφέραμε, που χαρακτήριζε και την προηγούμενη δουλειά του. Απροσδόκητα, στην εντελώς πρόσφατη εργασία του ο Γεροντάκης δείχνει να μπολιάζεται από τα μηνύματα της σύγχρονης

ανεικονικής ζωγραφικής, για την οποία προηγουμένως είχε αδιαφορήσει. Το χρώμα επανέρχεται στο έργο του, αλλά με μία ιδιαίτερη τώρα επεξεργασία. Η ζωγραφική αυτή, με μια πρώτη ματιά, θα μπορούσε να παρασύρει τον θεατή να σχηματίσει την εντύπωση πως ο ζωγράφος απαρνείται τον εαυτό του και προδίδει το πηγαίο ταλέντο του. Η κρίση αυτή ωστόσο αναθεωρείται γρήγορα, όταν συνειδητοποιήσομε πως ο Γεροντάκης μπορεί μεν να υπήρξε αυτοδίδακτος, ποτέ όμως δεν υπήρξε «λαϊκός ζωγράφος» με την ειδικότερη σημασία του όρου, όπως εσφαλμένα, κατά τη γνώμη μου, χαρακτηρίζεται συχνά.

Σε μια τέτοια περίπτωση θα ήταν εντελώς αδιανόητη η μετεξέλιξη του Γεροντάκη σ' αφηρημένο ζωγράφο. Εδώ θα πρέπει να πούμε πως η ζωγραφική του Γεροντάκη είχε αρχίσει κιόλας να εμφανίζει ανανεωτικές τάσεις από την εποχή που υιοθέτησε την τεχνική τάση του μαυράσπρου, τεχνική της χαρακτικής, γεγονός που από τότε δείχνει καλλιτέχνη προβληματισμένο και ζωντανό. Αξίζει να προσθέσω, τέλος, ότι ο Γεροντάκης έχει έντονες πνευματικές αναζητήσεις και ότι εκτός από τη ζωγραφική αγαπά ξεχωριστά το γράψιμο. Πιστεύω ότι όταν κάποτε δουν τα γραπτά του το φως της δημοσιότητας θα μπορέσομε να σχηματίσομε μια πληρέστερη εικόνα του καλλιτέχνη και του έργου του...

Είναι φανερό ότι ο Αντώνης Πετρουλάκης, παρόλο που εκτιμά τις ανανεωτικές τάσεις του Γ. Γ. Γεροντάκη μετά το '60, δεν λαμβάνει όμως στα σοβαρά υπόψη του –όπως και εγώ άλλωστε– τα πειράματα της αφαίρεσης που στηριζόταν όχι σε βιωματική στάση, αλλά σε μια πρόθεση του ζωγράφου να καινοτομήσει. Είναι αλήθεια ότι στη συνείδηση των νεωτέρων όπως εγώ ο Γ. Γ. Γεροντάκης παρέμεινε απεικονιστικός ζωγράφος.

18. Ανέστης Μακριδάκης (Εφημ. *Κήρυξ*, Χανιά, 20.5.1992)

Ο Ανέστης Μακριδάκης σε αυτό το δημοσίευμα δεν προσθέτει ιδιαίτερα στα ήδη προαναφερθέντα κείμενα που χρησιμοποίησα. Επέλεξα όμως δύο αποσπάσματα, γιατί η αναφορά του Μακριδάκη είναι η μόνη που έχω στα χέρια μου και που έχει γραφεί μετά το θάνατο του καλλιτέχνη:

... Και φύλαξε σαν κέρβερος το θησαυρό του. Ακούραστος ερχόταν σε κάθε περίπτωση παρανομίας να ενεργήσομε ό,τι χρειαζόταν με τις δικαστικές και στυνομικές αρχές. Είχε επιτυχία στη δουλειά του γιατί τον συμπαθούσε όλος ο κόσμος...

... Τυχαίως βρήκα προχθές κάτι γερμανικές κάρτες της κατοχής που μου είχε χαρίσει. Πίσω ήταν ζωγραφισμένες μορφές οργισμένων Κρητικών. Και αυτό το χρέος, φαίνεται, δεν το αμέλησε ο Γεροντάκης. Ας είναι αιωνία η μνήμη του.

Ενενήντα περίπου αναφορές δημοσιευμένες από το 1934 έως το 1992 δεν είναι μικρό πράγμα. Δείχνουν, εκτός της αναμφισβήτητης αξίας του Γ. Γ. Γεροντάκη, και τη δίψα για καλλιτεχνικά γεγονότα στον τόπο μας. Η επιλογή και ο σχολιασμός που έκανα ελπίζω να βοηθήσουν τους σημερινούς και μελλούμενους αναγνώστες να σχηματίσουν εντυπώσεις πολυδιάστατες για τα εικαστικά πεπραγμένα στον τόπο εμμέσως, όπως αυτά φιλτράρονται από την παρουσία του Γ. Γ. Γεροντάκη. Γι' αυτό και δεν άλλαξα από τα δημοσιευμένα κείμενα τίποτα στη σύνταξη και στη διατύπωση εκτός από το πολυτονικό σύστημα.

Τελειώνοντας επιγραμματικά θα δήλωνα:

Ο Γιώργης Γεροντίδης Γεροντάκης ήταν ένας ακούραστος εικαστικός καλλιτέχνης. Πολυτάλαντος, ανήσυχος, ασυμβίβαστος. Αυτός ήταν και ο λόγος που τον έκανε –όντα αυτοδίδακτο– αντί να επαναπαυθεί στα συγκλονιστικά ρεαλιστικά προτράιτα και τις νεκρές φύσεις –κυρίως με φρούτα– που δημιουργούσε με την καταχτημένη τεχνική τού παστέλ, στις δεκαετίες του '40, '50, να αναζητήσει καινοτομίες, όπως η λεγόμενη «χαρτοχαρακτική» που τον καταδυνάστευσε σε μεγέθη και εκφραστικά μονοδιάστατα πλαίσια. Παρά ταύτα άφησε μια σειρά από έργα σημαντικά κυρίως για τη θεματολογική τους προσέγγιση της παλιάς πόλης των Χανίων. Όταν αργότερα επιχείρησε να κάνει έργα που να έχουν σύμπλευση με τα κινήματα της παγκόσμιας τέχνης, η έλλειψη παιδείας εικαστικής (και οι ελλιπείς πληροφορίες που είχε) δεν του επέτρεψε να αφήσει στίγμα με διαχρονική ταυτότητα. Γι' αυτό τα αφαιρετικά έργα που έκανε με πειραματικό χαρακτήρα ελάχιστα τον χαρακτηρίζουν, σε σχέση με τα προγενέστερα τοπία και τα πορτραίτα του. Πιστεύω ότι ο Γ. Γ. Γεροντάκης θα δικαιωθεί ως ένας αξιόλογος αυτοδίδακτος ζωγράφος, με στέρεα και λιτή διατύπωση σε ένα ποιητικό ρεαλισμό που ήταν απόθεμα ψυχής και ανησυχίας μιας πονεμένης ζωής. Αναμφισβήτητα επηρέασε αρκετούς νέους καλλιτέχνες των Χανίων στην εποχή του.

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΓΡΑΦΤΗΚΑΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΖΩΓΡΑΦΟ Γ. ΓΕΡΟΝΤΙΔΗ ΓΕΡΟΝΤΑΚΗ

Ονοματεπώνυμο (κριτικού)	*Τίτλος εφημερίδας*	*Πόλη*	*Χρονολογία*
Χ.Ψ.	Παρατηρητής	Χανιά	15.4.34
Μ.	Παρατηρητής	»	25.4.34
Γεώργι Στεναγμών	Έρευνα	»	13.4.34
Μαρ. Τζεράκη-Βλασσοπούλου	Εθνική Φωνή	»	28.10.37
Αντ. Μάλιμο	Εσπερινός Ταχυδρόμος	»	2.10.35
Φουρναράκης	Εσπερινός Ταχυδρόμος	»	8.11.37
Διγενής Ακρίτας	Εσπερινός Ταχυδρόμος	»	30.10.37
Μαν. Αικατερινίδης	Βήμα του Λαού	»	24.2.37
Μ.	Βήμα του Λαού	»	10.11.37
Στ. Καραγιαννάκης	Βήμα του Λαού	»	4.12.37
Κώστας Ρωμανός	Κρητικός Τύπος	»	28.10.37
Αντ. Μάλιμο	Εσπερινός Ταχυδρόμος	»	29.11.37
Φρ. Θευφανίδης	Έρευνα	»	7.3.37
Βασ. Αντωνακάκης	Κρητικός Τύπος	»	30.10.37
Διγενής Ακρίτας	Κρητικός Τύπος	»	15.5.38
Σχόλιο εφημερίδας	Έρευνα	»	11.5.38
Θρασ. Χατζάκης	Κρητικός Τύπος	»	4.4.39
Νικ. Τωμαδάκης	Εθνική Φωνή	»	24.3.40
Βασ. Θευφανίδης	Βήμα του Λαού	Χανιά	28.3.40
Βασ. Θευφανίδης	Βήμα του Λαού (συνέχεια)	»	29.3.40
Μ.	Έρευνα	»	23.4.40
Χαΐνης	Δημοκρατία	»	20.11.45
Θρασ. Χατζάκης	Βήμα του Λαού	»	22.11.45
Σχόλιο εφημερίδας	Παρατηρητής	»	18.3.45
Νίκος Τωμαδάκης	Έρευνα	»	6.9.46
Σχόλιο εφημερίδας	Νέα Εποχή	»	23.47
Βελ. Μουστάκας	Νέα Εποχή	»	
Βελ. Μουστάκας	Νέα Εποχή	»	1.8.49
Κώστας Δήμας	Νέα Εποχή	»	5.12.49
Θρασ. Χατζάκης	Νέα Εποχή	»	18.11.49
Κ.Ε.Μ.	Κήρυξ	»	18.11.49

Δημ. Σακόρραφος	Νέα Εποχή	»	23.11.49
Ν. Φωτάκης	Κήρυξ	»	1.6.49
Γ. Μουτάφης	Νέα Εποχή	»	26.11.49
Χ.	Νέα Εποχή	»	6.12.49
Σχόλιο εφημερίδας	Παρατηρητής	»	22.11.49
Μόλλα	Νέα Εποχή	»	11.9.50
Κυρ. Μητσοτάκης	Νέα Εποχή	»	9.1.50
Βελ. Μουστάκας	Παρατηρητής	»	28.9.51
Κυρ. Μητσοτάκης	Βήμα του Λαού	»	24.9.51
Κώστας Δήμας	Νέα Εποχή	»	8.9.51
Ελένη Τζανουδάκη	Παρατηρητής	»	20.1.51
Μιχ. Πολυχρονάκης	Παρατηρητής	»	30.10.52
Αρτέμης Γεωργιλάς	Κήρυξ	»	18.4.57
Μ. Γιαλουράκη	Κρητικόν Μέλλον	»	16.12.58
Μ. Γιαλουράκη	Κρητικόν Μέλλον	»	20.2.59
Μιχ. Γρηγοράκης	Παρατηρητής	»	31.5.59
Μιχ. Γρηγοράκης	Παρατηρητής	»	14.8.60
Γ.Κ.Μ.	Κήρυξ	»	20.12.60
Αλκυόνη Παπαδάκη	Κρήτη	»	10.9.62
Σχόλιο εφημερίδας	Παρατηρητής	»	29.6.63
Μιχ. Γρηγοράκης	Παρατηρητής	»	29.12.60
Νικ. Βαμβακάς	Εθνική Φωνή	»	28.12.60
Εμμ. Αγγελομάτης	Παρατηρητής	»	18.6.61
Βελ. Μουστάκας	Κήρυξ	Χανιά	27.5.62
Βελ. Μουστάκας	Παρατηρητής	»	11.8.62
Φιλότεχνος	Παρατηρητής	»	19.8.62
Σάββας Παπαδόπουλος	Κήρυξ	»	4.11.62
Αλκυόνη Παπαδάκη	Παρατηρητής	»	16.12.62
Θ. Αμουτζόπουλος	Κήρυξ	»	21.12.62
Φιλότεχνος	Παρατηρητής	»	23.12.62
Α.Χ.Μ.	Παρατηρητής	»	30.12.62
Θάλεια Καλλιγάννη	Κήρυξ	»	15.1.63
Βελ. Μουστάκας	Παρατηρητής	»	1.5.63
Μιχ. Πολυχρονάκης	Εθνική Φωνή	»	13.4.66
Μιχ. Πολυχρονάκης	Παρατηρητής	»	30.5.66

Ανέστης Μακριδάκης	Χανιώτικα Νέα	»	1.10.68
Μιχ. Πολυχρονάκης	Χανιώτικα Νέα	»	24.11.68
Μιχ. Γρηγοράκης	Εθνική Φωνή	»	23.11.68
Γ. Μουτάφης	Εθνική Φωνή	»	21.11.68
Γ. Μουτάφης	Εθνική Φωνή	»	16.10.70
Βελ. Μουστάκας	Εθνική Φωνή	»	25.4.71
Γ.Δ.Χ.	Κρητικά Γράμματα	»	Οκτ. '72
Γ. Μουτάφης	Κήρυξ	»	21.5.75
Μιχ. Πολυχρονάκης	Χανιώτικα Νέα	»	23.5.75
Μαρία Τριλυράκη	Κρητικά Νέα	Αθήνα	1.1.77
Ελένη Γύζη	Χανιώτικα Νέα	Χανιά	11.12.77
Βελ. Μουστάκας	Κήρυξ	»	18-19.4.79
Σχόλιο εφημερίδας	Χανιώτικα Νέα	»	29.1.82
Σχόλιο εφημερίδας	Κήρυξ	»	14.2.87
Αρτέμης Γεωργιλάς	Κήρυξ	»	17.2.87
Μαρίκα Τζεράκη-Βλασσοπούλου	Χανιώτικη Ελευθεροτυπία	»	17.2.87
Αντώνης Πετρουλάκης	Χανιώτικα Νέα	»	17.2.87
Αν. Μακριδάκης	Κήρυξ	»	24.2.87
Μιχ. Πολυχρονάκης	Αγώνας	»	25.2.87

ΣΤΑΜ. Α. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

25 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ: ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΥΠΡΟΥ-ΚΡΗΤΗΣ

Ἀπόψε*, 2 Αὐγούστου, ἑορτάζεται ἡ Κύπρια Ἁγία Φωτεινή ἤ Ἁγια-Φωτού, κατά τήν κοινή τῶν ἀδελφῶν Κυπρίων ἔκφραση, ἡ

«Καρπασίων τό κλέος καί Κυπρίων ἀγλάισμα,
καί τῶν ἀσθενούντων ἡ ῥῶσις,
τῶν πεπηρωμένων ἀνάβλεψις,
τῶν πίστει προστρεχόντων σοι θερμῇ,
θεόπνευστε, ὁσία Φωτεινή»,

καθώς ψάλλει τό ἀπολυτίκιο τῆς Ἁγίας, ἡ ὁποία, ὡς γνωστό, μόνασε στό σπήλαιο τοῦ Ἁγ. Ἀνδρόνικου τῆς Καρπασίας, τῆς τραγικῆς ἐπαρχίας Ἀμμοχώστου.

Μέρα μεγάλη, λοιπόν, σήμερα!

Κι αὔριο πρωί, 3 Αὐγούστου 1999, (ἄς θυμίσουμε πώς) συμπληρώνονται 22 χρόνια ἀπό τήν πικρή εἴδηση που συντάραξε βαθύτατα τόν Ἑλληνισμό.

---

* Ἡ ὁμιλία αὐτή ἔγινε στό Πάρκο Εἰρήνης καί Φιλίας, στά Χανιά, στίς 2/8/1999, ὕστερα ἀπό ἐπιμνημόσυνη δέηση (καί λοιπές τιμές) στό Μνημεῖο Πεσόντων Χανιωτῶν στήν Κύπρο κατά τήν εἰσβολή (1974).

Τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἡμέρας ἐκείνης στά Χανιά ὀργάνωσαν: Ἡ Νομαρχιακή Αὐτοδιοίκηση Χανίων, ἡ Δημοτική Ἀρχή Χανίων, τό Κέντρο Μακαρίου τοῦ Γ' (Λευκωσίας) καί ὁ Σύλλογος Κυπρίων τῶν Χανίων. Καί τίς ἐτίμησαν μέ τήν παρουσία καί τούς χαιρετισμούς των οἱ Σεβασμιώτατοι Κισάμου-Σελίνου Μητροπολίτης Εἰρηναῖος, Κυδωνίας-Ἀποκορώνου Μητροπολίτης Εἰρηναῖος καί Πάφου Μητροπολίτης Χρυσόστομος, ὁ Ἀρσινόης Χωρεπίσκοπος Γεώργιος, ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς τῶν Ἀντιπροσώπων τῆς Κύπρου κ. Κυπριανοῦ, ὁ Πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος στήν Κύπρο κ. Κυρ. Ρολουσάκης, οἱ βουλευτές Χανίων κ. Μαρκογιαννάκης Χρ., κ. Μιχελογιάννης Ἰ., κ. Σκουλάκης Ἐμμ., ὁ Νομάρχης Χανίων κ. Γ. Κατσανεβάκης, ὁ Δήμαρχος Χανίων κ. Γ. Τζανακάκης, Δήμαρχοι καί Ἀντιδήμαρχοι ἄλλων Δήμων, οἱ Ἐκπρόσωποι τῶν Δικαστικῶν, Στρατιωτικῶν καί Πολιτικῶν Ἀρχῶν, ὁ Πρόεδρος καί Ἀντιπροσωπεία τοῦ Κέντρου Μακαρίου τοῦ Γ' (ἀπό τήν Κύπρο), τό Δ.Σ. καί τά μέλη τοῦ Συλλόγου Κυπρίων τῶν Χανίων, Γονεῖς καί Συγγενεῖς τῶν Πεσόντων καί Ἀγνοουμένων, ἀπό τά Χανιά, καί πλῆθος κόσμου.

Εἰκ. 1. Στόν τάφο τοῦ Ἐθνάρχη Μακαρίου τοῦ Γ'.

Τήν εἴδηση πώς: «Πέθανε ὁ Μακάριος ἀπό βαρύ καρδιακό ἐπεισόδιο», πού μετέδωσαν ραδιόφωνα κι ἔδειξαν τηλεοράσεις, κι ὁ κόσμος συγκλονίστηκεν!..

Κι ἦταν 3 τ' Αὐγούστου τοῦ 1977, ἀξέχαστα, «ὁρόσημο καί τέλος μιᾶς μεγάλης ἐπικῆς ἐποχῆς τῆς Κύπρου».

(ἐπιτρέψετέ μου ἐδῶ μιά παρένθεση:)

Γιά τήν Κρήτη ὁλάκερη, ἀλλά καί γιά μένα προσωπικά, ἀλησμόνητη ἐπίσης θά μένει, ὅσο ζοῦμε, ἡ μυσταγωγία στ' Ἀρκάδι, στίς 8 Νοεμβρίου 1955, ὅπου σύμπασα ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης καί ὁ Κύπρου Μακάριος μέ τήν ἀκολουθία του συνεκλόνισαν κυριολεκτικά τό πολυπληθέστατο ἐκκλησίασμα, καί πού ὁ Ἐθνάρχης Κύπρου εἶπε μεταξύ τῶν ἄλλων στόν χαιρετισμό του:

«Εὑρισκόμενος τήν στιγμήν αὐτήν ἐντός τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ χώρου τῆς Ἱστορικῆς Μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου αἰσθάνομαι ὅτι εὑρίσκομαι εἰς τήν ὑψηλοτέραν κορυφήν τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριωτισμοῦ καί τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοθυσίας, καί ἔρχονται πρό τῶν ὀφθαλμῶν μου ὁ Ἡγούμενος Γαβριήλ καί οἱ θρυλικοί συνεργάται του, ἁγνοί, μεγάλοι καί ὑπέροχοι, [νά] βαδίζουν εἰς τήν λεωφόρον τῆς Δόξης...

Ἀπό τάς φυλακάς τῶν κρατουμένων πατριωτῶν, ἀπό τήν καταδυναστευομένην Κυπριακήν ὕπαιθρον καί ἀπό τά ἀνθιστάμενα ἀστικά κέντρα στρέφεται ἡ σκέψις τῆς Κύπρου πρός τήν Κρήτην καί ἀντλεῖ θάρρος ἀπό τούς ἀγῶνας της καί δύναμιν ἀπό τήν ἀντίστασίν της!

Ὁ βωμός τῆς Ἐλευθερίας μετεφέρθη ἀπό τήν ἀθάνατον πατρίδα τοῦ Μίνωος εἰς τήν θρυλικήν πατρίδα τοῦ Εὐαγόρα...

Σήμερον εἰς τήν Κύπρον δοκιμάζεται ἡ ἠθική ἀντοχή τῆς φυλῆς μας, ἀλλά οἱ κυρίαρχοί μας Ἄγγλοι δέν θά κατορθώσουν ν' ἀλλοιώσουν τό φρόνημά μας ἤ νά κάμψουν τήν Ἀντίστασίν μας...

(καί τελείωνεν:)

Τό πνεῦμα τοῦ Ἀρκαδίου ἐμπνέει καί φωτίζει τόν ἀγώνα μας!

Ἕλληνες ἀδελφοί,

Εἰκ. 2. Ὁ Ἐθνάρχης Μακάριος ὁ Γ' στό Ἀρκάδι (8 Νοε. 1955).

ἡ φλόγα τοῦ Ἀρκαδίου, φωτίζει τόν ἀγώνα μας· καί θά βαδίσωμεν τόν δρόμον μας, μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς τήν κορυφήν, εἴτε πληγωμένοι εἴτε σκοτωμένοι!...»[1].

Καί ὁ ποιητής Γεώργιος Καλομενόπουλος συνταίριαξεν σέ στίχους δεκαπεντασύλλαβους τόν ὑψηλόν ἐκεῖνον ἐρχομό στ' Ἀρκάδι ἔτσι:

«... Στ' Ἀρκάδι ἔχουν σύναξη τοῦ Νάδη οἱ ἀντρειωμένοι
τσῆ Κρήτης οἱ σταυραετοί κι οἱ Καστροπολεμάρχοι,
γιατί 'φτασε τό μήνυμα, τό χαρωπό μαντάτο,
πώς ἔρχετ' ὁ Μακάριος ὁ διαλεχτός τῆς Κύπρου,
να προσκυνήσει καί νά δεῖ, ν' ἀκούσει καί νά μάθει»...

1 «Ὁ λόγος τοῦ Ἐθνάρχου Κύπρου εἰς τό Ἀρκάδι», *Κρητ. Ἑστία* τευχ. 56 (Δεκ. 1955), σ. 5-6.

Εἰκ. 3. Ὁ Πανοσιολογιώτατος Ἡγούμενος τῆς Ἱ. Μ. Κύκκου κ. Νικηφόρος ὁ Β' κατά τό χαιρετισμό του στήν κατάμεστη αἴθουσα «Ἀρχάγγελος» (Λευκωσία, 5 Μαΐ. 1993). (Φωτογρ. Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκης)

Καί θά καταλήξει, ὕστερ' ἀπό τήν παρουσίαση τοῦ ἀθάνατου Κρητικοῦ Πανδέου, πού ἔφερε «σεισμό»:

«... Νά πάει στήν Κύπρο ὁ σεισμός κι ἡ λάμψη τῶν ἁρμάτω.
Νά ξαφνιαστεῖ ὁ Τρόοδος κι ὁ Διγενής ν' ἀκούσει,
ν' ἀναρωτήσει καί νά πεῖ, – Ὁ χαλασμός τί νά 'ναι;
Καί τότες νά τ' ἀποκριθεῖ ὁ γέρο Ψηλορείτης:
– Ὅρκος στ' Ἀρκάδι δίδεται γιά Σέ, Ἀδερφή μας Κύπρο!»[2].
(κλείνει ἡ παρένθεση.)

Καί τώρα, μέ τίς πρεσβεῖες τῆς Ἁγια-Φωτοῦς τῆς Καρπασίας καί τή μνήμη τῶν μεγάλων αὐτῶν γεγονότων, ἄς συνεχίσουμε τίς σκέψεις μας πάνω στό θέμα, ἄν καί δέν εἶναι πιά ἀπαραίτητες, γιατί ἤδη τό νόημα τῆς σύντομης

2 Γιώργης Καλομενόπουλος, *Ποιήματα*, Ἀθήνα 1964, σ. 59-60.

ὁμιλίας μας ἔχει τονιστεῖ θαυμάσια ἀπό τόν μακαριστό Ἐθνάρχη Κύπρου Μακάριο τόν Γ'.

Σωστό κρίνουμε ἐδῶ νά παραθέσουμε δυό φράσεις ἀπό τόν χαιρετισμό τοῦ Πανοσιολογιώτατου Ἡγουμένου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου κ. Νικηφόρου τοῦ Β' ὕστερα ἀπό διάλεξή μου στόν «Ἀρχάγγελο» τοῦ Κέντρου Μελετῶν τῆς Ι. Μ. Κύκκου, στή Λευκωσία, στίς 5 Μαΐου τοῦ 1993.

Εἶχεν εἴπει τότε, μεταξύ ἄλλων, ὁ ὁραστήριος καί ἐνθουσιώδης Ἡγούμενος τῆς «παλαίφατης» καί ἱστορικῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου:

«... Κύπρος καί Κρήτη, ἀδέλφια δίδυμα. Ἴδια Ἱστορία, ἴδια πορεία, κοινή μοίρα, ἀγῶνες καί θυσίες, εἶναι ἡ μοίρα τους, γιατί ἔχουν τό κοινό πικρό προνόμιο νά βρίσκονται στό σταυροδρόμι τῆς Μεσογείου, ἀνάμεσα Εὐρώπης, Ἀσίας καί Ἀφρικῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά τίς ἐποφθαλμιοῦν οἱ ἑκάστοτε ἰσχυροί τῆς γῆς...

[Ὅμως] ὅλοι αὐτοί δέν μπόρεσαν νά ξερριζώσουν τήν Ἑλληνική ψυχή, νά συντρίψουν τήν εὐγένειά τους καί νά ἐκμηδενίσουν τήν ἀξιοπρέπειά τους!

Ἔτσι, ἡ Κρήτη, μέ ἐπουλωμένες τίς πληγές της σήμερα, ἑνωμένη μέ τόν ἐθνικό κορμό, στέκεται καί πάλι ὀρθή καί ρωμαλέα καί διακηρύσσει σ' ὅλο τόν Κόσμο ὅτι τό Πνεῦμα καί ἡ Ἐλευθερία εἶναι ἡ ἀλήθεια γιά τήν ὁποία ὀφείλουν οἱ λαοί νά θυσιάζουν τά πάντα, γιά νά σωθεῖ τό ὑψηλό νόημα τῆς πνευματικῆς τους ζωῆς καί ἡ ἀκατάβλητη ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ των! Καί διακηρύττει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη τιμή καί ἀξιοπρέπεια –πού ἔχει ἐξαγοραστεῖ μέ τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ– εἶναι ἡ ὕψιστη ἀξία μέσα στήν Ἱστορία.

Καί ἡ αἱματοβαμμένη καί καταποντισμένη καί ἀκρωτηριασμένη Κύπρος, μέ τόν στέφανον τῆς καρτερίας της, ἀπό τόν Σταυρόν τοῦ μαρτυρίου της τήν Κρήτη ἀτενίζει καί ἀπό αὐτήν λαμβάνει δύναμη καί κουράγιο!

Ἡ δόξα καί ἡ αἴγλη τῆς Κρήτης φωτίζουν καί ἀνεμίζουν σήμερα τίς ψυχές τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου γιά ἀγώνα ἀνυποχώρητο μέχρι τήν τελική κατίσχυση τῆς Ἀληθείας, τῆς Δικαιοσύνης, τῆς Εἰρήνης καί τῆς Ἐλευθερίας! Μέχρι τήν εὐλογημένη ἐκείνη μέρα πού θά ἀναδιπλωθεῖ καί πάλι στήν τουρκοκρατούμενη σήμερα Βόρειο Κύπρο ἡ σημαία ἡ ἑλληνική, πού θά περιβάλλει ὅλους τούς πόθους καί τίς προσδοκίες τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ...»[3].

---

3 Ἀπομαγνητοφωνημένο ἀπόσπασμα τοῦ χαιρετισμοῦ τοῦ Πανοσιολ. Ἡγουμένου Ἱ. Μ. Κύκκου κ. Νικηφόρου Β', μετά τήν διάλεξη τοῦ ὑπογράφοντος στήν αἴθουσα «Ἀρχάγγελος» Λευκωσίας (5.5.1993). Δές καί ἐφημ. Χαν. Νέα 7707/30-5-1993, σ. 13.

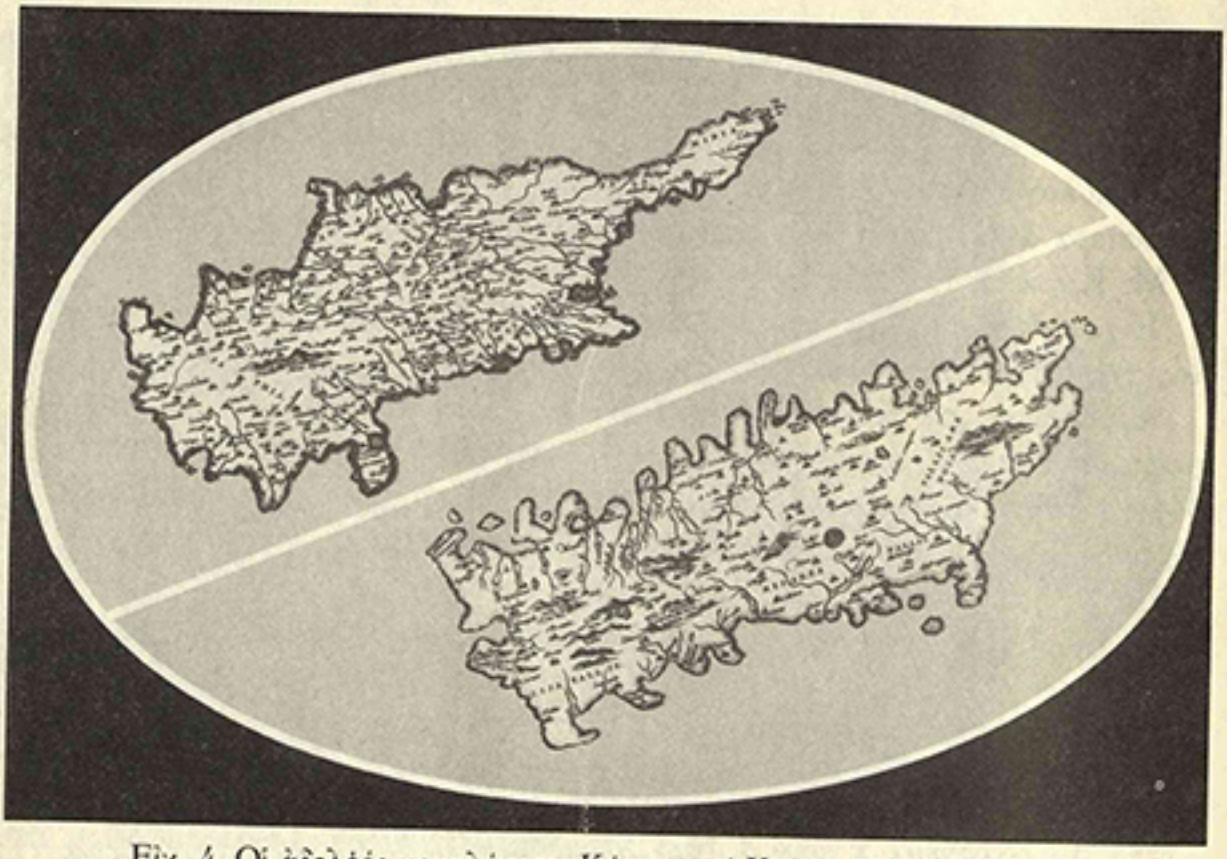

Εἰκ. 4. Οἱ ἀδελφές μεγαλόνησοι Κύπρος καί Κρήτη σέ χαρτογραφική ἀπεικόνιση τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἔτσι μίλησεν ὁ Ἡγούμενος τῆς Ἱ. Μ. Κύκκου τότε, 5/5/1993, κι ἀναθύμισεν αἰώνων Ἱστορία τῶν δυό Μεγαλονήσων Κύπρου καί Κρήτης κι ἔδωσεν εὐχή καί προσδοκία καί ζωντάνεψεν μεγάλες ὧρες. Ὧρες παράλληλες τῆς Ἱστορίας τῶν δυό «ἀδελφίδων» διά μέσου τῶν αἰώνων!

Κάποιες σκόρπιες σελίδες ἀκόμη ἀκολουθοῦν:

Ἀπό τήν τέταρτη χιλιετία π.Χ. καί μετά ἐμπορικές ἀνταλλαγές καί πολιτιστικές σχέσεις Κύπρου καί Μινωικῆς Κρήτης καταγράφονται. Χάρις, μάλιστα, στήν πυκνή αὐτή ἐπικοινωνία οἱ Κύπριοι γνώρισαν τή Γραμμική Α' γραφή, τήν μετέπειτα βάση τῆς Κυπρομινωικῆς γραφῆς.

Διαπιστώνονται μάλιστα καί ἐπιρροές στόν θρησκευτικό χῶρο (κοινή ἡ λατρεία γυναικείας θεότητας, ταύρου, κ.λπ.).

«Τούς τελευταίους αἰῶνας τῆς πρώτης χιλιετηρίδος μ.Χ. Κρήτη καί Κύπρος (... καί Σικελία)», ὁριοθετεῖ ὁ καθηγητής Ν. Β. Τωμαδάκης, «ἔχουν ἱστορίαν περίπου ἀνάλογον, λόγῳ τοῦ ὅτι ἀντεμετώπισαν τούς Ἄραβας κατα-

κτητάς, ἐδούλευσαν ὑπ' αὐτούς ἐπί αἰῶνας καί ἐλευθερωθεῖσαι ὑπό τοῦ Βυζαντίου ἐπανῆλθον εἰς τούς κόλπους τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ Κύπρος διετέλεσεν ὑπό τούς Ἄραβας μεταξύ τῶν ἐτῶν 647/8 καί 965 μ.Χ. μέ πολλάς διακοπάς, «ἀσυνεχῶς», ἐνῶ ἡ Κρήτη ἀπό του 827 μέχρι τοῦ 961 μ.Χ. Ἀμφοτέρας τάς νήσους ἠλευθέρωσεν ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς»[4].

Μιά σύντομη ματιά στά Ἐκκλησιαστικά Κύπρου - Κρήτης, τῆς ἴδιας περιόδου: Εἶναι γνωστό ὅτι: Τριανταεννέα ἀσκητές Κύπριοι ἐνώθηκαν μέ τόν Ἁϊ-Γιάννη τόν Ἐρημίτη καί 36 ἄλλους Πατέρες ἀπό τήν Αἴγυπτο, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνονται στούς τιμώμενους ἐδῶ στή Δυτική Κρήτη 99 Πατέρες ἀσκητές τοῦ ΙΑ' αἰώνα, τούς ἀναμορφωτές τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς Κρήτης (Μονή Γδερνέτου Ἀκρωτηρίου - Γαῦδος - Ἀζωγυρές Σελίνου κ.λπ.).

Γνωστό εἶναι ἐπίσης ὅτι Κρητικός τήν καταγωγή ἦταν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Ἰωάννης ὁ Κρητικός (1152-1174 μ.Χ.).

Ἐξ ἄλλου, γνωρίζομεν ὅτι ὁ πρῶτος κτίτορας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γωνιᾶς στό Κολυμπάρι Χανίων ἦταν ὁ Κύπριος μοναχός Βλάσιος, κοιμηθείς τήν 17ην Ἰανουαρίου τοῦ 1631. «Οὗτος ἐθεμελίωσεν τό μέγα τοῦτο Μοναστήρι καί τήν βέργα, τά κατώγαια κελλία δεξιά καί ἀριστερά τῆς μεγάλης πόρτας»[5].

Δύο γραμμές ἀπό τό χῶρο τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας:

Ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη (Βενετία, 1637) εἶναι ὁ Κύπριος ἱερέας Ματθαῖος Κιγάλας!

Καί μιά καί βρισκόμαστε στά χρόνια καί στά ἔργα τῆς ἄνθησης τῆς Κρητικῆς Ποίησης (ΙΕ'-ΙΖ' αἰ.), ἄς θυμηθοῦμε τή θέση τοῦ Κύπριου Ἀρχοντόπουλου, τοῦ ἀθάνατου Κυπρίδημου, στόν «Ἐρωτόκριτο» τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου! Εἶναι ἀναμφισβήτητα τιμητική ἡ διάκριση τοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἀδελφῆς Κύπρου στό ἀθάνατο ἔργο τῆς ἀκμῆς τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας:

«... Κι ἤτονε τό Ρηγόπουλο, τση Κύπρος ὁ πετρίτης,
κι ἤλαμπε ὡς λάμπ' Αὐγερινός, κι ὡς φέγγει Ἀποσπερίτης...
Δείχνει τσί χάρες τῆς ἀντρειᾶς καί τοῦ κορμιοῦ τά κάλλη,
πολλά τόν ἐρεκτήκασιν ὅλοι μικροί μεγάλοι.
Κυπρίδημος ἐκράζετο, πολλοί τόν ἐγνωρίζα,
κι ὅλα του τά καμώματα ἀπό μακρά μυρίζα...» (Β' 498 κ.ἑ.).

4 Νικ. Β. Τωμαδάκης, «Κρήτη καί Κύπρος κατά τήν Βυζαντινήν καί Μεταβυζαντινήν περίοδον», *Πεπραγμένα Α' Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, Λευκωσία 1969, τ. Α', σ. 259 κ.ἑ.

5 *Στό ἴδιο*, σ. 266.

Ἀδελφικές, παράλληλες, ἰσοστάσιες οἱ σελίδες τῆς Ἱστορίας τῶν δυό Μεγαλονήσων λοιπόν! Ἀκόμη κάποια δείγματα:

1. *Ἐποχή τῶν Φράγκων:* Στήν Κύπρο Μαρία ἡ Συγκλητική, ἡ ὡραιότατη Κυπριωτοπούλα ἀπό τή Λευκωσία, συλλαμβάνεται καί φυγαδεύεται, μ' ἄλλες πολλές, μέ πλοῖο πού τίς μεταφέρει δῶρο στό Σουλτάνο στήν Πόλη[6]. Ἡ Μαρία ἐξερευνᾶ τό πλοῖο στήν πορεία, βρίσκει τήν πυριτιδαποθήκη, δίνει φωτιά καί γίνεται στή συνείδηση τῶν Πανελλήνων ἡ συνέχεια τῆς Φυλῆς. Σάν τήν αὐτοθυσία τοῦ Μιχ. Ψαρομήλιγγου στή λαίλαπα τῆς Βενετίας (1341), τήν ἐπανάσταση τοῦ 1319 στά Σφακιά, ἀπ' ἀφορμή προσβολῆς Σκορδυλοπούλας ἀπό Βενετό φρούραρχο, κ.λπ.

2. *Ὀθωμανικά χρόνια:* Οἱ Καπετάνοι τῶν Ὀρέων τῆς Κύπρου[7] κι ἕνας ὀνομαστός ἐκπρόσωπός τους, ὁ Γιάννης Καττίρτσης, εἶναι οἱ παράλληλοι ἀγονάτιστοι Χαΐνηδες τῆς Κρήτης, Θοδωρομανώλης, Χάληδες, Γιαννάρηδες, Τσουδεροί, Βλάχος, Βέργας, Καζάνης, ἀτέλειωτη χορεία.

3. Στά *προεπαναστατικά χρόνια* ἄς σταθοῦμε ἐνδεικτικά σέ μιά καί μόνη σελίδα: Στόν Γιάννη Καρατζᾶ, τόν Κύπριο σύντροφο καί συνεργάτη τοῦ Ρήγα, πού κρεμάστηκε στό φρούριο τοῦ Βελιγραδίου (24/6/1798) πρωτεργάτης γενόμενος τῆς ἔλευσης τῆς Ἐλευθερίας τῆς Μητρός Ἑλλάδος![8]

Κάποια χρόνια πιό πρίν, Ἰούνη πάλι μήνα τοῦ 1771, γδέρνεται στό Μεγάλο Κάστρο ὁ πρωτομάρτυρας Δασκαλογιάννης γιά τά ἴδια ὑψηλά τῆς Φυλῆς ἰδανικά!

4. *Φιλική Ἑταιρεία:* Ὁ Μητροπολίτης Κυπριανός, ὁ ἔξαρχος τῆς Ἐπισκοπῆς Κιτίου Χρύσανθος, ὁ Χαράλαμπος Μάλης, ὁ διδάσκαλος, ὁ Νικόλαος Θησέας, ἔμπορος, κ.ἄ. εἶναι ἀπό τά ὀνόματα Κυπρίων πού γράφουν τά κατάστιχα τῶν μελῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας.

Καί ἀπό τήν Κρήτη πλούσια συμπληρωμένες σελίδες μέ ὀνόματα ἱερωμένων, ἐμπόρων, διανοουμένων καί ἁπλῶν πολιτῶν.

5. *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐπανάσταση τοῦ 1821:*

Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου ἀπό 9-14 Ἰουλίου 1821 προσφέρει στήν χορεία τῶν Μαρτύρων τῆς ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας τόν Ἀρχιεπίσκοπο Κυπριανό, τόν Πάφου Χρύσανθο, τόν Κιτίου Μελέτιο, τόν Κυρηνείας Λαυρέντιο, τόν Ἡγού-

6 Θάνος Κ. Βαγενᾶς, *Χρονικά τῆς Κύπρου*, Ἀθήνα 1954, σ. 27.
7 *Στό ἴδιο*, σ. 37-38.
8 *Στό ἴδιο*, σ. 58-60.

μενο Ι. Μ. Κύκκου Ἰωσήφ, πλειάδα κληρικῶν ἄλλων βαθμίδων, δημογέροντες καί προκρίτους!

Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης μᾶς στέλνει στόν πλάτανο τῆς Σπλάντζιας ἐδῶ στά Χανιά, στό Ρέθυμνο καί στό Κάστρο, νά σταθοῦμε μπρός στίς προτομές τῶν ἀπαγχονισθέντων, σφαγιασθέντων καί κατακρεουργηθέντων Ἀρχιερέων, Ἱερέων καί Μοναχῶν, Προκρίτων καί Διδασκάλων, προμάχων τῆς Ἐλευθερίας.

Καί ὕστερα, τό: «Καταφάγετε θηρία τάς σάρκας μου, ἀλλ' ὄχι τήν ψυχήν μου...» τοῦ μάρτυρα Μελχισεδέκ Δεσποτάκη, 19 Μαΐου 1821, σμίγει μέ τοῦ Κυπριανοῦ τήν ἀγονάτιστη ἀποκοτιά μπρός στόν Μουσελίμ ἀγά, 9 Ἰουλίου 1821, στή Λευκωσία:

«... Σφάξε μας οὔλους κι ἄς γενεῖ τό γαῦμαν μας αὐλάκιν,
κάμε τόν κόσμον μακελλειόν καί τούς Ρωμιούς τραούλλια,
ἁμμά 'ξερε πώς ἴλαντρον ὄντας κοπεῖ καβάκιν,
τριγύρου του πετάσσουνται τρακόσια παραπούλια!...»,

κατά τόν βάρδο καί ἐθνικό ποιητή Βασίλη Μιχαηλίδη[9].

6. Κι ἐνῶ ἡ Κύπρος ἀγγλοκρατεῖται «ἐνοικιασθεῖσα ἀπό τήν Τουρκίαν», ἀπό τό 1878, δέν μένει ἀσυγκίνητη καί ἄπραγη στό κάλεσμα τῆς Κρήτης, στή φωνή τῆς Μητέρας Ἑλλάδας: Στή Μεγάλη Κρητική Ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869 βρίσκονται πολλοί ἐθελοντές Κύπριοι νά πολεμοῦν μαζί μας τό δυνάστη.

Στά 1897 –βρήκαμε προχθές κιόλας[10] ἐρευνώντας ἀρχεῖα ὅτι –ἀκολούθησαν τήν Πανεπιστημιακή φάλαγγα πού κατέβηκεν στήν Κρήτη τήν 1-2-1897 ὑπό τόν ὑπολοχαγό Δημ. Κουκουλάκη ἑπτά Κύπριοι ἀδελφοί μας φοιτητές (οἱ: Μυριάνθης Ἰωάννου, Εὐάγγελος Χατζηιωάννου, Σωκράτης Μυριανθόπουλος, Λουΐζος Λούης, Ἰωαννίδης Κων/νος, Μαρκίδης Μενέλαος καί Νικολαΐδης Χαράλαμπος), ἔλαβαν μέρος στήν Ἐπανάσταση αὐτή, σ' ὅλες τίς μάχες, ἐπιδείξαντες «εὐπείθειαν, τάξιν καί τήν πρός τό πολεμικόν καθῆκον ὑπέρ τῆς Πατρίδος ἀφοσίωσίν των ἐκτάκτως ἀρίστην!...», καθώς τονίζεται εἰς τήν ἔκθεσιν τοῦ Διοικητοῦ μετά τήν μάχην τῆς Καντάνου...

Ἡ φάλαγγα εἶχεν 50 φοιτητές ἀπ' ὅλη τήν Ἑλλάδα! Ἀπό τήν ἀδελφή Κύπρο ἦταν οἱ 7 (ἑπτά)!

---

9 Βασίλης Μιχαηλίδης, *Παήματα*, Κύπρος (ἀνατύπ. Νοε. 1972), σ. 18 (στιχ. 180-184).

10 Δημ. Μ. Κουκουλάκης, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ Λοχαγοῦ Διοικητοῦ Φάλαγγος Δημ. Μ. Κουκουλάκη*, Ἀθῆναι 1902, σ. 16 κ.ἑ.

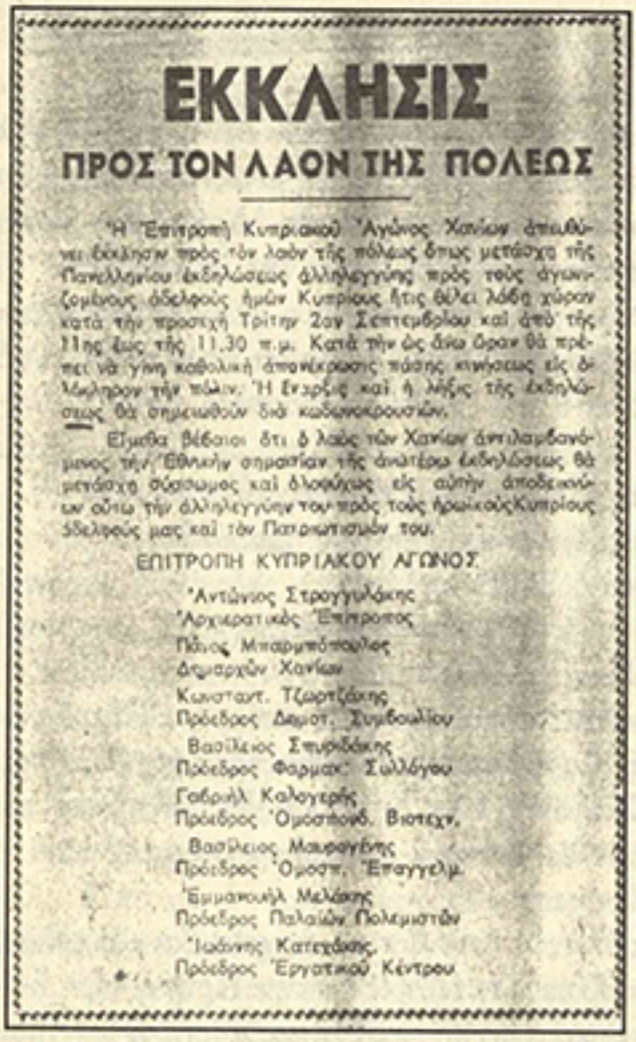

ΕΚΚΛΗΣΙΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ἡ Ἐπιτροπὴ Κυπριακοῦ Ἀγῶνος Χανίων ἀπευθύνει ἔκκλησιν πρὸς τὸν λαὸν τῆς πόλεως ὅπως μετάσχῃ τῆς Πανελληνίου ἐκδηλώσεως ἀλληλεγγύης πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους ἀδελφοὺς ἡμῶν Κυπρίους ἥτις θὰ λάβῃ χώραν κατὰ τὴν προσεχῆ Τρίτην 2αν Σεπτεμβρίου καὶ ἀπὸ τῆς 11ης ἕως τῆς 11.30 π.μ. Κατὰ τὴν ὡς ἄνω ὥραν θὰ πρέπει νὰ γίνῃ καθολικὴ ἀπονέκρωσις πάσης κινήσεως εἰς ὁλόκληρον τὴν πόλιν. Ἡ ἔναρξις καὶ ἡ λῆξις τῆς ἐκδηλώσεως θὰ σημειωθοῦν διὰ κωδωνοκρουσιῶν.

Εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὁ λαὸς τῶν Χανίων ἀντιλαμβανόμενος τὴν ἐθνικὴν σημασίαν τῆς ἀνωτέρω ἐκδηλώσεως θὰ μετάσχῃ σύσσωμος καὶ ὁλοψύχως εἰς αὐτὴν ἀποδεικνύων οὕτω τὴν ἀλληλεγγύην του πρὸς τοὺς ἡρωϊκοὺς Κυπρίους ἀδελφούς μας καὶ τὸν Πατριωτισμόν του.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ

Ἀντώνιος Στρογγυλάκης
Ἀρχιεπισκ. Ἐπίτροπος
Πάνος Μπαρμπόπουλος
Δήμαρχος Χανίων
Κωνσταντ. Τζωρτζάκης
Πρόεδρος Δημοτ. Συμβουλίου
Βασίλειος Σπυριδάκης
Πρόεδρος Φαρμακ. Συλλόγου
Γαβριὴλ Καλογερής
Πρόεδρος Ὁμοσπονδ. Βιοτεχν.
Βασίλειος Μαυραγάνης
Πρόεδρος Ὁμοσπ. Ἐπαγγελμ.
Ἐμμανουὴλ Μελάκης
Πρόεδρος Παλαιῶν Πολεμιστῶν
Ἰωάννης Κατεχάκης
Πρόεδρος Ἐργατικοῦ Κέντρου

Εἰκ. 5. Ἐφημ. *Κῆρυξ* Χανίων, 2 Σεπ. 1957, σ. 1.

Παρουσίες ἀνάλογες ἔχομε καί στούς μετέπειτα πολέμους: 1904-8, 1912-13, κ.λπ. Γιά τόν πόλεμο τοῦ '40 καί τά χρόνια τῆς Μάχης καί τῆς Ἀντίστασης τῆς Κρήτης, 1941-45, δέν θά ποῦμε τίποτα. Εἶναι σύγχρονα, εἶναι γνωστά!.. Τά ὀνόματα τῶν ἡρωικά πεσόντων ἀδελφῶν Κυπρίων (τότε ὑπηρετοῦσαν στόν ἀγγλικό στρατό) θά τά μελετοῦμε ἐπισκεπτόμενοι τό Συμμαχικό Νεκροταφεῖο Σούδας, στό μπλόκ 7. Ἐκεῖ ὀφείλομε νά στεκόμαστε καί νά ρίχνουμε δάφνης κλωνάρια, καθώς οἱ μανάδες κάτω στή μαρτυρική Μεγαλόνησο κάνουν στῶν δικῶν μας πεσόντων, τοῦ '74, τούς τάφους, στή Μακεδονίτισσα!..

Στά χρόνια 1955-59, χρόνια τοῦ μεγαλειώδους ἔνοπλου ἀγώνα τῆς ΕΟΚΑ στήν Κύπρο, ἡ Κρήτη ἔκανε ὅ,τι τῆς ἦταν δυνατόν!

Πρωτοστάτησε στή συγκέντρωση ὁπλισμοῦ, στή συλλογή χρημάτων μέ ἐράνους, στή διαφώτιση καί ἠθική συμπαράσταση μέ κάθε μέσο.

Ὁ ἀπόηχος τῶν μεγαλειωδῶν συλλαλητηρίων τῆς Κρήτης ἀκόμη συγκινεῖ. Διαβάζομε τυχαῖα σέ τοπική ἐφημερίδα τῶν Χανίων τῆς 2/9/1957:

«Ἔκκλησις πρός τόν λαόν τῆς πόλεως Χανίων: Ἀπό τήν Ἐπιτροπήν Κυπριακοῦ Ἀγῶνος Χανίων καλεῖται ἅπας ὁ Λαός, προκειμένου νά μετάσχει πανελληνίου ἐκδηλώσεως ἀλληλεγγύης πρός τούς ἀγωνιζόμενους ἀδελφούς ἡμῶν Κυπρίους[11]. Ἀπό ὥρας 11ης π.μ. θέλει γίνει καθολική ἀπονέκρωσις πά-

11 Ἐφημ. *Κῆρυξ* (καθώς καί οἱ λοιπές τοπικές ἐφημερίδες), 2.9.1957. σ. 1.

σης κινήσεως εἰς ὁλόκληρον τήν πόλιν, ἡ ἔναρξις καί λῆξις τῆς ὁποίας θά σημειωθεῖ διά κωδωνοκρουσιῶν.

Σύσσωμοι καί ὁλοψύχως θ' ἀποδείξωμεν τήν ἀλληλεγγύην μας πρός τούς ἡρωικούς Κυπρίους ἀδελφούς μας, καί τόν Πατριωτισμόν μας! Ἡ Ἐπιτροπή Κυπριακοῦ Ἀγῶνος!» (καί τήν ὑπογράφουν οἱ Ἐκκλησιαστικές καί Πολιτικές μας Ἀρχές, τά Συνδικάτα, Σωματεῖα, Σύλλογοι, Φορεῖς, Ἐργατικό Κέντρο, Παλαιοί Πολεμισταί, Βιοτέχναι, κ.λπ. καί μετέχουν σύσσωμοι!...).

Κανείς συντοπίτης μου δέν ξεχνᾶ τά γεγονότα τῆς Κύπρου, τόν μεγαλειώδη ἔνοπλο ἀγώνα τῆς ΕΟΚΑ, τίς θυσίες καί τούς Μάρτυρές του, τόν Μάρκο Δράκο, ἀπό τή Σολιά, τόν Κυριάκο Μάτση, ἀπό τό Δίκωμο, τόν Καραολή καί τόν Δημητρίου, τόν Εὐαγόρα Παλληκαρίδη καί τή λοιπή χορεία τῶν Μαρτύρων τήν ἀτέλειωτη, μέ πρωτοκορυφαῖο τόν Γρηγόρη Αὐξεντίου![12]

Κανείς συντοπίτης μου δέν ξεχνᾶ! Ὑπάρχουν ἐξ ἄλλου οἱ τιμητικές ὀνοματοθεσίες δρόμων στήν πόλη μας, πού θυμίζουν μόνιμα καί καθημερινά αὐτά τά ἱερά ὀνόματα!

Τά ἐπικά ἐκεῖνα χρόνια «ἀνέζησαν οἱ ρῆτρες τῆς σιδηρᾶς σπαρτιατικῆς πειθαρχίας τοῦ "ἢ τάν ἢ ἐπί τᾶς" στίς ἐντολές τοῦ Ἐθνάρχη Μακαρίου καί τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς ΕΟΚΑ Διγενῆ, ὡς ρῆτρες Πατρίδας, ἐμψύχωσε τούς μαθητές τό: "εἷς οἰωνός ἄριστος ἀμύνεσθαι περί πάτρης", ἀντήχησε ἀπό τή φλεγόμενη σπηλιά περήφανο, ἀπό τά βάθη αἰώνων, τό "μολών λαβέ" τοῦ Λεωνίδα μέ τό στόμα τοῦ Σταυραετοῦ τοῦ Μαχαιρᾶ, συνάρπασε τόν Ἑλληνισμό τῆς Κύπρου τό: "ἴτε παῖδες Ἑλλήνων, ἐλευθεροῦτε Πατρίδα" καί τοῦ Ρήγα οἱ θούριοι, τούς καθήλωσε στό χρέος τό: "αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν" τοῦ Παλαιολόγου, τούς φλόγισε τήν καρδιά τό "Ἐλευθερία ἢ Θάνατος" τῆς Ἐθνεγερσίας, τούς παραδειγμάτισε τό "θνῆσκε ὑπέρ Πίστεως καί μάχου ὑπέρ Πατρίδος" τοῦ Ἐθνομάρτυρα Ἀρχιεπισκόπου Κυπριανοῦ, τῆς μαρτυρικῆς Κύπρου», καθώς τόνιζεν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομος στήν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στίς 5 τ' Ἀπρίλη τοῦ 1995, σέ εἰδική τελετή, καί προσυπογράφομεν –πιστεύω– ὅλοι ἐμεῖς!

---

12 Δές ἐνδεικτικά: *Κυπριακή Μαρτυρία - Ἀφιέρωμα στόν Ἀπελευθερωτικό Ἀγώνα τῆς ΕΟΚΑ: Σαράντα χρόνια*, Λευκωσία 1999 (ἔκδοση Ὁμίλου Πνευμ. Ἀνανέωσης Κύπρου).

Εἰκ. 6. Τό Ἀρχιεπισκοπικό Μέγαρο Κύπρου.

Εἰκ. 7. Αὐτό τό προσφυγόπουλο τῆς Κύπρου ὡς πότε θά ρωτᾶ τόν πολιτισμένο κόσμο ποῦ βρίσκονται οἱ ἀγνοούμενοι γονεῖς του;...

Δέν ἦταν ὄντως ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε σέ ἱστορικά σημεῖα, λέγαμε ἀρχίζοντας, γιατί –καθώς ἀκούσατε– εἶναι σέ ὅλους ὅλα γνωστά...

Γνωστές καί μέ πολλή πίκρα καί δάκρυα οἱ περιπέτειες καί τά τραγικά γεγονότα τοῦ δραματικοῦ 1974, πού συμπλήρωσαν ἤδη τέταρτο τοῦ αἰώνα, κι ἀκόμη δέ λέει ἡ διεθνής διπλωματία, π' ὁρίζει τίς τύχες μας, νά βοηθήσει, ὥστε νά διορθωθεῖ τό μέγα ἔγκλημα πού κυοφορήθηκεν καί τελέστηκεν ψυχρά, εἰς βάρος τῆς ὄντως μαρτυρικῆς Μεγαλονήσου Κύπρου![13]

Πονοῦμεν ὅλοι μας, κι ἔχομεν κι ἐμεῖς δικούς καί χωριανούς στή Μακεδονίτισσαν θαμμένους!..

Κυρίες καί κύριοι,

Ἀδέλφια μας ἀπό τήν Κύπρο,

ὅταν χθές ἀκόμη ἀνεδείχθησαν «σκυταλοδρόμοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρετῆς οἱ ἡρωομάρτυρες Τάσος Ἰσαάκ καί Σολωμός Σολωμοῦ, οἱ νέοι αὐτοί φωτεινοί ὁδοδεῖκτες στό δρόμο τῆς ἐθνικῆς μας πορείας», ὅπως παραστατικά ἐτόνισεν ὁ ὑπουργός Κύπρου κ. Ἀδάμος Ἀδαμίδης[14], στό μνημόσυνο τῶν Ἡρώων, στή Μητρόπολη Ἀθηνῶν, 17/11/1996, λόγοι δέν χρειάζονταν...

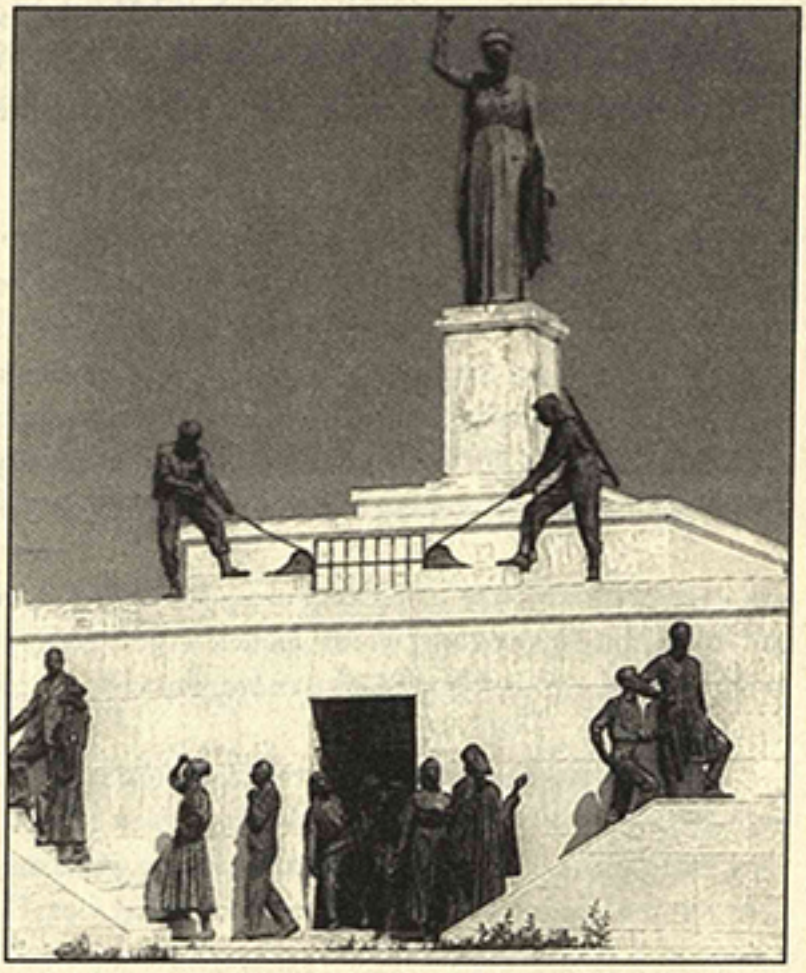

Εἰκ. 8. Τό ἄγαλμα τῆς Ἐλευθερίας (Λευκωσία).

13 Ὑπουργ. Παιδείας (Κύπρου), *Ἡ Κατεχόμενη γῆ μας*, Λευκωσία 1996, σ. 2 κ.ἑ.

14 Ἀδάμος Ἀδαμίδης, «Ὁ Τάσος Ἰσαάκ καί ὁ Σολωμός Σολωμοῦ σκυταλοδρόμοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρετῆς», στόν τόμο *Τό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καί ἡ Κύπρος*, Ἀθήνα 1998, σ. 270 κ.ἑ.

Ἡ παρέκκλιση ἔγινεν μόνο καί μόνο γιά τό νεώτερο ἀκροατήριο, καί εἶναι εὐτυχῶς ἀρκετό!

Ἀκροατήριο τό ὁποῖο πρέπει νά θωρακίζεται καί νά ἐρματίζεται, γιά νά μήν μπορέσουν ποτέ Ἄγκυρες καί Ντενκτάδες, Γκρίζοι Λύκοι καί «ἐξαναγκασμένοι» ἔποικοι, νά ἐμποδίσουν τήν ἐπιστροφή τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ στά βόρεια χώματα τῆς Μεγαλονήσου, πού ἦταν καί θά μείνουν ἑλληνικά στούς αἰῶνες! Ἀλλά καί γιά νά τιμοῦμε «ἔργοις» τή θυσία τῶν Ἡρώων καί τῶν Μαρτύρων τῆς Μεγαλονήσου Κύπρου καί συνολικά τῶν εὐκλεῶς ἀγωνισαμένων ὑπέρ Πατρίδος, ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου.

Ἡ ἱστορία πού δόξῃ τό ἐγγυᾶται! Κι ἐμεῖς ὅλοι τό ὑποσχόμαστε!

Εὐχαριστῶ!

ΚΑΤΙΝΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΤΕΡΟΥ

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ 1940

Πολεμικές αναμνήσεις του ηρωικού εφέδρου υπολοχαγού Ανδρέα Πάτερου, δασκάλου, όπως τις έχει καταγράψει στο ανέκδοτο ημερολόγιό του

[Πολλές φορές όσο ζούσε ο Ανδρέας τον παρακινούσαμε να γράψει κάτι, για να το μαθαίνουν και οι νεότεροι, από τα πολλά συνταρακτικά πολεμικά γεγονότα του ελληνοϊταλικού πολέμου, που έζησε στην Αλβανία.

Οι διηγήσεις του ήταν συναρπαστικές κι έφερναν μπροστά μας εικόνες ηρωικές, από τις ολίγες που η ελληνική μακραίωνη ιστορία μας έχει καταγράψει.

Οι ήρωες του Αλβανικού μετώπου ξαναζωντάνευαν μπροστά μας, άλλωστε ακόμη και σήμερα υπάρχουν επιζώντες μαχητές, που θα αισθάνονταν περισσότερο κι από εμάς δικαιολογημένη περηφάνεια.

Εκεί στα κακοτράχαλα βουνά, στο λασπωμένο χώμα, στο αφόρητο κρύο, στην πείνα και τη στέρηση, μόνο με τη φλόγα στην καρδιά, ακοίμητο καντήλι στο βωμό της πατρίδας, οι Έλληνες μαχητές μας δεν επέτρεψαν στους φασίστες του Μουσολίνι να εκπληρώσουν τα όνειρά των.

Έτσι έγραψαν οι ήρωες εκείνοι τις αθάνατες ιστορικές σελίδες της δόξας.

Από την αρχαιότητα γνωρίζουμε πόσο ετιμώντο οι ανδραγαθήσαντες για την πατρίδα, κι όπως διαβάζομε στον κατά Θουκυδίδη επιτάφιο του Περικλή, ο αθάνατος εκείνος άρχοντας των Αθηνών, ο Περικλής, αποδίδοντας τις σχετικές τιμές είπε ότι «καλόν επί τοις εκ των πολέμων δαπτομένοις αγορεύεσθαι» και ότι «δίκαιόν εστι την εις τους πολέμους ανδραγαθίαν προτίθεσθαι». Βρισκόμεθα στην 59η επέτειο του νικηφόρου εκείνου πολέμου και σε λίγες μέρες θα γιορτάσουμε και πάλι την 28η Οκτωβρίου που ιδιαίτερα τώρα στην εποχή μας είναι επιτακτική ανάγκη να γιορτάζεται με την προσήκουσαν μεγαλοπρέπειαν. Ο ηρωικός έφεδρος υπολοχαγός Ανδρέας Πάτερος έχει φύγει απ' τη ζωή τώρα και δύο χρόνια κι εγώ, από χρέος στην ιερή μνήμη του, παραθέτω από τις σημειώσεις των πολεμικών του αναμνήσεων μια συνταρακτική Μάχη για την κατάληψη ενός υψιπέδου με τρεις λόφους καλά οχυρωμένους και μεγάλης στρατιωτικής σημασίας κι ένα χωριό μαζί, με το όνομα «Κομπρέσκα». Σ' αυτή τη μάχη με

Ο ηρωικός υπολοχαγός Ανδρέας Πάτερος, δάσκαλος, που τίμησε την Κρήτη και τον διδασκαλικό κλάδο.

την τόλμη και το απαράμιλλο θάρρος του μέχρις αυτοθυσίας προήχθη επ' ανδραγαθία και ετιμήθη με το Χρυσούν Αριστείον Ανδρείας.

Ακόμη, από το ίδιο ημερολόγιο παραθέτομε λίγες μνήμες μεγάλης σημασίας και ιστορικού ενδιαφέροντος.

Όμως, πριν ακόμη ο αφηγητής Ανδρέας μάς δώσει την περιγραφή της ανωτέρω Μάχης, μας δίνει και μια περιληπτική εικόνα εντυπώσεων της είδησης του πολέμου, στην οποία διαφαίνεται καθαρά ο πατριωτικός παλμός του Έθνους και το νικηφόρο ξεκίνημα.]

Η ΠΡΩΤΗ ΜΑΧΗ

Πόλεμος! Η συγκλονιστική αυτή είδηση μεταδίδεται αστραπιαία απ' άκρου σ' άκρο της Ελλάδας. Οι καμπάνες κτυπούν ασταμάτητα. Το Έθνος αναστατώνεται. Ο συναγερμός είναι πανελλήνιος. Οι νέοι με το χαμόγελο στα χείλη τρέχουν στα Συντάγματά τους. Κανείς δεν απουσιάζει από το συγκινητικό προσκλητήριο της Πατρίδας. Με καταπληκτική δραστηριότητα και ταχύτητα συγκροτούνται οι Μονάδες στρατού. Το 3ο Τάγμα του 13ου Συντάγματος είναι από τα πρώτα έτοιμο. Ξεκινά από την πόλη Κιλκίς το δειλινό της 1ης Νοεμβρίου του 1940. Από νωρίς πλήθος κόσμου είχε κατακλύσει τα πεζοδρόμια, τα μπαλκόνια, τις στέγες των σπιτιών και με ανυπομονησία περιμένουν. Το Τάγμα φάνηκε: Οι οκτακόσιοι πενήντα άνδρες του σε άψογη φάλαγγα, με σταθερό βήμα, ψηλά το κεφάλι και λεβέντικη κορμοστασιά διασχίζουν τον κεντρικό δρόμο της πόλης. Ο λαός, που τους περίμενε με αγωνία, τους βλέπει σαν γιμίδεους. Ξεσπά σε ουρανομήκεις ζητωκραυγές, χειροκροτεί και με ένα πρωτοφανή ενθουσιασμό, με δακρυσμένα μάτια τους εύχεται "Στο καλό και με τη Νίκη". Ήτο ο παλμός του Έθνους, παλμός που ακούεται πάντα σ' αυτές τις περιπτώσεις.

Φεύγουν οι νέοι για το πεδίο της τιμής, να διώξουν από το πάτριο έδαφος τον εισβολέα. Βαδίζουν πάντα νύκτα, τον τρόπο αυτό πορείας επέλεξε ο Ταγματάρχης, πολύ σωστά, για να αποφύγει αεροπορικές επιδρομές του εχθρού. Περνούν από πόλεις και χωριά της Μακεδονίας. Παντού ο ίδιος ενθουσιασμός, παντού εγκάρδια, θερμή υποδοχή από μικρούς και μεγάλους. Επιτέλους. Ύστερα από μια επίπονη, πολύ κουραστική πορεία πολλών ημερών, μπαίνει από το Μοράβα στη γειτονική αλλά εχθρική Αλβανία. Καταυλίσθηκε το Τάγμα στα υψώματα πάνω από την πολιορκούμενη Κορυτσά. Την επόμενη πέφτει η πόλη. Ο ελληνικός πληθυσμός, που ζούσε αιώνες στη μαύρη σκλαβιά, με φρενίτιδα, με κραυγές ενθουσιασμού και ασυγκράτητη χαρά υποδέχεται τους ελευθερωτές. Για τρίτη φορά στα πενήντα τελευταία χρόνια, ελεύθερη η άτυχη πόλη.

Το Τάγμα βαδίζει τώρα στο εσωτερικό της Αλβανίας, πάνω στα δυσπρόσιτα βουνά της ορεινής αυτής χώρας. Την παραμονή του Αγ. Νικολάου συναντά τους Ιταλούς οχυρωμένους σε τρεις λόφους, στον ένα εκ των οποίων υπήρχε το όχι μεγάλο χωριό Κομπρέσκα.

Πρωί πρωί ο διοικητής Β. Τσιτσικλής καλεί τους αξιωματικούς τουΤάγματος και τους ανακοινώνει: "Θα επιτεθούμε εναντίον των Ιταλών, οι οποίοι κατέχουν τους τρεις απέναντί μας λόφους με το χωριό Κομπρέσκα". Ένα μειδίαμα, μια λάμψη ικανοποίησης απλώθηκε στα πρόσωπα όλων. Επιτέλους ήρθε η ώρα να πάρουν το βάπτισμα του πυρός. Ο Ταγματάρχης καθορίζει το στόχο και την πορεία κάθε λόχου, οι δημοιρίες των

πολυβόλων τάσσονται πίσω από τους λόχους τυφεκιοφόρων, για να υποστηρίζουν αυτούς με τα πυρά των κατά την επίθεση. Σβέλτοι οι Αξ/κοί, όλοι νέοι, τρέχουν στα τμήματά των και πληροφορούν τους στρατιώτες τι πρόκειται να γίνει. Δίνουν εντολή στους υπαξιωματικούς να κάμουν μια σύντομη επιθεώρηση, να ρίξουν μια ματιά στον οπλισμό των στρατιωτών. Σε όλους υπενθυμίζουν ότι πρέπει να βαδίζουν με κάθε δυνατή προφύλαξη, ώστε ο εχθρός να μη τους αντιληφθεί, πριν τον πλησιάσουν όσο μπορούν πιο κοντά.

Το αναμενόμενο με ανυπομονησία σύνθημα της εκκίνησης δόθηκε από τον Διοικητή του Τάγματος. Οι Λόχοι ξεκινούν, βαθειά η συγκίνηση, δικαιολογημένη η αγωνία όλων. Το έδαφος μέχρι τους λόφους είναι αναπεπταμένο, θάμνοι, χαμόκλαδα, αραιά δέντρα καχεκτικά από τη μανία του βοριά είναι διεσπαρμένα εδώ και κει. Εκμεταλλεύονται ό,τι μπορούν οι άνδρες και πλησιάζουν αθέατοι αρκετά τον εχθρό. Οι Ιταλοί βέβαια δεν κοιμόνταν. Όταν φθάσαμε σε απόσταση βολής άρχισαν να αμύνονται με πυκνά δραστικά πυρά. Είχαν οργανώσει ένα φραγμό πυρός αδιαπέραστο. Αυτοί μπορεί να μην ήσαν αξιόλογοι πολεμιστές, ήσαν όμως δυνατοί, άφθαστοι στην κατασκευή αμυντικών και οχυρωματικών έργων. Η απόσταση τώρα που χώριζε τους δύο αντιπάλους βρέθηκε να είναι μικρότερη από εκατόν πενήντα μέτρα. Μια μικρή αβαθής χαράδρα βρίσκεται μεταξύ των.

Εδώ το Τάγμα καθηλώνεται, όλη μέρα η σάλπιγγα σημαίνει. Προχωρείτε! Προχωρείτε!, αλλά κανείς δεν μπορεί να προχωρήσει. Τα πυρά του εχθρού ήσαν φονικά και διασταυρούμενα. Αλλοίμονο στον επιτιθέμενο που θα πρέπει να περάσει τέτοια πυρά. Η μάχη είναι σκληρή, μέσα στο πανδαιμόνιο και θορυβητό των τηλεβόλων, των πολυβόλων και των ατομικών όπλων, ο λοχίας Μουρατίδης αναφέρει βιαστικά στο Δημοτίτη ότι το 1ο πολυβόλο δε λειτουργεί. Γιατί; Τραυματίστηκε ο σκοπευτής. Τρέχει ο Αξ/κός στη θέση του πολυβόλου και αντικρύζει ένα ανατριχιαστικό θέαμα, το πρόσωπο του σκοπευτού είναι γεμάτο αίματα. Πώς έγινε αυτό; Μια σφαίρα Ιταλικού πολυβόλου του ήρθε στο κεφάλι, τρύπησε το κράνος, ευτυχώς έχασε τη δύναμή της και τον τραυμάτισε μόνο στο μέτωπο. Το ματωμένο πρόσωπο του σκοπευτή, ο νεκρός λοχίας παραπλεύρως και τα δύο τρία σώματα σκοτωμένων στρατιωτών παρακάτω τρομοκράτησαν τους πολυβολητές. Κανείς δε θέλει να πάρει το πολυβόλο. Όλοι δηλώνουν άγνοια. Να, το λάθος του Κανονισμού. Έπρεπε να προβλέπει, οι υπηρέτες του πολυβόλου να ειδικεύονται σε όλους τους ρόλους. Όχι ο ένας σκοπευτής, ο άλλος γεμιστής, προμηθευτής κ.λπ., όλοι να τα ξέρουν όλα. Υποχρεώθηκε ο Αξ/κός να χειριστεί το πολυβόλο αρκετή ώρα, ώσπου ξεθάρρεψε ένας στρατιώτης και το πήρε.

Ο νοσοκόμος έδωσε τις πρώτες βοήθειες στον τραυματία και έφυγε για το ορεινό

χειρουργείο. Η μέρα περνά με ανταλλαγή πυρών εκατέρωθεν. Βραδιάζει, το Τάγμα σταθεροποιεί τη βάση εξορμήσεως που εδημιούργησε. Ο Έφεδρος Ανθ/γός Α. Πάτερος που διοικεί δυμοιρία πολυβόλων στεναχωρείται και εκνευρίζεται με το αποτέλεσμα της πρώτης μέρας. Αλλά εκείνο που του έσπασε τα νεύρα ήσαν τα μαντολίνα και οι καντάδες των Ιταλών που συνεχίστηκαν όλη νύχτα. "Καλά, τα λέμε αύριο", σκέπτεται ο εθελοντής πολεμιστής. Και λέω εθελοντής, διότι του επροτάθη από ανώτερο Αξ/κό, πριν φύγει για το μέτωπο, αν θέλει να μείνει στα μετόπισθεν, ώστε να αποφύγει τις κακουχίες του πολέμου. Ο νέος Αν/γός απεποιήθη την ευμενεστάτη αυτή πρόταση, με την υπερήφανη δήλωση ότι θέλει να πολεμήσει τους θρασείς Ιταλούς. Τους μισεί, ξέρει από την ιστορία ότι πάντοτε έτρεφαν ένα αδικαιολόγητο μίσος εναντίον της Ελλάδας.

Ξημερώνει η επομένη, μέρα του Αγ. Νικολάου, όλοι προσεύχονται νοερά, παρακαλούν τον Άγιο να τους βοηθήσει στη δύσκολη προσπάθειά τους. Το Τάγμα αρχίζει να καλεί πάλι, με το γνωστό σάλπισμα, τους λόχους για εξόρμηση. Κανείς όμως δεν κινείται, οι άνδρες δίσταζαν, διότι οι απώλειες της προηγούμενης μέρας ήσαν πολλές. Τα πυρά του εχθρού συνεχώς γίνονται σφοδρότερα, πυκνά και θανατηφόρα. Ο θερμόαιμος Αν/γός αγανακτεί. Σκέπτεται να επιτεθεί με τους άνδρες του, αλλά πάλι θυμάται τον κανονισμό των πολυβόλων, που απαγορεύει ρητά στους πολυβολητές να επιτίθενται. Πλάι του ήταν ένας συνάδελφος Αν/γός που ηγείτο τυφεκιοφόρων. Τον φωνάζει. «Γιώργο, ντροπή, τόσες μέρες λέγαμε πού θα βρούμε Ιταλούς. Να, τους βρήκαμε, αλλά τίποτε δεν κάνομε». Μάταια τον προτρέπει να επιτεθεί. Απογοήτευση. Παρά ταύτα μετά το μεσημέρι επαναλαμβάνει σε πιο ήπιο ύφος, σχεδόν με παράκληση, την προτροπή για επίθεση. Τότε παίρνει την καυτή, την αναπάντεχη απάντηση. "Αν έρθεις και συ;". Αχ! τον ανόητο, δεν ξέρει τον Κανονισμό των πολυβόλων; Μαζί δεν τα μαθαίναμε στη Σχολή Εφέδρων; Ο Α. Πάτερος αιφνιδιάζεται προς στιγμή, χωρίς όμως πολλή σκέψη παίρνει την επικίνδυνη απόφαση. "Ναι", του φωνάζει, "θα έλθω, ετοίμασε τους άνδρες σου". Καλεί τον ιπποκόμο του να του φέρει το μπλοκ κι ένα μολύβι. Σκέπτεται ότι, αν επιζήσει, πρέπει να έχει μια δικαιολογία ή τουλάχιστον να φανεί ότι ήξερε πως κάνει παράβαση. Γράφει λοιπόν μια σύντομη αναφορά στο Διοικητή.

Προς
τον κ. Διοικητή του 3ου Τάγματος
Για τη δοξασμένη Πατρίδα και την τιμή του Τάγματος,
παρά τον Κανονισμό, επιτίθεμαι. Ζήτω το Έθνος!
Α. Πάτερος

Τη διπλώνει, τη δίδει στον στρατιώτη να την πάει στον Ταγματάρχη, αφού του

υπέδειξε πού θα τον βρει. Σ' ένα ύψωμα πίσω από τη γραμμή, περίπου 800 μ., βρισκόταν ο Δ/τής του Τάγματος και από κει διηύθυνε τη μάχη. Οι δύο Έφεδροι Αξ/κοί εξορμούν με τα τμήματά των. Πρέπει όμως να περάσουν από ένα φραγμό πολυβόλων και άλλων βαρέων όπλων που δεν ήταν απλός καταιγισμός, ήταν σωστή κόλαση πυρός. Από τους εκατόν είκοσι άνδρες που εξόρμησαν μόνον ο παραβάτης πολυβολητής Αξ/κός, με δεκαέξι άνδρες που τον ηκολούθησαν, πέρασαν. Όλοι οι άλλοι καθηλώθηκαν, δεν μπόρεσαν να περάσουν. Ο Ταγματάρχης εν τω μεταξύ από το παρατηρητήριό του βλέπει με διόπτρες την κίνηση στην πλαγιά του λόφου. Η χαρά του ασφαλώς θα ήταν μεγάλη, η οποία όμως δεν κράτησε πολύ. Ρώτησε ποιος επιτίθεται και όταν του είπαν, ο Αν/γός Πάτερος, τότε ξέσπασε. "Τι κάνει αυτός ο τρελός; Δεν διάβασε τον Κανονισμό; Τι μάθαινε στη σχολή που φοίτησε; Εάν του κάμουν αντεπίθεση οι Ιταλοί, θα του πάρουν τα πολυβόλα και το Τάγμα θα μείνει με μειωμένη δύναμη πυρός κατά το ένα τρίτο". Ωρύεται, φωνάζει, "θα τον περάσω στρατοδικείο". Εκείνη τη στιγμή φθάνει η αναφορά, την οποία του δίδει ο στρατιώτης. Τη διαβάζει, καλμάρει λίγο, αλλά εξακολουθεί να είναι ανήσυχος.

Ας δούμε τώρα τι έγινε με τους ολίγους τολμητρούς (τρελούς). Είπαμε παραπάνω ότι ένας Έφεδρος Αξ/κός με δεκαέξι στρατιώτες πέρασαν τα πυκνά και διασταυρούμενα πυρά των εχθρών. Τώρα πρέπει να ανεβούν στην κορυφή του λόφου που κατέχουν οι εχθροί, γερά οχυρωμένοι. Το ότι είναι ολίγοι δεν το σκέπτονται. Άλλωστε η μοίρα των Ελλήνων από τα πανάρχαια χρόνια αυτή είναι –λίγοι αυτοί να πολεμούν εναντίον πολλών.

Η ανάβαση αρχίζει, αλλά είναι δύσκολη, η πλαγιά του λόφου είναι απότομη, είναι πολύ επικλινής. Οι εχθροί αιφνιδιάζονται, νόμισαν, ευτυχώς, ότι επιτίθεται όλο το Τάγμα και το 'βαλαν στα πόδια. Φθάνουν οι λίγοι τρελοί στην κορυφή, κραδαίνουν τα όπλα τους, με στεντορία φωνή φωνάζουν τη μαγική λέξη ΑΕΡΑ! Κραυγή που ενεθάρρυνε τον Έλληνα φαντάρο και έτρεπε σε φυγή τους εχθρούς. Βλέπουν και ακούνε κατάπληκτα τα άλλα τμήματα, ομάδες, δημοιρίες, λόχοι εξορμούν όλοι, καταλαμβάνουν τις θέσεις των εχθρών, μαζί και το χωριό Κομπρέσκα. Τριάντα δύο που δεν πρόλαβαν να φύγουν και μερικοί τραυματίες πιάστηκαν αιχμάλωτοι, μεταξύ των οποίων και ένας γιατρός. Λίγοι πολυβολητές μαζί με άλλους στρατιώτες μπήκαν στα εγκαταλελειμμένα σπίτια του χωριού. Οι περισσότεροι Αλβανοί συνήθιζαν, όταν έφευγαν από τα χωριά οι Ιταλοί, φόρτωναν ό,τι μπορούσαν κι έφευγαν μαζί τους. Βρήκαν σ' αυτά οι στρατιώτες τσουχτερή ρακή, πολύτιμο εύρημα για το κρύο, ήπιαν όση μπορούσαν, γέμισαν τα παγούρια τους και μισομεθυσμένοι επιστρέφουν στο τμήμα τους.

Εκεί βρήκαν Αξ/κό και Υπαξιωματικούς της Δημοιρίας να συζητούν. Επιλέγουν τις

θέσεις που πρέπει να τοποθετηθούν τα πολυβόλα, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν πιθανή αντεπίθεση του εχθρού. Με τη χαρούμενη φασαρία που έκαναν, διεκόπη η συζήτηση. Καθένας παρακαλεί τον Αν/γό να πιει από το δικό του παγούρι. Δεν τους χαλά το χατίρι, πίνει από τον καθένα μια γουλιά, με αποτέλεσμα σχεδόν να μεθύσει. Αυτή η προτίμηση έδωσε μεγάλη χαρά στους πολυβολητές, όχι μόνον τον αγαπούν, αλλά ύστερα από αυτό που έγινε το απόγευμα είναι υπερήφανοι γι' αυτόν.

Έτσι ζαλισμένος όχι μόνο από τη ρακή αλλά περισσότερο από τη μεγάλη επιτυχία της παράνομης επίθεσης, κάθεται στο έδαφος και ανακουμπά την πλάτη του στον κορμό ενός δέντρου. Συλλογίζεται τι μούτρα θα έκαμε ο Ταγματάρχης, όταν έμαθε την επίθεση των πολυβολητών. Δεν περνά όμως πολλή ώρα που ζάλες και σκέψεις σκόρπισαν, τον ειδοποιούν ότι ο Ταγματάρχης έρχεται. Πράγματι, ο Διοικητής, ο οποίος πολλές φορές έδειξε ότι κατέχει άριστα την τέχνη του πολέμου, μετά τη μάχη επιθεωρεί τη νέα γραμμή του Τάγματος, δίδει οδηγίες σε όλους, σκορπά χαμόγελα.

Σε κάποιο σημείο συναντά τον απείθαρχο Αξ/κό. Αφού πλησίασε, σε αυστηρό ύφος του λέει: "Για το θάρρος σου θα προτείνω να παρασημοφορηθείς. Για την παράβαση όμως του Κανονισμού θα σε στείλω Στρατοδικείο". Το πρώτο το εξετέλεσε, το δεύτερο... το ξέχασε. Ο Ανθ/γός, που όπως είπαμε ήταν πολύ ζαλισμένος, μόλις μπόρεσε να του πει: "Εάν, κ. Ταγματάρχα, δεν έκαναν την παράβαση εκείνοι οι ολίγοι, για την οποίαν εξ ολοκλήρου ευθύνομαι εγώ, το Τάγμα ακόμη θα ήταν στη βάση του". Ο Διοικητής προχωρεί για να ολοκληρώσει την επιθεώρηση. Ο Αν/γός κάθεται πάλι στη θέση του, στεναχωρημένος σκέπτεται. Να η περίπτωση, που αντί να ελέγχεται η δειλία ελέγχεται το θάρρος. Ένας νεαρός δεκανέας, που ήκουε από πιο πέρα τη συζήτηση μεταξύ των δύο Αξιωματικών, χαρούμενος τρέχει και λέει στον Δημοφίτη του: "Κύριε Ανθ/γέ, γλυτώσατε!". "Τι γλύτωσα δεκανέα;". "Το Στρατοδικείο". "Πώς το ξέρεις;". "Ο κ. Ταγματάρχης φεύγοντας γελούσε".

Μετά ολιγοήμερη παραμονή στο χωριό Κομπρέσκα, για ανάπαυση των ανδρών, το Τάγμα συνεχίζει τη νικηφόρο πορεία του, πορεία προς τη δόξα. Δίδει σκληρές αλλά νικηφόρες μάχες πάνω στα βραχώδη βουνά της Αλβανίας. Αυτό που διαδραματίζεται πάνω στους ορεινούς όγκους της χώρας αυτής δεν ήταν απλός πόλεμος, ήταν μια τρομερή έκρηξη ηφαιστείου. Οι ταλαίπωροι Ιταλοί, που δεν έμοιαζαν καθόλου των προγόνων τους, δεν αντέχουν ούτε μπορούν να αντιμετωπίσουν τη θυελλώδη ορμή των Ελλήνων. Με το δίκιο του λοιπόν ο Τσώρτσιλ, ο πατέρας της Νίκης, είπε: "Του λοιπού δε θα λέμε ότι οι Έλληνες μάχονται σαν ήρωες, αλλά οι ήρωες μάχονται σαν τους Έλληνες". Κατάπληκτη όλη η ανθρωπότης παρακολουθεί το θαύμα, το ελληνικό θαύμα, που διεξάγεται στη Β. Ήπειρο. Απορεί πώς ένας μικρός λαός υψώνει το

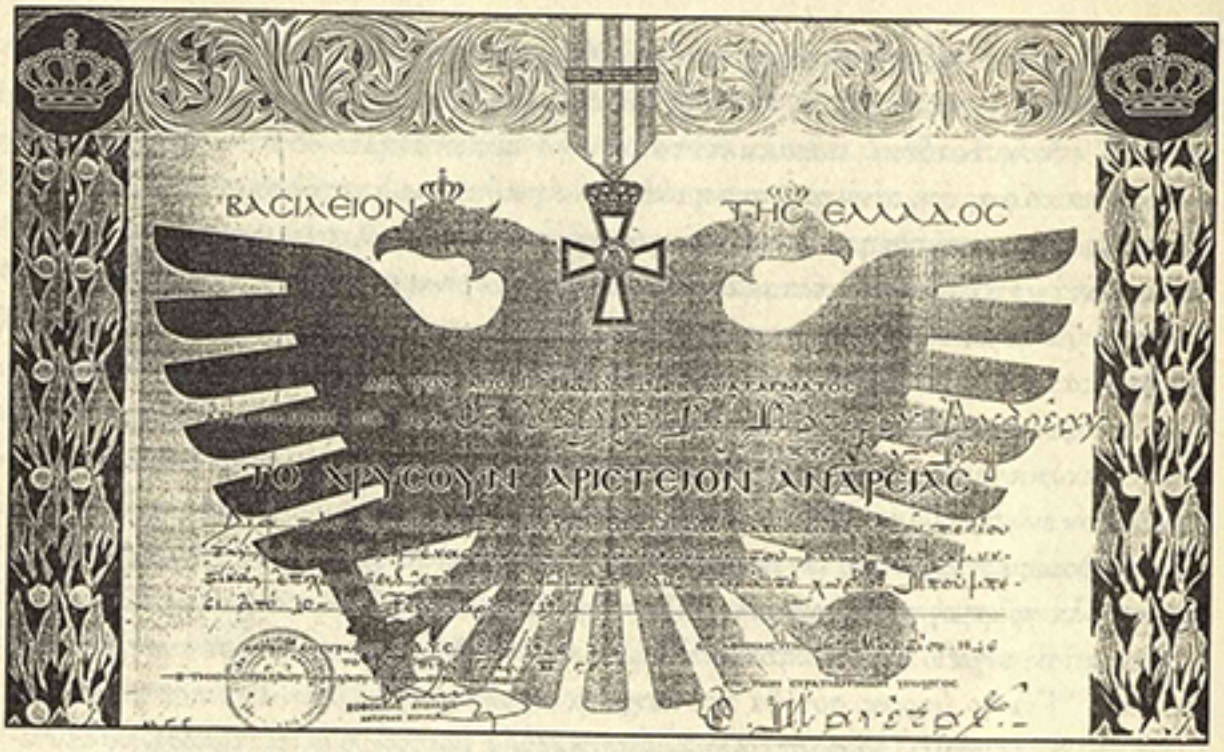

ανάστημά του σε μια μεγάλη δύναμη. Λιτσμονούν οι λαοί ότι οι Έλληνες έχουν να επιδείξουν από τα πανάρχαια χρόνια πολλά διαμάντια ηρωισμού και παλληκαριάς. Κορώνα δε πάντων το μεγαλειώδες και απαράμιλλον ΕΠΟΣ που έγραψαν οι νεώτεροι Έλληνες πάνω στο τρομερά δουνά της Αλβανίας το 1940-41.

Α. Πάτερος»

[Επιλέγομε ακόμη λίγες σελίδες από το καταπληκτικό ημερολόγιο των πολεμικών αναμνήσεων. Σε μια θυελλώδη επίθεση του στρατού μας κατά των Ιταλών φασιστών σε οχυρό μεγάλης σημασίας συνέβη το ατυχές γεγονός να κτυπηθούν από το πυροβολικό μας οι στρατιώτες μας, φυσικά από λάθος χειρισμού. Οι νεκροί ήταν πολλοί και το Τάγμα το χαρακτηρίζει ο αφηγητής Ανδρέας ακρωτηριασμένο. Κάπου στρατοπεδεύει μετά και λαμβάνεται απόφαση να ταφούν οι ενταφιαζόμενοι νεκροί. Κι ο Ανδρέας γράφει:]

«Ύστερα από πορεία δύο ωρών το ακρωτηριασμένο τάγμα βρέθηκε σε άδενδρη πλαγιά που απλωνόταν σε έκταση πολλών στρεμμάτων. Εδώ καταυλισθήκαμε, μακριά από την πρώτη γραμμή του Μετώπου. Ο Ταγματάρχης καλεί όλους τους αξιωματικούς: "Κύριοι! Νομίζω πως οφείλομε ν' αποτίσομε φόρο τιμής στα δύματα της θλιβε-

ρής μάχης". Όρισε τους αξιωματικούς που θα ηγηθούν ομάδων για την εκτέλεση των απαιτούμενων εργασιών." Θα κάνετε ό,τι τέλειο μπορείτε. Την τελετή θα τιμήσει ο Διοικητής του Συντάγματος. Τον κάλεσα και μου υπεσχέθη ότι θα έρθει. Τελετάρχης ο λοχαγός Σμυρνιώτης, τιμής ένεκεν, ο λόχος του είχε τις μεγαλύτερες απώλειες". Με όρεξη και προθυμία αρχίζουν οι εργασίες.

Μια ομάδα ισοπέδωσε ένα χώρο 40 τ.μ. Στη μέση στήθηκε ένας πανύψηλος ιστός, με ξύλινο σταυρό στην κορυφή. Το σύμβολο της χριστιανοσύνης. Άλλοι έφεραν πέτρες, ακατέργαστες βέβαια. Οι οικοδόμοι, με την επίβλεψη νεαρού αρχιτέκτονα, έκαμαν ένα Κενοτάφιο. Αν λάβει κανείς υπ' όψει τον τόπο, το χρόνο και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν, ήταν αριστούργημα αρχιτεκτονικής. Ο παπάς κατάρτισε μια θαυμάσια χορωδία από 36 άνδρες, οι οποίοι ήταν ψάλτες στα χωριά τους ή τέκνα ιερέων. Άλλη ομάδα βρήκε πολύχρωμα αγριολούλουδα και έκανε ένα υπέροχο στεφάνι.

Την επομένη όλα ήταν στη θέση τους. Μπροστά στο Κενοτάφιο ο παπάς με τη χορωδία. Από την άλλη, ο Διοικητής του Συντάγματος με τους αξιωματικούς, και πίσω από αυτούς, σε σχήμα πετάλου, οι λόχοι σε άψογη παράταξη. Σε αναπεπταμένο σημείο όλα τα πολυβόλα του τάγματος.

Στις 11 ακριβώς αρχίζει ο παπάς με τη χορωδία τη σχετική ακολουθία. Λίγο πριν τελειώσουν, ένας λοχίας κρατά το στεφάνι και έρχεται σε μένα. "Είπε ο κ. Ταγματάρχης να το καταθέσετε". Ωραία, κ. Τσιτσικλή, μου τη φύλαγες πάλι τη δύσκολη αποστολή. Πλησιάζω το Κενοτάφιο. Η σάλπιγγα δίδει το παράγγελμα –Προσοχή– και ο τελετάρχης διά ζώσης "Παρουσιάστε όπλα!". Το Τάγμα μαρμάρωσε. Η νεκρική σιγή που ακολούθησε, τα εκατοντάδες βλέμματα που με κοίταζαν με συγκλόνισαν, αισθάνθηκα δέος προς στιγμήν. Αμέσως όμως ανακτώ την ψυχραιμία μου. Παίρνω το στεφάνι και με ευλάβεια το καταθέτω με την προσφώνηση:

Για σας, αθάνατοι ήρωες, το τρίτο Τάγμα του Συντάγματος,
που αγαπήσατε και σας αγάπησε, καταθέτει το στεφάνι τούτο,
ελάχιστο δείγμα μεγίστης τιμής και εκτιμήσεως.
Αιωνία σας η μνήμη!

Ψάλλει πάλι η πολυπληθής χορωδία, εντονότερα και γλυκύτερα τώρα, το "αιωνία η μνήμη". Τότε έγινε κάτι το απρόσμενο, το καταπληκτικό. Χωρίς εντολή, αυθόρμητα, ψάλλει μαζί με τη χορωδία ολόκληρο το Τάγμα. Αυτό έδωσε χρώμα και μεγάλη αίγλη στην τελετή.

Κείνη την ώρα η στιμαία κυμάτιζε μεσίστια. Το θυμίαμα έστελνε ψηλά τον καπνό και πλημμύριζε την ατμόσφαιρα από γλυκό, θείο άρωμα. Τα πολυβόλα κροτάλιζαν. Βαθιά θρησκευτική και πατριωτική συγκίνηση κατέλαβε τις καρδιές όλων μας. Διέ-

κρινα ένα δάκρυ να πλημμυρίζει τα μάτια Αξιωματικών και οπλιτών. Ήταν το δάκρυ της αγάπης, το δάκρυ του Έθνους. Παίρνουν τον απότιχο οι λόφοι, τα φαράγγια, οι λόγγοι και οι χαράδρες. Στέλνουν τον αντίλαλο και την ηχώ στα ουράνια. Συναντούν τις ψυχές των ηρώων και στέλνουν στον κόσμο ένα μήνυμα, μήνυμα χαρμόσυνο και ελπιδοφόρο.

Λαοί της Ευρώπης, ο φασισμός δεν είναι αήττητος. Εδώ πάνω, στους άγριους ορεινούς όγκους της Αλβανίας, της γης οι αντρειωμένοι, οι απόγονοι των Μαραθωνομάχων, των Σαλαμινομάχων, του Μεσολογγίου, του Αρκαδίου... καταδιώκουν, καταπονώνουν, νικούν και ξευτιλίζουν στα μάτια της ανθρωπότητας τις σιδηρόφρακτες ορδές του Μουσολίνι.

Κουράγιο, λαοί. Εξεγερθείτε και πολεμήσετε μαζί μας. Θα το εξοντώσομε το άγριο θηρίο του φασισμού, που επιχειρεί να καταπιεί όλους τους λαούς. Κουράγιο, θα νικήσομε και θα ξαναζήσει η Δημοκρατία. Θα κάμει πάλι ξαστεριά ως πέρα. Πέρα στην άκρη των ακριών, στην τέλειωση του κόσμου... Η συγκινητική τελετή, που ήταν μια έκρηξη πατριωτισμού, ξεπέρασε σε τελειότητα και σε μεγαλοπρέπεια κάθε πρόβλεψη και κάθε προσδοκία.

Αίγλη σ' αυτήν έδωσε και η παρουσία του Συνταγματάρχη, με το αγέρωχο παράστημα και το γεμάτο παράστημα στήθος του από τον προηγούμενο πόλεμο. Συγκινημένος και εκστατικός από τη συναρπαστική τελετή συνεχάρη αξιωματικούς και στρατιώτες. Διά χειραψίας τον Ταγματάρχη και τον τελετάρχη. Ιππεύει το μαύρο υπερήφανο άλογό του. Από 'κεί υψώνει το χέρι του και χαιρετά πάλι το Τάγμα. Τότε ακούστηκε μια στεντόρια, ουρανομήκης κραυγή απ' όλους. Ζήτωωω!

Η τελετή είχε τεράστια ψυχολογική επίδραση επί των ανδρών. Έσβησε από το πρόσωπό τους το θλιβερό ύφος, και το χαμόγελο φάνηκε πάλι στα χείλη τους. Όλοι ήμεθα απόλυτα ευχαριστημένοι, διότι κάναμε αυτό που έπρεπε για τους νεκρούς μας. Και διότι επαναλάβαμε αυτό που έκαναν από τα πανάρχαια χρόνια οι προγόνοι μας. Αυτοί, ύστερα από κάθε μάχη, έθαβαν τους νεκρούς. Έστηναν τύμβους και βωμούς και γύρω απ' αυτούς τελούσαν θρησκευτικές τελετές και αγώνες.

Μάλιστα, αθάνατη και δυνατή φυλή, ήσουν, είσαι και θα είσαι στους αιώνες πρώτη σε λεβεντιά και αντρειοσύνη. Εθημιούργησες πάλι ένα ΕΠΟΣ πάνω στα κακοτράχαλα βουνά της Β. Ηπείρου, το μεγαλύτερο ΕΠΟΣ όλων των αιώνων. ΕΠΟΣ παγκόσμιας ακτινοβολίας. Και υποχρέωσες τους τρανούς της γης να λένε. "Του λοιπού δε θα λέμε ότι οι Έλληνες πολεμούν σαν ήρωες, αλλά οι ήρωες πολεμούν σαν τους Έλληνες" (Τσώρτσιλ). Η ζωή μας στον καταυλισμό γίνεται κάθε μέρα και καλύτερη. Οι συζητήσεις περιστρέφονται γύρω από τη φανταστική τελετή. Αυτή θα μείνει βα-

δειά χαραγμένη στην ψυχή μας σ' όλη μας τη ζωή. Σε λίγες μέρες βρεθήκαμε στον αυχένα Μπούμπεση. Εδώ διεξήγοντο πολεμικές επιχειρήσεις. Πολύ συχνά δίδαμε μάχες επιθετικές ή αμυντικές.

Στο διάστημα αυτό, ένα βράδυ κάλεσε εμένα και τον Ανθυπολοχαγό Γοργία ο Ταγματάρχης και διέταξε να ετοιμασθούμε και να επιτεθούμε στο ύψωμα 802. Την επομένη τα χαράματα έγινε η επίθεση, ορμητική και θυελλώδης όπως πάντα. Ενώ είχαμε ανατρέψει τις προφυλακές του εχθρού, ήρθε διαταγή να διακόψομε και να επιστρέψομε στη βάση μας.

Εξεφράσαμε την απορία μας στον Ταγματάρχη. Αυτός μας είπε ότι η ενέργεια αυτή ήτο επίθεση αντιπερισπασμού και όχι προέλασης.

Περνούν οι μέρες και φθάνομε στην 9η Μαρτίου. Το Τάγμα βρίσκεται στη δευτέρα γραμμή ανασχέσεως. Στις 7 το πρωί έρχεται ο ιπποκόμος μου. "Κύριε Υπολοχαγέ, σηκωθείτε. Το μέτωπο καίγεται". Τι βλέπω! Σ' ένα τομέα της πρώτης γραμμής τα χαρακώματα δε φαίνονται. Σκεπάζονται από καπνούς και σκόνες. Επί 4 ώρες τα σφυροκοπούσαν οι Ιταλοί με όλμους και πυροβολικό. Αγωνία κατέχει όλους μας. Βλέπω με το τηλέμετρο να μαζεύονται συνεχώς πεζικές δυνάμεις στη βάση εξορμήσεως των Ιταλών. Αναφέρω ό,τι είδα στον Ταγματάρχη, που ήταν εκεί κοντά με τον Μέραρχο Δημάρατο (δυνατός πολεμιστής κι αυτός. Επανειλημμένως τον είδαμε κοντά στη γραμμή). "Να παρακολουθείτε και να μας αναφέρετε, Υπολοχαγέ", είπε αυτός. Οι γενναίοι, που δέχτηκαν τον τρομερό καταιγισμό του εχθρικού πυροβολικού, βγήκαν εγκαίρως από τα χαρακώματα και κατέφυγαν σε απυρόβλητα σημεία, άλλοι σε αμπρί.

Ακριβώς στις 11 σταματά το εχθρικό πυροβολικό και εκδηλώνεται μια θυελλώδης επίθεση των εχθρικών πεζικών δυνάμεων. Εν τω μεταξύ όμως ταχύτατα οι ήρωες είχαν επανέλθει στα χαρακώματα και με απαράμιλλο σθένος αποκρούουν την εχθρική επίθεση. Θρίαμβος! Το θάρρος, το μυαλό και η παλληκαριά έλαμψαν πάλι.

Στο μέτωπο βρισκόταν και ο ίδιος ο Μουσολίνι. Είχε καυχηθεί, ο φανφαρόνος, ότι, με την εαρινή αυτή επίθεση, εντός τριών ημερών θα μπει στην Αθήνα. Το απόγευμα της φοβερής αυτής ημέρας φωνάζει πάλι ο Ταγματάρχης τον λοχαγό Σμυρνιώτη και μένα. "Θα πάτε ανατολικά, κοντά στο 50ό Σύνταγμα. Εκεί είναι μια ομαλή μικρή κοιλάδα. Το Επιτελείο φοβάται εισβολή μηχανοκίνητων του εχθρού από την κοιλάδα αυτή. Θα πάτε για ενίσχυση των μονάδων που είναι εκεί". Σ' όλο το δρόμο ο Σμυρνιώτης γκρίνιαζε: Αυτό πρέπει να σταματήσει καμιά φορά. Όχι πάντα εμείς οι δυο υπολοχαγέ, ο Ταγματάρχης έμαθε ένα τραγουδάκι. "Ο λόγος του Σμυρνιώτη και τα πολυβόλα του Πάτερου, σε κάθε δύσκολη περίπτωση. Θα το λέει, θα το επαναλαμβάνει, ώσπου να τελειώσει ο πόλεμος".

Κείνη την ώρα, στην απέναντι πλαγιά που ήταν το 50ό Σύνταγμα, ακούστηκε μεγάλη φασαρία, τουφεκιές, χειροβομβίδες. Οι Ιταλοί, εκμεταλλευόμενοι την ομίχλη, πλησίασαν στα είκοσι μέτρα. Αιφνιδιάστηκαν οι άνδρες και ανετράπησαν. Ο γενναίος όμως Διοικητής αρπάζει ένα λόχο περισυλλογής λαφύρων, που βρέθηκε εκεί κοντά, αντεπιτίθεται και τα καταφέρνει να αναχαιτίσει τους εχθρούς. Εγώ εν τω μεταξύ προβληματίζομαι. Η ομίχλη άρχισε ν' αραιώνει, είδα πράσινες στολές, ακούω και την κραυγή "αβάντι". Κατάλαβα ότι είναι Ιταλοί. Δίδω εντολή στα πολυβόλα μου και αρχίζουν όλα μαζί σφοδρό καταιγισμό πυρών. Αυτό για τους Ιταλούς ήταν πλαγιοβολή. Είπαμε και προηγουμένως ότι είναι τα χειρότερα πυρά που μπορεί να δεχθεί ο επιτιθέμενος. Τρέπονται σε άτακτη φυγή οι εχθροί. Στο πεδίο της ολέθριας γι' αυτούς μάχης άφησαν δεκάδες νεκρούς.

Ο τολμηρός Συνταγματάρχης, που αντελήφθη την επέμβαση των πολυβόλων μου, ενθουσιάστηκε. Έστειλε ένα Ανθυπολοχαγό και με βρήκε. "Κύριε Υπολοχαγέ, ο Διοικητής θέλει να σας γνωρίσει. Είπε πολλά και κολακευτικά λόγια για τη συμβολή σας στην επιτυχία της αντεπίθεσης". "Κύριε συνάδελφε, ευχαριστώ πολύ τον τολμηρό Διοικητή σας. Εγώ δεν έκαμα τίποτε περισσότερο από το καθήκον μου. Ξέρω ότι για μένα θα ήταν μεγάλη τιμή και σπάνια ευκαιρία να γνωρίσω ένα δυνατό πολεμιστή. Αλλά δυστυχώς δεν μπορώ να απομακρυνθώ από το τμήμα μου. Από ώρα σε ώρα, από στιγμή σε στιγμή περιμένομε κι εμείς επίθεση του εχθρού. Σε παρακαλώ να του διαβιβάσεις το μεγάλο σεβασμό και τον απέραντο θαυμασμό μου. Τον θεωρώ μεγάλο πολεμιστή και ικανό ηγέτη". Μου είπε με κάθε λεπτομέρεια, τα διατρέξαντα. Με μια θερμή χειραψία χωρίσαμε. "Α, ξέχασα να σας ρωτήσω. Από πού είσθε, κ. Υπολοχαγέ;". "Από την Κρήτη". "Θα χαρεί πολύ ο Συνταγματάρχης. Οι άνδρες του λόχου, με τον οποίον αντεπετέθη, ήταν όλοι Κρήτες". Ατίθαση και πολεμόχαρη γενιά του παντέρμου νησιού. Έδειξες για άλλη μια φορά την παλληκαριά κι αντρειοσύνη σου.

Εν τω μεταξύ στο συγκρότημα που φύλαγε την κοιλάδα έγινε μεγάλη αναταραχή. Εσήμανε συναγερμός. Όλα τα τμήματα έστρεψαν τα όπλα τους προς την κατεύθυνση που ήμουνα. Νόμισαν ότι δέχθηκα επίθεση. Ο Σμυρνιώτης έστειλε ένα λοχία, να μάθει τι γίνεται. Του είπα, σύντομα και περιληπτικά, τι συνέβη. "Πήγαινε αμέσως να τους πεις να είναι ήσυχοι. Σε λίγο θα έλθω και θα τους πω λεπτομέρειες".

Έμεινα αρκετή ώρα με τους άνδρες μου. Συζητούσαμε και μου έκαναν πολλές ερωτήσεις. "Κελάηδησαν σαν αηδόνια, τα πολυβόλα κ. Υπολοχαγέ", λέει μεγαλόφωνα ένας δεκανέας. "Ναι, μόνον που υπάρχει μια διαφορά μεταξύ τους. Το αηδόνι με τη γλυκιά λαλιά του τέρπει και ευχαριστεί τους ανθρώπους. Ενώ το πολυβόλο μαζί με το γλυκόλαλο κελάηδημα σκορπά και το θάνατο. Αυτό βέβαια μας χρειάζεται εμάς,

διότι τα καλύτερα όπλα να αποκρούσομε τον εχθρό είναι τα πολυβόλα. Πηγαίνετε τώρα να τα καθαρίσετε, διότι σύντομα θα μας ξαναχρειαστούν. Οι λοχίες να στείλουν το μεσημέρι άνδρες να πάρουν ό,τι μαγειρέψει ο λόχος".

Κατηφόρισα και βρήκα τους αξιωματικούς όλους να με περιμένουν. Τους έτρωγε η περιέργεια να μάθουν τι συνέβη στο 50ό Σύνταγμα. Τους διηγήθηκα με λεπτομέρειες το περιστατικό, το οποίον παρολίγο ν' αποβεί μοιραίο για όλους μας. Όλοι με άκουαν με μεγάλη προσοχή».

[Από αυτές τις λίγες σελίδες που παραθέσαμε φαίνεται καθαρά το υψηλό πατριωτικό φρόνημα των στρατευμένων ανδρών της Ελλάδος, του πολέμου του 1940.

Η αιματοβαμμένη Βόρεια Ήπειρος, που ελευθερώθηκε τότε όλη και οι καμπάνες των εκκλησιών κτυπούσαν κάθε τόσο χαρούμενα που μαθαίναμε τις νέες νίκες του στρατού μας, δε δόθηκε τελικά στην Ελλάδα, τον μεγάλο νικητή, από τις αιώνιες αντιδραστικές δυνάμεις του σκότους και των συμφερόντων, αλλά και κατάφεραν οι σύμμαχοι και... φίλοι Βρετανοί που φιλοξενούσαμε στα σπίτια μας στη γερμανική κατοχή, με κίνδυνο της ζωής μας, να διχάσουν το Έθνος, να δημιουργήσουν θλιβερές καταστάσεις, για να μην έχομε σχεδόν τίποτα από τον τιτάνιο αυτό αγώνα να κερδίσουμε.

Στα τρομερά βουνά της Αλβανίας, στα χιόνια μέσα και στο παγωμένο χώμα, άφησαν το αίμα τους τα παιδιά μας, και τα σπαρμένα κόκκαλά τους με τους ξύλινους σταυρούς, όπου ήταν δυνατόν να στηθούν κι αυτοί, θα μαρτυρούν στους αιώνες τη δόξα και την αθανασία, την οποία κανείς, μα κανείς ποτέ, δε θα μπορέσει να τη σβήσει...]

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ

ΠΙΚΡΕΣ ΜΝΗΜΕΣ

Πολλές φορές προσπάθησα να ξεχάσω εκείνα τα χρόνια, τα πολυπικραμένα, μα δεν μπόρεσα. Έρχονται και ξανάρχονται στη σκέψη μου και μεγαλώνουν και γίνονται ατέλειωτα, όπως ατέλειωτες και βασανιστικές ήσαν οι μέρες τους, τότε που τις βιώναμε.

Φαίνεται ότι το ίδιο συμβαίνει και με πολλούς από τη γενιά μου. Σχεδόν κάθε που συναντιόμαστε δεν αποφεύγομε τις συζητήσεις γι' αυτά. Αντίθετα τις επιζητούμε, λες κι η επανάληψή τους μας λυτρώνει από τα όσα περάσαμε...

Άγριοι χειμώνες μα κι αγριότερα καλοκαίρια. Αυτά δεν ήσαν καλοκαίρια. Κακοκαίρια θα 'πρεπε να ονομάζονται, γιατί τέτοια ήσαν. Το συνειδητοποιήσαμε από το πρώτο, εκείνο του 1941.

Ενώ οι πληγές που είχαν ανοίξει ο πόλεμος του '40 και η Μάχη της Κρήτης δεν είχαν κλείσει, άλλες ανοίγονταν καθημερινά στα κορμιά μας. Τα δάκρυα, αντί να στερεύουν, πλήθαιναν, και οι μαυροφορεμένες του χωριού μας, όλων των χωριών, μέρα με τη μέρα γίνονταν πιο πολλές.

Ο πατέρας μου, όλοι οι πατεράδες, όλοι οι άντρες στα μέρη μας, λίγο έμεναν στα χωριά και ακόμη λιγότερο κοιμόνταν στα σπίτια. Κάποιες ημέρες φρόντιζαν τις γεωργικές ή τις κτηνοτροφικές δουλειές, μα σπάνια καθίζαμε όλοι μαζί στο τραπέζι. Τις νύχτες έμεναν «εν σπηλαίοις και όρεσι και ταις οπαίς της γης, υστερούμενοι, θλιβόμενοι, κακουχούμενοι». Αρματωμένοι οι περισσότεροι, ανάσταιναν παλιές ηρωικές εποχές του νησιού.

Οι γυναίκες τούς συμπαράστεκαν όσο και όπως μπορούσαν. Τους έστελναν καθημερινά από το λιγοστό φαγητό που έφτιαχναν, έπλυναν κι έραβαν τα ρούχα τους, έπαιρναν σημαντικές πρωτοβουλίες στα καθημερινά οικογενειακά προβλήματα, ήσαν μανάδες και πατεράδες μαζί και, μέσα στη σκληρότητα που αναγκαστικά κάποιες φορές έδειχναν, κρατούσαν και την ευαισθησία και την ανθρωπιά τους.

Τα βράδια, κατάκοπες από τον ολοήμερο αγώνα, περνούσαν από την εκκλησιά, άναβαν τα καντήλια και θυμίαζαν τις εικόνες. Τρούσαν αυστηρά τις νηστείες, προσεύχονταν περισσότερο από πριν κι έκαναν συμμέτοχους στα βάσανά μας την Παναγία και την Αγιά Παρασκή, την προστάτισσα του χωριού.

Εμείς, οι μικροί, στερημένοι από την ικανοποίηση πολλών βασικών αναγκών και από αρκετές μικροχαρές της ηλικίας, γνωρίζαμε από νωρίς το φόβο και το θάνατο.

Όσο βλέπω τα σημερινά παιδιά να χαίρονται και ν' απολαμβάνουν τη ζωή, τα καμαρώνω, μα, ταυτόχρονα, νιώθω και μια αδιόρατη πίκρα και ζήλεια για τα χαμένα παιδικά μας χρόνια.

Το μόνο που είχαμε, και που δεν βλέπω να έχουν τα περισσότερα από τα σημερινά, ήταν η φρονιμάδα, η στοχαστικότητα και η σύνεση. Είχαμε μεγαλώσει πριν της ώρας μας και συμμετείχαμε ισότιμα στον καθημερινό αγώνα της επιβίωσης.

Πηγαίναμε στο σχολείο χωρίς βιβλία, χωρίς τετράδια, χωρίς μολύβια, χωρίς παπούτσια, χωρίς γερά ρούχα... Ο δάσκαλος, ο παπάς τις πιο πολλές φορές, ανέβαινε στην έδρα, με την καρδιά του προσπαθούσε να ζεστάνει τη δική μας καρδιά και με τη φλόγα της ψυχής του άναβε το κεράκι που μας φώτιζε το ζηλεμένο δρόμο της λευτεριάς και της γνώσης.

Πηγαίναμε στο σχολείο και ο φόβος, αρκετές φορές, μας συντρόφευε. Πώς να ξεχάσω τη μέρα που πάνοπλος χιτλερικός μάς ακολούθησε, καθώς γυρίζαμε την ώρα του διαλείμματος από τη βρύση, στάθηκε λίγο παρατηρώντας το κτήριο και την αυλή κι ύστερα, ενώ είχαμε αρχίσει το μάθημα, άνοιξε με βία την πόρτα της τάξης και μεις ανατριχιάσαμε σύγκορμοι; Μας κοίταξε όλους ερευνητικά, περιεργάστηκε τους χάρτες της Κρήτης, της Ελλάδας και της Ευρώπης, που κρέμονταν στους τοίχους, ύστερα κάθισε στο πρώτο θρανίο και είπε επιτακτικά στο δάσκαλό μας:

– Συνέχισε το μάθημά σου!

Και είχαμε Ιστορία! Αλήθεια, ελληνική ιστορία είχαμε! Και ο δάσκαλος, ενώ στην αρχή τρόμαξε –το καταλάβαμε όλοι από τη φωνή του–, σιγά σιγά δυνάμωσε, σαν να τον στήριξε το ίδιο το μάθημα, κι εμείς αποξεχαστήκαμε κοιτάζοντάς τον έτσι ξεθαρρεμένο.

Όταν κάποια στιγμή ο παρείσακτος έφυγε, χωρίς να πει ούτε αντίο, ο δάσκαλος ξεστόμισε εναντίον του φοβερή βρισιά –η μοναδική που ακούστηκε από τα χείλη του– που ανακουφισμένοι την επικροτήσαμε όλοι...

Καθημερινά πηγαίναμε στα ξύλα, στα πρόβατα, στο νερό. Σ' άλλους καιρούς τα πεζούλια της βρύσης άκουγαν από τις γυναίκες όλα τα νέα και τα προβλήματα του τόπου, μα τώρα, που είχαν περισσέψει οι δουλειές και τα βάσανα, σ' εμάς τα παιδιά είχαν αναθέσει να φέρνομε νερό από τη βρύση.

Συχνά, άμα τύχαινε να συναντηθούμε πολλά μαζί, μαλώναμε για το ποιος θα γεμίσει πρώτος, κι αυτές οι φιλονικίες κατάληγαν σε κατάβρεγμα ή πετροβόλημα, που τα λογαριάζαμε και σαν παιχνίδι. Μ' αυτά αποξεχνιόμαστε, κι όταν γυρίζαμε στα σπίτια μας, αρκετά καθυστερημένα βέβαια, δεν τη γλυτώναμε την τιμωρία...

Τα λιγοστά παιχνίδια μας γίνονταν μαζί με κάποια δουλειά. Τι παίζαμε; Απλά, μετατρέπαμε σε παιχνίδι τη σκλαβιά μας, τρέχαμε πάνω κάτω στα χωράφια και, άμα βράδιαζε, κλεινόμαστε μέσα και, κουρασμένοι όπως ήμαστε, παραδινόμαστε στον ύπνο κατανικώντας την πίκρα του πολέμου.

Έτσι περνούσαν οι μέρες... Τα σπίτια μας σκαρφαλωμένα σε μια πλαγιά του θεϊκού βουνού δεν προσφέρονταν για μόνιμη διαμονή του κατακτητή και γι' αυτό μέναμε σχετικά ήσυχοι. Τον ερχομό τους μας τον έκαναν γνωστό οι κάτοικοι διπλανού χωριού –έτσι γινόταν τότε– που είχαν ορατότητα στον κύριο δρόμο προσέγγισης και παίρναμε τα μέτρα μας.

Παρόλ' αυτά μια «επίσκεψη» χιτλερικών μένει βαθιά χαραγμένη και άσβηστα στη μνήμη μου:

Ήταν αξέχαστα Σεπτέμβρης, παραμονή του Τίμιου Σταυρού, μετά το μεσημέρι. Τότε πήραμε το μήνυμα ότι ομάδες κατακτητών έρχονταν προς τα μέρη μας.

Ενώ σ' άλλες παρόμοιες περιστάσεις έφευγαν οι άντρες που τύχαινε να βρίσκονταν στο χωριό, κρύβαμε ό,τι δεν έπρεπε να βρεθεί μπροστά τους και οι γυναίκες, με ζηλευτή γενναιότητα, αντιμετώπιζαν την κατάσταση, εκείνο το απόγευμα κάποιος έδωσε το σύνθημα της φυγής που σαν άνεμος μας συνεπήρε όλους.

Στη στιγμή, χωρίς να το πολυσκεφτούμε, βγήκαμε από τα σπίτια και πήραμε τον ανήφορο.

Γυναίκες με μωρά στην αγκαλιά, μικρά παιδιά, γέροι με στήριγμα τα μπαστούνια τους, όπως βρέθηκε καθένας, χωρίς πράγματα, χωρίς τρόφιμα, χωρίς νερό, μπήκαμε σε μια σειρά και με γρήγορο βήμα ξεκινήσαμε για το βουνό.

Γιατί πηγαίναμε όλοι μαζί; Πού πηγαίναμε τόσοι πολλοί; Ποιος τα είχε έτσι κανονίσει; Άγνωστο...

Γύρω από το χωριό μας υπάρχουν αρκετά μέρη για να κρυφτεί κάποιος. Θα μπορούσαμε λοιπόν να σκορπιστούμε, να μείνομε σ' αυτά προφυλαγμένοι όσο χρειαζόταν και να ξαναγυρίζαμε πίσω σαν θα περνούσε το κακό.

Αυτό δεν έγινε. Χωρίς να το συλλογιστούμε, οι μεγάλοι βέβαια, τραβήξαμε τις πόρτες των σπιτιών, αφήσαμε τα ζώα, μικρά και μεγάλα, ακόμη και τα σκυλιά και τις γάτες, χωρίς τη συνηθισμένη βραδινή φροντίδα και φύγαμε.

– Πού πάμε μωρή; Πού αφήνομε τα σπίθια μας; άκουσα μια γυναίκα να ρωτά τη διπλανή της.

– Προπάθειε (περπάτα) και μη μιλείς, ήταν η απάντηση που έλαβε.

– Μα γιάντα φεύγομε; ξαναρώτησε η πρώτη.

– Προπάθειε και μη ρωτάς, την αποπήρε η άλλη που ίσως και να μην ήξερε.

Η πορεία συνεχιζόταν με τον ίδιο ρυθμό. Είχαμε περάσει τ' «Αλώνια», ανεβήκαμε στον «Ανεμόμυλο», κατηφορίσαμε προς του «Ζαϊτού» και συνεχίσαμε για τις «Φακίστρες». Στο «Βαδύ Λακκί» σταματήσαμε.

Περιμέναμε ν' ακούσομε κάποια εξήγηση, δυο λόγια γι' αυτό που υποχρεωθήκαμε να κάμομε, πόσο και πού θα μέναμε, μα τίποτε. Απλά, προχώρησαν κάποιοι στην πλαγιά που υψωνόταν ανατολικά μας, έστριψαν πίσω από μερικούς πυκνούς θάμνους κι εξαφανίστηκαν. Ασυναίσθητα, ακολουθήσαμε τα βήματά τους, είδαμε ένα μικρό άνοιγμα, το περάσαμε με κάποια δυσκολία και βρεθήκαμε σε μια ευρύχωρη αίθουσα σπηλιάς. Σιγά σιγά ήρθαν όλοι και σχεδόν γέμισε η αίθουσα.

Κουρασμένοι όπως ήμαστε καθίσαμε, άλλοι σε πέτρες, άλλοι κατάχαμα, όπου μπόρεσε ο καθένας, και κοιτάζαμε τριγύρω χωρίς να μιλούμε.

Ένα μωρό άρχισε να κλαίει και η σπηλιά γέμισε από τις σπαραχτικές φωνές του.

– Σώπασέ το, μωρή, γιατί θα μας ακούσουνε, είπε μια γυναίκα στη μάνα του. Το μωρό εξακολουθούσε να κλαίει.

– Κλείστου το στόμα! ακούστηκε μια άλλη φωνή.

Όλοι στραφήκαμε προς το μωρό περιμένοντας να δούμε τι θα γινόταν. Ευτυχώς, ησύχασε κι έτσι δεν είχαμε τίποτα δυσάρεστο...

Στο μεταξύ είχε βασιλέψει ο ήλιος, εκεί μέσα όπου βρισκόμαστε γοργοσκοτείνιασε, φως δεν άναψαν, γιατί δεν είχαμε ούτε λυχνάρι ούτε λάμπα, και οι γυναίκες μάς έβαλαν να ξαπλώσομε κατάχαμα, χωρίς κουβέρτες ή άλλα σκεπάσματα. Μας έβαλαν χωριστά τ' αγόρια, χωριστά τα κορίτσια, και χωριστά ξάπλωσαν οι ίδιες.

Κουβεντιάζαμε σιγανά, πειράζαμε ο ένας τον άλλο –πώς αλλιώς θα ξεχνούσαμε την πείνα μας;–, είχαμε όρεξη για παιχνίδια, αλλά οι μανάδες έδειξαν αυστηρότητα και μας ησύχασαν. Σε λίγη ώρα είχαμε αποκοιμηθεί...

Άρχιζε να θαμποφέγγει, όταν ξύπνησα. Ανασηκώθηκα λίγο και μέσα στην ησυχία της σπηλιάς κοίταξα τριγύρω κι έμεινα έκπληκτος. Δεκάδες κεφάλια, κεφάλια παιδικά, κεφάλια γυναικών, όλα στη σειρά, το ένα δίπλα στο άλλο, ήταν ένα θέαμα πρωτοφανέρωτο. Άρχισα να τα μετρώ μα έχανα το λογαριασμό και ξανάρχιζα από την αρχή και πάλι τα ίδια, ώσπου σιγά σιγά ξύπνησαν κι άλλοι, στο τέλος ξύπνησαν όλοι και βγήκαμε έξω.

Η νύχτα είχε περάσει ήσυχα, δεν είχε συμβεί το παραμικρό και το μόνο που μας απασχολούσε ήταν η πείνα μας.

Ένας χωριανός μας, που κατοικούσε μόνιμα στην πόλη αλλά λόγω της κατοχής ξαναγύρισε στο χωριό, έβραζε σ' ένα ντενεκέ κρέας. Η μυρωδιά του με τράβηξε και πλησίασα. Κατά διαστήματα έκοβε μικρά κομματάκια και το δοκίμαζε. Τον παρατη-

ρούσα κι αν δεν ντρεπόμουνα θα του ζητούσα να μου δώσει λίγο. Με πρόσεξε, κατάλαβε τη λαχτάρα μου και με λυπήθηκε. Έκοψε ένα κομμάτι και, προτείνοντάς μού το, μου είπε:

– Έλα, πάρε το!

Άπλωσα το χέρι, κάνοντας ταυτόχρονα ένα βήμα, όταν ακούστηκε αυστηρή η φωνή της μάνας μου.

– Μη μωρέ!

– Γιατί δεν τον αφήνεις να πάρει το κρέας; ρώτησε έκπληκτος ο χωριανός μας.

– Ξεχνάς πως σήμερο είναι του Τίμιου Σταυρού και είναι νηστεία; Ούτε λάδι δεν τρώνε! είπε με έμφαση, παρατηρώντας τον με αποστροφή...

Εκείνος τότε σηκώθηκε, μου 'βαλε το κρέας στο στόμα λέγοντας:

– Φάτο, μωρέ, μα η νηστεία είναι γι' άλλες εποχές και ο Θεός δε συνορίζεται.

Η μάνα μου έκαμε πως δεν είδε τι έγινε και το δέμα δεν είχε άλλη συνέχεια.

Ύστερ' από λίγο μας είπαν ότι γυρίζομε στο χωριό. Χωρίς δεύτερη κουβέντα όλα τα παιδιά αρχίσαμε να τρέχομε για τα σπίτια μας, αφήνοντας πίσω τους μεγάλους.

Κάποια στιγμή που σταματήσαμε ν' ανασάνομε, με ρώτησε ένα γειτονάκι μου:

– Νόστιμο ήτανε το κρέας;

Εγώ, αποφεύγοντας την απάντηση, τον ρώτησα:

– Εμέτρησες πόσες σειρές κεφάλια ήτανε στη σπηλιά;

Κοιταχτήκαμε, μας έπιασαν τα γέλια και ξαναρχίσαμε την τρεχάλα...

ΑΛΕΚΟΣ Μ. ΘΕΟΔΩΡΟΓΛΑΚΗΣ

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΚΑΚΗ ΩΡΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΟΛΛΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Ήταν Άνοιξη του 1942. Η χιτλερική βαρβαρότητα εκδηλωνόταν πιο σκληρή στους Κρητικούς, εκδικούμενη την αντίστασή τους στον κατακτητή το Μάη του 1941, μα κι απ' εκεί κι ύστερα στις πόλεις και στα χωριά, στα βουνά και στους κάμπους.

Φόβος και τρόμος επικρατούσε παντού και κανείς δεν ήξερε τι του επεφύλασσε κάθε στιγμή που ερχόταν.

Το παζλ της απελπισίας στο λαό συμπλήρωνε και η μεγάλη πείνα που επικρατούσε παντού. Κι ο Νικολής, ο καφετζής του μικρού κισαμίτικου χωριού, δεν αποτελούσε εξαίρεση του γενικού κανόνα σ' ό,τι αφορούσε το φόβο, την πείνα και την ανέχεια της εποχής, μα αυτός είχε συνηθίσει σ' αυτήν από την τρίχρονη αιχμαλωσία του το 1922 στη μικρασιατική καταστροφή.

Είχε πάει εθελοντής 18χρονο παλληκάρι να πολεμήσει την Τουρκιά κι έπεσε στα νύχια της.

Το τι τράβηξε εκεί δεν μπορούσε κι ο ίδιος να το βάλει σε σειρά και να το περιγράψει.

Στο τέλος, βέβαια, έπεσε σε «καλή σπιτιά», όπως έλεγε, εκεί ανασύνταξε τις δυνάμεις του κι εκεί έμαθε τα μυστικά της ανατολίτικης κουζίνας που εφάρμοζε και τώρα, γιατί την παραστιά και τη θράκα του καφενείου του τη μετέτρεπε σε τζάκι να μαγειρεύει για τους φίλους του πικάντικους μεζέδες που ο ίδιος πάντα αυτοσχεδίαζε.

Πάντα το κρασί που πρόσφερε το συνόδευε με χλωροκούκι, αγκινάρα, αυγό βραστό, τσίχλα ψητή, χοχλιούς μπουμπουριστούς, ζιλοκούμπι (σπιτικό λαδοτύρι) κ.ά.

Έφτιαχνε και μερακλίδικους καφέδες, όπως έλεγε, δικής του παραγωγής και επεξεργασίας.

Όλο και μια χούφτα κριθάρι και λίγα ρεβύθια εξοικονομούσε, τα φρυγάνιζε, τα καβούρντιζε και τα άλεθε σε δικής του εφεύρεσης και κατασκευής μύλο κι ο «μέτριος» ο καϊμακλής, ο «πολλά βαρύς και όχι», κι ο «με ολίγη» ήταν στη διάθεση των φίλων του με γλυκαντικό πάντα ντόπιας παραγωγής, χαρουπόμελο ή πετιμέζι, γιατί για ζάχαρη ούτε σκέψη την εποχή εκείνη.

Όσο για πληρωμή, ποτέ δεν έπαιρνε τα 7,5 δισεκατομμύρια που έκανε τότε ένας καφές, μα όλοι ήξεραν πως έπρεπε να πληρώσουν σε «είδος».

Για τον ένα καφέ ένα αυγό, για τους τρεις ένα μικρό μπουκάλι τσικουδιά, για τους πέντε ένα μισοκαδιάρικο μπουκάλι κρασί και για τους οκτώ μισή οκά λάδι.

Ήταν και κυνηγός ο Νικολής. Όχι βέβαια με τουφέκι, γιατί τον τσιφτέ (δίκανο κυνηγετικό όπλο) τον είχε κρυμμένο με πολλή φροντίδα και επιμέλεια στο πάτωμα του σπιτιού του, για ώρα ανάγκης, μα έστηνε πλάκες και ξόβεργες για πουλιά και σύρματα και παγίδες για λαγούς, στα στενοπόρια της εξοχής.

Κι οι φίλοι του, όχι σπάνια, απολάμβαναν τη μαγειρική του τέχνη και τους μεζέδες του.

Τούτο το πρωί ένας λαγός σαν δυο οκάδες (μια οκά 1280 γραμ.) τον περίμενε ολοζώντανος σε μια παγίδα.

Το μεσημέρι ειδοποίησε τα φιλαράκια του, τον Βασίλη, τον Γιάγκο και τον Πολιό, πως το βράδυ έχουν «τσιμπούσι» (ρεφενέ) και να συγκεντρώσουν τα υλικά για το στιφάδο.

Ο Γιάγκος, που ήταν γυρολόγος μανάβης, έφερε σκόρδα, κρεμμύδια και δαφνόφυλλα.

Ο Πολιός μισή οκά κριθαράλευρο για τηγανόπιτα κι ένα μπουκάλι κρασί, κι ο Βασίλης το λάδι και δυο φλούδες κανέλλα, που τις βρήκε στο πορταλαμίδι της μάνας του (θέση ειδική που έβαζαν τα τιμαλφή), που τις είχε βάλει εκεί πριν από τον πόλεμο μαζί με άλλα αρωματικά βότανα, για να μυρίζουν τα ρούχα.

Το πρόβλημά του τώρα ήταν πού θα βρει λίγους σπόρους πιπέρι, γιατί, όπως έλεγε, «λαγός δίχως πιπέρι δεν άξιζε πράμα».

Πήρε δυο κύκλους το χωριό, μα τέτοια πολυτέλεια πουθενά δε βρήκε.

Κι όταν το βράδυ έλεγε και ξανάλεγε πως η έλλειψη του πιπεριού θα 'ναι αισθητή στη γεύση, ο ετοιμόλογος Νικολής του είπε: «Δεν μπορεί ο κουφός να φάει αν δεν έχει και βιολί».

Το απόγευμα οι χωριανοί μαζεύτηκαν στο καφενείο όπως πάντα, ήπιαν τα πιοτά τους, έπαιξαν την πρέφα τους, συζήτησαν για τις δουλειές τους και ενημερώθηκαν για την κατάσταση από έναν χωριανό που καθημερινά παρακολουθούσε τις ειδήσεις από τον ασύρματο που ήταν σε ειδική κρύπτη κοντά στο χωριό.

Ύστερα και από την ενημέρωση αυτή, νωρίς νωρίς καθένας έφευγε για το σπίτι του, γιατί υπήρχε διαταγή του κατακτητή πως: «Μετά τη δύση του ηλίου, κάθε συγκέντρωση πλέον των δύο ατόμων, σε κοινόχρηστους ή ανοικτούς χώρους, θα θεωρείται συνωμοσία εναντίον των στρατευμάτων του Γ' Ράιχ και οι συμμετέχοντες σ' αυτές θα τιμωρούνται αυστηρότατα».

Σε εφαρμογή αυτής της διαταγής, συχνά πυκνά, γερμανικά αποσπάσματα περιφέρονταν σ' όλα τα χωριά και οι κάτοικοι έπαιρναν τα μέτρα τους για τυχόν «κακό συναπάντημα» με αυτούς.

Όταν οι χωριανοί έφυγαν, ο καφετζής άναψε το λύχνο και άρχισε η προετοιμασία για το μαγείρεμα, κι οι τρεις φίλοι βοηθούσαν όπου χρειαζότανε. Το πηλοτσίκαλο πάνω στη σιγανή φωτιά άρχισε να βράζει και η μυρωδιά του στιφάδου δεν άργησε να γαργαλεί την όρεξη και την όσφρηση.

Η νύχτα είχε κάπως προχωρήσει και σ' όλο το χωριό τίποτε δεν εκινείτο.

Ξαφνικά, στη σιγαλιά της νύχτας, ακούστηκαν γαυγίσματα σκυλιών και σε λίγο οι σιδερόπετρες του καλντεριμιού του κατηφορικού προς το καφενείο δρόμου εσπίθιζαν από τα ανατριχιαστικά βήματα της γερμανικής μπότας. Ο καφετζής κατάλαβε, και η πρώτη του κίνηση, λαθεμένη βέβαια όπως αποδείχτηκε, ήταν να σβήσει το λύχνο. Οι υπόλοιποι έμειναν ακίνητοι, σκυμμένοι πίσω από τον πάγκο. Σε λίγα λεπτά έξω από το καφενείο έφτασε μια ομάδα από πέντε οπλισμένους σαν αστακούς Γερμανούς συνοδευόμενους από φίλο και υπηρέτη τους από διπλανό χωριό.

«Νικολή, ξέρομε πως είσαι μέσα, άνοιξε να πιουν κάτι οι στρατιώτες και να ξεκουραστούν», ακούστηκε η φωνή του Εφιάλτη.

Απάντηση όμως δεν πήρε. Το ίδιο επαναλήφθηκε και δεύτερη και τρίτη φορά, χωρίς να πάρει καμιά απάντηση. Τότε με μια δυνατή κλοτσιά η ξύλινη πόρτα υποχώρησε και μέσα στο καφενείο βρέθηκε όλη η ομάδα και με φακούς εντόπισαν τους έντρομους φίλους.

Αμέσως οι ερωτήσεις άρχισαν να πέφτουν βροχή. «Πού είναι οι Άγγλοι; Πού είναι οι αντάρτες; Πού είναι ο ασύρματος;». Απάντηση όμως δεν έπαιρναν καμιά κι ας ήταν σε απόσταση μικρότερη των 1.000 μ. απ' εκεί αντάρτικο λημέρι με ασύρματο και Άγγλο χειριστή κι οι ίδιοι, αυτοί που τώρα απειλούνταν και επροπηλακίζονταν και οι υπόλοιποι χωριανοί, τους περίθαλπαν και τους τροφοδοτούσαν.

Όταν οι εωσφόροι του φασισμού είδαν πως οι τέσσερις κρατούσαν κλειστό το στόμα τους και δεν έπαιρναν τις απαντήσεις που ήθελαν, το τι ακολούθησε ήταν τρομερό και ανατριχιαστικό.

Με τους υποκοπάνους των όπλων τους, με κλομπς και κλοτσιές, εκτυπούσαν αλύπητα. Δόντια πετάγονταν, μύτες άνοιγαν, πλευρά έσπαζαν, κόκκαλα τσακίζονταν.

Τέλος, τσαλαπατήθηκαν κι υποχρεώθηκαν να μείνουν στο πάτωμα όση ώρα τα φασιστικά τέρατα επιδίδονταν στο φαγοπότι του λαγού και στην κρασοκατάνυξη. Μόνο ο Εφιάλτης έστεκε αμίλητος. Ούτε έφαγε ούτε ήπιε, περιοριζόμενος κατά διαστήματα να λέει: «Αν ανοίγατε αμέσως, δε θα παθαίνατε τίποτε».

Θα 'ταν περασμένα μεσάνυχτα, όταν οι βάρβαροι, μεθυσμένοι, τραγουδώντας έφυγαν συνοδευόμενοι πάντα από τον συνεργάτη τους που από τότε εξαφανίστηκε από την περιοχή.

Κυκλοφόρησε αργότερα η φήμη πως έφυγε από την Κρήτη σε άλλη περιοχή, μα και πως έφταξε ως τη Γερμανία, για να χαθούν τελικά τα ίχνη του, χωρίς ποτέ να δώσει λόγο για τις προδοτικές του πράξεις. Οι τέσσερις φίλοι, αμόφυρτοι και μισοπεθαμένοι μα και πανευτυχείς που γλύτωσαν τη ζωή, σύρθηκαν στα κοντινά σπίτια όπου ζήτησαν βοήθεια και τους παρασχέθηκαν οι πρώτες βοήθειες.

Βέβαια, η ταλαιπωρία αυτών των ανθρώπων με τον καιρό ξεχάστηκε, όμως οι σωματικές και οι ψυχικές πληγές ποτέ δεν επουλώθηκαν.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως οι τρεις από τους τέσσερις πέθαναν σε ηλικία μικρότερη των 50 ετών και μόνο ο Νικολής ο καφετζής πέρασε τα 80, γιατί γι' αυτόν ίσως ίσχυε το «ήταν μαθημένο ο βουνό στα χιόνια».

Όπως είπαμε στην αρχή, αυτός είχε περάσει τα βάσανα της αιχμαλωσίας του 1922 και το ταλαιπωρημένο κορμί του άντεξε και αυτά που ακολούθησαν. Τη θυμούμαι αυτή την ιστορία, γιατί την άλλη μέρα το χωριό ήταν όλο ανάστατο κι όλοι προσπαθούσαν ν' αλαφρύνουν τους πόνους των παθόντων μ' εμπειρικά μέσα και γιατροσόφια, γιατί τότε ούτε φάρμακα ούτε γιατροί υπήρχαν.

Και η αναφορά μου αυτή ας θεωρηθεί μνημόσυνο ευλαβικό και ευγνωμοσύνη, γιατί, παρόλο που ήξεραν όλα για όσα τους ρωτούσαν, κράτησαν το στόμα τους κλειστό σε ώρες κρίσιμες για την πατρίδα και με υπομονή και καρτερία πέρασαν στιγμές εφιαλτικές.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΚΡΙΒΙΛΙΩΤΑΚΗΣ

PRIMA VISTA

Απ' τη Μάχη της Κρήτης - Μνήμες και βασανισμός

Πλάνητες απόγνωσης στη γενέθλια πόλη, κυνηγημένοι μιας αδυσώπητης μοίρας με εναγκαλισμό λάμιας, οδοιπορούσαμε νύχτες κι αυγές σ' ασύνορα τέρματα και σαφώς πίσω από τη θολή γραμμή του ορίζοντα. Αν φτάσαμε στο πουθενά, με την κίνηση, τις τρομοκρατημένες πηλάλες από καταδιώξεις αόρατων διωκτών της δοσμένης στιγμής, καλυμμένοι απ' τα λιόδεντρα, σκυφτοί κι ελαφρά τρελαμένοι απ' το κροτάλισμα πολυβόλων των στούκας, που κάποιες φορές τα 'βαζαν με το κατόπιν μας, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον, πετύχαμε την επιβίωση –χωρίς χρεωστικά υπόλοιπα, ρουσφέτια ή πλαγιοσκοπήσεις.

Ρακένδυτοι, ντύσαμε μόνο την ψυχή μας με ύφασμα από τον προικώο χασέ της μάνας κι αντλήσαμε κουράγιο απ' τα πολλοστημόρια της ολοκληρωμένης εξοικείωσης με απόλυτη φτώχεια.

Τα δάκτυλα στα χέρια, σφιγμένες γροθίτσες –έτσι μικροί που 'μαστε– κλείσανε πεισματικά ασφαλίζοντας την απόφαση ζωής, όταν μπήκαμε αλοϊσμένοι στο μακρινό ταξίδι της νυχτας. Με κάργκο ψυχής τον τρόμο, στη ράχη φορτώθηκαν τα αμέσως χρειαζούμενα κι η ενστικτώδης φυγή τοποθέτησε άτσαλα κάποια μπογαλάκια παραμάσχαλα. Οι παλμοί καρδιάς βολεύτηκαν στον κρόταφο. Τα πόδια πληγιασμένα στην ανελέητη ορειβασία –από απελπισμένη προσπάθεια απόδρασης που αποδυθήκαμε– δεύτερη φορά μέσα σε λίγο καιρό δεόμεθα κάθε τόσο για διάσωση, στα βουνά και τα φαράγγια. Αστοί από γεννησιμιού χωρίς ορειβατική εμπειρία, ψηλαφούσαμε την απόγνωση στη θέα των και μόνο. Έστω κι αν στην αναφορά μας συνειδητά παραλείπουμε τη βασανιστική εμπειρία της ανάβασης, δεν κατορθώσαμε να καταλαγιάσουμε στον αιώνα την υποψία απαρέσκειας θεού...

Καρόδρομοι υποκατάστατα δρόμων, μονοπάτια φουριάρικων κατσικιών καταχωρισμένα στο λήμμα «αγροτικοί δρόμοι», αναγκαστικά περάσματα μέσα από ιδιοκτησίες, φαγωμένα αντερείσματα, ακουαρέλες άγριας φύσης κι ασάλευτης εγκατάλειψης σκιάχτρα, μ' άκρες μέσες ασάφειας στα όρια και την έκταση. Νεροσυρμές και παρακα-

μπτήρια περάσματα μικρών ζώων, όπου με τη σοφία της επιβίωσης τραβούσαν καινοτόμες γραμμές αρχιτεκτονικής. Συναπαντήματα με σταυροδρόμια ριζωμιών βράχων. Χαλίκια άτακτα σπαρμένα, η διάβασή των πορεία αναστενάρηδων με τα όπα-όπα μας, αταίριαστος αντίλαλος στην αισθητική του τοπίου και που παράπεμπαν ασυναίσθητα σε αφορισμούς Κασσάνδρας. Στην πρώτη επαφή των ποδιών μας οι φυτεμένες πέτρες πλήγιαζαν τις πατούσες με τα τριμμένα και «κατ' ευφημισμόν» παπούτσια μας.

Ατελείωτη η πορεία τη νύχτα ανάμεσα κι από αιωνόβια λιόδεντρα. Αναρριχήσεις σε ορεινές μάντρες «ριφιών, προβάτων κι αγριμιών». Στάνες που ταμπουρώνονταν ζώα κι άνθρωποι, αφήνοντας έξω την ελπίδα μιας γουλιάς γάλα... Παραμερίζαμε στα μητάτα εκλιπαρώντας ένα σβώλο μυζήθρα, μια μικρή κοψιά αθότυρο στον άρρωστο πατέρα, που με κίνδυνο «διάτρησης στομάχου» κρατούσε σχεδόν στα χέρια, το από πολλά χρόνια πρόβλημα έλκους. Λίγο μπασμό ζητούσε κι η βουλιαμένη γαστέρα όλων μας. Τα παράστημα της απάντεχης ταλαιπωρίας με τους αναρίθμητους βασανισμούς της πανικόβλητης φυγής τα εξαργύρωσε, πριν συμπληρωθούν δέκα μήνες, με τη ζωή του. Ήταν μόλις 54 χρόνων. Εμείς πέντε στόματα από 10 ως 16 χρονών κι η μάνα χήρα στα 42 της...

Οι άνθρωποι θεριά που ξερίζωσαν τα αισθήματα και στη θέση τους σήκωσαν θερμοκήπιο κι εγκατέστησαν τη λιποψυχία. Η ανδρεία των έγινε μπουχός με το που ακρανεμίστηκαν στην πόρτα τους τον πόλεμο. Ας μετρούσαν επικοινωνιακά ως χθες στους καλοκάγαθους κι ας είχαν ξεχειλη τη χριστιανική αρετή...

Τώρα «απέστρεφαν» τα πρόσωπά των από όλους τους συνανθρώπους... το τρέξιμο. Με κεφάλια σκυμμένα από το πολύ της θλίψεως βιώναμε ένα βίαιο εκπατρισμό κι ήμαστε υποχρεωμένοι να ανηφορίζουμε αμίλητοι κατά το νοτιά. Ο ορυμαγδός και χαλασμός της πόλης δε σταματούσε λεφτό. Τα αεροπλάνα με τις κάθετες εφορμήσεις είχαν οργώσει με βόμβες την έρημη πολιτεία. Χαλάσματα, πέτρες, σκόνη οι μαχαλάδες των λαϊκών συνοικιών. Σωροί τα μπάζια από απροειδοποίητες καταρρεύσεις ερειπίων. Κρατήρες στους παρευξείνιους δρόμους δυσκόλευαν την κυκλοφορία όσων είχαν απομείνει από δικούς των λόγους ή από πίστη στο Κισμέτ κι είδαν αρνητικά την προσφυγιά, όπου αυτόματα πολιτογραφήθηκαν ιδιοκτήτες της κόλασης.

Ανυπεράσπιστοι κι εγκαταλειμμένοι κάποιας κρατικής προστασίας, δελτιωθήκαμε από μόνοι σε λίστες για τρόφιμοι τρελοκομείων. Απορφανισμένες καλαμιές στον κάμπο, εκτεθειμένοι στη μανία τ' αέρα οι γηγενείς, αποσυρώναμε τον ιδρώτα της αγωνίας κι απ' τα βουρκωμένα μάτια τα δάκρυα, κι όλο οδοιπορούσαμε... Με απουσία και του ελάχιστου στοιχείου προσαρμογής ανεβαίναμε τα υψώματα με πηδαράκια στ' αυλάκια, τις λακκούβες, συν ταυτώ τη λάβρα που κουβαλούν τα τέλη του Μάη. Το πα-

ράπονο συναξιά με την πίκρα πότιζε τα σωθικά, καψαλιάζοντας το κουράγιο, που στην πράξη σήμαινε κίνδυνο θερμοπληξίας των ψυχικών αποθεμάτων.

Τη δεύτερη μέρα του γολγοθά μας εξαντλημένοι έως εξουθενωμένοι κατηφορίζαμε ήδη –από τη στιγμή που περάσαμε στην από μέσα πλαγιά της κορυφογραμμής, τ' αρχαίου όρους Βερέκυνθος κοινώς Μαλάξα (όπως είπαν μεγαλύτεροι του καραβανιού) πρόβαλε μπροστά κι απέναντι, με μια έννοια, μια φύση ηρεμότερη από αυτή που διασχίζαμε, δαμασμένη, με ποτιστικούς κήπους, καλλιέργειες και χαμοκέλες.

Νάτο, λοιπόν, το χωριό της καταφυγής μας, τα Κοντόπουλα Κεραμειών. Αναζητούσαμε ένα κουμπάρο του πατέρα, Καπνίσης στ' όνομα. Του 'χε βαφτίσει παιδί, τον στεφάνωσε, δε συγκράτησε η μνήμη τέτοια λεπτομέρεια, έσβησε η δισκέτα πληροφοριών ή μουτζουρώθηκε στο χείμαρρο του χρόνου.

Κάποια ώρα που πήρε να νυχτώνει για καλά «πιάσαμε» χωριό. Ρωτώντας όποιον μας άνοιγε την πόρτα ανταποκρινόμενος στις κρούσεις και στις επίμονες εκκλήσεις μας, βρήκαμε το σπίτι.

Υποδοχή, με τα καθιερωμένα της περίστασης λόγια σε συνδυασμό με κάποιο αδιόρατο φόβο από τη μεριά του. Ίσως αναλογίστηκε την καταστροφή που βρήκε τον τόπο και δίκαια αποψιλώθηκε το θάρρος του κι ας το δεχτούμε σαν αυτονόητο μειώθηκαν αστραπιαία... τα αποθέματα τροφών, στην εξελικτική των φημών και στη λογική της ανύπαρκτης απάντησης στο «τι τέξεται η επιούσα». Λειτουργώντας συνειρμικά, συμπερασματικά θα λέγαμε, του 'λαχε, αν όχι μπελαλίδικη επίσκεψη, καλύτερα θα 'ταν να 'λειπε, γι' απλούς λόγους και δε χρειάζονταν διευκρινίσεις, κατανόηση μάλλον ζητούσαν.

– Καλώς ωρίσατε, κουμπάροι...

– Καλώς σας βρήκαμε.

– Είδες είντα συφορά μας βρήκε. Μπόμπες, ερείπια, αλεξιπτωτιστές, κανόνια και αφανισμός. Δεν είχαμε σιγουριά για τη ζωή μας κι είπαμε να πάρουμε των αμμαθιών μας κι όπου το βγάλει. Ετσά σας σκεφτήκαμε για προσωρινό απάγγειο. Μια ιδέα καταφυγίου για σήμερα, σαν να λέμε, κι αύριο θωρούμε. Να ξαποστάσουμε για ένα ποτήρι νερό, αν υπάρχει και κιαμιά γωνιά τη νύχτα.

Με τούτη την προσλαλιά, του πατέρα-αρχηγού, έκλεισε η εξήγηση της παρουσίας μας και δε λέω πολλά, αλλά έπιασε τόπο. Κάτι μας φίλεψε, φτωχός άνθρωπος κι αυτός, βολευτήκαμε σε χωριάτικη αποθηκούλα - αχυρώνα, παρέκει από τη δική του κατοικία.

Έστω με κάποια συγκατάβαση κάναμε έναν ύπνο με κλειστό το ένα μάτι. Τ' άλλο είχε κρεμαστεί στον αστερισμό της συντέλειας. Μόλις πήρε να διαφωτά, ντυμένοι

ήμαστε, πορίσαμε και αρχίσαμε να μαζευόμαστε στα «πηγάδια του Καπνίστρ», έτσι λεγόταν η τοποθεσία, για το λόγο ότι υπήρχε και λειτουργικό πηγάδι. Στο νερό που αντλούσαμε με τον κουβά και στο παραδίπλα λιόφυτο ολοκληρώσαμε την πρωινή μας καθαριότητα. Τσούρμο κοντά 12 άτομα, με την οικογένεια κάποιων θείων, μας πήρε κάποια ώρα η προετοιμασία έτσι που θεωρήθηκε φυσικό να ανακαλύψουμε σε μια στιγμή τον ήλιο να χρυσίζει τις κορφές των Λευκών Ορέων...

Χαμήλωναν οι ακτίνες όπως ήταν φυσικό και τότε ήταν που η γρεμία μας πήγε «αγάερτο» περίπατο. Στη θέση της φωλιάστηκαν ανεξήγητα όσο και πρωτοφανέρωτα σημάδια αρχέγονου τρόμου. Ο ιδρώτας κυλούσε ποταμός στη ραχοκοκκαλιά κι ώσπου να τερματίσει πάγωνε στην κοίτη. Το ένα χέρι πάλευε να ακινητοποιήσει το πηγούνι που ανεβοκατέβαινε σαν πιστόνι μηχανής, τα δε δόντια σαν παλαιολιθικά κρόταλα συνέθεταν μονότονους ήχους από ανεξήγητο για την ηλικία μας «κονσέρτο για πολυβόλα». Τ' άλλο με συνεχείς προσπάθειες κρατούσε τα γόνατα που βάλθηκαν να λυγίζουν και να «σκαρνεύονται» με τις κλειδώσεις...

Βόρεια όπως στεκόμαστε, κάποιος απ' όλους πρωτόειδε –ψηλά κι αριστερά μας– στα ριζά δυο κορυφών, όπως δίνανε την εντύπωση μιας μικρής ρεματιάς, απαστράπτουσες εκλάμψεις να κατηφορίζουν...

Με φανερό τρόμο κι ανταλλαγή γνωμών και εντυπώσεων ομοφωνήσαμε ότι επρόκειτο για κάθοδο Γερμανών στρατιωτών κι οι χρυσές ακτίνες της χαραυγής αντιφέγγιζαν στα κράνη τους...

Παναγιά βοήθα μας...

Αργά αλλά σταθερά ο συλαμός χαμήλωνε κι οι ασημένιες λάμψεις από τα κράνη κι ό,τι μεταλλικό κρεμόταν πάνω τους έστελναν την άκρη της δέσμης στα μάτια μας, αντανάκλαση του ήλιου από τα δυτικά. Όπως παίζαμε το φως του ήλιου στα παιδικά καθρεφτάκια, με το ηλιακό φως που στέλναμε στα μάτια των φίλων, που όπως φανερώθηκε με τη σημερινή τεχνολογία ήταν μια ιδέα –εν σπαργάνοις– των σημερινών λέιζερ.

Στις κατοπινές γεωγραφικές μας εξερευνήσεις με τις ερωτήσεις που απευθύναμε στους ντόπιους μάθαμε τα ονόματα στις πατημασιές και στις «θέσεις» σε ρεματιές και κορφές...

Είχαν, όπως εικάζεται, αναρριχηθεί από τη βορεινή πλαγιά της Μαλάξας, περίπου από τον Άγιο Ανδρέα. Δρασκέλισαν την κορυφή Φαλιέρος και διά μέσου της Κάτω Χωστής ορθοπλώριζαν για τα πηγάδια του Καπνίστρ. Κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι προσδιορίζονται κι αυτά στη χωριανή περιγραφική ακριβολογία, στο μετόχι Μαρνανά...

Στο μεταξύ εμείς, καθηλωμένοι στην αναμονή της Παναγίας Σώζουσας, πελιδνοί και ετοιμόρροποι στον τρόμο μας, είπαμε ο ένας στον άλλο, έστω κι αν δεν ακουστήκαμε έως δίπλα, αποθανέτω η ψυχή μου μετά των αλλοφύλων...

Όσο πλησίαζαν, άλλο τόσο εμείς σφιγγόμαστε στον δίπλα μας, μοιραίοι κι άβουλοι αντάμα, ξεγραμμένοι ήρωες του Βάρναλη...

Με προτεταμένα τα όπλα και περίπου σ' ανάπτυξη επίθεσης η ομάδα πλαγιοσκόπησης μας στρίμωξε στην πεζούλα του πηγαδιού, οι υπόλοιποι σ' απόσταση αναπνοής λίγα μέτρα μακριά, σε εφεδρική θα λέγαμε ετοιμότητα.

Η σιγή θανάτου απλωμένη απ' ώρα στον αέρα και μόνη ταραχή οι αγριοφωνάρες του επικεφαλής, που σκλήριζε σαν υψίφωνος όπερας. Σιγόντο κρατούσε το άηχο –για όλο το άλλο πλήθος– τρέμουλο της ψυχής μας.

Με σπρωξιές, υποθέτουμε και βρισιές, μας απωθούσαν ως το χείλος του πηγαδιού. Εκεί με νοήματα και λέξεις για μας άγνωστες μας έδωσαν να καταλάβουμε ότι θέλανε να τραβήξουμε νερό με τον κουβά. Πρόθυμα οι μεγαλύτεροι, χωρίς να φοβηθούν ότι μετά πιθανόν να μας εκτελούσαν, υπάκουσαν στην εντολή. Κείνη τη στιγμή κρίνουμε ότι ο μέγας φόβος διαφοροποιήθηκε. Για κλάσματα δευτερολέπτου τους είδαν σαν διψασμένους οδοιπόρους.

Την επόμενη στιγμή με καινούρια κίνηση των όπλων υποχρέωσαν όλους μας να πιούμε πρώτοι το νερό π' αντλήθηκε. Φοβόταν το δηλητήριο.

Το φινάλε δίνει την εικόνα ανάγλυφη για τη στρατιωτική συμπεριφορά πολεμιστών, επιδρομέων και καταχτητών, όπως προέκυψαν στην εξέλιξη.

Ο μόνος εξ όλων μας που είδε στα αλλοιωμένα χαρακτηριστικά τους κάτω από το μίσος που τους είχε φυτέψει ο Ναζισμός το σημάδι των δολοφόνων, ένας πρωτοξάδερφος, προσπάθησε να ξεφύγει. Με δυο ζάλα πετάχτηκε σε ένα χαντάκι, με σκοπό από κει να το βάλει ευκολότερα στα πόδια.

Ατύχησε. Αντέδρασαν κεραυνοβόλα πυροβολώντας τον και, πιστεύοντας ότι τον σκότωσαν, τον παράτησαν σε μας να τον μαζέψουμε.

Για τη ροή και το τέλος της αφήγησης, ο ξάδερφος δε σκοτώθηκε, ζει στο Παρίσι μ' ένα πόδι κοντύτερο 6 πόντους από το άλλο.

Ακόμα, και, πριν κλείσουμε το σημείωμά μας, θέλουμε να υπογραμμίσουμε ότι δεν κάνουμε ιστορία κι ούτε λόγοι πατριωτισμού μας οδήγησαν στην καταγραφή μιας πέρα για πέρα αντιηρωικής εμπειρίας.

Ήταν και παραμένει για τη μνήμη η πρώτη θέα του εισβολέα που βιώσαμε. Πρώτη συνάντηση.

Μια PRIMA VISTA, όπως θα λέγανε κι οι λατινομαθείς.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ Ι. ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ

ΑΟΥΣΒΙΤΣ

Ψηλό συρματόπλεγμα, λάσπη, καπνός,
βροχή, σιωπή, κρύο.
Σύρμα που χαρακώνει
τη ζωή, τη μνήμη, το Αύριο.

Πεσμένα σώματα, άγρια σκυλιά
σωροί παπούτσια και ρούχα.
Της απουσίας νωπή η γραφή:
φύλο, ηλικία, απόγνωση, οδύνη.
Μάτια ανοιχτά, κρανία γυμνά,
κορμιά δίχως σχήμα, νεκρά
πριν το τέλος.

Ένα μικρό παιδί ήταν εδώ
αδέξια περπατούσε στο θάνατο.
Ένα μικρό παιδί ήταν εδώ
προχώρησε ξεφτώντας
τις κουρασμένες μύτες των παπουτσιών.
Ένα μικρό παιδί ήταν εδώ.
Τα πόδια του ψαχούλευαν το τσιμέντο
–μόλις που είχε μάθει να περπατά.

Ψηλό συρματόπλεγμα, λάσπη, σιωπή.
Σχολειό του Ποτέ - Ποτέ - Ποτέ πια.

ΜΑΡΩ ΒΑΜΒΟΥΝΑΚΗ

ΟΙ ΩΡΑΙΟΙ ΦΟΒΟΙ

Μέρες του μεγάλου σεισμού που στα λίγα δευτερόλεπτα του απρόβλεπτου ανατρέπει τον κόσμο σου σε εφιαλτικά μπάζα. Το σπίτι από εστία απόλυτης ασφάλειας απειλεί να γίνει τάφος σου και τη νύχτα το φεγγάρι, πάνω απ' την άγρυπνη Αθήνα, παραπέμπει μονάχα σ' έναν τερατώδη λυκάνθρωπο που, χωρίς να βλέπεις, από παντού σε κοιτά.

Ο φόβος του σεισμού με τις ώρες αγριεύει, γίνεται το χειρότερο: ο φόβος του φόβου σου. Του φόβου σου του αρχέγονου, κι αδύνατον να παρακολουθήσεις άλλο τις φιδίσιες του ρίζες. Φιδίσιες ρίζες στα χώματα μέσα σου, φιδίσια ρυάκια στο αίμα σου και στων προγόνων σου το αίμα. Αδύνατον να μετρήσεις πόσοι φοβούνται μαζί σου, για λογαριασμό πόσων φοβάσαι εσύ απόψε. Ζωντανών και νεκρών και ίσως εκείνων των μελλούμενων που βαδίζουν άηχα κι έρχονται από κάπου αποφασισμένοι, παρόλα αυτά, να ζήσουν.

Εγώ μπορώ να επιστρέψω μόνο στο παιδί που υπήρξα και δεν έπαψα, σε μια πόλη που με γέννησε και διαρκώς την αναγεννώ για να μη χαθούμε. Σε μένα παιδί και στα Χανιά τα τότε που μου καλύπτουν με φωτεινή γάζα και σαν γαλαξίας επίγειος κάθε άλλα Χανιά.

Τι φοβόμουν εκείνα τα χρόνια στα Χανιά και τι τα καλοκαίρια στο Σταλό;

Πόσο φοβόμουνα αλήθινά και πόσο ένιωθα υποχρεωμένη να φοβάμαι για να μην απογοητεύσω εκείνους που θέλανε να με φοβίσουν για «παιδαγωγικούς λόγους»; Είναι ο φόβος κάτι αυθεντικό, κληρονομημένο, που μαζί του γεννιόμαστε, ή είναι αίσθημα που διδάσκεσαι όπως η προπαίδεια ή το ποίημα για τη σημαία στο 4ο δημοτικό σχολείο;

Τώρα που με το σεισμό έφτασα στον πιο κατάλευκα νεκρικό θάλαμο του φόβου μου και είδα τι θα πει να μην έχεις πού να σταθείς να κρυφτείς απ' το πιο απαίσιο «ίσως», μπορώ καλύτερα να κρίνω κάθε παλιό φόβο μου και κάθε παλιά του μασκαράτα με κάποια επιείκεια.

Θυμάμαι λοιπόν με τρυφερότητα τους τρεις χανιώτικους μπαμπούλες των μικρών παιδικών μου χρόνων. Φαίνεται πως για τους μεγάλους του σπιτιού, που θέλανε να ησυ-

χάζουν τα μεστμέρια, οι εκ γενετής αϋπνίες μου ήταν μπελάς. Έπρεπε να πειστώ πως μετά τις δυόμισι όφειλα να μένω ξαπλωμένη στο κρεβάτι για δυο τουλάχιστον ώρες και να μην ενοχλώ. Να κλείνω τα μάτια μου με πίεση και να προσπαθώ να κοιμηθώ, χωρίς να ξεφυλλίζω κλασικά εικονογραφημένα, να χαλάω τη γενική αλλόκοτη γαλήνη του μεστμεριού τους με τα τσικ τσικ των σελίδων μου.

Όταν ήταν οι μεγάλοι στις καλές τους, λειτουργούσαν θετικά και μου υπόσχονταν να φάω το απόγευμα ένα μεγαλούτσικο κομμάτι σοκολάτα Ίον. Άμα όμως είχαν τα νεύρα τους, λειτουργούσαν αυστηρά και με απειλούσαν πως, να κάτσω ήσυχη στο κρεβάτι μου, γιατί εκεί έξω τέτοιες ώρες κυκλοφορεί ο Μεστμεράς!

Η περιγραφή του Μεστμερά δεν ήταν ποτέ σαφής, κι αυτό ακριβώς τον έκανε τρομακτικότερο. Η νύξη και η μισόλογη υποβολή σ' αφήνουν ασύδοτο εναντίον της ψυχής σου να πλέκεις τερατωδίες. Εκείνο που δεν περιγράφεται αναπτύσσεται ανυπόφορα επικίνδυνο, το αόριστο όλα τα μπορεί κι είναι ασύλληπτα ισχυρό και οργισμένο μαζί σου. Μπορεί να φουσκώνει, κύμα παλιρροϊκό από μια σταγόνα νερό, και να στηκώνεται κατά πάνω σου να σ' αρπάξει.

Έτσι κι ο Μεστμεράς! Ούτε μου τον καλοπεριγράφανε ούτε τολμούσα να γυρέψω λεπτομέρειες για το πώς δείχνει ή τι ακριβώς κάνει. Καλύτερα να μη γνωρίζω πολλά, καλύτερα να μην έχω ξεκάθαρες εικόνες του άμα κλείνω τις νύχτες τα μάτια. Κάποτε τον αποκαλούσανε και Καλαμά, αν και δεν κατάλαβα ποτέ αν είναι πλάσμα άλλο ο Καλαμάς ή το δεύτερο όνομα του πρώτου, του Μεστμερά, που θα 'χε πανύψηλα αδύνατα πόδια να σε προλαβαίνει μην ξεφύγεις.

Η γιαγιά μου, νομίζω, που τη σκοτεινή φαντασία της πρέπει να κληρονόμησα, ονόμαζε κάποτε τούτη την τρομαχτική απειλή και Καταχανά. Το χι και το νι μαζί με τόσα βάρβαρα άλφα προσδίδανε στον τρόμο του κάτι πιο χοϊκό, κάτι σαν βγαλμένο από τα έγκατα της σκονισμένης αραχνιασμένης γης, και είχε να κάνει με τα χνάρια του Χάρου. Επειδή το δέος μου κινδύνευε να με συντρίψει, απέφευγα να ζητώ περισσότερες πληροφορίες, που ένιωθα πως δε θα άντεχα να μάθω.

Όσο για τον διάσημο και διεθνή φόβο τού Κόμη Δράκουλα, εγώ τον γεύθηκα στον καλοκαιρινό Σταλό κάτω απ' τις πιο ιδανικές συνθήκες. Μαζί με τα ξαδέρφια μου, νύχτες και νύχτες, σε δύο παγκάκια κάτω απ' τις λεύκες της αυλής, κάποιος ξεκινούσε να διαβάζει τις συνέχειες για τον Κόμητα των Καρπαθίων σε λαϊκό εβδομαδιαίο περιοδικό. Όσο προχωρούσε το σκοτάδι και η ανάγνωση, μ' ένα φακό μάλιστα να φωτίζει τη σελίδα, εμείς στριμωχνόμασταν πιο σφιχτά ο ένας πάνω στον άλλο κι απολαμβάναμε την ευδαιμονία της κοινότητας, ακόμα κι όταν ανά πάσα στιγμή υπήρχε περίπτωση να πεταχτεί ο Κόμης και να μας χώσει το δόντι του στο λαιμό.

Καταντούσε μια τρομική τοξική φρίκη, σαν κάθε φρίκη εκ του ασφαλούς. Κι ήμαστε ασφαλείς έτσι καταστριμωγμένοι ν' ακούμε τα δόντια του πιο μικρού να χτυπούν ντροπιασμένα. Εξ ονόματος όλων μας να χτυπούν, κι ας μας άρεσε να τον κοροϊδεύουμε μετά, την επομένη και στο φως της μέρας.

Η ευδαιμονία της ευλογημένης κοινότητας! Το μόνο αντίδοτο ζωής αληθινής, ακόμα κι όταν όλα δείχνουν άσχημα και αβυσσαλέα, ατίθασα, δύσκολα κι επικίνδυνα. Ίσως και περισσότερης ζωής τότε. Τέτοια ευδαιμονία, τέτοια ανακούφιση, μύχια ασφάλεια και παρηγοριά, που αρχίζω να υποπτεύομαι πως και μόνο για να τη ζούμε και να την ξαναζούμε, αναζητούσαμε τις νύχτες εκείνες τον τρόμο του Δράκουλα τόσο διψασμένα.

Τώρα που η ενήλικη μοναξιά μας μέσα στον αθηναϊκό σεισμό συναισθάνθηκε σαν τους πρωτόπλαστους την κρύα της γύμνια σαν αμαρτία, κάθομαι για κουράγιο και νοσταλγώ τους παιδικούς μου φόβους στα Χανιά σαν σπλαχνικούς ωραίους φόβους. Και νιώθω να μου λείπουν και να με πονά που μ' άφησαν έτσι μόνη μου να τρέμω το σεισμό ο Μεσημεράς, ο Καλαμάς, ο Καταχανάς κι ο ευγενής φιλόξενος Κόμης των Καρπαθίων.

ΑΡΓΥΡΩ ΚΟΚΟΒΛΗ

Η ΣΤΑΥΡΩΣΗ

Η μαμή γύρισε προς τις γυναίκες, που κάθονταν γύρω γύρω βουβές κι ανήσυχες κι άκουγαν τα γοερά βογγητά της γυναίκας που γεννούσε:

– Το παιδί κατεβαίνει!, είπε. Ήταν η τέταρτη μέρα που κοιλοπονούσε η Βαγγελιά και τούτη η κουβέντα της μαμής φάντηκε σαν μοναδική αχτίνα ελπίδας. Οι γυναίκες κοιτάχτηκαν μ' ανακούφιση και μια δυο πλησίασαν στο προσκέφαλο της γυναίκας και χάιδεψαν το καταϊδρωμένο της πρόσωπο.

– Κουράγιο... κουράγιο παιδί μου...

Προχτές, κείνη την πρώτη μέρα, νύχτα στηκώθηκε η Βαγγελιά. Οι πήχες δεν είχαν ακόμα φανεί στο ουράνιο στερέωμα. Δυο τρεις ώρες θα 'θελε να ξημερώσει. Την ώρα πάντα την έβρισκε από τα στημάδια του ουρανού: Τις πήχες, την πούλια, τον Αυγερινό. Κι όταν ο ουρανός σκεπάζεται από μαύρα σύννεφα, περιμένει των κοκόρων τα λαλήματα.

Η κρύα χειμωνιάτικη νύχτα τρυπούσε τα κόκκαλα. Τύλιξε το κορμί της με ρούχα πολλά. Γυναικεία, ανδρικά, ό,τι βρέθηκε πιο πρόχειρο. Μπήκε και βγήκε. Αχεροτάισε τα ζωντανά, έσπασε ξύλα, άναψε φωτιά κι έστησε το τσουκάλι. Ετοίμασε τα σακκούλια που τα 'παιρναν όλοι τους στις έξω δουλειές. Σ' ένα έβαλε το σπόρο, σ' άλλο παξιμάδι, ελιές, κρεμμύδια, κρασί και νερό για το μεσημέρι στο χωράφι. Σαν τέλειωσε, έκατσε κοντά στο πυρομάχι με τη φωτιά, πήρε τη ρόκα της και τη στόλισε με μια μεγάλη άσπρη τουλούπα μαλλί, κι άρχισε να κλώθει κάτω από το ασθενικό φως του λαδόλυχνου. Τα χοντρά ροζασμένα της δάχτυλα στρίβανε γρήγορα γρήγορα τ' αδράχτι κι ο αλαφρός σφυριχτός του δόρυβος αποτελούσε μια νότα μέσα στη νυχτιάτικη ησυχία του σπιτιού. Το μαλλί μετατρεπόταν σε ολόισιο χοντροπό νήμα, τυλιγόταν στο αδράχτι και κείνο όλο και πολύ βάραινε και χόντραινε. Χειμώνας βαρύς ερχόταν και η Βαγγελιά έπρεπε να σκεφτεί για όλους. Μικρούς μεγάλους. Φανέλλες μάλλινες, κάλτσες χοντρές χρειαζόντουσαν. Κι όλα, από το ξάσιμο, το κλώσιμο και το πλέξιμο, ήταν δουλειά των χεριών της.

Σαν ο Αυγερινός ψήλωσε, έβαλε τα πιάτα με τ' αχνιστό φαγητό στο τραπέζι κι η δυνατή φωνή της αντήχησε:

– Ώρα είναι, σηκωθείτε!..

Από τότε που φόρεσε το στεφάνι –πάνω από δεκαπέντε χρόνια– την είχε τούτη την ευθύνη. Να τους ξυπνά όλους κάθε πρωί στην ώρα τους. Τον άντρα της, τον πεθερό της και τα παιδιά της μετά.

– Σηκωθείτε και ξημέρωσε...

Όταν όλοι ετοιμαστήκανε και φύγανε –νυχτωπά ακόμα– από το σπίτι, έσκυψε πάνω από το τριποδένιο κρεβάτι. Κάτω από τα παλιά σκεπάσματα πρόβαλλε ένα μικρό προσωπάκι.

– Σήκω παιδί μου... Σήκω Λενιώ μου, του είπε στοργικά. Τα πιο μικρά της παιδιά πάντα τα 'παιρνε μαζί της στις εξωσπιτικές δουλειές, που ποτέ δεν απολείπανε. Εκείνο έστριψε με την ανάποδη του χεριού τα νυσταγμένα ματάκια του και με κόπο τ' άνοιξε. Στα γρήγορα το ετοίμασε. Ένα μπαλωμένο σακάκι του πατέρα του το σκέπασε απ' τους ώμους ως τους αστραγάλους. Τ' ανασήκωσε και του το 'δεσε σφιχτά με μια ζώνη στη μέση κι ανασκούμπωσε τις μακριές του μανίκες. Του 'βαλε ύστερα κι έφαγε από το ζεστό φασολόρυζο που είχε ψήσει. Άρπαξε και εκείνη στα όρθια λίγες μπουκιές. Από τότες που άρχισε να κάνει παιδιά, ποτέ της δεν κάθισε να φάει σαν άνθρωπος. Μα τώρα, ένα παραπάνω. Ήξερε πως από μέρα σε μέρα θα 'φερνε στον κόσμο και το όγδοό της παιδί. Και για λίγες μέρες οι ελιές θα χάνονταν. Θα τις τρώγαν τα ζα. Θα τις παίρναν τα νερά. Θα σάπιζαν. Και το λάδι ήτανε του σπιτιού το στήριγμα. Χωρίς λάδι δύσκολα θα περνούσε η χρονιά.

Στη ζωή της, ωστόσο, τίποτα το παράξενο δεν έβρισκε η Βαγγελιά. Όλες οι γυναίκες στο χωριό και στα γύρω χωριά που εκείνη ήξερε έτσι δουλεύουνε. Όπως κι αυτή. Παρόλο που η κατοχή πέρασε, ο πόλεμος τέλειωσε τώρα και καιρό κι όλοι λέγανε πως ο κόσμος θα ζει καλά. Να που και κείνη κι ο άντρας της και τα παιδιά τους –κι ας είναι ακόμα μικρά– δουλεύουνε μέρα νύχτα, και να ζήσουνε δεν μπορούνε. «Να ζορίζονται άραγε σαν το δικό μας άλλα σπιτικά; Ου, τι κάθομαι και σκέφτομαι! Δεν βλέπω μαθές πως όλοι σ' ένα καζάνι βράζουμε;..», έλεγε αναστενάζοντας για να της φύγει, θαρρείς, ένα βάρος.

«Έρημη ζωή», είπε και σήμερα, καθώς νυχτωπά ακόμα βρέθηκε στο λιόφυτο κι ένιωσε ένα ελαφρό ποναλάκι να της διαπερνά την κοιλιά. Το δεκεμβριανό κράι απλώνεται στη γη και γύρω από τις χιονισμένες βουνοπλαγιές ξεχύνεται ένα παγερό αεράκι που βιτσίζει με δύναμη το μεγάλο κουρασμένο της πρόσωπο. Τύλιξε το Λενιώ μ' ένα τσουβάλι και το έβαλε να καθίσει στη ρίζα μιας γέρικης ελιάς. Εκείνη πότε σκυφτή, πότε ανακούρκουδα άρχισε να μαζεύει μια μια τις ελιές, να γεμίζει τις αδρές χούφτες της και να τις πετά στο καλάδι. Τα πόδια της πιάνονται, το κορμί της τρέμει και τα

ποναλάκια στην κοιλιά, πότε ελαφρότερα και πότε τσουχτερά, έρχονται το ένα πίσω από το άλλο. Μα τίποτα δε θέλει να πάρει στα σοβαρά.

– Μπα, ιδέα μου είναι... θα τη βγάλω θέλει και τη σημερινή μέρα...

Άθελά της ωστόσο τα προμηνύματα τούτα της ζωντανεύουνε γεγονότα παλιά. Τρία χρόνια κλείνανε από μια άτυχη μέρα. Από τότε που πέθανε η συνυφάδα της, γερή κι όμορφη κοπέλα, πάνω στη γέννα της. Το Λενιώ της τόκοψε η Βαγγελιά έξι μηνών από το γάλα του, για να θρέψει τ' ορφανό που άφησε η λεχώνα. Όλα τώρα της έρχονται ζωντανά στο νου.

Τα πολυήμερα κοιλοπονήματα, η τυραννία κι ο θάνατος της γυναίκας. Σωστός Γολγοθάς. Σωστή σταύρωση. «Εχ την άτυχη, την άτυχη!...». Προσπαθεί να μην τα συσχετίζει όλα αυτά με τον εαυτό της, μα πάλι ένας αόριστος φόβος τη διαπερνά. «Και γιατί μαθές να μην περάσω κι εγώ τα ίδια;». Οι ζεστές αχτίνες του ήλιου διαλύσανε τα σύννεφα, ζεστάνανε και την πιο απόμερη γωνιά. Το Λενιώ βγήκε από το τσουβάλι, έβγαλε το μακρύ του σακκάκι κι έκατσε αντίκρυ στον ήλιο. Δίπλα στεκότανε ένα μικρό αρνάκι με ολόασπρα σγουρά μαλλιά. Μια γριά προβατίνα από πιο πέρα το καλούσε βελάζοντας. Εκείνο έτρεχε για λίγο κοντά στη μάνα του και πάλι γύριζε. Το Λενιώ πότε του τραβούσε τ' αυτιά, και κείνο κουνούσε πέρα δώθε το κεφαλάκι του παραξενεμένο, πότε τό 'παιρνε στην ποδιά του και το νανούριζε. Τις πιο όμορφες ώρες του τις περνούσε το Λενιώ παίζοντας δίπλα του. Σήμερα όμως δεν έπαιξε για πολύ. Πήρε ύφος μεγάλου και κινώντας αδέξια τα μικρά χεράκια του προσπαθούσε να μαζέψει όσες ελιές μπορούσε περισσότερες. Τό 'χε κυριεύσει η φούρια της μάνας του.

– Μπράβο παιδάκι μου –του 'λεγε η Βαγγελιά– μπράβο, κι αμέσως βυθιζόταν πάλι στις οδυνηρές σκέψεις της.

– Μήπως και για μένα δεν υπάρχει ο ίδιος κίνδυνος; Πάλι όμως βρίσκει το θάρρος να τις αποδιώχνει.

– Τρελή που είμαι... Δεν είμαι πρωτάρα. Εφτά παιδιά έχω γεννημένα...

Όσο η μέρα περνούσε, τόσο οι πόνοι φτάνανε πιο επίμονοι και δυνατοί. Πιάνει την κοιλιά της. Σαν να χαϊδεύει, μα και να μαλώνει το παιδάκι που κρατάει στα σπλάχνα της για την τόση βιασύνη του. Όταν ο πόνος κοπάζει, αγνοεί το κάθε τι και με τα μούτρα πέφτει στη δουλειά.

Κάποια στιγμή αδιάκοποι πόνοι τη ζώσανε. Σίμωσε κι έκατσε στη ρίζα του δέντρου. Σε λίγο ανασηκώθηκε. Άδειασε ένα τσουβάλι, το 'βαλε κάτω και ξάπλωσε. Η υγρή γη φιλοξενούσε στοργικά το ανήμπορο και κουρασμένο κορμί της. Οι πόνοι όλο και πιο πολύ τη σφάζουνε. Κρύος ιδρώτας τη λούζει. Σφίγγει τα δόντια. Δαγκώνει το τσουβάλι. Απ' το στόμα της βγαίνουνε γοερά βογγητά. Ως και τα ζώα την κοιτούν ξαφ-

νιασμένα. Δίπλα κάθεται το Λενιώ με τα ματάκια θολά κι ανέκφραστα. Πότε πότε του φεύγουνε δάκρυα και το στήθος του ανεβοκατεβαίνει από δυνατούς λυγμούς. Μα απότομα σταματά μ' ένα απλό κοίταγμα της μάνας του. Σαν να το νιώθει πως το κλάμα του τη φορτώνει με περισσότερο πόνο...

Το βράδυ η Βαγγελιά κοιλοπονούσε σπίτι της. Δυο γειτόνισσες που περνούσαν τη στήριξαν και την έφεραν με το σούρουπο σπίτι της, κι αμέσως έτρεξαν στη μαμή, την Τράτα. Μια μεσόκοπη γεροδεμένη χωριανή με αδρά χαρακτηριστικά και χέρια χοντρά και ψημένα σαν του δουλευτή άντρα. Τράτα δεν τη βάφτισε ο νονός της. Τη βάφτισαν οι χωριανοί κατά που ξέρανε να δίνουνε στον καθένα τ' όνομα που του ταιριάζει. Και Τράτα, αλήθεια, ήταν ένα κι ένα γι' αυτήν τη γυναίκα. Έφτανε να βγει απ' το σπίτι της, για να γυρίσει με φουσκωμένη τη μεγάλη υφαντή μπροσποδιά της με φρουτικά, χορταρικά, κουτσουράκια για τη φωτιά, ό,τι έβρισκε. Σωστή τράτα. Όλα τα μάζευε. Καμαρώνανε οι χωριανοί για το πετυχεμένο όνομα που της δώσανε. Όσο από γέννες;... Όχι πως ξέρει περισσότερα από τις άλλες γυναίκες. Κι η Τράτα κι όλες οι παντρεμένες γυναίκες στην ίδια «σχολή» μαθήτεψαν. Παραστέκονται σ' όλες τις γέννες του χωριού κι έχει και η καθεμιά τους γεννημένα μια ντουζίνα παιδιά. Έτσι τα μάθανε ό,τι ξέρουνε. Μόνο που η Τράτα έχει κι ένα ξεχωριστό χάρισμα. Έχει λιονταρίσια καρδιά. Μεγάλη και δυνατή όπως και το κορμί της. Όλες λοιπόν κι όλοι την εμπιστεύονται και την αναγνωρίζουνε για μαμή. Είναι αλήθεια πως δεν είχανε και τίποτα καλύτερο να διαλέξουνε. Κι είναι κι ευχαριστημένες που στο χωριό έτυχε μια τέτοια γυναίκα να τις ξεγεννά.

Το πρώτο βράδυ πέρασε. Ύστερα και το δεύτερο. Μα ούτε οι γυναίκες ούτε η μαμή δεν ανησύχησαν. Δυο βράδια κοιλοπονάνε γυναίκες πολλές. Αυτό η μαμή το ξέρε. Κι ας μην ήξερε τίποτα άλλο. Πέρασε όμως και το τρίτο βράδυ και οι δυνατοί πόνοι παρέλυσαν το γερό κορμί της Βαγγελιάς. Κι ήρθε και το τέταρτο...

Οι γυναίκες μπαινόβγαιναν ανήσυχες. Αλαφιασμένες λένε τους φόβους τους η μία στην άλλη. Η μαμή δε λέει τίποτα. Όχι πως δεν έχει κι αυτή το δικό της το φόβο. Μα άλλο να σκέφτεσαι κάτι κι άλλο να το κουβεντιάζεις. Γιατί, στην καλή ώρα, την είχανε μαμή; Για να φοβάται και κείνη όπως οι άλλες γυναίκες;

Το σπίτι κάθε ώρα είναι κατάμεστο. Άλλες γυναίκες φεύγουνε κι άλλες έρχονται. Τις δουλειές τους έχουνε, μα και τούτο το βλέπουνε σαν ένα χρέος. Τα παιδιά της γειτονιάς που τρεχοπαίζανε στις αυλές ζουν και κείνα το άγχος. Η χαρά χάνεται από τα προσωπάκια τους, όταν βλέπουν τις μάνες τους να μπαινοβγαίνουν φοβισμένες και σκεφτικές.

Το Λενιώ δυο θέσεις αλλάζει όλες αυτές τις μέρες. Τη μέρα, όταν ο ήλιος χτυπά, καθίζει σε μια άκρη στην αυλή και περιμένει να του χαϊδέψουν οι ζεστές αχτίνες του

το παγωμένο κορμάκι του. Τα βράδια μαζί με τα μεγαλύτερα αδέλφια του κάθονται γύρω από το πυρομάχι της κουζίνας τους με τα μαυρισμένα ντουβάρια και τη χωμάτινη σκεπή και με αγωνία περιμένουν τι θ' απογίνει η μάνα τους.

Τέταρτο βράδυ! Η μαμή και οι γυναίκες τίποτα δε γνωρίζουνε απ' όλη τη διαδικασία που γίνεται στα σπλάχνα της Βαγγελιάς. Ένα μόνο βλέπουνε. Πως η γέννα αργεί. Πως η Βαγγελιά έχασε τις δυνάμεις της και μόνο ένα κουράγιο την κρατά ακόμα. Αυτά τις τρομάζουν. Δυναμώνουν το φόβο και την αγωνία τους. Και τούτος ο φόβος μπαίνει στις ψυχές όλων των ανδρώπων του χωριού, όπως κάθε φορά που ο πόνος και η χαρά του ενός γίνεται πόνος και χαρά για όλους. Ό,τι ξέρουνε οι άνδρωποι το κάνουνε. Μα η γέννα δεν είναι όπως μια αρρώστια που όταν τύχει κάνουνε όλα τα γιατροσόφια που έχουν μάθει από τις γιαγιάδες τους. Τώρα δεν ξέρουνε να κάνουνε τίποτα. Περιμένουνε τη μαμή και τις έμπειρες γυναίκες που στέκονται δίπλα της. Κι αυτωνών ο νους δεν ξεφεύγει παρέκει, κι ας βλέπουν ώρα με την ώρα περισσότερο τον κίνδυνο.

– Εγώ λέω να πάνε για γιατρό... ή μια καλή μαμή, ξεστόμισε μια νέα γυναίκα.

– Α μωρέ! Μα αυτά τα πράματα είναι τυχερά. Αν είναι να σωθεί σώδηκε... είπε μια άλλη κι όλες συμφώνησαν.

Η μαμή κοκκίνησε, ξεροκατάπιε μα δε μίλησε. Ένιωδε περισσότερο το δύσκολο της στιγμής. Νά 'ρδει γιατρός τό 'χε καλύτερα. Δεν μπορούσε όμως και να το υποστηρίξει. Το γόητρό της θα 'πεφτε.

Στο προσκέφαλο της Βαγγελιάς κάδισε μια μεσόκοπη γυναίκα και άρχισε να διαβάζει την Αγία Επιστολή. Σε τούτο το κιτρινισμένο βιβλιαράκι με τα τσαλακωμένα φύλλα κρεμάνε τώρα τις ελπίδες τους. Οι γυναίκες ακούνε άφωνες. Κάνουνε με δέος το σταυρό τους...

Το βαρύ χειμωνιάτικο βράδυ πέρασε. Και μαζί του σταμάτησε κι ο δαιμονισμένος αέρας και οι χοντρές στάλες βροχής που όλη τη νύχτα πέφτανε με δύναμη. Μαζί με το φως της καινούργιας μέρας, που τρύπωνε κιόλας στο σπίτι από τις χαραμάδες των παλιών παραθυρόφυλλων, μια αχτίνα ελπίδας χύθηκε πάνω στις σκοτεινιασμένες ψυχές:

– Το παιδί κατεβαίνει! είπε η μαμή.

– Επιτέλους! είπαν οι γυναίκες μ' ανακούφιση. Τα γαληνεμένα πρόσωπα, τα θαρρετά λόγια σαν να έδωσαν δύναμη και στη Βαγγελιά. Με τη μεγάλη παλάμη της που ήταν σαν να φορούσε ένα ασπροκίτρινο γάντι παραμέρισε από το πλατύ της μέτωπο τα χρυσαφένια μαλλιά της, τα μπερδεμένα κι ανατσούτσουδα. Συγκέντρωσε το κουράγιο και τις αποκαμωμένες δυνάμεις της και έκανε μια νέα προσπάδεια να φέρει στον κόσμο τον καινούργιο άνδρωπο...

Σε λίγο το πρόσωπο της μαμής σκοτείνιασε πάλι.

– Ανάποδα... ανάποδα κατεβαίνει το παιδί, γύρισε και ψιθύρισε με τρόπο στη διπλανή της.

Οι καρδιές πάγωσαν. Τα στόματα κλείδωσαν. Το σπίτι γεμίζει με τις βραχνές φωνές της Βαγγελιάς και τα γοερά βογγητά της που σαν κοφτερά μαχαίρια μπήγονται στις ψυχές. Όσο η ώρα περνά, τόσο και νιώθουν πως δε γίνεται να περιμένουν με τα χέρια σταυρωμένα.

– Να το τραβήξουμε το παιδί...

– Να το τραβήξουμε, αποφάσισαν.

Ελευθέρωσε η μαμή το κορμί της από τα πολλά ρούχα κι έπλυνε με κρασί τα χέρια της. Έκαμε το σταυρό της και στάθηκε μπροστά στο κρεβάτι. Στα μεγάλα στρογγυλά μάτια της ζωγραφιζόταν η αβεβαιότητα, μα το κορμί της έστεκε σταθερά όπως ο άνθρωπος που είναι έτοιμος για μεγάλη δουλειά. Επέταξε τα σκεπάσματα κι έχωσε την άπειρη μα τολμηρή χερούκλα της μέσα στο κουρασμένο κορμί. Λίγο έδειξε να ψαχουλεύει. Ύστερα τράβηξε. Το παιδί βγήκε από τα σπλάχνα της μάνας του. Ελπιδοφόρα η καταπρώτη εντύπωση. Μα πέρασε έτσι σαν αστραπή θαρρείς. Τα μάτια, που αχόρταγα περίμεναν, είδαν μερικές άκριες έντερα τυλιγμένα στο κορμί του παιδιού κι άλλα να κρέμονται στα χέρια της μαμής. Κι ακόμα στ' αυτιά δε χτύπησε η χαρούμενη φωνή του ανθρώπου που σμίγει με το φως του κόσμου...

Κι η Βαγγελιά ξαπλωμένη στο ολομάτωτο στρώμα της δεν είχε ούτε βλέμμα ούτε μιλιά. Το μικρό στόμα της είναι μισάνοιχτο. Τα άλλοτε ζωγραφιστά κατακόκκινα χείλη της είναι άσπρα σαν το μπουγαδιασμένο πανί. Από ό,τι είχε πάνω της, μόνο τα μαλλιά της διατηρούνε την ξανθιά χρυσαφένια τους όψη. Η ανάσα της έγινε γρήγορη και τα εκφραστικά μάτια της παραμένουν μισόκλειστα.

Κείνη την ώρα έφτασε κι ο γιατρός. Λίγες ώρες πριν, όταν είδαν κι αποείδαν κάποιοι, έκριναν σκόπιμο να πάνε για γιατρό. Και τον έφεραν καθισμένο σ' ένα μουλάρι...

Πριν τυλιχτεί στην άσπρη μπλούζα του, πλησίασε στο κρεβάτι και χάιδεψε με στοργή το χλωμό πρόσωπο της γυναίκας. Εκείνη μισάνοιξε τα μάτια της και τον κοίταξε. Σαν να τον ικέτευε να τη σώσει. Ο γιατρός έπιασε το ασπροκίτρινο χέρι της και μέτρησε τους σφυγμούς της. Σήκωσε ύστερα τα ρούχα και είδε τα τραβηγμένα έντερα...

– Είναι αργά... πολύ αργά, γύρισε κι είπε σιγά και βγήκε.

Οι ψυχές πλακώθηκαν. Στο σπίτι ακούγεται τώρα ο επιθανάτιος ρόγχος της Βαγγελιάς... Στη δεξιά γωνία, πάνω σ' ένα παλιό τραπέζι τυλιγμένο σ' ένα ματωμένο παλιό σεντόνι είναι το παιδί. Και σε μια άκρη η Αγία Επιστολή.

Οι γυναίκες κάθονται μακριά μακριά και καμιά δεν αποφασίζει να πλησιάσει. Τι θα γίνει με το νεκρό παιδί που κοίτεται δίπλα τους κουβέντα δε λέει η μια στην άλλη. Όλες

τους το ίδιο πράμα σκέφτονται. Ότι δηλαδή τα παιδιά που πεθαίνουν αβάφτιστα δεν τα θάβουνε στα νεκροταφεία δίπλα στους βαφτισμένους ανθρώπους. Ούτε κι οι άγιοι στις εκκλησίες τα δέχονται. Οι παλιές τούς λέγανε ότι τα αβάφτιστα πεθαμένα παιδιά τα πετούσαν σε μια τρύπα. Στης Κολωνές την τρύπα. Σε μια τέτοια τρύπα που οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να βρουν το τέλος της. Και γίνονταν τελώνια, κακά πνεύματα. Τ' αβάφτιστα παιδιά γίνονται τελώνια, ενώ τα βαφτισμένα παιδιά που πεθαίνουν γίνονται άγγελοι. Οι ψυχούλες τους μετακομίζουν στους ουρανούς.

Σε λίγο ένας γείτονας μπήκε. Πλησίασε στο τραπέζι, πήρε το παιδί κι έφυγε. Οι γυναίκες κοιτάχτηκαν ανακουφισμένες.

Τώρα τ' αβάφτιστα παιδιά δεν τα πετάνε στην τρύπα. Τώρα ανοίγουν ένα λάκκο και τα κουκλώνουν στου Αγίου Νικόλα τον αυλόγυρο. Ο Άγιος Νικόλας –λέει– τα δέχεται. Χωρίς παπά, λιβάνι, κερί, διαβάσματα και ψαλμωδίες τα σκεπάζουν στο χώμα στα γρήγορα. Για πολύ καιρό τα παιδιά του χωριού, τα παιδιά της Βαγγελιάς, όταν περνούσαν από τον Άγιο Νικόλα, θαρρούσαν πως θα 'βλεπαν ένα τελώνι. Το αβάφτιστο παιδί της Βαγγελιάς να βγαίνει και να τους πιλατεύει.

ΦΡΟΥΛΗ ΚΟΡΦΙΑΤΟΥ

Η ΣΦΑΓΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΩΝ

Η θύμηση των γεγονότων απ' τη ζωή μου θα πρέπει ν' άρχισε όταν ήμουνα πέντε ετών. Ήμουνα το τελευταίο παιδί μιας χαρούμενης και ξένοιαστης οικογένειας, κι αυτό το οφείλαμε όλοι μας στον καλό κι ευγενικό κι έντιμο πατέρα μας, που μόνο αγάπη κι αφοσίωση είχε για τη φαμίλια του.

Λάτρευε τη μητέρα μας, κι αυτό για μένα ήτανε που την έκανε ευτυχισμένη, ν' ακτινοβολάει και ν' αντανακλά τη συζυγική της ευδαιμονία στα τέσσερα παιδιά της.

Ακριβώς εκείνη την εποχή μετακομίσαμε σ' ένα καινούργιο σπίτι μ' έξι ευρύχωρα δωμάτια και με δυο μπαλκόνια που βλέπανε σε δυο διαφορετικούς δρόμους.

Ο πατέρας μου, που ήτανε αξιωματικός στη Μυστική Βρετανική Αστυνομία της Αλεξάνδρειας, στη δίωξη ναρκωτικών, με δυο χρόνια μετεκπαίδευση στη Σκότλαντ Γιαρντ του Λονδίνου, ανυποψίαστος αγόρασε το διαμέρισμα αυτό χωρίς να γνωρίζει ότι στο δεύτερο όροφο στην ίδια πολυκατοικία κατοικούσε ο Νίνο, ο Σικελός μαφιόζος!..

Το περίεργο είναι ότι ταυτόχρονα κι ο πατέρας μου κι ο Νίνο πληροφορηθήκανε για το δυσάρεστο αυτό γεγονός, είκοσι τέσσερις ώρες μετά από τη μετακόμιση.

Δεν γνωρίζω ο Σικελός τι ένιωσε για τον καινούργιο του γείτονα, αλλά ο πατέρας μου στεναχωρέθηκε αφάνταστα κι όταν το ανάγγειλε στη μητέρα μου, εκείνη κυριολεκτικά πανικοβλήθηκε και του δήλωσε, με την αυταρχικότητα που τη χαρακτήριζε σαν αρσακειάδα, ότι δε θα 'πρεπε ποτέ μα ποτέ η σχέση του με τον μαφιόζο να έχει να κάνει με την ιδιότητά του του μυστικού της αστυνομίας.

Ο πατέρας μου κούνησε το κεφάλι του θλιμμένα: «Μαρία, το θεωρείς εύκολο αυτό;». Κι είχε δίκιο, γιατί ό,τι ακολούθησε δικαιολόγησε πλέρια τον πανικό της μητέρας μου.

Ο Γιώργος μας ήτανε το δεύτερο παιδί και το μοναδικό αγόρι των γονιών μου ανάμεσα σε τρεις αδελφές. Ήτανε ξανθός και γαλανός κι αφάνταστα έξυπνος.

Από μικρός αγαπούσε τα περιστέρια, κι όταν έγινε εννιά χρονών, ο πατέρας μου του αγόρασε ένα μικρό περιστερώνα με έξι ζευγάρια ακριβά ολόλευκα περιστέρια, να τα ταΐζει, να τα ποτίζει και προπαντός να διατηρεί τον περιστερώνα του καθαρό! Αυτό ήτα-

νε σαν διαταγή, γιατί, αν τον άφηνε ακάθαρτο, τα περιστέρια θ' αρρώσταιναν και θ' αρρώσταινε κι ο ίδιος, εκτός που θα μολύνονταν και οι διπλανοί περιστερώνες.

Ο Γιώργος ένιωσε μια άγρια χαρά κι υποσχέθηκε στον πατέρα του ότι θα τηρούσε πιστά και τους τρεις αυτούς κανόνες.

Εκείνη την εποχή της δεκαετίας του '30 οι περιστερώνες ήτανε πολύ της μόδας. Οι Αλεξανδρινοί Ευρωπαίοι, οι περισσότεροι, διατηρούσανε πάνω στο ταρατσάκι της ταράτσας έναν περιστερώνα. Άλλοι μικρό κι άλλοι μεγάλο, κι ανάλογα με τον ελεύθερο χρόνο τους ασχολιόντανε με τα περιστέρια τους που πετούσανε πάνω από τις ουκέλες (πολυκατοικίες). Το θέαμα ήτανε ευχάριστο κι ευλογημένο, σε μια εποχή ειρήνης κι ευμάρειας να τα βλέπεις έτσι πολύπληθα να φτερουγίζουνε πάνω από το κεφάλι σου, ν' ακούς το πλατάγιασμα των φτερούγων τους και το ρουκούλισμα που βγάζανε απ' το μικρό τους λαρύγγι.

Όταν έγινε η μετακόμιση, ο Γιώργος ήτανε δεκατεσσάρων ετών, κι ο πατέρας μου σκέφτηκε ν' αγοράσει έναν καινούργιο πελώριο περιστερώνα, γιατί τα περιστέρια είχανε σχεδόν εκατονταπλασιαστεί!

Πρωί πρωί τ' αγόρι ξυπνούσε μια ώρα νωρίτερα απ' τ' άλλα αγόρια της ηλικίας του, τα τάιζε, τους άλλαζε το νερό τους, καθάριζε τις κουτσουλιές (όρος απαράβατος του πατέρα του) και μετά βιαστικά όρθιος έπινε το γάλα του, έτρωγε το πρωινό του και τρεχάτος κατέβαινε δυο δυο τα σκαλιά απ' τον τρίτο όροφο, για να μην αργήσει στο σχολειό του, που ήτανε κι απ' τους πρώτους μαθητές στην τάξη του.

Λίγες μέρες μετά απ' τη μετακόμιση ο Γιώργος άρχισε τη ρουτίνα της ζωής του.

Ανέβηκε στο ταρατσάκι της ταράτσας για να περιποιηθεί τα ολόλευκα περιστέρια του. Ξαφνικά, ακούστηκε μια κραυγή τρόμου που την ακολούθησε ένα πνιχτό δυνατό κλάμμα.

Στο σπίτι ήμαστε όλοι στο πόδι. Η Λιλίκα, η πρώτη κόρη, η Ελένη, επτά χρονών που πήγαινε στην 1η Δημοτικού, εγώ που δεν πήγαινα σχολείο, χωρίς αυτό να με στεναχωρεί και να με προβληματίζει, και φυσικά οι γονείς μου.

Ύστερα από τη σπαραχτική κραυγή τρόμου, η πόρτα του σπιτιού βρόντηξε και το υπόκωφο κλάμα έγινε γοεροί λυγμοί κι άναρθρες κραυγές, κι ο Γιώργος κλαίγοντας έλεγε: «Μου σφάξανε τα περιστέρια μου».

Η μητέρα μου έτρεξε, άνοιξε την πόρτα κι ο μονάκριβος γιος της με τα χέρια του που 'σταζαν αίμα και με τα ρούχα του βουτηγμένα στο αίμα κι αυτά.

Η Λιλίκα γούρλωσε τα μάτια της, η Ελένη έκλαψε μ' αναφιλητά, κι εγώ έμεινα άφωνη.

Ο πατέρας μου και η μητέρα μου μάλλον αντιλήφθήκανε ποιος ήτανε ο σφάχτης,

αλλά προσπαθούσανε και να καταλάβουνε τι έλεγε ο Γιώργος κλαίγοντας. «Τα περιστέρια μου... τα σφάξανε»...

Ο πατέρας μου με πετρωμένο το πρόσωπό του κατευθύνθηκε στην ανοιχτή πόρτα κι ανέβηκε στην ταράτσα. Τον ακολούθησε ο Γιώργος κι εγώ μαγνητισμένη από πίσω του. Η μητέρα μου, η Λιλίκα και η Ελένη μείνανε στο σπίτι με παγωμένο το αίμα στις φλέβες τους.

Στην πλακοστρωμένη ταράτσα πάνω από εκατό κατάλευκα περιστέρια κείτονταν πνιγμένα στο αίμα. Μερικά ψυχορραγούσανε σπαρταριστά. Ο Γιώργος έκλαιγε τώρα πιο δυνατά.

Ξυπνήσανε οι γείτονες κι ανεβήκανε κι αυτοί στο ταράτσο και φρίξανε απ' το θέαμα που αντικρύσανε. Οι πιο έξυπνοι απ' αυτούς καταλάβανε. Ο Νίνο! Αυτός το έκανε.

Αυτή ήτανε η τακτική των σικελών μαφιόζων του υπόκοσμου της Αλεξάνδρειας, να προειδοποιούνε τους εχθρούς τους κι όσους απ' αυτούς θα τους κατάδιδαν στην Αστυνομία!

Δηλαδή, αν ο πατέρας μου ενοχλούσε επαγγελματικά τον Νίνο, τότε θα έσφαζε το μονάκριβο γιο του. Αυτό ήτανε το μακάβριο μήνυμα τη Μαφίας. Μόλις κατεβήκαμε, ο πατέρας μου ντύθηκε με τη στολή του αξιωματικού κι ήτανε έτοιμος να πάει στη Μουχάουζα (Κυβερνείο), αραβικά η Αστυνομική Διεύθυνση. Κι όταν η μητέρα μου του πρότεινε να πάρει το πρωινό του, αρνήθηκε: «Δεν κατεβαίνει τίποτα στο λαρύγγι μου! Είναι ξεραμένο».

– Δεν πιστεύω να έχεις σκοπό να καταγγείλεις τη σφαγή των περιστεριών στην υπηρεσία σου, είπε η μητέρα μου με ξεψυχισμένη φωνή.

– Η υπόθεση σταματάει ως εδώ· αυτό το συζητήσαμε μόλις μάθαμε ότι είχαμε το Σικελό μαφιόζο γείτονα.

– Εγώ όμως αμέσως τό 'νιωσα ότι κάτι παρόμοιο τραγικό θα συνέβαινε.

Η φωνή της γινότανε όλο και πιο σκληρή. Το πρόσωπό της ήταν άσπρο σαν το πανί και τα χέρια της τρέμανε. Ο στόχος του Νίνο ήταν φανερός. Ο Γιώργος, ο μοναχογιός της, η λατρεία όλης της οικογένειας.

Και πραγματικά, ο Γιώργος ήτανε η μεγάλη, η ανείπωτη αδυναμία της μητέρας μου. Τον υπεραγαπούσε και νόμιζε ότι ο κόσμος όλος ήτανε γύρω απ' αυτό το παιδί, κι εκείνη, η μητέρα του, η εκλεκτή του Θεού που 'φερε στον κόσμο αυτό το πλάσμα, το υπερούσιο, το μοναδικό.

Τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ωχριούσανε μπρος στο μεγαλείο του γιου της, του Γιώργου!..

Ο πατέρας μου στα λόγια αυτά της μητέρας μου γέλασε πικρόχολα.

– Αυτό, Μαρία μου, αποκλείεται. Θα τον καταγγείλω και θα τον βάλω και στη φυλακή. Και πριν προλάβει να τελειώσει τη φράση του, ποιος είδε το Θεό και δε φοβήθηκε.

– Θα το δούμε, Νέαρχε! Δε θα σ' αφήσω να βάλεις τη ζωή του παιδιού μου σε κίνδυνο μ' αυτούς τους αδίστακτους μαφιόζους. Και μ' αυτά της τα λόγια που βγήκαν απ' το στόμα της που 'βγαζε αφρούς, όρμησε στην κουζίνα, άρπαξε ένα χασαπομάχαιρο και ξάπλωσε φαρδιά πλατιά μπρος στην κλειστή ξώπορτα κι ούρλιαξε στα έκπληκτα και γουρλωμένα μάτια όλων μας εκτός απ' του Γιώργου που ήτανε στο μπάνιο κι έπλενε το σώμα του απ' τα αίματα των λευκών περιστεριών που άδικα είχαν σφαγιαστεί!

– Αν τολμήσεις να δρασκελίσεις το κατώφλι του σπιτιού μας, θα κάνω χαρακίρι, είπε αγριεμένη στον πατέρα μου.

Εκείνος έμεινε μ' ανοιχτό το στόμα. Δεν πίστευε στα μάτια του.

– Μαρία, σύνελθε. Τι είναι αυτά τα ρεζιλίκια μπρος στα παιδιά; Τι θα πει θα μαχαιρωθείς και κουραφέξαλα... Εδώ έγινε μια παράβαση του νόμου και μου ζητάς να μην την καταγγείλω; Γνωρίζεις πόσα χρόνια η υπηρεσία μου κυνηγά να πιάσει το Σικελό;

Εκείνη την ώρα παρουσιάστηκε ο Γιώργος πεντακάθαρος απ' το μπάνιο με ρούχα ωραία και φρεσκοσιδερωμένα... Είδε τη μητέρα του με το χασαπομάχαιρο στο χέρι της και χλώμιασε πιο πολύ απ' ό,τι ήταν ήδη. Δεν μπορούσε να καταλάβει.

Μόνο όταν η μητέρα μου είπε στον πατέρα μου ότι θα του επέτρεπε να φύγει μόνο αν της έδινε το λόγο της τιμής του σαν αξιωματικός της Αστυνομίας ότι δε θα κατάδιδε τον Νίνο στους ανωτέρους του. Εκείνη τη στιγμή η Λιλίκα και η Ελένη όρμησαν πάνω στον πατέρα τους και μ' αναφιλητά κι άναρθρα παρακάλια τον εκλιπαρούσανε αγκαλιάζοντάς τον να δώσει το λόγο του. Ο Γιώργος μισοκατάλαβε κι άρχισε να κλαίει κι αυτός πιο δυνατά απ' όλους μας, γιατί κι εγώ που 'χα μπει στο νόημα τσίριζα και φώναζα:

– Μπαμπά μου, δώσε το λόγο σου στη μαμά όπως σου ζητάει.

Ο πατέρας μου φαινότανε να βρίσκεται σε μια αφάνταστη, αβάσταχτη, μαρτυρική αμηχανία. Δεν μπορούσε να σκεφτεί κανένα δικαιολογητικό, καμιά εξήγηση, κανένα ελαφρυντικό, που θα έκανε τη μητέρα μου ν' αλλάξει γνώμη και να πεισθεί να πετάξει το χασαπομάχαιρο απ' τα χέρια της.

Για ν' απαλύνει την τραγικότητα της οικογενειακής αυτής αναταραχής, κατευθύνθηκε προς το γιο του και του υποσχέθηκε ότι σύντομα θα του αγόραζε καινούργια περιστέρια, και με σβησμένη φωνή εκλιπάρησε τη γυναίκα του να στηκωθεί και να παρατήσει το χασαπομάχαιρο στο πάτωμα. Η μητέρα μου ήτανε ανένδοτη και επανέλαβε:

– Το λόγο τιμής σαν αξιωματικός της Αστυνομίας.

Ο πατέρας μου λύγισε και ξεψυχισμένα πρόφερε αργά και με φωνή που μόλις ακουγότανε.

– Σου δίνω το λόγο της τιμής μου ότι δε θα καταδώσω τον Νίνο.

Τότε η μητέρα μου σηκώθηκε με δυσκολία και με αργές κινήσεις, κρατώντας πάντα το χασαπομάχαιρο στα τρεμάμενα χέρια της, πήγε μέχρι την κουζίνα σέρνοντας τα βήματά της, άνοιξε το συρτάρι του κουζινοντούλαπου, το έβαλε μέσα και με σβησμένη φωνή παρακάλεσε την υπηρέτρια να της φτιάξει έναν καφέ!

Ο πατέρας μου σωπηλά και με αβάσταχτη θλίψη απλωμένη στο πρόσωπό του έφυγε για την υπηρεσία του χωρίς ποτέ ν' ανοίξει το στόμα του και ν' αναφέρει τη σφαγή των περιστεριών στους ανωτέρους του.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ-ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΗ

ΠΕΤΑΩ ΓΙΑ ΣΕΝΑ

Τα βράχια ήταν απότομα και η πρόσβαση στην ακτή αρκετά δύσκολη, πόσο μάλλον για μένα, θαλασσινή εράστρια, αλλά αδαή, ερασιτέχνη ναυτίλο, μα έπρεπε να αποβιβαστούμε, τι στο καλό, για βόλτα, για αχινούς, για μικρές εξερευνήσεις είχαμε έρθει και μέσα από το φουσκωτό δε γινόταν τίποτα απ' όλ' αυτά.

Οι τρεις μας, εγώ κι ο σύντροφός μου, κατακαλόκαιρο, αρχές Αυγούστου, ημέρα Τετάρτη, πέντε, πέντε και μισή το απόγευμα, συντροφιά μας και ο Άπο.

Η θάλασσα στη διαδρομή είχε ένα ελαφρό κυματάκι, ευχάριστο, δροσερό αεράκι, παράδεισος για τυχερούς της γης, μα εδώ η δροσιά γινόταν βοριαδάκι, ακόμη ευχάριστο, που από το βουνό μπροστά μας κατέβαινε με φούρια, και τα δυο, βουνό - βοριάς, κατηφόριζαν στα γόνατα, έπεφταν για να τη συναντήσουν, την αλλαξογνώμα, μα να, η προσέγγιση γινόταν δύσκολα.

Όλα έγιναν, το φουσκωτό αγκυροβόλησε, δέθηκε κι από τις δύο πλευρές, εγώ κι ο Άπο βγήκαμε στην ακτή κι έμεινε ο σύντροφος να παλεύει τα μεταλλαγμένα υβρίδια της μικρής Σκύλλας και της Χάρυβδης.

Εγώ και ο Άπο, το μικρό συντροφάκι Yorkshire, πνοούλα τρυφερή.

Το πρώτο χρώμα στα βράχια ήταν σκούρο γκρι, χρώμα που υπέθαλπε και συντηρούσε το κύμα, σήμερα λιγότερο, αύριο πιο πολύ, μυτερά αφιλόξενα βράχια, έπρεπε να προσέχω τα βήματά μου πάνω κι ανάμεσα σε τούτα τα γλυπτά ενός παράνοα γλύπτη, ενός τρελαίστειου προαιώνιου, με φαντασία και χέρια αρχιμάστορα, σχήματα, σχέδια, φιγούρες αλλόκοτες, παραλλαγές πλασμάτων ενός άλλου κόσμου, μιας άλλης ζωής, λακκούβες γεμάτες με νερό που μετάλλασσε από τον καυτό ήλιο σε αλάτι.

Το δεύτερο χρώμα στα βράχια ήταν γκρι ανοιχτό, χρώμα που ξάνοιγε και συντηρούσε ο βασιλιάς-θεός-Ήλιος, άλλα σχέδια, άλλες φιγούρες της ανεξάντλητης φαντασίας ενός δημιουργού, με τα γιγάντια χέρια και τον ακούραστο νου, ενός τρελαιστείου-γλύπτη-θεού, που προσφέρει τούτο το απίστευτο αμάλγαμα σχεδίων με μοναδική σμίλη το μάγμα του μίσους. Ύστερα άρχιζαν οι ασπάλαθοι να διανθίζουν το τοπίο, τα σπαρμένα ριζιμιά βράχια και οι χρωματιστές πέτρες, όλ' αυτά που συνθέτουν την εικόνα του άγριου.

Το βουνό ανέβαινε, η διακόσμηση σταματούσε κι άρχιζε... κάτι ξεχώριζε, πολύ μακριά από το σημείο που βρισκόμουν, κάτι ξένο στο χώρο και φαινόταν σαν να σταματούσε την πτώση χωμάτων και χαλικιών, σαν ένα τεράστιο ανατρεπόμενο να είχε αδειάσει την καρότσα του από την κορυφή του βουνού, κι όλ' αυτά σταματούσαν γύρω από κάτι που έμοιαζε...

Ήταν ένα πολύ μεγάλο κομμάτι από..., έμοιαζε σαν...

Δεν τολμούσα ούτε να το σκεφτώ, κι όμως το μεγάλο κόκκινο που φρέναρε την πτώση χωμάτων και χαλικιών μου έδινε την εντύπωση πως ήταν ένα κομμάτι από ουρά αεροπλάνου.

Η πρώτη μου σκέψη ήταν να τρέξω, να τρέξω πού, να τρέξω πώς; Πώς να τρέξω μ' όλα αυτά τα αγκάθια, που ακόμα και το απλό βήμα έκαναν δύσκολο;

Προσπάθησα να καταλαγιάσω τον πανικό μου και να σκεφτώ ψύχραιμα, μήπως γίνομαι γελοία, μήπως είναι κάτι άλλο από πραγματικό αεροπλάνο; Ίσως να είναι ένα απ' αυτά τα πανομοιότυπα μοντέλα που τα αγοράζεις σε κομμάτια και με τις οδηγίες που εμπεριέχονται στο κουτί τα φτιάχνεις ο ίδιος, ή τηλεκατευθυνόμενο για παράδειγμα θα μπορούσε να ήταν, αν η περιοχή ήταν πιο προσιτή, αν υπήρχαν άνθρωποι τριγύρω, μα εδώ σε τούτη την απόκρημνη ακτή μόνο κάτι Ροβινσώνες Κρούσοι πλησιάζουν σαν κι εμάς ή απλοί ψαράδες, θα μπορούσε να ήταν, αν όλ' αυτά τα σιδερένια μέλη ήταν μικρότερα.

Έριξα μια ματιά προς τη θάλασσα, το φουσκωτό συνέχιζε να λικνίζεται στις πλάτες των κυμάτων, που αφού δεν κατάφερναν να το αποδεσμεύσουν, λες θυμωμένα, λες παιχνιδιάρικα, τους βράχους της ακτής σημάδευαν, έπεφταν πάνω τους, δρόσιζαν, έβαφαν, γαργαλούσαν και ξαναγύριζαν στο μικρό πλεούμενο για να το τυραννήσουν, να το κάνουν να τραβά τα σκοινιά του, μια το δεξί, μια το αριστερό, σαν για να τα αποφύγει.

Ο αναπνευστήρας του συντρόφου δε φαινόταν πουθενά.

Άρχισα να ανεβαίνω, τα κενά ανάμεσα σε αγκάθια και πέτρες μ' οδηγούσαν, μπροστά μου στα πέντε περίπου μέτρα –πώς δεν το είχα δει πιο πριν;– βρισκόταν ένα κομμάτι λαμαρίνα, πλησίασα, ναι, ήταν λαμαρίνα, μα κομμάτι από τι; ήταν βαμμένο σε χρώματα παραλλαγής, στρατιωτικό, λοιπόν;

Όχι, δεν ήταν χρώματα παραλλαγής, δεν ξέρω, οι γνώσεις μου δε με βοηθούσαν.

Σταμάτησα για να πάρω ανάσα, κοίταξα τριγύρω, διάσπαρτα άλλα κομμάτια που δεν τα είχα δει πιο πριν, μέρος της ατράκτου, λαβωμένο φτερό από χτύπημα αδέξιου κυνηγού, μα εκείνο το μεγάλο, που μου θύμιζε ουρά αεροπλάνου, ήταν ακόμα πολύ μακριά.

Με γρήγορο βήμα, τον Άπο να αγωνίζεται να με προφτάσει με τα πνευμόνια του στις γρήγορες λαχανιασμένες αναπνοές, με τη γλώσσα κρεμασμένη έξω από το στόμα του,

πλησίαζα ένα ένα τα μεγάλα κομμάτια που φαίνονταν ψεύτικα και όλ' αυτά τα καλώδια, που χρωματιστά μάτσα συνέθεταν τη φρίκη, τι ήταν;

Μονοθέσιο, διθέσιο, δεν ξέρω μα το ένα από τα φτερά του στο πλάι γερμένο σαν σπασμένο φέρετρο κειτόταν πάνω στ' αγκάθια κι ολοτρόγυρα διάσπαρτα μικρά και μεγαλύτερα κομμάτια συνέθεταν μια εικόνα τρομαχτική.

Δεν είχα δει ποτέ μου τσακισμένο αεροπλάνο, μα τούτο, ναι, ήταν! Πώς δεν άκουσα, πώς δεν έμαθα για κάποιο μικρό αεροπλάνο που έπεσε, τόσο πια μακριά από τον κόσμο ζω;

Άρχισα να πλησιάζω τα μεγάλα κομμάτια ένα ένα, προσπαθώ να μετακινήσω κάποια απ' αυτά, μόνο ένα μακάβριο τρίξιμο ακούγεται, σαν γέλασμα και ειρωνεία της προσπάθειας, σκουριά και σωριασμένα παλιοσίδερα. Σκουριά, άρα πάει καιρός που το αεροπλάνο έκανε την τελευταία του ανώμαλη προσγείωση. Και ο πιλότος; Κανένα στραβάδι θα ήταν, που, όπως ερχόταν από το πέλαγος και πηγαίνοντας για προσγείωση, το βουνό δεν είδε, το ύψος δεν υπολόγισε και τσακίστηκε.

Κομμάτια λαχανιασμένης αναπνοής στημάδευαν τον αέρα, στάλες ιδρώτα κατρακυλούσαν στην πλάτη μου και το βοριαδάκι, που θα μπορούσε να ήταν ευχάριστο, τις πάγωνε κι ένιωθα ρίγη να με διαπερνούν, τα παπούτσια, αυτά της θάλασσας που φορούσα στα πόδια μου, είχαν μια λεπτή πλαστική σόλα κι από πάνω ένα ελαστικό ύφασμα που δεν τα έβγαζε πέρα με τις μυτερές πέτρες μα ούτε και με τ' αγκάθια που επανειλημμένα τα είχαν τρυπήσει, μα αδιαφορούσα και συνέχιζα να ανεβαίνω και να πλησιάζω τον αρχικό προορισμό μου, το μεγαλύτερο απ' όλα τα κομμάτια, εκείνο που έμοιαζε, κι όσο περισσότερο πλησίαζα βεβαιωνόμουν, πως ήταν ουρά αεροπλάνου.

Ο πιλότος, η απελπισία, η τελευταία απεγνωσμένη προσπάθεια, το σήμα που προσπάθησε να εκπέμψει, η φρίκη, το ύψος που δεν μπόρεσε να ανακτήσει, ο τρομαχτικός θόρυβος από την πτώση, η φωτιά.

Ο πιλότος, οι τελευταίες του σκέψεις, ένα ερωτευμένο παιδί ήταν που την αγαπημένη του σκεφτόταν και βιαζόταν να γυρίσει πίσω και να τρέξει σ' εκείνη.

Ερωτευμένος, ένα γράμμα υπήρχε στην τσέπη του «πετάω για σένα, ζω για σένα, πεθαίνω για σένα», που τελικά δεν το βρήκαν, γιατί, έτσι όπως η τύχη ρακένδυτο τον ήθελε σε τούτο το βουνό, το γράμμα χάθηκε ή ίσως και να 'ναι εκείνο το χαρτάκι που σκαλωμένο, ξασπρισμένο πάνω στον ασπάλαθο, ένα φθαρμένο χαρτάκι, από τον ήλιο ξασπρισμένο, με τα γράμματα σβησμένα, τελικά, ο χρόνος όλα τα σβήνει.

Πανικός.

Ο πανικός είναι κάτι που την καρδιά σου αρπάζει με τη μεγάλη του παλάμη και τη σφίγγει, μέχρι που να κάνει το αίμα να φεύγει ανάμεσα από τα δάχτυλά του κι ύστε-

ρα προσπαθεί τη σφιγμένη φούχτα με τη λιωμένη σου καρδιά, να περάσει μέσα από τις στενές ατραπούς των αρτηριών κι έξοδο να βρει και εκβολή από το λαιμό, για να σου κόψει τη δίοδο της αναπνοής.

Η καρδιά μου δεν προλάβαινε τους χτύπους, τα στεγανά της αγκομαχούσαν, τι είναι και η καρδιά, ένας μυς είναι, που πολλές φορές δεν τα βγάζει πέρα μ' όλα όσα τη φορτώνουμε.

Σταμάτησα κι έψαξα να βρω τη χαμένη μου αναπνοή, κοίταξα προς τα κάτω για το φουσκωτό, φαινόταν τόσο μικρό, τόσο μακρινό, σαν εικόνα από ξεχασμένο όνειρο, άθυρμα έμοιαζε παιδικό στα χέρια της γιγάντισσας, παιχνίδι στην κυριολεξία, ένα μικρό αντικείμενο που από το ένα χέρι στο άλλο το πετούσε κρατώντας το ψηλά κι εκείνο την ισορροπία του προσπαθούσε να κρατήσει για να μην το πειράξει η θάλασσα.

Λίγο πιο πέρα την προσοχή μου τράβηξε κάτι που έμοιαζε με μικρό κουτί, περισσότερο με ραδιόφωνο έμοιαζε αυτοκινήτου, είχε δύο κουμπιά, σαν αυτά των παλιών ραδιοφώνων, ένα για την ένταση του ήχου και ένα για τους σταθμούς, το πήρα στα χέρια μου και το περιεργάστηκα, ακριβώς σαν ραδιόφωνο σου λέω.

Τα κουμπιά είχαν μικρές κάθετες γραμμές, αριθμούς και κάπου γραμμένο tone, από την πίσω πλευρά έφευγαν πολλά καλώδια σαν ξεπλεγμένα κρόσσια χωριάτικου υφαντού, το κράτησα στα χέρια μου σφικτά, ένας μάρτυρας ήταν.

Ο Άπο κοντοστάθηκε δίπλα μου κι άρχισε να μουρμουρίζει δυσαρεστημένος, είχε δίκιο, αν εγώ ήμουν τρελή και είχα πάρει τα όρη και τα βουνά, εκείνος δεν έφταιγε, τον πήρα στα χέρια μου, σίγουρα ένιωσε καλύτερα γιατί σώπασε, στο άγγιγμά του ένιωσα κι εγώ καλύτερα, ξέρεις τι είναι μια πνοή να συμβαδίζει μαζί σου...

Σε λίγο είχα φτάσει πια κοντά σ' αυτό που από την αρχή έβλεπα σαν ουρά αεροπλάνου, τώρα που το μαγνάδι της απόστασης αφαιρέθηκε, δεν μου έμενε καμιά αμφιβολία και δεν μπορούσα να ξεκολλήσω τα διεσταλμένα μάτια μου από το σακατεμένο μέλος που προορισμό και λόγο ύπαρξης είχε τους αιθέρες και τώρα κειτόταν ξεγυμνωμένο κι ανήμπορο πάνω στις πέτρες αυτού του ανώνυμου βουνού.

Πήρα το δρόμο για το γυρισμό κρατώντας στο ένα χέρι τον Άπο και στο άλλο το κουτί με τα κουμπιά και τα χρωματιστά καλώδια, δεν είχα λόγο να μείνω περισσότερο, ήμουν αναστατωμένη και λυπημένη, έστω και ετεροχρονισμένα.

Το κατέβασμα ήταν ευκολότερο, τώρα τα μάτια μου δεν έψαχναν για να δουν και να διαπιστώσουν, έψαχναν για σίγουρο πάτημα, ο Άπο στα χέρια μου βάραινε όλο και περισσότερο, λες και το ενάμισο κιλό που ζύγιζε είχε πολλαπλασιαστεί, τριγύρω τα γλυπτά της υπαίθριας έκθεσης σιωπηλά κι ανέκφραστα παρακολουθούσαν, ο ήλιος έγερνε κουρασμένος, βαρέθηκε το ίδιο θέαμα, αύριο πάλι.

Ασθμαίνοντας πλησίασα στην ακτή, ο σύντροφός μου καθισμένος μέσα στο φουσκωτό ταλαντευόταν σύμφωνα με το ρυθμό της γαλανής, από μακριά μου φώναξε:

– Τι είναι αυτό που κρατάς;

– Εσύ να μου πεις.

– Όχι, εσύ να μου πεις. Πέταξέ το γρήγορα.

– Είναι ένα πεσμένο αεροπλάνο εκεί επάνω...

Δεν έδειξε να συγκινείται, μόνο με κοίταξε υποτιμητικά και δε μίλησε.

Ραδιενέργεια, λέει. Παντού στην περιοχή υπάρχει ραδιενέργεια και το αεροπλάνο δεν ήταν μονοδέσιο ή διθέσιο όπως εγώ νόμισα, αλλά τηλεκατευθυνόμενος κινητός στόχος για πυραύλους, τηλεχειριζόμενος από την άλλη πλευρά του βουνού, όπου υπάρχει η αμερικανική βάση πυραύλων και το πεδίο βολής Σούδας.

Τους κινητούς στόχους τους ρίχνουν και κατόπιν τους μαζεύουν, αυτός θα τους διέφυγε, έμαθα, όταν με τράβηξαν από το όνειρο, εγώ πού να ξέρω αφού δεν... είχα αδελφό για να υπηρετήσει τη... φυτεία του εκεί, όπως άκουσα μια κυρία να λέει κάποτε.

Ραδιενέργεια; Δε με νοιάζει, φτάνει που στο συντριμμένο αεροπλάνο δεν υπήρχε πιλότος, φτάνει που δεν το οδηγούσε κάποιο στραβάδι για να χάσει τη ζωή του, και είναι ζωντανός για να γράφει στην αγαπημένη του: «Πετάω για σένα, αναπνέω για σένα, ζω για σένα».

(Αύγουστος 1999)

ΠΑΥΛΟΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ

Η ΑΝΘΡΩΠΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝΙΟΥ*

Οι δυο μεγαλύτερες πληγές που πλήξανε αφάνταστα τους Έλληνες κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής ήτανε η Πείνα και η Γδύμια. Με τη λέξη Γδύμια, εκτός από τα ενδύματα, εννοούμε και την ξυπολυσιά και τα είδη κλινοστρωμνής και όχι μόνο...

Ο Σπύρος ο Θιβολεμένος ήτανε εφτά χρονών στην απελευθέρωση, που σημαίνει πως στερήθηκε όλα εκείνα που χρειάζεται ένα παιδί, για να χτίσει σωστά το σώμα του και το πνεύμα του.

Το αποτέλεσμα ήτανε να μείνει ψευδός, να σταματήσει η σωματική και η πνευματική του ανάπτυξη στην ηλικία των δέκα περίπου ετών, και να τον φωνάζουνε «Κακαντράκι».

Το πραγματικό του όνομα ήτανε Σπύρος Δίγκουνας.

Το «Θιβολεμένος» του το κολλήσανε όταν ήτανε έξι χρονών, γιατί μια μέρα που έπαιζε με άλλους συνομήλικούς του σε ένα λατομείο, που το χώμα του είχε χρωστικές ιδιότητες, και είχανε βάψει τα πόδια τους κάτω από τους αστραγάλους, για να δείχνουνε δήθεν πως φορούνε παπούτσια, για να κάμει το σπουδαίο στους άλλους, τους είχε πει: «Εμένα ο Παππούδ μου ο Θιβολεμένοδ εκάτεδε και έδιαδε καλά λαλίνια...», που ήθελε να πει: «Εμένα ο παππούς μου ο συγχωρεμένος ήξερε και έσιαζε ωραία λαλίνια». Λαλίνια ήτανε κάτι υποτυπώδη τσόκαρα, με καρφωμένο σταυρωτά ένα κομμάτι καραβόπανο και σπάνια πετσί, για να συγκρατεί τα δάχτυλα. Αντικαθιστούσανε τα παπούτσια, αλλά επειδή το ξύλο ήτανε σχεδόν πάντα ακατέργαστο, πιο πολύ υπέφερε παρά ανακουφιζότανε αυτός που τα φορούσε.

Μόλις λοιπόν ο Σπύρος είπε τον συγχωρεμένο τον παππού του «Θιβολεμένο», οι φίλοι του δε χρειαστήκανε ούτε παπά ούτε «φωτάκια», για να τον βαφτίσουνε «Θιβολεμένο», που του 'μεινε σε όλη του τη ζωή.

Σε ηλικία έξι και εφτά ετών τον βρίσκουμε να γυρίζει γύρω από τις εγκαταστάσεις των Φυλακών Αγιάς και τους κοντινούς καταυλισμούς των Γερμανών κρατώντας δε-

---

* Ευθυμογράφημα.

μένα σε μια χωριάτικη «φαντή» πετσέτα, πέντε έξι αυγά και να λέει σε όλους τους Γερμανούς που έβλεπε: «Άεα μπρουτ;» δηλαδή έχω αυτά και τα δίνω για να μου δώσετε ψωμί...

Σε ηλικία ένδεκα ετών, τη μέρα που ο δάσκαλός του τους παρέδωσε τα Ρήματα και έβαζε τους μαθητές να του λένε από ένα ρήμα ο καθένας για να δει αν καταλάβανε το μάθημα, τον Σπύρο δεν τον ρώτησε, γιατί ήξερε πως είναι «κουμπούρας».

Ο Σπύρος όμως σήκωσε σε μια στιγμή το χέρι του και, χωρίς να περιμένει την άδεια του δασκάλου, του είπε: «Κύριε, να πω και εγώ ένα ρήμα;».

– Λέγε, ρε Σπύρο, του είπε παραξενεμένος ο δάσκαλος, που δεν περίμενε τέτοια πρόοδο από τον «Μπουμπούνα».

– Εγώ Πίνακαθ - Εσύ Πίνακαθ - Αυτόθ Πίνακαθ, είπε ο Σπύρος και γελούσανε και τα αυτιά του, γιατί νόμιζε πως τα κατάφερε.

Σε ηλικία δώδεκα χρονών ρωτούσε τον πατέρα του τι λέει ο τράγος στο αυτί της κατσίκας. Και μια φορά που είδε ένα σκύλο να μυρίζεται ένα μικρό σκυλάκι, είχε πει: «Α!.. το... τοτώθει... α!.. κάμει κουλουκάκια...».

Στο στρατό υπηρέτησε ημιονηγός και λίγο μετά παντρεύτηκε και ζούσε από τα μεροκάματα που έκανε στα «αμπελοσκάμματα», από το γάλα δυο κατσικών, που ήτανε η καθημερινή τους τροφή, από κανένα κηπικό και χορταρικό και από το λάδι που έκανε το «γεμεκλίκι του». Παιδιά δεν έκαμε... ευτυχώς...

Όπως όλοι της κατηγορίας του, ήτανε κουτοπόντρος και πολλοί λέγανε πως είναι «γρουσουζοκλέφτης», δηλαδή κλέφτης ευτελών πραγμάτων.

Μια μέρα έκλεψε πέντε κυψέλες μέλισσες και τις πούλησε σε άλλο Νομό, αλλά τον ανακαλύψανε και πήγε φυλακή.

Στη φυλακή μέσα ποτέ δεν παραδέχτηκε το αδίκημά του, παρόλο που δεν είχε καμιά σημασία και πάντοτε δικαιολογότανε ως εξής: «Αφού δεν έχω μέλιθεθ, δεν μπορούθα να πάω να κλέπθω τις μέλιθεθ του αλλουνού, γιατί όποιοθ με έβλεπε να τιθ κλέβω θα έλεγε πωθ ή κουδουλόθ είμαι, ή τρελόθ είμαι, ή δεν ξέρω τι μου γίνεται...».

Ίσως η πιο μεγάλη γνωριμία της ζωής του να ήτανε ο αρχιφύλακας της φυλακής, ο Καπετάν Ανδρέας (όχι ο Ζέππος).

Ο Καπετάν Ανδρέας, ένας γνήσιος αγωνιστής, με συμμετοχή στο κίνημα του Βενιζέλου, με αντιδικτατορική δράση κατά του Μεταξά και με ανδραγαθήματα στην Αλβανία και στην αντίσταση της Κατοχής, είχε γλυτώσει από του Χάρου τα δόντια, αφού τον είχανε πάρει από το κελλί του οι αντάρτες δυο ώρες πριν τον εκτελέσουνε οι Γερμανοί. Εκτός από την πατριωτική του δράση, ήτανε και σωστός άνθρωπος και είχε δείξει καλοσύνη στον κρατούμενο Δίγκουνα.

Λίγες μέρες πριν να αποφυλακιστεί ο «Θιβολεμένος», η κυβέρνηση της Ελλάδας αποφάσισε να αναγνωρίσει και να συνταξιοδοτήσει τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης. Για να πάρει κάποιος σύνταξη, δεν χρειαζότανε παρά να του υπογράψει ένας αναγνωρισμένος αγωνιστής ότι είχε λάβει μέρος στην αντίσταση. Ο Καπετάν Ανδρέας «επαξίως» είχε το δικαίωμα της υπογραφής.

– Καπετάνιο, καλά που θε βρίθκω γιατί θε θέλω, είπε μια μέρα στον αρχιφύλακα ο Σπύρος ο Θιβολεμένος.

– Λέγε, Σπύρο, τι με θέλεις;

– Να μου υπογράπθειθ πωθ ήμουνε θτην Αντίθταθη.

– Ντα πόσω χρονώ ήσουνε στην Αντίσταση, μωρέ;..

– Από τριών έωθ εφτά.

– Και τι αντίσταση έκανες;

– Έκανα Θαμποτάθ θτουθ Γερμανούθ.

– Τι Σαμποτάζ, Σπύρο;

– Μια φορά έβαπθα τα παπούτθια νιουθ Γερμανού με χώμα και θα χαλάθανε...

– Ωραία, λοιπόν, έβαψες με χώμα και θα χαλάσανε τα παπούτσια του Γερμανού, τίποτα άλλο έκανες;

– Ναι... τουθ έδινα και αυγά και τουθ έπαιρνα το ψωμί τουθ, και δεν είχανε αντοχή να πολεμήθουνε.

– Αυτά μόνο δε φτάνουνε, μωρέ Σπύρο, για να σου υπογράψω να πάρεις τη σύνταξη...

– Ναι... μα έκλεβα και μυθτικά από τουθ Γερμανούθ και τα πήγαινα στουθ Θυμμάχουθ...

– Εμένα μου έφερες μυστικά από αυτά που έκλεβες από τους Γερμανούς;

– Όχι, τα πήγαινα αλλού...

– Τότε να πας αλλού...

– Πού αλλού, Καπετάνιο;..

– Να πας σ' αυτούς που τους πήγαινες τα μυστικά, να σου υπογράψουνε...

Ο Σπύρος ο Θιβολεμένος που δεν περίμενε την άρνηση, έπεσε απ' τα σύννεφα. Στάθηκε για λίγο ολοκόκκινος από την ντροπή του μπροστά στον Καπετάνιο, και ύστερα έβαλε «την ουρά του στα σκέλια του» και έφυγε... Δεν είχε προχωρήσει όμως περισσότερα από είκοσι μέτρα, όταν κοντοστάθηκε και γύρισε πίσω...

– Καλά και Εδώ τι θα χάθεις, Καπετάνιο, αν μου υπογράπθειθ; είπε στον αρχιφύλακα.

– Την αθρωπιά μου θα χάσω... να τι θα χάσω... την αθρωπιά μου, του ξανάπε τσεκουράτα, και κουνώντας πάνω και κάτω τη χοντροκέφαλα του ο Καπετάνιος.

Σ. ΑΡΕΤΟΥΛΑΚΗΣ - Π. ΙΩ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ - Β. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ

«ΧΑΝΙΩΤΕΣ ΛΑΪΚΟΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΠΟΥ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΠΙΑ»*

Έτσι τιτλοφορείται το νέο βιβλίο του αγαπητού μου φίλου Αθανάσιου Δεικτάκη και συμμαθητή στο Γυμνάσιο Καστελλίου σε δύσκολες τότε εποχές φτώχειας και στερήσεων.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει την παλιά γενιά των λαϊκών μουσικών του Νομού Χανίων καταθέτοντας, όπως λέει ο ίδιος, ένα λίθο, γιατί όχι ένα αγκωνάρι, μια καντονάδα, στην ιστορία της ένδοξης μουσικής μας παράδοσης. Προσπάθησε να ανοίξει μια σχισμή στο παραπέτασμα του σκοτεινού μουσικού παρελθόντος.

Ο συγγραφέας Αθανάσιος Δεικτάκης γεννήθηκε σε προβληματικές εποχές και κατάγεται από φτωχή οικογένεια, γι' αυτό και ρίχτηκε από δέκα ετών στη βιοπάλη. Πάλαιψε στη ζωή, αγωνίσθηκε και καταξιώθηκε. Διακεκριμένος σήμερα ποιητής και λογοτέχνης, θαυμάσιος οικογενειάρχης και σωστός άνθρωπος.

Γράφει για δική του ικανοποίηση, για τους φίλους του, για τους θαυμαστές τού ωραίου και με την ελπίδα ότι το πόνημά του θα αποτελέσει ένα ακόμη ερέθισμα για εκείνους που θα μπορούσαν να ασχοληθούν συστηματικά με αυτόν τον τομέα, την παλλόμενη φλέβα του ζωντανού πολιτισμού μας. Τα γραπτά του ξεχειλίζουν αγάπη, ομορφιά, εξυπνάδα και συχνά ένα καλόγουστο χιούμορ. Σε αναγκάζει να χαμογελάσεις και να προβληματιστείς.

Προσφέρει τη γνώση και την ευαισθησία του με περισσή ευσυνειδησία αντλεί από την παράδοση όχι αναμασώντας την, αλλά ανανεώνοντάς τη, χωρίς να την καταστρέφει. Ανασταίνει στη μνήμη παλιούς γραφικούς τύπους που με την εύρυθμη διάθεσή τους, τη θυμοσοφία τους και το σπιρτόζο πνεύμα τους σκορπούσαν το γέλιο, τη χαρά.

Επί πολλά χρόνια πρόεδρος του Συλλόγου Προβολής Κισσάμου «Η Γραμπούσα»,

---

* Κείμενα των ομιλιών του Σ. Αρετουλάκη, του Π. Ι. Καμηλάκη και του Β. Χαρωνίτη κατά την παρουσίαση του βιβλίου του Αθ. Δεικτάκη «Χανιώτες λαϊκοί μουσικοί που δεν υπάρχουν πια» (Δημαρχείο Χανίων, 12-11-1999).

σωματείου με πλούσιες πολιτιστικές δραστηριότητες, εργάζεται σκληρά, αλλά με μεράκι και αγάπη για τον τόπο και τους ανθρώπους του.

Οι εκδηλώσεις του Συλλόγου που προγραμματίζονται και υλοποιούνται με τη βοήθεια των άξιων συνεργατών του κινούνται σε υψηλά επίπεδα και αποβλέπουν στην προβολή και ανάπτυξη της περιοχής. Εμπλουτίζονται και βελτιώνονται κάθε χρόνο και τελειοποιούνται οι υπηρεσίες στην κρητική παράδοση και τον πολιτισμό με σπουδαία αποτελέσματα.

Ο συγγραφέας θεώρησε μεγάλο χρέος του προς τον τόπο την καταγραφή των δραστηριοτήτων και της πορείας των ανθρώπων, τη ζωή των οποίων παρουσιάζει και τη μνήμη των οποίων τιμούμε σήμερα εδώ.

Ο σεβασμιώτατος μητροπολίτης μας Ειρηναίος Γαλανάκης, στον πρόλογο του βιβλίου, μεταξύ των άλλων γράφει: «... και πού είναι οι λυράρηδες, οι λαγουτιέρηδες και βιολάτορες για τους οποίους μιλεί και γράφει το ωραίο βιβλίο του λογοτέχνη της επαρχίας μας Αθανασίου Δεικτάκη "Χανιώτες λαϊκοί Μουσικοί" και ανασταίνει τη μνήμη και την τέχνη των στους σημερινούς καιρούς, πού είναι αυτοί οι αθάνατοι λαϊκοί μουσικοί της Κρήτης που με τα όργανά των πλουτίζανε τη χαρά στα πανηγύρια των αγίων της, συνοδεύανε τους γάμους των παιδιών της και προσθέτανε και κείνοι τις ευχές της εκκλησίας, τη δική των μαντινάδα. Κι όσο θυμούμαι εκείνα τα όμορφα χρόνια που οι λαϊκοί τεχνίτες και λυράρηδες ανασταίνανε τη ζωή και την ψυχή της Κρήτης, τόσο μεγαλώνει η εκτίμησή μου για την προσφορά των στον τόπο μας. Γι' αυτό και συγχαίρω θερμά τον άξιο λογοτέχνη μας κ. Αθανάσιο Δεικτάκη».

Κυρίες και κύριοι,

Το σύμπαν είναι μια μουσική αρμονία.

Η επίδραση της μουσικής στη ζωή του ανθρώπου είναι καθοριστική. Μία χαρούμενη νότα εκφράζει τη διάθεση για ζωή και χαρά. Λέγεται ότι το κλάμα ενός νεογέννητου μωρού είναι μια νότα λα. Με τη μουσική τα άγρια ζώα εξημερώνονται και τα φυτά βοηθούνται στην ανάπτυξή τους.

Όπως λέει όμως ο Δημήτρης Γρηγορόπουλος, σήμερα με τη βοήθεια της τεχνολογίας η μουσική χρησιμοποιείται συχνά ως μέσο αλλοτρίωσης του ανθρώπου. Με διάφορα τεχνάσματα επιχειρείται το πέρασμα μηνυμάτων στο υποσυνείδητο του ανθρώπου, ώστε να του γίνεται πλύση εγκεφάλου για να προωθούν οι εταιρείες τα αμφισβητούμενης ή άθλιας ποιότητας προϊόντα τους.

Οι χαώδεις ανακατατάξεις και οι αλυσιδωτές καταστροφές, πολεμικές και φυσικές, δεν αλλοιώνουν και δεν εκφυλίζουν την κρητική κοινωνία στη βασική της υφή, την αλληλεγγύη, τις αρετές και τα ιδανικά της. Ο λαός μας στη μακραίωνη πορεία του από

την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα διατήρησε τα έθιμα και τις δοξασίες του, που αποτελούν βιώματα και ιδέες της εθνικής και θρησκευτικής μας ζωής.

Η Ευρώπη αποτελεί έναν αστερισμό ζωντανών και ποικίλων τοπικών πολιτισμών. Οι εθνικοί και περιφερειακοί πολιτισμοί της Ελλάδος είναι θεμελιώδη στοιχεία της ευρωπαϊκής πολλαπλής ταυτότητας. Η Κρήτη είναι η κοιτίδα του πρώτου πολιτισμού στην Ευρώπη. Κάθε οργανωμένη κοινωνική ομάδα επικαλείται τις παραδόσεις της για να εκδηλώνει την ύπαρξή της, να εμπνέει τη συμπεριφορά των μελών της και να αισθάνεται ότι υπάρχει στη διάρκεια του χρόνου.

Ο Νίκος Καζαντζάκης λέει ότι: το πρώτο του χρέος, εκτελώντας τη θητεία σου στη ράτσα, είναι να νιώσεις μέσα σου όλους τους προγόνους. Το δεύτερο να φωτίσεις την ορμή τους και να συνεχίσεις το έργο τους. Το τρίτο σου χρέος να παραδώσεις στο γιο σου τη μεγάλη εντολή να σε ξεπεράσει.

Κατά τον Μιχάλη Καυκαλά, όλη η πολιτιστική δραστηριότητα ενός τόπου μπορεί να διακριθεί σε τρεις τομείς. Ο πρώτος αφορά την προσπάθεια περισυλλογής, διάσωσης, αξιολόγησης και αξιοποίησης των παραδοσιακών πραγμάτων ενός τόπου και τη διατήρησή τους, ο δεύτερος την καλλιέργεια των παραδομένων, ώστε να προκύψουν νέες δημιουργίες, και ο τρίτος αφορά την εισαγωγή ξένων πολιτιστικών αξιών και την προοδευτική υποδοχή των διεθνών πολιτιστικών ρευμάτων.

Σ' αυτό το βιβλίο του Θανάση Δεικτάκη καταγράφεται η πορεία 150 χρόνων πολλών αξιόλογων, μεγάλων και δημιουργικών ανθρώπων της μουσικής παράδοσης, του χορού και του τραγουδιού, που εργάσθηκαν σκληρά στον τομέα της διάσωσης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Αυτοί οι εργάτες της τέχνης είναι άξιοι πολλών επαίνων που επωμίσθηκαν το κύριο βάρος των διαφόρων κοινωνικών και άλλων εκδηλώσεων και διέσωσαν τις πατροπαράδοτες αξίες της Κρήτης.

Οι πρωτομάστορες και κατεχάρηδες αυτοί καλλιτέχνες δεν επαναλαμβάνουν απλά όσα ο λαϊκός μας πολιτισμός μάς έχει κληροδοτήσει, αλλά παρήγαγαν συχνά οι ίδιοι παράδοση και συνέβαλαν στη γένεση νέου τοπικού πολιτισμού προσφέροντας έτσι τις καλύτερες υπηρεσίες στην όλη πολιτιστική προσπάθεια και προβάλλοντας τη σθεναρότερη άμυνα έναντι των ισοπεδωτικών και σαρωτικών διαθέσεων της εποχής μας. Αναδεικνύονται έτσι πανάξιοι κρητικοί και ως οι δυναμικότεροι υποστηρικτές της πολιτιστικής μας ταυτότητας.

Μέσα από τη μουσική και τον αυτοσχεδιασμό κατάφεραν οι καλλιτέχνες μας να συνθέσουν όλα τα ερεθίσματα που ως σταυροδρόμι η Κρήτη δέχθηκε και διέσωσε με μοναδικό τρόπο μέχρι σήμερα ως έναν ανεκτίμητο θησαυρό.

Η μουσική μας παράδοση αποτελεί μια μεγάλη δεξαμενή, έτσι την ονομάζει ο Θανάσης Δεικτάκης, από την οποία αντλείται ένας πλούτος μουσικών ιδιωμάτων, γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων και μια σπάνια έκφραση της λαϊκής μας κληρονομιάς.

Η εργασία αυτή του Θανάση Δεικτάκη μπορεί να χρησιμέψει και ως βοηθητική πηγή για την έρευνα και μελέτη της κουλτούρας και της ιδεολογίας του λαού στη συγκεκριμένη περίοδο. Μία μαντινάδα του Θανάση Πατεράκη λέει: «Εύχομαι ο σπόρος που 'σπειρες να δέσει και ν' ανθίσει, να βγάλει φύλλα και κλαδιά, την Κρήτη να στολίσει».

Και τελειώνω με τις πολλές ευχαριστίες μου σε όλους, και στο Πνευματικό Ίδρυμα «Αγία Σοφία», και με μια μαντινάδα της Ελισάβετ Διαμαντάκη-Κωνσταντουδάκη, «Πνευματικές εκδήλωσες σ' όποιους καιρούς και τόπους, σαν τα γιοφύρια λειτουργούν κι ενώνουνε τσ' ανθρώπους».

Ευχαριστώ
ΣΩΤΗΡΗΣ ΑΡΕΤΟΥΛΑΚΗΣ

Το νέο βιβλίο του ποιητή και συγγραφέα από τη Γραμπούσα Κισάμου Αθανασίου Δεικτάκη, του σεμνού εργάτη της τέχνης του λόγου αλλά και της κρητικής παράδοσης και του λαϊκού μας πολιτισμού, που μόλις εκδόθηκε, παρουσιάζει σημαντικό και πολύπλευρο ενδιαφέρον. Πριν απ' όλα όμως είναι ένα λαογραφικό βιβλίο. Αφορά τη Λαογραφία της Κρήτης και μάλιστα την πλούσια μουσική λαογραφία της και ειδικότερα τον επιστημονικό κλάδο της Εθνομουσικολογίας, της μελέτης δηλαδή της παραδοσιακής μουσικής, των φορέων και εκτελεστών της και των λαϊκών μουσικών οργάνων που οι φορείς αυτοί χρησιμοποιούν. Το γενικότερο ενδιαφέρον του βιβλίου για την κρητική μουσική παράδοση και το λαϊκό πολιτισμό της δυτικής κυρίως Κρήτης το διαπιστώνει κανείς και με το πρώτο φυλλομέτρημά του. Εκτός όμως από το λαογραφικό κεντρίζει και το γενικότερο ενδιαφέρον του αναγνώστη για το πλήθος των ποικίλων και χρήσιμων πληροφοριών, ιστορικών, τοπογραφικών κ.λπ., που σχετίζονται με το πρόσφατο και το μακρινό παρελθόν και το παρόν του τόπου και των ανθρώπων του. Εξάλλου, τα λογοτεχνικά χαρίσματα της γραφίδας του συγγραφέα, ο επιτυχημένος και συγκρατημένος λυρισμός του, η ποιητική του διάθεση, η οποία εκδηλώνεται όπως με το ωραίο σονέτο για τους Χανιώτες μουσικούς που έφυγαν, στην αρχή του βιβλίου, το απλό ύφος, η σαφής, απλή και συγχρόνως γλαφυρή του γλώσσα είναι γνωρίσματα τα οποία διαχέονται σ' όλες τις σελίδες του βιβλίου.

Θα περιοριστώ όμως εδώ σε λίγα, πολύ σύντομα, λόγια για τη συνεισφορά του βιβλίου στη Λαογραφία και στη διάσωση και προβολή στοιχείων της δημοτικής μουσικής μας παράδοσης.

Για τον συγγραφέα γενικότερα νομίζω ότι περιττεύουν οι βιογραφικές ή άλλες ανα-

φορές, καθώς είναι αρκετά γνωστός, ιδιαίτερα στον τόπο μας, για το αξιόλογο συγγραφικό (λογοτεχνικό κυρίως) έργο του. Έχει εκδώσει μέχρι τώρα άλλα έξι βιβλία, μεταξύ των οποίων και το λαογραφικού ενδιαφέροντος «Γραμπουσιανοί τόποι και θρύλοι» (1992). Είναι γνωστός και για τη συχνή παρουσία του στον τοπικό, καθημερινό και περιοδικό, Τύπο με ενδιαφέρουσα πάντα αρθρογραφία για ποικίλα θέματα πολιτιστικού κυρίως (συχνά και λαογραφικού) ενδιαφέροντος. Εκτός από την τοπική Λαογραφία, τα άρθρα του τροφοδοτούν ιστορικά και λογοτεχνικά θέματα, την πολιτιστική κίνηση και δράση κ.ά. Επί χρόνια εξάλλου επιμελείται και παρουσιάζει την εκπομπή του Συλλόγου των μουσικών του νομού Χανίων «Χάρχαλη» στην Ε.Ρ.Α. Χανίων με θέματα λαογραφικά και μουσικολαογραφικά. Ιδιαίτερα πρέπει να επισημανθεί η κοινωνική του δράση και η μεγάλη του προσφορά στη σύγχρονη πολιτισμική δραστηριότητα, που αναπτύσσεται ελπιδοφόρα τα τελευταία προπαντός χρόνια στη γενέτειρα επαρχία του, την Κίσαμο. Ο Αθανάσιος Δεικτάκης, εκτός των άλλων εκδηλώσεων, είναι η ψυχή και ο νους των οργανωμένων πολιτισμικών δραστηριοτήτων των συλλογικών φορέων της Κισάμου κατά τους θερινούς, ιδιαίτερα μήνες, πρόεδρος και του δραστήριου Συλλόγου Προβολής Κισάμου «Η Γραμπούσα» εδώ και χρόνια.

Το βιβλίο του «Χανιώτες λαϊκοί μουσικοί που δεν υπάρχουν πια» φέρει ως τόπο εκδόσεως το Καστέλλι Κισάμου, τυπώθηκε στα Χανιά και αποτελείται από τριακόσιες και πλέον φροντισμένες σελίδες, αφιερωμένο στους προγόνους του και τη φιλόλογο σύντροφο της ζωής του, η οποία είναι και αφανής εργάτης του βιβλίου. Το προλογίζει ο σεβασμιώτατος μητροπολίτης Κισάμου και Σελίνου κ. Ειρηναίος, ο οποίος ως φωτισμένος ιεράρχης και άνθρωπος του λαού σέβεται τη λαϊκή παράδοση και αγωνιά για τη διατήρησή της και για τους κινδύνους που απειλούν το υψηλό παραδοσιακό φρόνημα, τα αγνά ήθη και τα έθιμα του κρητικού λαού. Ο ίδιος μάλιστα μου εκμυστηρεύτηκε ότι πρέπει να γίνει μια ανάλογη προς το βιβλίο του Αθαν. Δεικτάκη προσπάθεια για τη διάσωση, καταγραφή και δημοσίευση του υλικού της εκκλησιαστικής ψαλτικής μουσικής παραδόσεως του νομού Χανίων. Σ' αυτό βέβαια, πέραν των άλλων, μπορεί να βοηθήσει ουσιαστικά και ο Σύνδεσμος Ιεροψαλτών του νομού.

Στον πρόλογό του, που αποπνέει την αγάπη και την εκτίμησή του για τους λαϊκούς μουσικούς και τη δημοτική μας μουσική, ο σεβασμιώτατος επισημαίνει την προσφορά αυτών των μουσικών όχι μόνο στην κοινωνική και καλλιτεχνική ζωή του τόπου αλλά και στο έργο και τη ζωή της Εκκλησίας. Οι λαϊκοί μουσικοί, οργανοπαίκτες και τραγουδιστές πλούτιζαν μουσικά και ομόρφαιναν τα θρησκευτικά πανηγύρια, τις βαφτίσεις, τους αρραβώνες, τους γάμους με τις γλυκιές τους δοξαριές και τις μαντινάδες με νόημα. Μερικοί απ' αυτούς συνέβαλλαν και ως ψάλτες στις ιερές ακολου-

θίες. Έτσι η εκκλησιαστική και η δημοτική μουσική, τα δύο μεγάλα τμήματα της εθνικής μας μουσικής, έβρισκαν ηχητική έκφραση και έπαιρναν μορφή από τα ίδια πρόσωπα. Ο σεβασμιώτατος μάλιστα κάνει την πολύ χρήσιμη σήμερα παραίνεση προς τους ζώντες μουσικούς του τόπου να αγγίζουν με σεμνότητα, όπως έκαναν οι προκάτοχοί τους παλαιότερα, τα αισθήματα και τους καημούς των σύγχρονων Κρητικών.

Ο συγγραφέας, στον πρόλογό του που ακολουθεί, εξομολογείται με συντομία τις πολυετείς προσπάθειες και την αγωνία του μέχρι να συγκεντρώσει το δυσεύρετο, διάσπαρτο και ποικίλο υλικό του βιβλίου του. Όπως συμβαίνει συνήθως, ξεκίνησε από τον γενέθλιο τόπο του, την Κίσαμο, με την πολύ πλούσια λαϊκή παράδοση, ιδιαίτερα μάλιστα στη μουσική, το τραγούδι και το χορό. Μια μεγάλη σειρά αξιοπρόσεκτων άρθρων του για τους λαϊκούς μουσικούς της Κισάμου κατά τους δύο τελευταίους αιώνες σε τοπική εφημερίδα («Χρονικά Κισάμου και Σελίνου» της Αθήνας) υπήρξε ο πρώτος καρπός της συλλεκτικής του προσπάθειας και επιτόπιας έρευνας να καταγράψει ό,τι είναι ακόμη δυνατόν να διασωθεί από την προφορική παράδοση γι' αυτούς. Το υλικό αυτό υπήρξε και η αρχική μαγιά του βιβλίου και το ερέθισμα που οδήγησε τον συγγραφέα σε παραπέρα έρευνα εντοπισμού και καταγραφής στοιχείων, ιδιαίτερα βιογραφικών, για τους μουσικούς και των άλλων επαρχιών του νομού Χανίων, γυρίζοντάς τις γι' αυτό το σκοπό σχεδόν χωριό χωριό.

Δεν είναι, νομίζω, τυχαίο το γεγονός ότι ένας κισαμίτης συγγραφέας ασχολήθηκε με τη μουσική παράδοση του νομού Χανίων. Διότι ο Αθαν. Δεικτάκης γεννήθηκε σε μια επαρχία που ανέδειξε ολόκληρη πλειάδα σπουδαίων λαϊκών μουσικών με απήχηση της τέχνης τους σ' ολόκληρη τη Δυτική Κρήτη, οι οποίοι συχνά ήταν όχι μόνο συνθέτες και εκτελεστές μουσικών κομματιών, αλλά και οργανοποιοί, τραγουδιστές κ.λπ. Είχε επομένως έντονα παραδοσιακά μουσικά ακούσματα και βιώματα από παιδί. Παράλληλα, ο ίδιος εδώ και αρκετά χρόνια έσκυψε με αγάπη και ενδιαφέρον στις πηγές της λαϊκής μας παραδόσεως, από τις οποίες συνέλεξε και παρουσίασε ενδιαφέροντα θέματα, κάτι που συνεχίζει να κάνει.

Το σύνολο σχεδόν των σελίδων του βιβλίου καταλαμβάνει η αλφαβητική, με βάση τα επώνυμά τους, παρουσίαση της ζωής και του έργου εκατό και πλέον λαϊκών μουσικών. Ως λαϊκοί μουσικοί δεν νοούνται μόνο οι παραδοσιακοί οργανοπαίκτες, βιολάτορες, λαγουτιέρηδες, λυρατζήδες κ.λπ., αλλά και όσοι άλλοι σχετίζονται με τη μουσική εκτέλεση και πράξη στο χώρο της δημοτικής μουσικής (κατασκευαστές λαϊκών μουσικών οργάνων, τραγουδιστές κ.λπ.). Όχι σπάνια διαπιστώνουμε στην παρουσίαση της βιογραφίας ορισμένων μουσικών ότι στο ίδιο πρόσωπο εναλλάσσονται και συνυπάρχουν οι οργανοπαίκτες, ο οργανοποιός, ο τραγουδιστής ή ο οργανοπαίκτης πε-

ρισσότερων του ενός μουσικών οργάνων κ.ά. Η προσεκτική ανάγνωση των κεφαλαίων-βιογραφιών των μουσικών μπορεί να οδηγήσει τον ειδικό ερευνητή σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις και παρατηρήσεις μουσικολογικού, λαογραφικού, κοινωνιολογικού κ.λπ. χαρακτήρα. Τα βιογραφικά κ.λπ. στοιχεία των μουσικών που παρουσιάζονται είναι συχνά λεπτομερή και πλούσια. Σκιαγραφούνται η ζωή τους και η τέχνη τους, η καταγωγή τους, ο χαρακτήρας τους, ο αγώνας τους για ανάδειξη στο μουσικό στερέωμα του τόπου τους και παράλληλα για να ζήσουν αυτοί και οι οικογένειές τους, που ήσαν συνήθως φτωχές και αγροτικές. Βεβαίως, δεν μπορεί ο αναγνώστης να απαιτήσει από τον συγγραφέα την παράθεση υλικού και πληροφοριών που προϋποθέτουν ειδικές μουσικολογικές γνώσεις. Όμως οι πληροφορίες του είναι συχνά χρήσιμες όχι μόνο για το μέσο αναγνώστη που εκτιμά το μουσικολαογραφικό πλούτο του νομού Χανίων, αλλά και στον ειδικό μουσικολόγο και λαογράφο. Κάθε βιογραφία πλαισιώνεται και από μία ή περισσότερες φωτογραφίες, συχνά παλαιές και σπάνιες, σχετικές με τη ζωή και τη δράση του αντίστοιχου μουσικού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από μουσικολογική άποψη έχουν οι πληροφορίες που αναφέρονται στη μαθητεία του κάθε μουσικού, στο πώς και από ποιον έμαθε να παίζει ένα ή περισσότερα όργανα (στοιχεία που συνδέονται με τις επιδράσεις που δέχτηκε από τους προκατόχους του και με τη διαμόρφωση του μουσικού ύφους και της όλης μουσικής σταδιοδρομίας του), για τις μουσικές συνδέσεις ορισμένων απ' αυτούς, για τις σχέσεις και τη συνεργασία μεταξύ τους σε κοινά μουσικά συγκροτήματα, για τις συνήθειές τους κατά την ώρα της μουσικής εκτελέσεως και πολλά άλλα.

Γενικά, κάθε βιογραφία αποτελεί μια πλούσια δεξαμενή χρήσιμων μουσικολαογραφικών, ιστορικών, τοπογραφικών και άλλων ποικίλων πληροφοριών και ειδήσεων, που χωρίς το μεράκι και το μεγάλο προσωπικό μόχθο είκοσι ετών του συγγραφέα, ο οποίος μόνος του και χωρίς οποιαδήποτε οικονομική ή άλλη συμπαράσταση από κάποιο τοπικό φορέα όργωσε ερευνώντας και καταγράφοντας στοιχεία ζωής και καλλιτεχνικής προσφοράς ξεχασμένων μουσικών δημιουργών, θα είχαν σε μεγάλο βαθμό οριστικά χαθεί. Ειδικότερα, για τη Λαογραφία και προ παντός για τη μουσική Λαογραφία και τη νεαρή στον τόπο μας επιστήμη της Εθνομουσικολογίας, η οποία στη χώρα μας μόλις πρόσφατα καθιερώθηκε και σε πανεπιστημιακό επίπεδο, το πλούσιο υλικό του βιβλίου προσφέρει σημαντικές πληροφορίες, αλλά και νύξεις και ερεθίσματα για παραπέρα ειδική μουσικολογική έρευνα. Έτσι γίνεται ιδιαίτερα χρήσιμο, για το μουσικό πολιτισμό μάλιστα των Χανίων μπορώ να πω πολύτιμο. Συχνά οι διάφορες πληροφορίες εμπλουτίζονται και από δημοτικά ποιητικά κείμενα, κυρίως μαντινάδες, που προτιμούσαν ιδιαίτερα ορισμένοι μουσικοί, και από άλλες λαογραφικές πληροφορίες, που

αναφέρονται τόσο στη ζωή και τη δράση των μουσικών, όσο και στον τόπο που ανδρώθηκαν και εργάστηκαν καλλιτεχνικά.

Η γενικότερη ελληνική βιβλιογραφία που αφορά τη Λαογραφία και την Εθνομουσικολογία, ενώ τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες είναι σχετικά πλούσια σε βιβλία, μελέτες, άρθρα κ.λπ. για την ελληνική παραδοσιακή μουσική και τους λαϊκούς χορούς, αντίθετα για τους λαϊκούς μουσικούς, τους καλλιτεχνικούς δημιουργούς αυτής της μουσικής, είναι πολύ φτωχή. Τα σχετικά δημοσιεύματα είναι λίγα και τα αυτοτελή βιβλία, όπως αυτό που παρουσιάζουμε εδώ, ακόμη λιγότερα, σχεδόν σπάνια. Αναφέρω ένα σχετικό παράδειγμα, που δείχνει χαρακτηριστικά του λόγου το αληθές. Από τα εκατό περίπου δημοσιεύματα μιας δεκαετίας (1976-1985) για τη δημοτική μουσική και τους χορούς, τα οποία περιλαμβάνονται στη Βιβλιογραφία της Ελληνικής Λαογραφίας, την οποία δημοσιεύει το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, στην επιστημονική επετηρίδα του, μόλις οχτώ αναφέρονται σε λαϊκούς μουσικούς διαφόρων περιοχών της Ελλάδος και μάλιστα όχι πάντα το σύνολο, αλλά ένα μέρος του κάθε δημοσιεύματος. Και για το λόγο αυτό, της σπανιότητος μονογραφιών-βιβλίων για τους παραδοσιακούς μουσικούς, η προσφορά του Θανάση Δεικτάκη και η συμβολή του έργου του στη διάσωση από τον αφανισμό και την οριστική λήθη πλούσιου μουσικολαογραφικού υλικού για τους μουσικούς δημιουργούς ενός ολόκληρου, προνομιούχου μουσικά, νομού είναι σημαντική και ουσιαστική.

Πρέπει μάλιστα να τονισθεί το γεγονός ότι ο συγγραφέας προσπάθησε να καλύψει όλο το νομό και να συγκεντρώσει υλικό για όλους, κατά το δυνατόν, τους μουσικούς του, κάτι που γίνεται μάλλον για πρώτη φορά σε επίπεδο νομού. Διότι μέχρι τώρα τα σχετικά δημοσιεύματα αφορούσαν συνήθως ένα μικρό τόπο, δηλαδή τους οργανοπαίκτες ενός χωριού, μιας κωμόπολης ή πόλης, ενός μικρού νησιού, ή μερικές φορές παρουσίαζαν ένα μόνο μουσικό, κατά τεκμήριο ευρύτερα γνωστό (π.χ. ο Νίκος Μαμαγκάκης έγραψε για τον λυράρη του Ρεθύμνου Ροδινό, ο Κ. Ντούλας ασχολήθηκε με τον γνωστό Ηπειρώτη κλαριντζή Τάσο Χαλκιά κ.λπ.). Έτσι ο νεότερος λαϊκός μουσικός πολιτισμός των Χανίων και η μεγάλη παλαιά γενεά των λαϊκών μουσικών της περιοχής έρχεται και πάλι στο προσκήνιο, ώστε να τον γνωρίσει κατά κάποιο τρόπο και η νέα γενεά των Κρητικών, η οποία σε μεγάλο βαθμό αδιαφορεί και αγνοεί την κρητική μουσική –και όχι μόνο– παράδοση.

Προβάλλονται και καταγράφονται στο βιβλίο οι πραγματικοί δημιουργοί της γνήσιας κρητικής μουσικής, αυτοί που ήταν αληθινοί δάσκαλοι, συχνά μοναδικοί καλλιτέχνες του βιολιού, του λαγούτου και της λύρας. Διακρίνονται συνήθως οι δημιουργοί αυτοί και για τη σεμνότητα και τη σοβαρότητά τους, για το σεβασμό τους στην παρά-

δοση, σε αντίθεση με ορισμένους σύγχρονους λαϊκούς μουσικούς, που, μόλις εμφανιστούν σε κάποια πανηγύρια, νομίζουν ότι ανέβηκαν όλες τις βαθμίδες της μουσικής κλίμακας και έγιναν δάσκαλοι και μύστες της κρητικής μουσικής. Γι' αυτό και σπεύδουν αμέσως στα στούντιο για να (αντι)γράψουν δίσκους και κασέτες. Στις σχετικές πιέσεις του κέρδους και της διαφήμισης όχι σπάνια υποκύπτουν και τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα συμβάλλοντας κι αυτά στην άκριτη, πρόχειρη και χωρίς στοιχειώδη έστω αξιολόγηση προβολή των καλλιτεχνών που παρουσιάζουν και στην κατασκευή, αβασάνιστα, Κρητικών «καλλιτεχνών».

Το έργο του Αθαν. Δεικτάκη στο τελευταίο του κεφάλαιο μας δίδει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα κυριότερα μουσικά όργανα (βιολί, λύρα, λαγούτο, μπουλγαρί, μαντολίνο, κλαρίνο και μουγκρινάρα) του τόπου προσφέροντας έτσι μικρή αλλά χρήσιμη συμβολή και στην οργανολογία, τον πιο ανεπτυγμένο σήμερα κλάδο της Εθνομουσικολογίας. Η οργανολογία μελετά τα όργανα που υπάρχουν και παίζονται ή υπάρχουν χωρίς να παίζονται πια, αλλά και τα όργανα που είναι γνωστή η ύπαρξή τους από φιλολογικές μαρτυρίες ή σωζόμενες καλλιτεχνικές παραστάσεις.

Πέρα όμως από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει το βιβλίο του Αθαν. Δεικτάκη για τον μελετητή και τη λαογραφική και εθνομουσικολογική έρευνα, αποτελεί μια πινακοθήκη μεγάλου, του μεγαλύτερου τουλάχιστον και σημαντικότερου, μέρους των λαϊκών μουσικών της περιοχής Χανίων, που κεντρίζει το αναγνωστικό ενδιαφέρον κάθε φιλόμουσου, κάθε ανθρώπου που η λαϊκή μας παράδοση αποτελεί βίωμα και στάση ζωής ή στίβο μελέτης και περιδιάβασης στα περασμένα. Σ' αυτό τον βοηθούν και η γλαφυρότητα, η λογοτεχνική πνοή και η στρωτή γλώσσα του συγγραφέα.

Ο κατάλογος των μουσικών που απαρτίζουν αυτή την πινακοθήκη, όπως σημειώνει και ο συγγραφέας στην κατακλείδα του προλόγου του, είναι ιδιαίτερα μεγάλος, σχεδόν ανεξάντλητος. Το γεγονός αυτό μας προϊδεάζει και για μια δεύτερη έκδοση του βιβλίου, στο προσεχές μέλλον, ώστε να γίνει ακόμη πιο πλήρης αυτός ο κατάλογος. Σ' αυτή την κατεύθυνση θα βοηθούσε και μια διερεύνηση γραπτών πηγών του τοπικού τύπου κ.ά.

Εύχομαι στον Αθανάσιο Δεικτάκη, ο οποίος με το έργο του αυτό θεωρεί ότι εκπληρώνει οφειλόμενο χρέος προς τους δημιουργούς και τους εκφραστές του μουσικού πολιτισμού του τόπου του, υγεία και συνεχή δημιουργικότητα, για να μας δώσει, όπως ελπίζω βασίμως, και άλλα τέτοια πνευματικά δημιουργήματα, που θα διασώζουν και θα προβάλλουν τον πλούσιο λαϊκό πολιτισμό και τη μακραίωνη και ζωογόνο παράδοση της Κρήτης.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ

Κυρίες και κύριοι,

Κάποτε συνάντησα ένα λαϊκό οργανοπαίκτη. Ήταν ένας λεβεντόγερος που λέτε κι ο χρόνος, από σεβασμό, τον είχε αποξεχάσει. Αφού κουβεντιάσαμε λίγο, τον παρακάλεσα να παίξει. Με κοίταξε ερευνητικά και ύστερα, ήρεμα, άπλωσε το χέρι του και πήρε το βιολί.

Χωρίς μεγάλη προετοιμασία, απλά, καθώς θα μιλούσε ή θα ιστορούσε στα εγγόνια του ένα παραμύθι, τράβηξε το δοξάρι και το δωμάτιο γέμισε παράξενους ήχους.

Δεν ήξερα τι έπαιζε και ίσως να μην ήξερε και ο ίδιος. Αυτοσχεδίαζε χαϊδεύοντας τις χορδές του βιολιού, άλλοτε ήρεμα και μαλακά και άλλοτε με φλογερή ένταση και ασίγαστο πάθος. Μα ένιωθα και καταλάβαινα.

Ήταν σαν ένα ξημέρωμα σε δάσος και τα πουλιά κελαηδούσαν κι ο πρωινός αέρας σάλευε τις κορφές των δέντρων που συνομιλούσαν αναμεταξύ τους.

Υποπτεύομαι πως και ο Θανάσης Δεικτάκης, που απόψε έχει την τιμητική του, θα έζησε παρόμοιες στιγμές. Τότε σίγουρα η καρδιά του εμπνεύστηκε το ωραίο σονέτο για τους «Χανιώτες λαϊκούς μουσικούς που δεν υπάρχουν πια»:

«Κοντά σ' ένα πανώριο περιγιάλι
πύργο γερό πανύψηλο θα κτίσω
κι εκεί στοιχειά του θρύλου θα σας κλείσω
αέναη η τέχνη ν' αναθάλλει.

Να 'ν' η ψυχή της Κρήτης η μεγάλη
να σας φυσά μελτέμι πελαγίσιο
τ' αέρι της μαδάρας το περίσσιο
η πέρδικα κι ο γλάρος να σας ψάλλει.

Να 'ναι οι πολεμίστρες ιστορία
να ζουν του τραγουδιού ζωή μελένια
χωρίς καμία καταλύτρα έγνοια.

Να 'στε μια ταιριαστή παλιά χορεία.
Καρδιά, με πόσο θαυμασμό τους είδες
βιολάτορες παλιούς και λυρατζήδες!..».

Καρδιά, με πόσο θαυμασμό τους είδες, βιολάτορες παλιούς και λυρατζήδες – και τους ανάστησε ονομαστικά σ' ένα πυκνογραμμένο βιβλίο, με περισσότερες από 300 σελίδες, εκατό(!) χανιώτες λαϊκούς μουσικούς που δεν υπάρχουν πια.

Με λόγια ζεστά, λόγια περίσσιας αγάπης μιλεί για το ξεκίνημα του καθενός, τον

τόπο που γεννήθηκε και το περιβάλλον που σημάδεψε την πορεία του, το ταλέντο και τ' άλλα χαρίσματά του καθώς και την προσφορά του στη χανιώτικη και γενικότερα στην κρητική λαϊκή μουσική.

Ο Δεικτάκης δείχνεται φυσιολάτρης και φυσιογνώστης μαζί, γιατί ξέρει να περιγράφει τα πολυποίκιλα φαινόμενα της ξάστερης χανιώτικης πλάσης, να γοητεύεται από τη χάρη των εναλλαγών, να φωτίζει την παραστατική της μεγαλοπρέπεια και να φωτίζεται από τη λάμψη της την αληθινή και την απέριττη. Στην περιδιάβασή του αναθυμάται χρόνια δίσεκτα και καιρούς σκοτεινούς. Και μας τα δίδει με την υπευθυνότητα του δημιουργού και τη διεισδυτική ματιά του κριτικού της τέχνης. Λέει για το Θοδωρομανώλη, το γνωστό Σελινιώτη ήρωα:

> «Ο Θοδωρομανώλης γνώρισε το φως της ζωής σε μια γειτονιά του Απανωχωριού, τα Μαραγκιανά. Μαραγκάκης κι ο ίδιος, άλλαξε επώνυμο από το Θοδωρή πατέρα του. Εκεί κάτω από τα κυπαρίσσια έπαιξε τις αμάδες μικρό παιδί κι ύστερα στ' αλωνάκια που πλαγιάζουν από κάτω, αλώνεψε το κριθάρι του, βόσκησε τις κατσίκες στην κορφή, έσκαψε τον κήπο του δίπλα στην "καρυδιά".
>
> Μα και η τέχνη του μαραγκού ήταν κληρονομικό απόκτημα, όπως λέει το πρώτο του επώνυμο. Μαραγκός κι εκείνος, έφτιαξε μια λύρα κι έπαιζε.
>
> Οι χρόνοι χαλεποί κάτω από του Τούρκου την αιχμαλωσία και τις ορέξεις του τις άνομες. Η γενιτσαριά δεν είχε εκλείψει κι ας την είχε χτυπήσει κατακέφαλα λίγα χρόνια πριν ο Οσμάν πασάς ο πνιγάρης.
>
> Ο Θοδωρομανώλης έπαιζε στη λύρα του τους πολλούς καημούς και τις λίγες χαρές της Κρήτης... Το μουσικό όργανο στα χέρια του, στο άγγιγμα του δοξαριού, ήταν και μια κραυγή αγωνίας, ήτανε ένα διάλειμμα στην καταπίεση, ήτανε χαρά και κουράγιο. Ήταν αντίδραση, ήταν επανάσταση.
>
> Στους ρυθμούς της έβρισκε δρόμους απατηλής διαφυγής, στις μαντινάδες τραγουδούσε αντάρτικα υπονοούμενα. Οι σκοποί θύμιζαν ανάσταση του σκλάβου. Τα συρτά ηρωικούς οραματισμούς.
>
> Μήπως, στ' αλήθεια, το πάθος, η μελωδία και τα ταλίμια των συρτών μας γεννήθηκαν από της λευτεριάς τον έρωτα;».

Δεν είναι μόνο το καλογραμμένο κείμενο που αιχμαλωτίζει τον αναγνώστη. Είναι περισσότερο το αίσθημα που ανεβαίνει από τα βάθη μιας ευαίσθητης καρδιάς, είναι η σκέψη που βαθαίνει προσπαθώντας να ερευνήσει τα μυστικά του ψυχικού κόσμου, είναι ο τόνος που υψώνεται συχνά με εκφραστικά επιφωνήματα, είναι τέλος η γραμπουσιανή ρίζα που δεν ξεχνά τον θρυλικό Τσέγκα: Γράφει γι' αυτόν:

«Ο Τσέγκας ήταν η έκφραση και ο παλμός της μουσικής μας. Χωρίς γράμματα, χωρίς γνώση μουσικού οργάνου, μα και χωρίς καλή φωνή, παιχνίδιζε και χόρευε πάνω στο πεντάγραμμο... Ο Τσέγκας ήταν ο μεγάλος τροβαδούρος της Γραμπούσας... Ταλαντούχος, αυτοδίδακτος λαϊκός συνθέτης, έβαλε στα συρτά του συγκλονιστικούς ρυθμούς σαν το περήφανο βλέμμα της, σαν τα παράτολμα ρεσάλτα της. Έγινε θρύλος σαν κι αυτήν.

Γραμπουσιανά ονόμασε τα συρτά του και με γραμπουσιανές μαντινάδες τα τραγούδησε...

Γραμπούσα με το κάστρο σου στον κόσμο ξακουσμένη
κι από τον Τσέγκα τον ψαρά χιλιοτραγουδισμένη.

Με στεναγμό η θάλασσα την αμμουδιά χαϊδεύει,
γιατί ο Τσέγκας πνίγηκε και ποιος θα την ψαρεύει.

Την ώρα που πνιγότανε σκοτείνιασε η Πούλια
και κλαίγανε στην πλώρη του μικρά θαλασσοπούλια.

Κι οι γλάροι τονε κράζανε και χαμηλά πετούσα
την ώρα που πνιγότανε ο Τσέγκας στη Γραμπούσα...

Στην πινακοθήκη των Χανιωτών λαϊκών μουσικών που μας παρουσιάζει ο συγγραφέας, χαιρόμαστε τα απλά και ταιριαστά χρώματα με τα οποία τονίζει τη φυσιογνωμία του καθενός, κάνοντάς μας έτσι να τους θαυμάζουμε όλους.

Από τον Τούρκο Μουσταφά Καραγκιουλέ που ο συρτός του «παλιώνει μα δεν λιώνει», τον μεγάλο Χαρίλαο Πιπεράκη, τον «Ορφέα της κρητικής μουσικής» που ο «Ξεροστερνιανός» συρτός του παραμένει αθάνατος, τον Κουφιανό που στους «καιρούς του ήταν ασύγκριτος» κι όλους εκείνους που μεσουράνησαν στο μουσικό στερέωμα της Κρήτης, ίσαμε κάποιους άλλους που μπορεί η μουσική τους απόδοση «να μην έφτανε σε πολύ υψηλά επίπεδα», μα σκορπούσαν κι εκείνοι το κέφι και ψυχαγωγούσαν με τον τρόπο τους, ο Θανάσης Δεικτάκης με τον όμορφο λόγο του συναγωνίζεται τις δοξαριές τους κάνοντας πεζοτράγουδο το κείμενο που βγήκε απ' την καρδιά και όχι απ' την πένα του!

Τιμητικά αναφέρεται ο επίσης μεγάλος Γιώργης Κουτσουρέλης, ο άνθρωπος που «κουβαλούσε μέσα του ένα θεριό που ώρες ώρες αφηνίαζε. Μια λεβεντιά γιγάντια που τον καταδυνάστευε». Δικαιολογημένα του αφιερώνει 12στροφο παιάνα:

«Κορυφή μέσα στις άλλες κορυφές
βρήκες πλήθος της παράδοσης σημάδια
κι οι μεγάλες του πεντάγραμμου μορφές
σου δοθήκανε πολύτιμα πετράδια.

Βρήκες μέσα στων προγόνων τη γραμμή
προαιώνια ασάλευτα θεμέλια
στο ταλέντο σου επήρες αφορμή
να τρυγήσεις της παράδοσης τ' αμπέλια.

Και δε στάθηκες μονάχα ο πιστός
στα συρτά τα ανυπέρβλητα της Κρήτης
μ' αναδείχτηκες μαζί ο εκλεκτός
ο σωστός δημιουργός και ο τεχνίτης...».

Μου φαίνεται ότι ο Δεικτάκης αρέσκεται να ονειροπλέκει και ταυτόχρονα να φιλοσοφεί. Πότε να μυθοποιεί και πότε να ξεδιαλύνει τα σύμβολα. Πότε να τονίζει με χρώματα νοσταλγικά εικόνες της πλάσης και της ζωής και πότε ν' αποθαυμάζει τη δύναμη της ψυχής και του ταλέντου τη μεγαλοσύνη. Και φυσικά τη δόξα. Γιατί όλοι οι «Χανιώτες Λαϊκοί Μουσικοί» που μας παρουσιάζει γνώρισαν τη μικρή ή τη μεγάλη δόξα τότε που με τα μουσικά τους όργανα «πλουτίζανε τη χαρά στα πανηγύρια των αγίων της Κρήτης, συνοδεύανε τους γάμους των παιδιών της... ψυχαγωγούσαν το λαό μας κι αγγίζανε τα αισθήματα και τα μεράκια του», όπως λέει ο Σεβασμιώτατος Κισάμου και Σελίνου στον ιδιαίτερα μεστό πρόλογό του.

Εκείνος όμως που γνώρισε τη μεγαλύτερη μεταθανάτια δόξα, αφού οι Χανιώτες καλλιτέχνες έδωσαν στο Σύλλογό τους τ' όνομά του, είναι ο Χάρχαλης.

«Ο Χάρχαλης από μικρός βρέθηκε αντιμέτωπος μ' ένα δυνατό αντίπαλο. Ήταν το ταλέντο του. Δυνατή κι αδάσταχτη κλίση και έλξη για τη μουσική.

Στα δέκα του χρόνια φτιάχνει μόνος του μια λύρα με αθανάτους. Στα δεκατρία του κιόλας ικανοποιεί τις απαιτήσεις των Κρητικών διασκεδάσεων με το βιολί που εν τω μεταξύ είχε αποκτήσει...

Στην αρχή μόνος, χωρίς λαγούτο, ένα ξυπόλυτο παιδί, ούτε καν έφηβος. Για να εξελιχθεί αργότερα ο μεγάλος δεξιοτέχνης, που θα καλύψει σχεδόν ένα αιώνα ζωής, ογδόντα χρόνια μουσικής προσφοράς...

Γλυκό βιολί, ξεχωριστό τραγούδι, ανθρώπινες σχέσεις. Ημίθεο τον έβλεπαν στα χωριά...

Στης τέχνης το βασίλειο για στάσου
του παραδείσου άνοιξε το σπίτι
το μέλι του βιολιού βάλε μεσίτη
σφίξε με τις χορδές του την καρδιά σου.

Απ' τις κορφές που στέκεις αφουγκράσου
ήχους απ' την αθάνατη την Κρήτη
εσύ τρανέ κι υπέροχε τεχνίτη
τη γλύκα να μιμούνται τη δικιά σου...».

Κυρίες και κύριοι,

Επιτρέψτε μου μια προσωπική εξομολόγηση: Κάθε φορά που τυχαίνει να παρουσιάσω κάποιο βιβλίο, κι αυτό, χωρίς να το επιζητώ, έχει συμβεί αρκετές φορές, αισθάνομαι μιαν αγωνία που διαρκεί περισσότερο απ' όσο η παρουσίαση του συγκεκριμένου βιβλίου.

Ίσως φοβούμαι μην αδικήσω το κείμενο ή τον συγγραφέα του, μην απιστήσω στο πνεύμα του έργου ή μην παραβλέψω τις όποιες ομορφιές του.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση η αγωνία μου είναι ακόμη μεγαλύτερη, γιατί οι «Χανιώτες Λαϊκοί Μουσικοί», το έργο ζωής του Θανάση Δεικτάκη, έχει πάρα πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία, όχι μόνο λογοτεχνικά, που είναι αδύνατο ν' αναφερθούν.

Το έχετε ήδη διαπιστώσει ότι η παρουσίαση που επιχειρώ, στην περιοχή που μου ανατέθηκε, και περιληπτική είναι και εντελώς γενικόλογη. Απλά προσπαθεί να σας δώσει μια γεύση, ένα μεζέ όπως θα έλεγαν οι παλιότεροι Κρητικοί, από το πλούσιο πνευματικό τραπέζι που μας ετοίμασε ο αγαπητός Θανάσης.

Αν είχα χρόνο θα σας έλεγα πολλά. Και χωρίς να σας κουράσω, γιατί το βιβλίο του Δεικτάκη δεν κουράζει. Ανάμεσα στ' άλλα, θα μπορούσα να επισημάνω και τα εξής:

1) Το κάθε κεφάλαιο είναι ένα διεισδυτικό μελέτημα για ένα συγκεκριμένο λαϊκό οργανοπαίκτη. Αν λάβομε υπόψη μας την ελάχιστη ή την ανύπαρκτη βιβλιογραφία, τότε το έργο αποκτά και μιαν άλλη ουσιαστικότερη διάσταση, αφού διασώζει μορφές του τόπου μας που υπήρξαν φορείς πολιτισμού.

2) Ο Δεικτάκης παρά τον αυθορμητισμό και την πληθωρικότητά του είναι προσεκτικός στις κρίσεις του. Δε διστάζει να εξάρει τον άριστο, με ιδιαίτερα κοσμητικά επίθετα, αλλά και δεν αποφεύγει να μνημονεύσει και τον λιγότερο ταλαντούχο παρουσιάζοντας όλες τις καλές πλευρές του.

3) Οι θαυμάσιες λυρικές περιγραφές, η γρήγορη και παιχνιδιάρικη γλώσσα, ο πλού-

τος των λαογραφικών, των ιστορικών και των άλλων στοιχείων του λαϊκού μας πολιτισμού ανασταίνουν έναν κόσμο που πρέπει να γνωρίσουν οι νέοι μα και να ξαναθυμηθούμε εμείς οι μεγαλύτεροι.

4) Στο ξημέρωμα του 2000 κάνοντας ο καθένας μας μια αναδρομή και μια αποτίμηση για να δούμε τι δώσαμε ή τι πήραμε απ' αυτόν τον αιώνα που φεύγει, πολλά θα μπορούσαμε να πούμε.

Ο Θανάσης Δεικτάκης, με το βιβλίο του που παρουσιάστηκε απόψε, κάνει τη δική του προσφορά: Απορρίπτοντας όσους έφεραν την πίκρα ή το κακό, μας κάνει γνωστούς τους ανθρώπους του τόπου μας που σάλπισαν την αισιοδοξία, που σκόρπισαν τη χαρά, που κράτησαν ζωντανή την ελπίδα. Γι' αυτή του την προσφορά, την τόσο όμορφα δοσμένη, νομίζω ότι αξίζει τις ολόθερμες ευχαριστίες μας...

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ

Ο ΟΓΔΟΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ ΕΤΗΣΙΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ «ΕΛΛΩΤΙΑ»
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 2.500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ 1999
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΜΙΧ. ΓΕΩΡΒΑΣΑΚΗ,
ΟΔΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ 5
ΠΑΣΑΚΑΚΙ, ΧΑΝΙΑ, ΤΗΛ. 92482

ISSN 1106-0395